

Е. Т. Чамзырын,
А. Х. Херел

ТЫВА ЧОГААЛ

10

Е. Т. Чамзырын, А. Х. Херел

ТЫВА ЧОГААЛ

10 класс

Ниити өөредилге черлеринге
шенелде өөредилге ному

Тыва Республиканың өөредилге
яамызы сүмелээн

Кызыл — 2022

Рецензентилери:

Л. С. Мижит, филология эртемнериниң кандидады, Тываның гуманитарлыг болгаш социал-экономиктиг тускай шинчилелдер институтунуң башкарыкчы эртем ажилдакчызы.

Э. К. Элбек, Кызыл хоорайның Ч.Н. Хомушку аттыг 16 дугаар лицейниң дээди категорияның тыва дыл болгаш чогаал башкызы.

А. М. Сам, Туран хоорайның 2 дугаар школазының дээди категорияның тыва дыл болгаш чогаал башкызы, РФ-тиң өөредилге шугумунуң алдарлыг ажилдакчызы.

Өөредилге номунуң 1, 4, 5 кезектерин *Е. Т. Чамзырын*; 2, 3 кезектерин *А. Х. Херел* тургускан.

Чамзырын Е.Т., Херел А.Х.

Ч 17 Төрөөн чогаал, 10 класс. Ниити өөредилге черлеринге өөредилге ному. – Кызыл: Национал школа хөгжүдөр институт, 2022. – 404 ар.

Өөредилге ному РФ-тиң ӨФКС-тиң негелделеринге дүүштүр ортумак ниити өөредилге черлериниң 10-11 класстарынга төрөөн (тыва) литератураның чижек программазынга даянып кылдынган.

ЭГЕ СӨС

Эргим уруглар!

Литература – амыдыралдың көрүнчүү болгаш бодунуң чонунуң төөгүзүн, культуразын дараазында салгалга дамчыдып чоруур эретемнерниң бирээзи.

Силер кол ниити өөредилге чериниң доозукчулары болгай силер. Ынчангаш тыва чечен чогаалдың сайзырап эрткен оруун, ооң укталган дөстөрүн болгаш үе-чадалары-биле таныжып база ол үениң чогаалдарын өөрөнгөн силер.

Ортумак ниити өөредилге черинге тыва литератураны өөренип тура, Тываның улустуң чогаалчылары М. Б. Кенин-Лопсан, С. С. Сүрүң-оол, Ю. Ш. Кюнзегеш, К-Э. К. Кудажи, А. А. Даржай, Ч. Ч. Куулар, Е. Т. Танова, Н. Ш. Куулар, Э. Б. Мижит, М. Б. Ховалыгның дээш оон-даа өскелерниң чогаалдарын дамчыштыр төрөөн чериңерге ынак, ооң бойдузунга хумагалыг, чараш, чаагай мөзү-бүдүшке, сагыш-сеткилиңер байлак кылдыр кижизиттинеринге ук ном идиглиг болур дээрзинге бүзүрээр бис.

Силер ам ортумак (долу) ниити өөредилге чериниң 10 клазынга төрөөн чогаалыңарның төөгүзүн уламчылап, билиңерни улам делгемчидип, байыдар боор дээрзинге идегеп турар бис.

10 класстың «Тыва чогаал» номунуң онзагайы – чогаалчыларның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын тодаргайы-биле өөренири болур. Школага чогаал кичээлдеринге чогаалчының намдарын болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын өөрөдири кол черни ээлеп турар, чүге дээрге чогаалчы бодунуң үезиниң кижизи болгаш чогаалыңа чонунуң төөгүзүн, амыдыралын, бодунуң делегей көрүүшкүнүн илередир. А номчукчулар ооң чогаалдарын дамчыштыр бүдүн делегейни, амыдыралды билип ап, сагыш-сеткилин байыдып, хей-аъдын бедидер, а ооң кол чурукчузу – чогаалчы.

А силерниң кол сорулгаңар – чогаалчының чогаадыкчы делегей көрүүшкүнүн, ооң маадырларының иштики сагыш-сеткилин билип ап, чогаалдың эстетиктиг талазын үнөлөп, системажыдып, билиглериниң ханыладыры болур.

10-гу класска ооң мурнунда өөрөнип турган тыва чогаалчыларның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын ханызы-биле өөрөнир силер. Тыва литератураның үндөзилекчилери С. К. Тока,

С. А. Сарыг-оол, С. Б. Пюрбю, О. К. Саган-оол, ол ышкаш тыва чогаалчыларның баштайгы салгалы И. Ү. Бадра, С. Ө. Тамба, К. Ч. Тоюң, а ийиги салгалдың чогаалчылары С. С. Сүрүң-оол, М. Б. Кенин-Лопсан, Ю. Ш. Кюнзегештиң сураглыг чогаалдары-биле таныжып, сайгарып, оларның маадырлары-биле ужуражып таныжар силер. Өөренип эрткен темалар силерниң сонуургалыңарны, чогаадыкчы чорууңарны хайныктырып, тыва чечен чогаал арыннары силерге база бир чаа арынны ажыдып хөлзедир дээрзинге идегеп турар бис.

Чогаал теориязындан солун темаларның бирээзи тыва литература критиказының тыптып, сайзырап келгенин, баштайгы тыва чогаал шинчилекчилери: А. К. Калзан, М. А. Хадаханэ, Д. С. Кууларның ажылдары-биле болгаш амгы тыва критиканың хөгжүлдези, аныяк эртем ажылдакчыларының чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжар силер.

Ол ышкаш делегейниң болгаш Россияның национал литератураларының сураглыг чогаалчыларының шилиндек чогаалдары-биле таныжар аас-кежиктиг болур силер. Чүге дээрге ук чогаалдарның тыва дылда очулгаларын өөрөдилге номунче киирген. Американ чогаалчы, Нобель шаңналының эдилекчизи Э. Хемингуэй, украин чогаалчы Т. Шевченко, сураглыг орус чогаалчылар А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, С. П. Щипачев, Дагестанның улустуң шүлүкчүзү, Күш-Ажылдың Маадыры Р. Г. Гамзатов, хакас шүлүкчү, Совет Эвилелиниң Маадыры М. Н. Чебодаев, Алтай Республиканың улустуң чогаалчызы А. О. Адаров, шор литератураның үндөзилекчизи Н. Е. Бельчегеш (Койа Бельчек) болгаш өскелерниң-даа эң-не шылгараңгай чогаалдары Силерни амыдыралга туруштуг, чүткүлдүг болурунга өөрөдип, чаа-чаа бедиктерже ужугуп үнеринге, хей-аъдыңарның бедик болурунга дузалаар дээрзи чигзиниг чок.

Ук номдан алган билиглериңерни кичээлдерге улам ханы сайзырадып, эртем-практиктиг конференцияларга, литературлуг кежээлерге, семинар, диспуттарга дээш оон-даа өске класстан дашкаар ажылдарга чогаадыкчы ажыглап болур силер.

ТЫВА ЧЕЧЕН ЧОГААЛДЫҢ ҮНДЕЗИЛЕКЧИЛЕРИ

Салчак Калбакхөрекович ТОКА
(1901–1973)

Салчак Калбакхөрекович Тока 1901 чылдың декабрь 15-те Таңды-Тываның Каа-Хем кожуунунуң Мергенге төрүттүнген. Бичии чылдарында Дерзиг-Аксының бай орустарынга хөлечиктеп, күш-ажылга дадыккан. Ол 1925–1929 чылдарда Москвага Чөөн чүктүң ажылчы чоннарының коммунистиг университетинге өөренип чораан. 1929 чылдан эгелеп Тыва араттың революстуг намының Төп Комитединиң секретары болбушаан, ТАР-ның культура яамызының албан-дужаалынга дакпырлап ажылдап чораан. 1933 чылдан эгелеп ТАРН ТК-ның чиңгине секретарынга, ооң соонда Тыва Республика ССРЭ-ниң составынга кирген соонда, 1944 чылдан эгелеп чуртталгазының сөөлгү хүннеринге чедир партия тыва Обкомунуң бирги секретары болуп, үзүктел чок ажылдаан. Чымыштыг улуг ажылдарга ажылдап чорза-даа, чогаал бижиир салым-чаяанныг болгаш, чогаал ажылындан салдыкпайн келген.

1930 чылдарның ортан үезинден бээр элээн каш шии чогаалдарын бижээн. Оларга «Херээжен» (1935), «Үүр даргазынга үш чыл болдум» («Дөңгүр-оол») (1946), «Боттанган күзел» (1955) болгаш өске-даа шиижиткен чогаалдар хамааржыр. С.К. Токаның «Бөрүлерни аңнаары» деп чечен чугаазы уран-чечениниң талазы-биле ол үениң эң дээрe бижиттинген чогаалы болур. Чогаалчы проза, шии, публицистика жанрларынга дыка хей чогаалдарны

бижээн. Ооң бижээни «ССРЭ-ге чорааным», «Каргыга чорааным» деп очерктери тыва журналистика жанрын сайзырадырынга улуг идигни берген. Ол «Ада көрбээнин оглу көөр», «Ийи хемниң бажында», «Чоннуң оглу» дээн ышкаш документалдыг тоожуларны, «Маадыр ие», «Маадырларның салгалы», «Чаа Тыва», «Хайыраканчылар» дээн ышкаш публицистиг очерктерни бижээн. Чуртталгазының сөөлгү чылдарында «Хомду дайыны» деп номну бижээн. Ол номда 1911 чылда Манчы-кыдат дарлалының адаанга чораан моол, тыва араттарның тура халыышкынын көргүскен. Ол ном чогаалчы мөчээн соонда, 1984 ч. параттынган. С. Токаның чогаалдары 5 том кылдыр үнгөн. Ол 1945 чылдан бээр ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү. Хөй чылдарда күрүне, партия болгаш чогаал ажылынга үре-түңнелдиг ажылдап, үлүг-хуузун кирип чорааны дээш, хөй-хөй орден-хавыяалар-биле, ооң иштинде күрүнениң эң дээди шаңналы болур Ленин ордени-биле 7 катап шаңнаткан. Мөчээн соонда аңаа Тываның улустуң чогаалчызы деп атты тывыскан. Ооң чогаал ажылынга үнелелдерни С. Щипачев, И. Гринберг, Н. Сердобов, А. Калзан, М. Хадаханэ, В. Кожевников, А. Коптелев болгаш өскелер-даа бижээн.

Бодан, харыыла, күүсет...

Амыдыралының эрткен оруктары	Кол-кол болуушкуннар, өзек цитаталар	Төрүттүнгени, ада-иези, чоок кижилери, чашкы үези
Чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының эгези		
Чогаадыкчы салым-чаяанының сайзырааны		
1925–1945 чч.		
1946–1970 чч.		
1971–1983 чч.		
Амыдыралының сөөлгү чылдары		

АРАТТЫҢ СӨЗҮ

ИЙИГИ НОМДАН ЭГЕЛЕР

Он сургуул

– Араттың чазаа, араттың намы-ла дээр. А көөрге, биеэги-ле чагырчылар, нояннар ооң бажында хевээр олурад. Мен мооң черле аайын тышпас мен, эштер – деп, Көк бир катап-ла хөөрөп үндү.

– Чагырчылар, нояннар нам, чазак бажынга олурбайн канчаар? Сээң биле бис ийини олуртуп каан дижик. Кандыг болгу дег-дир? Нам, чазак баштаар хамаанчок, адывыс салып билбестир бис – деп, Кашпык удурланып үндү.

– Яды араттарның оолдарын эртемге өөредир болза, база өөренип шыдавас бе? Эртемге өөренип алган соонда, нам, чазаан база баштап шыдавас деп бодаар сен бе? – деп үзе кириштим.

– Оларның, шынап-ла, кижиден эрте берген чүвези чүл? Челкудуруктуг бе, чес мыйыстыг бе? Токаның оозу шын, эртемге өөренир херек! – деп, Достай мени деткип кагды.

Бндыг янзылыг чугаа бистиң аравыска болганчок-ла үнүп турар апарган.

1925 чылдың эгезинде соңгаар, Москваже, Тывадан сургуул чорударын Россияның чазаа чөпшээреп каан деп сураг үнген.

– Москва хоорайже сургуулдар чорудар дээн-дир. Сен чүү деп бодай-дыр сен? – деп, Оюн Шагдырдан айтырдым.

– Чүү деп көөр боор, аргалыг болза, барза деп бодаардан башка, менде чүү боор. Ам бистиң Элегес чурттуг даргавыс Күрседиге бараал, оон барып чөпшээрел айтыраал – дээш, Шагдыр ыглап бадырыпты.

– Ажырбас, ажырбас! Ыглава. Күрседиге дораан-на чеде бээр бис, таныжар кижин мен, ооң дузазын көрүп чораан-на кижин мен – деп тургаш, кижимни кээп оожургадып алдым. Эжимни эдертип алгаш, Күрседиге чеде бердивис. Олур.

– О, Тока! Шагдыр! Че, кайы хап бар чыдыр силер, дуңмалар? Чүнүң-биле дуза көргүзүп болур мен? Бээр олургаш, чугаалаңар – деп хөөрөп үндү.

– Москва хоорайже сургуулдар чорудар чүве деп сураг дыңнааш, ооң дугайында силерге келдивис, акый – дидим.

– Мен база-ла Тока-биле бир дөмей, чоруксап турар, мындыг мен, дарга. Аргазы чогуум чүү ирги? – деп, Шагдыр ам база-ла ыглаар чыгыы айтырды.

– Охаай! Эрес эрлер-дир силер, оолдар. Дилээңерни чугаала-жып көргөш, черле чөпшээреп каарывыс чугаа чок. Силерге ажыы-биле чугаалаарга, аравыста ол дугайында улуг маргылдаа кылып тур бис. Чамдык кижилер, ядыылар, сургуулга кайын баар, үжүк караа таныыр эвес, олар чүгле чаныксаарын бодаар болгай дижир. Силерниң дилээңер шак ындыг саналдыгларга ылап-ла харыы болур-дур эвеспе, дилээңерни, чугаажок, хандыраар бис. А бо дугайында барымдаа кылдыр сургуулдарның аразынга бисти кирип көрүңер деп дилээңерни меңээ бжиир силер, ону барымдаалааш, айтырыг тургузар мен.

Бис аңаа олура-ла, билир шаавыс-биле бичежек өргүүдел¹ борастай бжиип бердивис. Саазынны Күрседи камныы кончуг шыгжап алды.

Кандыг кижилерни сургуулдадыр дугайын Тываның дээди черинге маргышса-маргышса, он кижичорудар деп дугуржуп алган. Кызылдарның бурган-сагызынга удур суртаалындан өске чүнү өөредир болар дээш, бай дүжүметтер боттарының оолдарын чорутпааны биске олча болган.

Бир-тээ Россияның чазаа аныяктардан чорудуп бериңер, өөредип берээл деп санал киригенде, кижичорутпаска хоржок кылдыр бодааш, кижичорунга чорааш келзиңерзе хамаан ийикпе дээш, олар таварышкан-на оолдарны кол нуруузунда шеригден чорудар кылдыр төлевилей бодап алганнар. Тываның төөгүзүндө эң баштай-ла даштыкыже сургуулдап чоруур болганнар – он шаа кижичорунга: Оюн Мөңге, Соян Барылга, Ары-Оюн Шагдыр болгаш Седен-оол, Монгуш Шыылаа болгаш Кашпык, Чооду Достай, Салчак Тока, Чолдак Билдии болгаш Бай-Кара Бадаң-оол.

Москваже баар сургуулдарның аъттаныр хүнү 1925 чылдың май төңчүзүндө деп чарлаттынган. Он сургуулдуң иштинде кирген улус бистер-даа амыраан аайывыс-биле черге дегбес чыгыгы апарган, ана буруладыр ыңай-бээр халышкан тур бис.

Бир таныжымдан шоодай дилеп алгаш, оң иштинге ак хевим, майтак идиктерим, элээн-не хөй, та чеже килограмм чүве ийик, сухарей суккулап алгаш, аъттаныр хүнү чоп кончуг үр чоор деп четтикпейн-не манап тур мен. Аъттаныр үе чоокшулап келгенде, Улуг-Хемни куду салдап бадар, Тываның чазак төлээлери база кады чоруур деп сураг үнген.

Хем-Белдириниң эрик кырында эңмее ушкан терек кырынга үнүп келгеш олураарымга, бодалымга кирбес-ле чүве чок. Би-Хем, Каа-Хем каттышкаш, Улуг-Хем болган, а орус улустуң хөй

¹ Өргүүдел — билдириишкин.

чону каттышкаш, база-ла Советтиң улуг күрүнези болган деп шериг сургакчызы эш Мироновтуң чугаазы-даа ылап шын болгай аан...

Россия дээрге дыка-ла делгем оран чүве дээн. А мен Каа-Хемден, Мергенден өске чер чок деп бодап чораан мен. А сургакчыныындан алгаш көөрге, Россия, кыдат улус база кандыг-кандыг улустар бар чүве диведиве. Ону канчап четче билип алырыл, аргазы – Москвада – чүгле ында, оон өөренир. Сургуулга чоруурум та дүжүм, та шыны ол чүве... Ындыг болза-даа Мергеним, Дерзиим, төрел-дөргүлүм болганчок-ла сагындыра каап, ол сактыышкын мурнунда үерлээн бо хем дег кылдыр база хөрек дакпыжадып чалгып турар кыннып келген.

Москва деп чер магалыг-ла дижир. Ындыг-даа болза чүвени канчап билир кылдыр-даа бодандыргылаар, та кайыын, чүден келген чүве ийик, менде бир-ле сагыш ишкээртен мени кыйгырып-ла турганзыг-даа кыннып келир.

«Москва, чүгле Москва!» деп ыткыры-биле бодап алгаш, дүвү-далаш-биле өөрүм аразынга келдим.

Сургуулга баар дээн кижилер чүгле төөгү, намдар талазы-биле эвес, хар-назы, эртем-билиг, аажы-чаң талазы-биле база бот-бодунга дөмейлешпес турганнар.

Мынчангаш шагда-ла белен, кажан-на салдап бадарывысты манап турган бис. Намның Төп Хораазының даргазы Күрседи бисти бодунга келдирип ашпаргаш, сургааш, эки өөренирин биске каш удаа чагаан. Аңаа хей-аът кирип, революстуг намга өөрүшкүм хайныгып, Москваже чоруурумну четтикпейн манап турган мен.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. «Тыва улуска Совет чазактың акы-дуңма дузаламчызы» деп темага пландан тургускаш, ук план ёзугаар башкының удуртулгазы-биле беседа чорудар.
2. Ук эгени чүге «Он сургуул» деп адааныл?
3. 10 сургуулдуң аразындан кымнар төрөөн Тывазынче эглип келгенил, сөзүглелден тывыңар.

Улуг-Ужар

Даартазында Улуг-Хем улам дажый берген. Далаш-биле шайлай тыртып алгаш, салда олулар черлеривисти эжелеп алдывыс. Савелий шагда-ла салдың сегелиниң бедик черинде туруп ап-тыр.

Савелий кезек тургаш, база-ла:

– Думчуун оң талазынче! Соксаңар! Соон оң талазынче! Соксаңар! Шак ынчалдыр батсын – деп кааш, олуруп алды.

Хем-Белдириден Минусинск хоорайга чедир Савелийниң чаңын пат-ла өөренип алган мен. Хеп-хенертен тура халып келир болза, салдың байдалы анаа эвес: чок болза сай, чок болза хая таварышкан деп билир. Анаа тайбың олурган болза, бодунуң тавы-биле бадып чыдар деп билир...

Үш хонган соонда, Хемчик аксын эрткеш, кашпалдарже кириптивис. Кашпал дээрге хемниң кайы-даа талазында үш-дөрт чүс ажыг метр өрү көдүрүлген часкам чалымнар. Ол чалымнарда чүгле ында-кайда ак чечектиг сөөскенден, даг согуназындан өске үнүш көзүлбес, чамдыктарының кырында шагжагар куу чингис чыдар. Хем-Белдириден кашпалга чедир агым оожум, суг оруу ак деп болур. Кашпалга кээрге, Улуг-Хемниң агымы көңгүс өскерли бээр: чалгыглары мөөп-дывылап турар, боралгактар ында-мында оңгарара бергилээн ээргииштелип чыткылаар. Аңаа салды онза эптиг башкарбас болза, чок болза хаяга үзер, чок болза чаңгыс черге дескинип туруп бээр. Мынчангаш Савелий улам бедиктенип алган, чаңгыс-даа каттырбайн, онза кичээнгейлиг лоцманнап чораан:

– Думчуун оң талаже! Шабаш! Соон оң талаже! Шабаш! Думчуун солагай талаже! Шабаш! Соон солагай талаже! Шабаш!

Кашпалга кире бээревиске, кыдыглары чалым хаялар дуглаан, өрү көөрге, чүгле дээр көстүр. Ону көргөш, шак ындыг кадыр хаяга чүү турар боор деп бодаар. Ындыг эвес, бо чалымнарда бодунуң тускай амыдыралы база-ла бар. Хаяларның куйларын ажыглап алгаш, аңгырлар, тааннар, үгүлер, эзирлер уялар кылып алган чурттап, төлүн өстүрүп турар. Те, чуңмалар дээрге, анаа-ла оргу черде ышкаш, хаяларның ортаа үезинде үстүүртен куду хереп көрүп, өрү-куду халыжып, сал-биле дужааштыр маңнажып, чалым-хая төнүксей бээрге, дедир чоруп каар. Кашпал тускай амыдыралдыг, амытаннарлыг, дөмейлээр чү-ве чок бергелиг болза-даа, төнмөс санныг көрүштүг. Мынчангаш чалым хаялыг кашпалды эртип келдивис. Ус аксынга бир оймакка хондувус. Эртен база-ла шала эртежик туруп алгаш, бадыптывыс. Ус хемниң аксындан куду бадыптарывыска, Улуг-Хемниң шапкыны шала оожургай бээр, саарыглар-даа эвээжеп, мөөң этпектер-даа база-ла ховартап каар. Кезек бадып олура, хөл-биле дөмей, оожум черге чеде бердивис. Кара-Доругнуң чоруу ышкаш, черге шагзырай берген ышкаш, аажок оожумнай берди. Шимчеш-даа дивес, чылар-чылбас бадып олур бис.

– Аъттарны быжыдыр, таптыг баглаңар. Салдың кырында чүве бар болза, балаган кырынче үндүр дажыңар! – деп, лоцман¹ Елисеев айтышкын берди. Ол ёзугаар күүседип кагдывыс.

– Эшкиишти балаган кырынче бе? – деп айтырарымга, ону боду хенертен үндүр соп эккелгеш: – Боттарыңар балаганче үне халып кээр силер – деп кагды. Оозу ам дээрде шенелде эвеспе. Бисти белеткендирери ол.

– Оң тала! Солагай тала! Шабаш! – деп чоруй: – Эшкиишти балаган кырынче! – деп айтырга, хенертен ушта соккаш, балаган кырынче үндүр октапкаш, боттарывыс база-ла ынаар үне халыдывыс.

– Че, дедир дүжүп келиңер – дидир. Дүжүп келдивис.

– Белен туруңар, оолдар! Оң талаже! Шабаш! Солагай талаже! Шабаш! – деп, кезек командылап турда, хенертен-не чүгле кылагар хөл көстүрүндөн өске, хемниң уламчылап баткан уну көзүлбейн барды. Кезек болган соонда, мурнувуста медээжок чүве-ле шаалаар, лоцманның ыыды шала дыңналыр апарды. Канчангаш көөрүмге, Улуг-Хем кадыр хаяны ажа халааш, шааңайндыр мөөп-дывылап бадып чыдыр. Улуг-Ужар деп чер ол чүве-дир.

– Оң талаже! Шабаш! Солагай талаже! Шабаш! – деп чоруй: – Эшкиишти балаганче! – дээн соонда, ушта соккаш, үне-ле халыдывыс. Салывыстың бажы-даа, соо-даа эшкииш чок. Кажараан лоцманның аайлап бадырганы-биле Улуг-Ужарже хирт-ле дидивис. Салдың бажы аъттар-биле кады шымныга бээрге, олар хөөкүйлерниң чүгле кудуруктары караңнаар, а сал дээрге кагжыргайны-ла бээр. Ужар дээни-даа шын. Ол сөстү шаанда ылап-ла тышкан чорду. Ол хире кадыр черлеп ажып баткан суг кыры-биле куш ужардан өске, канчап салдаар азы эштир боор. Улуг-Ужарлап бадып чыткан салды кыдыындан көөр болза, өрге, күске тевер дээш, куду шүүргедеп баткаш, соора тепкеш, дедир өрү ужуп база бирээни көре тыртып кааш, катап кылайтып баткаш, теп алгаш, ужуп үнген эзир-биле дөмей деп чүве билдингир. Каш-ла минута иштинде Улуг-Ужарны эртип келдивис.

– Эшкииштерни дагын тургузуңар – деп кагды.

Салывысты орталандырып алдывыс. Лоцманның бодалы база-ла оожургай берген. Улуг-Ужарга чедир каш хонук дургузунда салывыс кыры бокталы берген, баглап алган аъттарывыстың өдээ овааланып калган турган чүве. Улуг-Ужарны эрткен соонда, сал-

¹ Лоцман — суг оруун эки билир кижии, лоцманнап — орук баштап.

даа чугдунган, аъттар-даа эштип алган, ам харын силигленип, былгыртынып турлар.

Ужуг-Ужарны эртип алгаш, ындыг кончуг ыравайн, база-ла хонуп алдывыс.

Бодунуң сорулгазынга чедер дээн күзел барда, кандыг-даа моондактар орукту дуй туруп шыдавас, ону дээш кызымаккай чүткүүр болза, оларны черле эртип шыдаар деп чүвеге Улуг-Ужарны эрткеш, улам-на бүзүрөөн мен.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. 10 дугаар арында «Кашпалга кире бээривиске, кыдыгларын чалым хаялар дуглаан, өрү көөрге, чүгле дээр көстүр» деп домактан эгелээш, «Шимчеш-даа дивес, чылар-чылбас бадып ор бис» деп домакка чедир үзүндүнү шээжилеп алыңар.
2. «Улуг-Ужар» деп эгениң сөөлгү домааның утказын кады орап эжиңер-биле тайылбырлажыңар.

ҮШКҮ НОМДАН ЭГЕЛЕР

Улуг Москва, амыр-ла!

Неделя чыгыы эптиг-ээлдек азырап келген, чазык-чаагай Маруся-биле байырлажып алгаш, мындаакый-ла, күштүг-карага олуруп алгаш, демир-орук өртээлинче хаптывыс. Узун, чаңгыс каът бажыңның өрээлдериниң бирээзинге кирип кааш:

– Маңаа кезек манап олуруңар. Демир-оруктуң ажылдак-чылары келгеш, силерни вагоннарга олуртуп каар эвеспе. Мен-даа хаптайн, че, байырлыг, орук-суур менди-чаагай чедиңер – дээш, үдекчилер бистиң-биле байырлашкаш, чоруптулар. Четтиргенивисти илередип, чүнү-даа ыыттавайн, тура ёзулааш, аңаа артып калдывыс. Узун сандайларның кырынга олура, ыңай-бээр хайынган кижилерни кайгап, бир-ле кижидилээн чүве ышкаш, шывараңайндыр харанып олур бис. Кым аптыра-хааржак, кайы чамдызы кымзар-шоодай чүктегилээн, өскелери уруг-дарыын ыы-сыылыг эдерткен, ыңай-бээр шуушкан, ана дүктүг-арылар ышкаш, шооңайнчып-ла турар.

Бир көөрүмге-ле:

– Эки-ле, эки-ле ыңар... Амыр-ла, амыр-ла-дыр бе ыңар! – дигилээн, күжүр кайгал Шыылаа ол хамык кижилер-биле бирден бирээ чок мендилешкен тур.

Сөс билир эвес, чамдык кижилер:

– Ыңай бар, сен дег семис-чаагай эрге бээр чүве чок-даа дээр, чамдыктары чүү-хөө сунгулаар, кайгамчыктыг чүве болгаш тур.

– Уваа чиктиг чүве! Кижини мендилежирге, чамдыктары ажынгылаар-даа, чамдыктары көпөөк-даа бээр, орта чон боор бе? – деп, Шыылаа химиренип чоруй, сандайга кээп олуруп алды.

– Кончууну аар, эжим. Мынча хөй ара-амытан-биле канчап мендилежип четтигер боор. Көрбөс сен бе, чамдыктары «диленчи-тоянчы» чүве дээш кончуп тур. «Чымчак» сеткилдииниң дузалап турары ол-дур – дээш, Мөңгө эжин кыжыра аарак тайылбырлаарга, бистер база-ла аажок каттыржы-ла бердигис.

– Чоп кижини кочулаар силер, чоннуң шаг-төөгүдөн бээр чаагай чаңчылын ёзугаар мендилежип-ле турдум. Ону алырга, кижини төрөлгөтөнниң эң эки чаңын безин билип албааныңар илдең-дир, кыры сынар, илдең-дир... Хош, соксаңар, мен чүвени база бичебача билер кижини боор мен! – дээш, кижигис карааның чажы төгүлгүже хорадап үнгөн. Ынчап баар орта, оолдар база-ла эгени бергилээш, шоодарын ол дораан-на соксай тыртып алгылаан.

– Ойнай-дыр бис, ойнай-дыр бис, эжим. Оюн-баштак билбес чаш уруг сен бе, орталанып көр – дээш, Мөңгө шыңгырап үнерге, кижигис эгенген ышкаш боданган олур оң.

– Чаа, эштер, поезд-даа чедип келди. Барып олуруп алырдыр, мээң соомдан – деп, бир-ле кара гимнастеркалыг, картуз бөрттүг эр мындыг. Борбак-сарбак чүү-хөө чүвелеривисти көдүргүлээш, демги эрниниң соондан эдерти басыптывыс. Кижини дээрге кара шаар-ла.

– Оруктан чайлап көрүңер, хамаатылар – дээш, демги эр бурунгаар чүткүгүлээрге, чон кудумчулай туруп алды.

– Бо-даа кадагааты улус боор, хеп-сынын көрдүңер бе – даа дижирлер бар.

– Чок-ла болза туттурган, хоругдаттырган чүвелер боор – дижибиз, бир чамдыктары маргышкан чыдып калдылар.

Тырылган чонну эртип келгеш көөрүвүске, шугум ышкаш ийи демир кырында сыгыр-сыгыр соңга карактарлыг, ногаан-ногаан, шөйбек-шөйбек, шой дугуйларлыг бажыңнарны кажык ышкаш кылдыр дизип чорудуп тур. Оларныкы бирээзинге кирип кээривиске, үш-үш каът калбак ыяш, кырын мүн будуп каан оруннарлыг, бичежек-бичежек өрээлдерлиг, ында кижини дээрге ана имиңейнип-ле турар, изиг деп чүвезин канчаар – кижини шыдаар аргажок...

Арай боорда-ла, бир ыңдыг өрээлге олургулап алырывыска, демги-ле эр тургаш:

– Бо-дур, Москвага киир олуруп чедер вагонунар. Кандыг-бир чүве хереглей бээр болзуңарза, чугаалажыр кижинер болар эвеспе – дээш, кара тоннуг, думчуунуң кырында карак шили арта каап алган ашакче айыткаш, оон оозун өскээр алгаш баргаш, бистерже холу-биле айыткылааш, элээн сымыранып чугаалааш, бистиң-биле байырлашкаш, үнүп чоруй барган.

Красноярскиден Москва чедир дүн-хүн чокка согун дег дүрген халдып олура, соңга караандан адырылбайн, орук дургаар харанып, сорук кирип, «Россия дээрге дыка-ла делгем, дыка-ла чагай, дыка-ла байлактыг болгаш күштүг чурт-тур ам» деп магадап чор мен.

– Тываның калбак делгем хову-шөлдерин азы Тожу, Тере-Хөлдүң ужу-кыдыы чок арга-сыннарын беш-алды өртээл-даа эр-терге, бо ышкаш тараа, ногаа, кода-хоорай, бедик-бедик хоорзаларлыг заводтар, улус чемненир өрээл, сагыш көдүрер хөгжүм... суг-суг ышкаш чүвелер көстүр эвес але – деп, оолдар аразында чугаалажып-ла чоруур.

Мында хоорай-суурларның улуун кандыг дээр! Бистиинде эн улуг суурлар: Хем-Белдири 50 шаа бажыңныг, Сарыг-Сеп – 30-40, Шагаан-Арыг – 29-30, Туран – 40-50, Бай-Хаак, Суг-Бажы база ол хире-ле болгай. Красноярскиден ыраан тудум-на, кода-суур дээрге барык-ла базым санында деп болур. Бистиң Тывага ол хире чораан болза, ында-хаая таваржыр-ла чүве 3-4 өг, аът-шары мунган кижилер, өөр хой, өшкү, хаая инек, чылгыдан өске чүве көөр эвес. Бо демир-орукка олурупкаш, «эргээ өөрөнмейн, бергээ өөренир» дээн сорулгамның боттанып эгелеп чоруурунга өөрээнимден черниң ыраан безин эскербейн халдып олурган мен.

Орукка алды хире хонук «тутсуп» келгеш, ам-на Москвага чоокшулап келдивис. Шала кежээликтей берген. Соңгу чүкте дээрниң хаяазы онза-ла аяс болгаш кызыл-хүннээн турган. «Совет кижилерниң, оларның чоон оруун оруктаан бистерниң дээди чүрээвис – Москваның херели болгай аан ол» деп бодааш, сеткилим улам хайнып-ла үнген. Москвага чедир мугур 3 шак арткан дээн соонда, орук дургаар от-чырыткы деп чүве киткей-ле берди. Халдып-ла чор бис. Үрү-ле хөлчок болган ышкаш. Сайгылгаан – чырык деп чүве ак чайт, бир-ле сылдыстар-ла! Чүрек тиккиңейнип, сеткил-сагыштың далажыры дам-на барган. Ынчап чорувуста:

– Белеткениңер, Москвада келдивис-ле! – дей каапкаш, кондукторувустуң ээлчежип ажылдаар эжи – аныяк кондуктор уруг дээрге ыяк кылдыр кеттинипкен, алдын-сарыг чажын аяңныг кылдыр дырап алган, соруктуг деп чүвези хөлчок апарган базып

тур. Үр-даа болбайн, паровозувус кезек эткилээш, оожумнап чоруй, шуут доктаай берди.

Девидеп-сүрээдеп турарывысты кандыг дээр, арын безин изиңейнип турар. Ол болза Таңды-Тывадан Москвага бир дугаар-ла чедип келгениниң демдээ – өөрүшкүвүс болган.

«Москва! Москва!» дээн угаан-сагыш хайнып-ла тур.

Дүжер дээш белен, чүү-хөөвүстү дем шагда-ла борбактай шарыгылап алган, чүнү-даа канчаарының аайы-бажын тыппайн, шала аңгадаксай берген турувуста:

– Экии! Экии, эштер – дээн-не ыт үндү.

Бистиң мурнувуста костюмнуг, ак моюндуруктуг, оозунда кара «мончар» баглап алган узун эр чедип келген, арай кайгаан хевирлиг көрүп тур.

– Экии! Экии! Амыр-ла! – деп чаржы аарак харыыладывыс.

– Сургуулга келгеннер кымнар ирги? Ол эштерни уткуп келген кижини мен – деп айтырарга, доозавыс шоогайндыр-ла:

– Бистер! Бистер бис ийин! – джип, четтикпээн чүве ышкаш харыыладывыс.

Эштиң соондан базып үнүптүвүс.

«Москва!.. Амыр-ла, Москва!» – деп бүдүү иштимде тыва улустуң чаңчылын ёзугаар мендилежип, бараалгап чор мен. Демги эш бисти бир-ле даг дег бажыңга кирип келгеш:

– Эштер, даштын машиналар белен, аңаа барып олурупкаш, чурттаар черже хап олурар-дыр – деп-ле мындыг. Дашкаар үнүп кээревиске, ара-амытан ыңай-бээр хайынган, шургаан кижилерниң аразында үш кылаң кара чиик машиналар тур. Оларның чанынга аңгадап көрүп турумда, шуужуп турган чон аразында машиналар, тергелиг аъттардан кадына, көөр туржук, дыңнап безин чорбааным бичежек, боду соңга, оду дээрге ында-хаая өшкүлөп, кыпкылап каап чоруур, чоруп олурда, ыды кыгжыраар бажыңчыгаштар ыңай-бээр шуужуп тур. Машинавыс «дүүт-даат» кылдыр алгырбышаан, ол-бо имиңейнип турган чоннуң ара-аразы-биле халааш, демги бичежек бажыңнарны эрте-эрте маңнап олур. Кончуг улуг Үрбүн-Кашпал болза оода дээр көстүр, мында дээрге дээр безин көзүлбес, бедик чагай бажыңнарның аразында, 10-15 кулаш четпес кызыы кудумчулар-биле хап олур. Машинаның дүргенинге бажыңнар безин чүгле караңнаар. «Савелийниң салы Кашпалдың хаязынга кажан-на үзер болду» деп бодап чорааным ышкаш, «бо чалым хаялар дег бажыңнарга машина кажан-на үзер болду» деп кортканым аажок олур мен. Халдып-халдып, машинавыс бир-ле дөрт каът бажың чанынга кээп тура дүштү.

Ол улуг бажың иштинче кирип кээривиске, ак хеп кедип алган, калбак кыскыл арынныг кадай уткуй кылаштап келгеш:

– Экии! Экии, эштер! Кайы хире келдиңер?.. Силерни шагдала манаан бис... Ча, ол дугайын соонда-соонда, ам мээң-биле кады чоруп орар – дигилээш, мурнай базып чорупту.

– Ам дээрде хонуп алыр чериңер бо. Эртен чүвениң байдалы билдине бээр – дээш, кижичи-кижиниң орнун айтып бергеш, – дыштанып алыңар, ча, менди-чаагай – дээш, үне базып чоруй барды.

– Эрте удуур, эрте удуур, оолдар! Даарта Москва-биле таныжар. Дарга, башкыларга ужуражыр – дигилээш, Мөңге кымныдаа мурнай оруннарның бирээзин ээлей тыртып алгаш, аңаа чыда дүжүп алды, оон биче бооп чоруй, дораан хаарыктай хона берди. Өөрүмнү көөрүмге, Мөңгени өттүнүп чыткылап алды. Меңээ онаашкан орунну көөрүмге, арыг-шевери-даа онза. Олуруп, туруп, кылаштап тура, чыдып алгаш, ам-на сагыжым оожургап келди.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. «Араттың сөзү» деп романны орус дылче очулдурган очулдурукчунуң дугайында медээден тывыңар.
2. «Улуг Москва, амыр-ла!» деп эгениң орус дылче очулгазынга хамаарыштыр кыска аннотациядан бижичер.

Улуг өөредилге эгелээн

1930 чылдың алды айның 20 хүнү. Кызылдың Хүрең-Бажында Тываның революстуг намының Төп Хораазында кижилер шоңайнып-ла турар. Тыва бижикти чогаадырынга дузалашкан эртемденнер, ол ажилды удуртуру-биле тургускан Төп комиссияның кежигүннери, кожууннар санында тургускан бижик комиссияларының даргалары...

– Маңа бөгүн чугаалажыр айтырыг – Тываның бодунуң төрөөн дылынга бижииниң төлевилелин көөрү. Бо дугайында Александр Пальмбах сөс ап, ук бижиктиң төлевилели-биле таныштырардыр – деп сөс бердим.

Хуралдың киржикчилери саазын, карандаштарын туткулап алган, ооң чугаазын улуг кичээнгейлиг дыңнап эгелээн.

Илеткелчи кара самбыраның баарыга барып, таңныылга турган гвардейжи шериг ышкаш, ийи будун кожа теп, калбак баг курунуң адаанда шала элексей берген френчизин эде

тырткаш, моюндуруунуң эң үстүкү өөгүн адыргаш, боостаазын ажыдыр чөдүрүп алгаш, бажын суйбап чоруй, оң холунга чугай, солагайынга кыдыраажын мургулай так адыштап алгаш, ыңай-бээр көргүлээш:

– Чаа, эштер... – деп эгеледи.

Чыылган кижилерни көөрүмге, үпчү боду, карактары, чамдык кижилерниң аксы-мурну артында-ла илеткелчиниң сестерин шуут-ла ажырыптар дээн ышкаш олурлар.

– Мен болган болза, Тываның бижииниң төлевилелиниң дугайында эртемденнерниң саналын чугаалаар сагыштыг кижини мен, черле таптыг дыңнап көөрүн диледим – деп, киживис шуут-ла тывалап эгеледи. – Тываның бижиин чогаадырда, Октябрьниң Улуг хувискаалының соонда бижиктели берген улустарның үлегерин алган, ол черле шын боор. Ооң кадында черле тыва дыл-домак болган болза, түрк үндезинниг, ону база-ла барымдаалап көргөн. Мынчангаш ук бижиктиң үндезинин түрктүң чаартып кылган латинчиткен алфавидин барымдаалаан. Бижик дугайында шак мындыг кол санал кандыг ирги? Бир эвес ындыг бодалды чүүл-дүг дээр болза, бадылап бээрин диледивис.

– Оон ыңай чугаалаңар-ла, чугаалаңар-ла. Эки тайылбырлап көрүңер. Доозазын дыңнап алгаш, ооң соонда көөр, чугаалажыр бис, Александр Адольфович – деп диледим.

– Тываның хамык-ла кожууннарының арат чоннарының сөс-домааншинчилепкөөрге, өске дылдарның сестери-биле холуп-бүлүвээн, үндезин болгу дег дыл – Хемчик чурттуг чоннуң домаа болуп турар. Чижээлээрге, оюн, салчак болгаш маады, чоодуларның сестерин алырга, өске моол ийикпе, азы татар сестер-биле элээн холушкак деп чүве черле тодаргай. Хемчик, Чадаана чурттуг кижилерниң домаа төөгүден бээр турумчуй берген, үндезин сөстүг болуп турар деп чүвени баштайгы шинчилел ажылы көргүскен. Ону бижиктиң төлевилелин чогаадып тургаш, база-ла барымдаалавас арга чок деп билген бис. Чижээ, тыва чоннуң улуг нуруузу «балды», «хөнек» деп чиңгине тыва сестер-биле чугаалап турда, тожулар, салчактар, оюннар «сүге», «доңгуу» деп моолдап адап турар. Тываның бижиин, ооң үжүүнүң дүрүмүн чогаадырда, ылаңгыя Чөөн-Хемчиктиң чонунуң чугаазын моон соңгаар литературлуг дыл бижиктиң шинчилелинге кол үндезин өзек кылдыр алыр деп саналды бис. Мынчангаш тыва бижиктиң чээрби тос санныг үжүктөрүн болгаш черле үстүндө мээң киирген саналымның кол уун чүүл-дүг дээр болза, айтышкын бээрин диледивис. Чогум моон ыңай черле ынчаш, төлевилелди сиирип болбаазырадырынга, ооң

үжүк дүрүмүн чогаадып кылырынга бистер база-ла дузалажып, Төп Хорааның бо даалгазын күүседирин үргүлчүлээр апаар бис – дээш, Александр Пальмбах олуруп алды.

– Оо, кончуг-ла билдингир-дир, хөрек безин ана чиигеш-ле кынды! – дишкилээш, эш Пальмбахтың чанынга чүгүржүп кээп, ооң холун тудуп, олурукчулар амыраанын илередип, онза байырлаан турлар.

Кыска чапсар үезинде кижилерниң саны эңдерли-ле берди. Ында-мында магадап хөөрөшкен чугаа-соот дээрге хөделдирипкен дүктүг-арылар шимээни-ле...

– Бо хуралга тургускан тыва бижиктиң төлевилелиниң дугайында айтырыгның чугулазын, ооң төөгүлүүн эргим эштерге чугаалаан-даа херээ бар деп бе! – деп каш сөс-биле чапсар соонда хуралды уламчыладып эгелээш: – Кымда кандыг айтырыг, санал бар ирги? – дидим.

– Менде чүве бар апаарды, болур ирги бе? – дээш, комиссия кежигүнү Даландай ковайып келди.

– Болур, болур. Ча, чүү ирги?

– Илеткелчиниң маңаа чугаалап турары бижик деп чүвени, түрк дидир бе азы латин дидир бе, шак-ла ындыг бижиктерге үндезилээр дей-дир. Мен бодаарымга, черле кандыг аайлыг чүве боор ол, ооң кайызынга-даа таарышпас кижиле болгаш тур мен. Эрги хевээр моол үжүктөрни азы таңгыт номну ажыглаза, канчап баар чүвел? Чоп чаа бижик чогаадырының шорбалыгы сүргей чүве боор. Хемчиктиң домаа тааржыр, оюн-салчактарның таарышпас, ындыг-мындыг дигилээн база-ла анчыы сүргей чүвел моонар, эштер! Бистер, оюннар, база-ла кижилер-ле болгай бис, салчактар база-ла ындыг – деп кааш, Даландай олуруп алды.

– Моол бижикке удур эвес, тускай улустуң бодунуң дылының кырында, оларга билдингир эртем-дир. Ындыг болза-даа тыва дылга таарышпас, моол сөс билбес кижилерге билдинмес бижик деп чүвени кым ожаавас боор. Тываның бодунуң ам төлевилеп турар бижииниң чедер-четпези чүл деп чүвени чугаалажырының улуу, моол, таңгыт бижик дугайында санал кирире бээрге, мен-не хуумда кайгаар кижилер мен – деп, Седип-оол саналдаарга, олурган кижилер: – Ол шын. Ол шын! – дижип, алгыржып-ла үнгеннер.

– Илеткелчиниң саналын бүрүнү-биле деткип, хүлээп ап тур мен. Тываның баштайгы бижиин дүрген кызып өөренип алырымны болгаш ону чонга шудургузу-биле таныштырар дээш, карак кызыл шырбаярымны хүлээдим. Мен база-ла оюн мен, ындыг-даа болза бижиктиң таарымчалыын. Хемчик

кожууннарның дыл-домааның аялгазын үндезилеп хереглээр дээнин база-ла таарзынар мен – деп кааш, Шагдыр-Сүрүң таакпылай берди.

– Каям, дарга, менде каш сөс бар апарды – дей тырткаш, шөлээ-чөпшээрел-даа манавайн, Бак-Көк тура халыды.

– Чугаала, чугаала, бижик комиссиязының кежигүну болганда, саналыңар онза чугула – деп кагдым.

Кижим индиржигеш баарынче кылаштап келгеш, бидиредир чөдүргеш, моюндуруунуң өөгүн чешкеш, ийи холу-биле индирни, холдан ушта сога бээр чүве дег, так сегирип алган, онза күштүү-биле муң кижиниң мурнунга чүве чугаалаан ышкаш:

– Эштер! – деп эгеледи. Пальмбахтың маңаа илеткеп турары тыва бижик онза-ла таарымчалыг, билдингир болурундан аңгыда, Тываның төөгүзүнге мөңгө шагда чыдып каар. Ынчангаш ооң кол ооргазын бадылааш, улам сайзырадып хоюглаарын бижик комизинге дагзып кагза эки боор – дээш, олудунче эрестии кончуг сирт-сарт базып чоруй баарды.

– Айтырыг-даа билдингир апаарды ышкаш, кандыгыл, эштер? Ам-даа чугаалажыр бис бе азы шууду херек бе?

– Билдингир, билдингир! – дээн ыыттар чирт дээн.

– Эштер! – деп өткүт болгаш байырлыг ыыт-биле эгеледим. – Тывалар, бистер, ам база бир чедишкинниг болдувус. Ол болза, тыва дылдың кырында бодунуң төрээн бижиин чогаадып алган, Тываның моон соңгаар эртем-союл, ажыл-агый талазы-биле хөгжүүрүнүң чугула суурун салып алган болганда, төөгү-лүг хүн болбайн канчаар! – дээримге, хамык-ла олурукчулар тура халышкан. – Эштер! Бир-тээ ам чүве чугаалаар кижичок, айтырыг билдингир чүве болганда, бадылаашкынче кирипсе кандыгыл?

Хуралдың киржикчилери:

– Шак-ла ындыг, ындыг – диштилер.

– Чап-чаа чугаалажып эрткен тыва бижиктин төлевилелин чүүлдүг деп көргөш, бадылаар дээр кижилер холуңар көдүрү-ңер! – дептеримге, улустуң холдары – арга-ла! Удурланыр-даа, дадагалзаар-даа кижичок болду.

– Мынчангаш 1930 чылдың VI айның чээрбизи – Тываның бижиин тургускан, төөгүлүг хүн деп чүвени быжыктырза кандыгыл, эштер!

Хамык-ла кижилер туруп кээп, ол саналды деткип, чиртиледир йөрээп турда, Хем-Белдири, Ондум болгаш Дөгээ даглары база-ла аңаа каттыжып, чаңгыланып турган ышкаш болган.

– Чаа, эштер! Силер бүгүдө бижиктиг болганыңар онза өөрүнчүг болур-дур. Ол дугайында Москвадан келген эштер Покровский, Сейфулин, Кабо сугларның мурнундан канчаар-даа аажок изиг болгаш акы-дуңма байыр чедиргенимни хүлээп ап көрүңер! – дээш, та каткызының, та өөрүшкүзүнүң аайы-биле ийикпе, мөндүңейнип бадып келген карааның чажын чот-тунмушаан, – черле ол хире төөгүлүг чорукту байырлаваска кайын боор – дигилээш, Александр Пальмбах ыңай-бээр кезек көрүп тур.

Шыдавайн тура халааш, мурнай Леонид Покровскийни, ооң соонда Александр Пальмбахтың мойнундан халбактанып алгаш, ошкай-ла бердим. Ыңай-бээр көөрүмге, хамык-ла кижилер доозазы эр, херээжен-даа ылгал чок ошкашкан-чытташкан, холужа-ла берген турлар.

Шак оон бээр-ле чер-черге аалдарга, арбан-дөрбөннерге бижик өөренир бөлгүмнер хүн-дүн-даа дивейн, карак кызыл шырбайып эгелээннер. Көөрге, кежээден дүн ортузунга чедир-ле өглерниң лаа-деңи чырывышаан, ону долгандыр араттар бөлдүнчүпкен үрүңейнип-ле тургулаар. Тываның төөгүзүндө бир дугаар бижиин өөренири-биле Төп Хорааның чанынга хенертен тургустунган бөлгүмнүң дыңнакчылары үжүктөрни өөренип алгаш, тарап чангылааш, бодунуң аалының иштинден ашкаш, харын кожа-хелбээзиниң чонунга база-ла бижик бөлгүмнери тургускулап алгылааш, чонну чаа төрүттүнген бижиинге өөредип эгелээн...

Удатпаанда чугажак болгаш ак карттыг, ооң даштында кызыл өң-биле Ленин башкының чуруун чалап каан бирги үжүглел парлаттынган. Ооң үнгени база бир улуг байырлал болган. Чамдык кижилер ол тыва үжүктү алгаш, бажынга үстүрүп сөгүрээш, камны-биле аадаңнааш, ооргазында шарып алган, аалдарны бир кылдыр өөредип эгелээн соонда, Тываның чаа үжүү-биле бодунуң оруунда хамык-ла шаптыктарны ширбий каап, алдарны чаалап алган.

Тыва бижикти өөренир чорук кыска хуусаа иштинде улуг-биче, эр-херээжен кижилерниң чүдөн-даа артык хувискаалчы херээ кылдыр хайнып үнген. Кожуун, суму, арбан, аал, ереге санында бижик билбес чорукту узуткаарыңга дузалаар эвилелдер ол-ла дораан тургустунган. «Бижикти өөренгеш, кожаңга дузала», «Бир бижиктиг кижии ийи бижик билбестерни өөрет!» дээн кыйгырыглар бүгү Тываны хөмө алган.

Идепкейлиг кижилер боттары баштай өөрени шаап алгаш, чүс-чүс, муң-муң кожаларын кыска үениң иштинде бижиктиг

кылдыр өөредип апкан турган. Ону алырга, бүгү Тыва эгээртинмес школа, эртем шиңгээдириниң белгүмү болган ышкаш көстүр. Тыва бижикти өөренип алып дээш, чоннуң кызымак, чүткулдүү дээрге, үлегерлеп чугаалаарга, бир-ле кужураан мал-маган ышкаш турган. Аттыг чүве-ле болгай! Аадаң азынмаан, «а» дивээн кижиде чок! Ат салбаан, бижиттинмээн хадың тозудаа, хар, элезин-даа чок, калбак ыяш, шаңда, манза, бажыңнар ханалары, улустуң холдарының ишти, дашты – черле куруг чок бижиттинген турган диге, хөөрем болбас. Кижиде санында үжүглелдиг, кижиде бүрүзү ном, саазын, карандаш астып алган чоруур, ажылдап-даа, хурал-чыышка-даа чорааш, оон чарылбас.

«Кезээ шагда эртем-билиг бүгү Тываның кырында херелденип үнүп келген, ам ону кандыг-даа күш өжүрүп шыдавас» дээн сеткил кижиде бүрүзүнүң угаан-сагыжын хаара туткан...

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Тыва бижикти чогаадыр дугайында Нам Төп Хораазының кыйгырыын чон канчаар хүлээп алганыл?
2. Тыва бижикти чогаадырынга совет эртемденнерниң киржилгезиниң дугайында илеткелдерден кылыңар.
3. Чоннуң чаа бижикке сонургалын чогаалда канчаар чуруп көргүскенин ушта бижээш, тайылбырлаңар.

Бүдүн чогаалга айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Романның композициязын, сюжедин тодарадыңар.
2. Чогаалдың маадырларының аттарын ушта бижээш, оларга характеристикадан бериңер.
3. Кайы эге силерге солун болду? Чүгө? Аңаа пландан тургузуңар.
4. «Жизнь замечательных людей. С.К. Тока» деп серия-биле танышкаш, «С. Тока – көскү күрүне ажылдакчызы» деп темага илеткелден кылыңар.

Немей номчуур чогаалдар: С. Тока «Чоннуң оглу», «Ада көрбээнин оглу көөр».

Степан Агбанович САРЫГ-ООЛ
(1918–1983)

Степан Сарыг-оол – тыва литератураның үндезилекчилериниң бирээзи, Тываның улустуң чогаалчызы. Прозачы, шүлүкчү, драматург, очулдурукчу.

С. А. Сарыг-оол – 1908 чылдың ноябрь 17-де Таңды Тывазының Ары-Өвүр Торгалыгның Кадыгбай деп черге төрүттүнгөш, чырык черге чеден дөрт ажыг чыл чурттаан. Ол узун назынның бежен ажыг чылы чогаал ажылы-биле дорт холбашкан.

С. Сарыг-оолдуң чуртталгазы дүвүрээзинниң XX чүс чылда Тываның төөгүзүнүң аңгы-аңгы үелери-биле белдирлешкен.

Ол Өвүр Амыракта – Шумураш, Майндырмаа деп бөдүүн араттарның өг-бүлезиниң сес уругларының дөрткүзү бооп төрүттүнгөн. Беш харлыында авазы аарааш, чок апарган. Өскүс арткаш, улуг-биче кады төрөөннери ышкаш, ол-бо төрелдеринге болгаш хары кижилерге эштенчилеп чоруп берген. Бичии хөлечик улустуң мал-маганын кадарып, суун суглап, ыяш-дажын белеткеп, дорамчылалдыг сөстен кулаа уюк түрөп өскөн. Элээди апаргаш, байларның чылгызын күзеттеп, кыштың дүнелеринде доңуп-дожап, чуртталганың хайыра чогуң базым санында көрүп эрткен. Бо бүгүнү кедизинде чогаалдарыңга чуруп көргүскөн¹. Бичии болгаш элээди үези феодалдыг Тывага эрткен.

Аныяк назыны Улуг Октябрьның чаңныындан одунган тыва улустуң хосталга дээш демиселиниң болгаш Тыва Арат Республиканың көдүрлүүшкүнүнүң чылдарыңга таварышкан.

¹ Калзан А.К. Чаа Тываның ыраажызы // Сарыг-оол С. Чогаалдар чыындызы. – Кызыл: ТывН*Ч, 1988. – Ар. 4.

Моол бижикти боду өөрөнгөш, Кызылга нам сургуулун дооскаш, революсчу аныяктар шимчээшкининге идепкейлиг киришкен. 1930–1940 чылдарда Москвага Чөөн чүктүң ажылчы чоннарының Коммунистиг университетинге өөренип алгаш, «Аревэ шыны» солунга редакторлап, профсоюз Төп комитедин даргалап, ном үндүрер черниц редакторунга, Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институтунуң эртем ажылдакчызынга, «Улуг-Хем» сеткүүлүнүң харыысалгалыг редактору кылдыр ажылдаан.

С. Сарыг-оол чогаал ажылын 1934 чылда эгелээн. Баштайгы «Эрге-шөлээ бисте турда» деп шүлүү 1934 чылда «Аревэ шыны» солунга парлаттынган. «Агар-Сандан ыяш» – улустуң тоолунга үндөзилээш бижээн баштайгы эпостуг чогаалы.

Ооң бижээни «Саны-Мөгө», «Алдын-кыс» деп шүлүглелдери, «Оттуг-терге», «Ол-ла Маскажык» деп чечен чугаалары, тыва литературада эң баштайгы «Белек» деп тоожузу, «Аңгыр-оолдуң тоожузу», «Алдан дургун» деп романны тыва чечен чогаалдың алдын курлавырын тургускан. З. Самданның бодалыбиле, С.Сарыг-оолдуң чогаал ажылының кол онзагай шынары – ооң улусчузунда, улусчу шынарының үндөзүн дазылдары төрөөн аас чогаалыбиле ханы холбаазында. Ооң кол чылдагааны бичиизинден тура, уран-чечен улус аразынга өскени болур: ооң кырган-авазы, авазы сураглыг ыраажылар, адазы биле даайлары тоолчу улус, Сандан даай-авазы чүгле ырлаар эвес, эрлер ышкаш каргыраалаар. Черле ынчаш, ол тоолчулар, хамнар, ыраажылар, хөгжүмчүлөр, хөөмейжилер аразынга өскөн.

С. А. Сарыг-оолдуң дыка хөй чогаалдары аңгы-аңгы чылдарда тускай номнар кылдыр үнгүлээн. Оларга «Белек» (1942), «Советтиг Тыва» (1952), «Чугаалар» (1953), «Байлак чуртум» (1958), «Аңгыр-оолдуң тоожузу. 1-ги ном» (1961), «Аңгыр-оолдуң тоожузу. 2-ги ном» (1966), «Амыдырал – демисел» (1968), «Кижиге – бойдустуң төлү» (1969), «Аңгыр-оолдуң тоожузу. Чечен чугаалардан роман» (1978), «Хүннүң ыраажылары» (1977), «Алдан дургун» (доостунмаан роман) (1987) дээш оон-даа өскелер хамааржыр. Ниитизибиле чогаалчының 25 ному чырыкче үнген. Чогаалдары орус дылче очулдуртунган «У Саян» (1965), «Повесть о светлом мальчике» (1966), «Мой край – Тува» (1986) деп номнары хамааржыр. Чогаалдары орус, хакас, якут, татар, казах, узбек, моол, англи, болгар дээш ниитизибиле 18 дылче очулдуртунган.

С. Сарыг-оол өөрөдилге системазынга база ажылдаан. Тыва школаларга 1949 чылда үнген баштайгы 5, 7 класстарның «Тө-

рээн чогаал» деп өөрөдилге номнарының автору база тыва тоолдар чыындыларын чырыкче үндүргөн.

Очулга ажылынга идепкейлиг киришкен. Ол А. Пушкинниң «Полтава» деп шүлүглели болгаш хөй шүлүктөрүн, М. Лермонтовтуң «Мцыри», «Ырбакчы» деп шүлүглелдерин, И. Крыловтуң басняларын, Н. Некрасовтуң «Волгада», «Тараачынның уруглары», А. Горькийниң «Ава», «Макар Чудра», «Январь 9-зу», Д. Лондоннуң «Амыдыралга ынакшыл», Е. Кошеваяның «Оглум дугайында тоожу» болгаш совет шүлүкчүлөрниң хөй ырларын, шүлүктөрүн тыва дылче очулдурган.

1942 чылдан эгелеп Тыва Арат Республиканың, а 1945 чылдан бээр ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү.

Күш-ажылдың Кызыл Тук, Улустарның найыралы, «Хүндүлелдин демдээ» орденнер болгаш «1941–1945 чылдарның Адачурттуң Улуг дайынынга шылгараңгай күш-ажыл дээш» деп медаль-биле шаңнаткан. Тыва АССР-ниң Дээди Сөвединиң депутаты чораан. Тыва АССР-ниң литература болгаш уран чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы. Тываның улустуң чогаалчызы.

Тыва чечен чогаал сайзырадырынга С. А. Сарыг-оолдуң киирген ачы-хавыязын мөңгөжидери-биле Тываның Чазаа эң эки тыва чечен чогаал дээш Сарыг-оол шаңналын тургускан.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Чогаалчының чаш, элээди болгаш аныяк чылдары Тываның кандыг ниитилел-политиктиг байдалдары-биле харылзаалыг-дыр?
2. С. Сарыг-оолдуң чогаалдары колдуунда чоннуң ынак чогаалдары апарган. Чүге ындыг деп бодаар силер?
3. С. Сарыг-оол шаңналының эдилекчилерин тодараткаш, кыдырааштарыңарга бижип алыңар.

Очулдуртунган чогаалдарының аттары	Кандыг дылдарже кажан очулдуртунган, очулдурукчулары

Бот-тускайлаң чогаадыкчы ажылдар.

Презентацияны тургузуңар.

1 вариант: Чогаалчының кол-кол чогаалдарыңга.

2 вариант: Чогаалчының өске дылдарже очулдуртунган чогаалдарыңга.

3 вариант: Чогаалчының очулдурган чогаалдарынга.

Эртеден З. Самданның 1990 чылда «Өвүр-Торгалыгны, Ары-Торгалыгны дургаар чурттаан Дус-Дагның Улуг Түлүктерниң укызыгуурундан цнген чогаалчылар» деп ажылды бижээш, таблица тургускан. Ооң-биле таныжыңар.

Өскүстүң чалбарыы

Ю. Ш. Кюнзегеш шүлүк дугайында мынчаар бижээн: С. А. Сарыг-оолдуң сөөлгү бижээн шүлүү. Ону чогаалчы мөчөөн соонда, «Улуг-Хем» сеткүүлүнге 1983 чылда парлаан. «Чеди-Хаан», «Долаан-Бурган» деп адаар бөлүк сылдыстарның тывалап, моолдап адаан ады.

«Чеден беш хар чидиң!» дээштиң,
Черим меңээ килеңневе...
Чечен чогаал багай оглун
Чеди-Хаан-даа көргөн боор оң.
Олар меңээ хорадавас –
Очалаңым көрүп чораан.
Кышкы дүне чылгы манааш,
Хыйланмайн ырлап өстүм.
Дээрим адам, Черим ием,
Дегийт даңым атсып бергер!
Долаан бурган көрүп турда,
Доңуп өлүр хөңнүм чогул!
Адар даңның чыварын мен
Алдан ажыр хаартып чор мен.
Өскүс мени кээргевеске,
Өлбээйи деп өжээннештим.

Өршээп көргер, Сылдыс, Шолбан!
Өскүс мени кээргеңер...
Өөрүмден чарбайн көргер,
Өөрүп, ырлап йөрээп чорууйн.

Бодан, харыыла, куцсет...

1. Шүлүкте кандыг философчу бодал илереттинген-дир?
2. Чогаалчы шүлүк дамчыштыр кандыг лириктиг хөөннерни илередир бодаан-дыр?
3. Шүлүктү чүге ынчаар адаан деп бодаар силер?

Ынакшыл

Изиг ышкам, соок-даа дүне оожургал чок,
Ийи караан шимдинместеп, уйгуң каапса,
Чаныңга кээп, өпей ыры болуп алгаш,
Чайгап, суйбап, эргеледип ырлай бээр мен.

Даглыг черге кадыр өрү үнүпсүңзе,
Талдан кылган даянгыгыжың мени деп бил;
Танывазың хары черге барзыңза-даа,
Даады-ла кады чоруур хөлегең мен.

Дал дүш турда, изиг хүн соп, хаара берзе,
Дамырактың сериин суу бооп агып ойнаайн,
Оңмас ногаан шиви, пөштүг чайлаагларда
Олбук ышкаш чечектер бооп чаттыла бээйн.

Чүү-даа бүгү хүреш, ишке кады тулчур
Чүректерниң чаңгызынга бүзүрээр мен.
Чүгле чаңгыс садар аайжок улуг дилээм –
Чүрээңде одуң – ынакшылың черле салба.

1961

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Лириктиг маадырның чуртталгага ынакшылын илереткен одуруглары тыпкаш, уран-чеченин сайгарыңар.
2. Ынакшылды канчаар үнелээн-дир?
3. Шүлүк кажан ыры апарганыл, ооң аялгасын кым чогаатканыл? Ону ырлап чораан ыраажыларны тодараткаш, күүселдезин дыңнаарын шенеңер.
4. Таблицаны долдургаш, камгалаңар.

Очулдуртунган чогаалдарының аттары	Кандыг дылдарже кажан очулдуртунган, очулдурукчулары

Чараш карак

Ажыл соонда дыштаныр дээш,
Алаактыва базып киргеш,
Эриин дургаар чечек шыпкан
Ээрем сугже көрүп ор мен.

Артымдан-на кижиге келгеш,
Арны сугда көстүп берди.
Дээр өңнүг кылаң сугда
Тергиин чараш арын туру!

Кайгай бергеш, хая көргөн –
Кайгамчыктыг чараш уруг,
Хүннээректеп турган ышкаш,
Хүлүмзүрүп көрүп туру.

Шолбан ышкаш, оду чайнаан,
Шоваа, чазык каттыраңнаан,
Чодураа дег, борбалчыңнаан,
Чоонган чараш карак ыйнаан!

Арнымдыва удур көргеш,
Арай оожум чивеш дээрге,
Эъдим, чүрээм, бүгү бодум
Эстип-хайнып келген-дир мен.

Кандыг ие сүдүн ижип
Өскөн ирги? Танып алза.
Кандыг хемниң унун чурттап
Өскөн ирги? Чурттап чорза.

1943

Бодан, харыыла, кыцсет...

1. Шүлүктүң тема-идеязын, композициязын тодарадыңар.
2. Ажыглаттынган уран-чечен аргаларны ушта бижээш, сайгарыңар.
3. Шүлүктү аянныг номчааш, лириктиг маадырга боттарыңарның хамаарылгаңарны илередиңер.
4. М. Ооржактың «Шүлүк болгаш аялга» деп ажылында С. Сарыг-оолдуң ырлары-биле таныжыңар.

Үрезинчигеш

Адыш дүүнге чаңгыс борбак кызыл-тастың
Арыг, өңгүр үрезинин салып алгаш,
Андара каап, чүлгүй тудуп көрүп ордум.
Амданныг-ла чимис, каттың дээдизи,
Аккыр хар дег крупчат бо көстүп чыдыр.
Аваның аа сүдү-биле дөмей чемгир

Мыя кызыл үрезинниң ачызында
Мындыг чолдуг, тодуг чурттап чоруурумну
Ылап хандыр бодангаштың, чүден дээди
Мында кирген Кижжи күжүн хүндүледим.

1946

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Шүлүктүң композициязын сайгарыңар.
2. Үрезинчигешти кандыг уран-чечен аргалар-биле чураан-дыр, чүге ыяа-выла оларны ажыглааныл, бодалыңарны чижектер-биле бадыткаңар.
3. Чогаалчының философчу амыдырал дугайында бодалдарын канчаар илереткенил?

С. А. Сарыг-оол «Аңгыр-оолдуң тоожузу» деп ийи номнуг роман

«Аңгыр-оолдуң тоожузу» – XX чүс чылдың шыырак чогаалдарының бирээзи. Роман Тываның XX чүс чылдың эгезинде төөгүлүг болуушкуннарынга болгаш чогаалчының бодунуң чаш болгаш аныяк үезинге үндезилеп бижиттинген. Ынчангаш эрги болгаш чаа төөгүлүг үелерниң белдирлешкээн, аныяк тыва кижиниң салым-хуузун, угаан бодал талазы-биле өзүлдезин чүрүп көргүскөн.

Бирги ном 1961 чылда, а ийигизи 1966 чылда чырыкче үнген. Бирги номну 1966 чылда М. А. Ганина орус дылче «Повесть о светлом мальчике» деп ат-биле очулдургаш, үндүрген. А 1974 чылда I–II ном Москвага ол-ла М. А. Ганинаның очулгазы-биле үнүп келген. С. Сарыг-оол ол талазы-биле «...очулдурукчу ийи номну харыысалга чок, автор-биле чугаа, сүме чокка холгаарлап кызырып, өскерттип үндүргени хомуданчыг болган» деп үнелээн.

Бирги ном акы-дуңма якут дыл кырынга «Чачархай уол тунуанан СЭНЭН» деп ат-биле А. Е. Ефремов база Н. В. Скрыбыкинниң очулгазы-биле 1969 чыда үнген.

Акы-дуңма кыргыз дылга «Сары уул баяны» деп аттыг Дж. Егембердиевтиң очулгазы-биле Фрунзе хоорайга 1976 чылда парлаттынган. Моол Арат Республикага база үндүрген.

1964 чылда «Аңгыр-оолдуң тоожузундан» допчулаан үзүндүлөр «Souit ueekeyt» («Чеди хонуктуң») деп журналга «Өскүс» деп ат-биле англи дылга Лондонга үнген.

Якутияның улустуң чогаалчызы Д. Семенов «Аңгыр-оолдуң тоожузун» «Тыва чоннуң амыдыралының энциклопедиязы» деп түрк чоннарның аразынга чарлаан.

БИРГИ НОМУНДАН ЭГЕЛЕР

«Кижиде ёзулуг кижизиг чүлдү уран күштүг болгаи бцзренчиг чурумалдыг көргүскени-биле тыва прозаның төөгүлүг темага тураскааткан улуг чогаалы – С.Сарыг-оолдуң «Аңгыр-оолдуң тоожузу».

А. Калзан

Чуганың эгези

Кижиги үрени каяа-даа чоруур, куш үрени каяа-даа ужар деп улустуң үлегер сөзүндө чугаалап кааны ышкаш, көңгүс-ле аңгы-аңгы кожууннарның оолдары Аңгыр-оол биле Буян кожа салган ийи орунга чурттаар кылдыр таваржып келгеннер. Ол болза бир муң тос чүс чээрби сес чылда, азы ынчаардагы улустуң чугаалажып турган аяны-биле чугаалаарга, Чөөн чүктүң дарлаттырган биче-буурай улустарының бирээзи болур Уранхай – Таңды Тывазы Орус чуртунга өөскүп үнген Октябрь хувискаалының херелинден оттуп, очалаңдан кедилип, Тыва Арат Республика болуп, тускай догуннаанының сес дугаар онунда Хем-Белдири – Кызыл кодага намның үш дугаар төп сургуулу чыгып турганы ол.

1928–1929 өөредилге чылы-даа эгелээн. Ол күстен эгелеп, чиңгине яды арат чоннуң ажы-төлүн сургуулга чыыр деп чаа доктаал үнген ужурунда, ындыгларны шилип чыыр дээш, сургуул орайтап четчелешкен.

Кончуг соок кидин түлүк чыккыңайны берген. Чап-чаа тудуп дооскан ыяш бажыңга турган бис: курлар аразын сыскаан чиңгис безин эзимден келген чаш ногаан, шык хевээр, чыды эзимзиг. Чаңгыс каът соңгалар шилдериниң кыдыглары булуктаан, а чо-гум шилдери хөлчөк чараш, хыраадан бүткен чурумалдыг. Улуг өрээлди долгандыр кожа-кожа допчаан салгылаан. Оларның кырында даады-ла бир өң көк даалымба шоодайлар даарагылааш, шуптузунуң иштин долдур сиген дыгааш, салгылап каан. Сыр-тыктары база ындыг. Оларның бедии кончуг, чамдык чолдак оолдар кырынче үнери безин арай берге. Дыка-ла ямбылыг оруннар – чүгле чиндиңээр чүвелер. Кырындан оолдар боттарының көдээден кеткилеп келгилээн тоннарын эжингилээр, чоорганнары ол.

Эртенги шай соонда башкылар база аңаа кээп, моол бижик айтыгылаар.

Баштай чыгып турар үезинде дөртен ажыг оолдар, он шаа кыстар турган, аразында бот-бодун эки танышпас. Хөй чугаа-соот чок. Харын кожуун-кожуунунуң аайы-биле бөлүглежип, хөөрежип тургулаар.

Аңгыр-оол биле Буян кожа, дегжип чыдар оруннарынга таварышса-даа, база-ла ийи-үш хонукта шоолуг харылзаа чок чурттап чоруй, хүн тудум-на таныжып эгелээннер.

Аңгыр-оол шоолуг чүве ыттавас, кижини арнынче безин орта-ла чиге көрүнмес. Бир-бир бодаарга, мелегей, аазатпай-даа деп болгу дег. Бир-бир бодаарга, чоокта чаа тудуп эккелген адыг оглу-даа ышкаш, арнын, караан чажырныр, улуг баштыг, сыгдыгыр карактары шала чивецнеткилеп, хүлүмзүрүй аарак чугаалапканда, сеткилиниң ханызындан хөөрээр, ынчаарда шырайы чымчап, топтут кыннып кээр. Чугаалаптарга, аныяк оолдарзывас, улуг улуссуг, харын-даа кадайларзыг кыннып кээр. Ооң үнүнде дыка-ла ханы дыңналыр, чадаганзыг, уян хөөннер бар. Ооң кожасы Буян эжинден ийи бе, бир бе хар биче – 17-18 хар үези. Сөөгү-даа Аңгыр-оолдан биче, тырың, чазадак боттут, ордан кара-кара карактарлыг. Хөлчок эвилец, акымайлаан, эжимейлээн, чугаакыр. Сонуургак деп чүвези мырыңай кедергей. Аккыр диштерлиг мукураш кара оол. Кандыг-бир бөдүүн-не чугаа дыңнааш, хөлчок таалап, каттырып, хорадап хайныгар, магадаар. Ол хирезинде тенек эвес. Меге, ойлук чок, сакпай хөөремик чугаага хөңнү чок, дораан-на эскерип каар. Мырыңай ижин-кара чок – ак сеткилдиг.

Шак мындыг, даштындан эге-ле чөрүшкек аажы-чаңныг ышкаш болза-даа, ийи оол бот-боттары безин эки эскербейн, аъттың адыр кулаа, бениң ийи эмии дег, өң-тала болу бергеннер.

– Кайы кожуун силер, чер-чуртуңар кайда боор, акым? – деп, Буян бир кежээ Аңгыр-оолдан айтырган.

– Улуг-Хемниң Буура-Хаан Уула кожууну, Өвүр-Амырак чурттут мен – деп, Аңгыр-оол дыка топтут харыылаан. Ооң ол албан, бижик аяны-биле харыылаанын дыңнааш, Буян дыка чигзинип, ужуп ыңай боор дээн күртү ышкаш, карактары чүгүртүлөңнөп чоруй, ара соксааш, оожургап, ыыды чиде берген. «Бижээчи албан кижизи ирги бе? Азы чугаалажыр хөөн чок болгаш, өнөдиин ынчаар хоолургаан боор» кылдыр бодаан.

Элээн болганда, Аңгыр-оол ону эскерип каан:

– Силерниң ук кожуун, суму, аал-ораныңар кайда боорул, дуңмам?

– Хемчиктиң Чөөн кожууну, Чадаанада мен...

Оон-на хөрлээлеп, чугаа ханылап, чалбыыштагып кыптыккан. Ол кежээ оолдарның хөй нуруузу «ойнаар-бажың», «дириг-чурук» дишкеш, чоруй баргылаан. Ийи оол кежээ дургу сургуулга келир мурнунда каяа, канчаар амыдырап чораанын коптарышканнар...

– Кижиге чугаалажып таныжар, мал киштежип таныжар деп улустуң үлегер чугаазы бар болгай. Төрөл-дөргүлүндөн адын билириң чежел, арнын таныырың чежел, хөй-ле боор аа? – деп, Буян солун чугааны үспес дээш, өжүп бар чораан отче, бок чээрген урган дег, душпужа айтырыг салган.

– Ой та, кайын четче санап шыдаар оларны кижиге, эжиким. Бичиимден-не өскүс калганымны сеңээ чугааладым. Ындыг болза-даа ада, ие чоок төрелдерим боор улустан: калган авам хөөкүйнүң кады төрөөн акызы Мукураш даайым, ооң кадайы күү-йүм, авамның кады төрөөн үш угбазы даай-аваларым, авамның кыс дунмазы угбам, ачамның кады төрөөн акызы Кыйгыжы, ачамның ийи эр дунмалары Бараан-оол, Шевер-Сарыг акыларым. Че, оларның бег, кунчуу, катаат-чуржаады, куда-баары дишкеш чоруй баар, ужу-кыды тывылбас, ыяш дазылы-ла! Аал, арбаны-биле тудушкеш чоруп бээр. Мырыңай дөө элеге, суму – түлүш, кыргыс, монгуш дээш холужуп чоруй барганнар.

– А-а, ол-даа шынап талыгыр керек-тир оң! – дээш, Буян үдүптүң караңгызын коптарып алгырды.

– Черле ынчаш, бо кижиге амытанның ук үрези чаңгыс чүве дижири шын чүве боор ийин оң. «Өрттен артпаан, өлден арткан» дижир. Өртемчейге үш халап турган: хат халап, өрт халап, адак соонда суг халап эрткен. А суг халап бооп турда, Буура даг кырынга, өг орну дег, кургаг чер чыткан, аңаа бир демир сал ызырынган. Ол салга ийи оолдуг ийи кадай чораш, оон үндезилген деп тоол-тоожу чугаа бар ышкажыгай. Бир кадай чаш оолду, бо болза мээң «оглумнун оглу, ашаамның дунмазы-дыр» деп нарын тывызык дег домак-даа оон тывылган чүве-дир.

– Па! Ол домактың чиктиин але, кайын боор ол?

– Шын домак. Сен ооң ужурун тып харын. Даарта меңээ харыылаар сен.

– А-а дадайым. Харын-даа кижиге когу үзүлбээн чүве-дир аа! Оон? Ол суг халавың канчанган ынчаш, эжим?

– Оон ол суг халап чоорту-ла чавырлып баткан. Чер кыры ынчангаш мынчап дески эвес, даг, хая, оңгул-чингил болганы ол. Аңаа-ла демги кижилер чорза-чорза, черден оът-сиген, катчимис үнүп, амыдырал тывылган дижип оарын дыңнаар мен ийин.

– Ийет, ийет. Тоолда суг демги «кижиге-бүрүс», «сарбашкын» дээш баар ышкеш ийик – деп, Буян ону сактып бадыткаан.

– Че, ол-даа канчаар... Мен демги айтырыгың харыылайын. Эки-ле билер улужум авам Майндырмаа, ачам Шумураш, кырган-авам Чезең-Кадай. Ол кырган-авам ам-даа дириг бар. Бис дээрге

бир иеден төрөөн сес кижиге бис: угбам Каткыжы, акым Бадый-оол, оон биче акым Койгунак (бичиизинде-ле бүрлүп калган джир чүве, танывас мен); кыс дунмаларым: Узун-кыс, Ужуктаар; оол дунмаларым: Чараш, Хеймерек олар. Бо-ла бар алышкы, угбашкы бистер ада, ие өлүп – «аза сартыгы» апаргылааш, уязын үрге үреткен күске оолдары дег, тоо-быдарап, каш-каш чылда бот-бодувусту көрүшпес чоргулаан бис...

Аңгыр-оол чугаазын хенертен ара соксааш, ыттавайн баарга, Буян оон ыңай айтырыг салбайн, өскээр алаактыра берген.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Аңгыр-оол биле Буянга характеристикадан бериңер.
2. Аңгыр-оолдун чугаазындан ооң дугайында чүнү билип алдыңар?
3. Чогаалда улустуң аас чогаалының кандыг хевирлерин ажыглааныл?
4. Оларны дамчыштыр чүнү илереткен-дир?

Электроннуг өөредилге номундан «Ием төрели оюнзак улус» деп эгени профессионал артистиң номчаанын кичээнгейлиг дыңнаңар.

1. Авазының овор-хевирин Аңгыр-оол бичиизинде канчаар сактып артып кааныл?
2. Улустуң аас чогаалының кандыг хевирлерин ажыглааныл? Бодалыңарны сөзүглел-биле бадыткаңар.
3. Аңгыр-оолду чүгө «олура кыраан» дээр турган деп бодаар силер?

Бот ажылдарны шилип алыр

Кыска чогаадыг «С. Сарыг-оолдун бичиизинде салым-чолу...»

Реферат «Аңгыр-оолдун тоожузу» деп романның чамдык эгелеринде тыва улустуң аас чогаалын ажыглааны.

ИЙИГИ НОМДАН ЭГЕЛЕР

Чиктиг, солун чугаалар

Бир кежээ-ле бистиң багай өскүссүргей өөвүске изиг-изиг чугаа-соот, отта кургаг дыттың садырткайнып чыдары-биле чаржалажып, дирлип-ле келген. Ачам, кырган-авам, Шевер акым, даайым олар база-ла, аанакайын, бо-ла орус, бырат дугайында чугаалажы бээдилер оң. Ол чугаалажырда, бир-ле чиктиг хөөннер-биле эгелээнин мен кайын чандыр алыр ийик мен. Чугааның аянын эскерип каапкаш, чымаартыпкан дыңнап-ла олур мен. Артында-ла чамдык-чамдык сөстөрниң үннери, орган торлаалар эзир көрүп каан чүве дег, чавызап бады баргылаар. Кырган-авам шай, дус соктап ийикпе, шай саарып-даа олурда, карактары, кичээнгейи чугаада.

Харын эрлерниң тулгамдай берген айтырыгларын эде углап, хөнүдүп олураp.

– Бо бистиң сагаан хаанның күрүнезинге кара бодап, ханылап келген чаа-чалбак чоорту чавырлып ораp хире болзajok, ам боттарының иштинден – орус биле орус чаалажып турар апарган мындыг чүве ышкаш чүл мооңар, оолдар – деп, ачам биле акымче айтырган-даа, бадыткаан-даа хевирлиг даайым чугаалады.

– Ышкаш-даа эвес, херек кырында ак, кызыл ийи тала болу берген, кам-хайыра чокка көржүп, ханга боражып турарын көрүңерден. Бис-ле харын чурт кыдыы – хачы-харала черде, орустардан хайыы болгаш, шоолуг эскербейн, дуйбус турар-дыр бис. Мынаар ары талакы чон – орус-бырат, алтай, тывазы чок билчип каапкан, харын-даа кым актың талазындал, кымнар кызылдың талазындал дээрзи ылгалы берген, ында-мында дажаң-чааларга киришкеле, каш-даа чыл болу бээди. Улус бот-боттарындан сезинчип, манажып турары бо-дур... Ону чер болганче үр-чар таратпас джижип, бистиң чурт иштиниң нояндүжүмет, чызаан-таңма черлеривис базыксап турар чүве-дир. А каая, чеже чажырларарыл? Ам харын боттары кайы-даа эзерде чок, тепкилешкен ийи аъттың дөрт бут аразынга барып канчаарла болду... Мындаа мен Араа чорааш, хөй-ле кижилерден дыңнадым. Карачал кижилерниң хаайы барык-ла шупту кызыл талада чүве-дир ийин – деп, Шевер-Сарыг акым мойнун кагып: – Ында ам чажыт-даа чок апарган – деп доосту.

– Чүү чүве чажыт эвезил, акым Шевер? – деп алгыра кааптым.

– Ол бе? «Адар даңны адып кээрге, аржыыл-биле шывар эвес» дээни ол-дур ийин, Аңгыр. Билдиң?

– Билдим, билдим

Биче хая

Хаялаза,

Хайдың маас... –

деп алаактырып, ламалар өттүнүп, тыва «таринам» номчуй кааптым.

– А сен... демги ол... кончуг узун даңзаңны кайыын эккеп суп алдың моң, аал? – деп, Шеверден даайым оожум үн-биле айтырды.

– Ыттава! Бо шагда кижии эки эжи-биле кожа-даа чорткай-ла, эрбенниг-биле ырактан даңза-даа солушкай-ла. Ырактан сунар узун даңза хере-эк! – дээш, чараш ак диштериниң бүглерин безин кызыл чайт кылдыр хүлүмзүрдү.

– Сээң ооң орус чүве бе, кыдат чүве бе? Беш кавынды чорду ала?

– Бүдүрген чери орус чурту. Алырда камың шеригден – Даг-Ужундан келген.

– Ынчаарга көрбээни чок эт-тир ийин моң! Че, сен бир-тээ күске думчуундан хан ап, ок бажы ханнап аайлашкан кижы ынаар чортуп органың дээре-дир-ле – деп Арыже үдээн аянный бажы-биле имнеп, баштактанды.

– Чечен-даа кулугур чорду. Кедээр белдерге бөрүлөрдөн дозуп турза! – деп, ачам ол «даңзаны» мактады.

– Ча, сен каш-даа улай кавындылаар дизинзе, тураңда «мөңгүн-богаан» бар-ла болгай. Демги суваяң меңээ садывыт, Шевер. Даштын багда ой аъдымдан бо дораан эзерин союп алың – деп, даайым алыксаанын сөглөпти.

– Ча-ча! Сен тениве! Баш-бужу дөңгүр-мукураш кижиле – деп, кырган-авам оглун хоруй каапты.

– Ам хөлү эртип, озалдаан-дыр ийин, авай. Моолдуң «хөйге көдүрткен» Богда кегээни – чагырга туткан Жалганза кудуктузу безин ширээ солуп турда, мээң бурунгаар көрүп, мукураңайнып, соңгаар көрүп согаңайнып, тейлеп чораан бажым ам бирээни көөр боор. Бажымны дөңгүрөртип кагза-даа, ламалар меңээ сарыыл бээр эвес, кызыл хырын мени чагырар-ла болгай. Чүгле койгунну безин та чечени өлүргөн мен! Эрлик оранга хомудап чеде берзе: «Менде буруу чок, дөңгүрөртирин билир улус ламалар боттары хинчек үүлгөтпейн, чем тып чиир аргазын меңээ чүгө айтып бербээннерил ынчаш?» дээй мен аан. Шынап-ла, «Ом мани падме хом!» деп олурбайн, оода боттуң орнун ужурбаажа хоржок. Кызыл орустарның кадайлары безин чаалажып турар джигир. Авай, сен ол дергинде хыйырааңны база чидидип ап чор – деп авазын кыжырып кагды.

– А бо орустарның ак, кызыл бооп ылгалып алган ужуру чүл? Бир эвес кайы-бирээзинге болчуп кирер-ле дээн джигир сен, оларның өң-чүзүнүн канчап ылгай-дыр боларны? – деп, ачам мындыг.

Акым даайымче көрдү.

– Шынап-ла, кым ылгап билир оларны. Дөгере-ле дөмей – сарыг-сарыг, бир аймак улус-ла чүве-дир... Азы ол кончуг чалбыыш дег, хүргүл-хүргүл баштыг кызылдары ол ирги бе? – дээш, даайым менче көрдү. Шевер акым биле ачам тадыңайндыр каттыржы бээди. Ийи алышкының хүлүмзүрүү болгаш каткызы хөлчөк дөмей улус чүве.

– Ча-ча! Бажының дүгүндө боор чүве бе?! Боданмайн салыптар чаңың бар ийин. Ол хиреде Шеверден чүнү садып олурду, кайгалыңар, оолдарым? – деп, кырган-авам чап-чаа кыжырткан

удуун негеп алгаш, топтуг сургады: – Кайы-бир хаан төре ширээ солуп өскерлирде, ооң хей-аът тугу, таңма чергезинде былааштыг өңнер турар ышкажыгай. Бистиң Таңды Тывазы оруска шаваа бактаап, оларның ара-албатызы бооп, мындаагыларның элбек эдээнден туттунуп, бедик эктинден даяныр шагда орустун сагааны хаан дижиб турду. Ону бодаарга-ла, ак орус дээрге ооң талазы ол-дур. Ону дүжүргеш, чаа төре-ёзуну тургузар деп турар улус кызылдар болбайн канчаар. Тодаргай-дыр. Оларның тугу кызыл болбайнан.

– Бо-ла улустун чер адаа-биле чугаазы-даа: «Чаа төре ёзуну тургузар дээш чаалажып турарлар» дижири кызылдар ол-дур ийин харын. Кым чаа ёзуга сүзүктүгүл – ол кызыл, кым эрги ёзуга артыксаарыл – ол кижин ак болуру ол.

– Ам билдин бе, кара баштыг ак орус? – деп, Швер даайымны кыжырды.

– Мен кара баштыг – кызыл боорумну кайыын билир сен? – деп, даайым харылай каапты. Кырган-авам оглунче көргеш, уламчылады.

– Сагыжымда-ла, бир-тээ албан-үндүрүг өргүп чоруур албаты болганывыста, ак хаан черинден аът-акта, аг-шериг, оларның ижер-чири, идик-хевин эккелицер деп хавырып-даа келир ирги бе дээш, коргуп чоруур кижин-дир мен, ажы-төлүм. Ой-ой, бак-ла чүве ыңай турзун! Ынчалза, халап болганы ол!

– Ол-ол! Чезең-Кадайның оозу-ла шын. Мынаар Арыда шилиндек-шилиндек эрлер бүдүү-ле кызылдар-биле чүрөөн кадып, шимчени берген. Бодавыже, чурт ишти чагырган ноят-дүжүметтер ол кызылдарга хөңнү чок, хаандан ол коргуп, карачуулдан бо коргуп, аңгадай берген. Бир эвес ак хаан ылап-ла ширээ солааны ол чүве болза, ооң эдээнден туттунган бисте чүү боор. Бо Моол, Тыва чуртундан тын дескелеп чоруп турар актары базала өөделиг көргүскен чүвези кайыл? Камыңнар дээрге бир-ле хадыварлаан ховуда каңмыыл дег. Кызылдар-биле каттышкан карачуул арат чон эрге туда бээр болза, чүү болбаа дег-дир...

– Ирик чудук-даа болза аңдарлыр чүве дээн. Мен-не эрги «майышкаам» сөөртүксевес мен! – дээш, акым чанында уштуп салып кааны идиктеринче имней каапкаш:

– Бо-дур бо, кижин кескен аът даваны дег, кадыг баскан шары ооргазы дег – дигилээш, кыры, чодазында, чаагында кинчи кескен, шаагай үрөөн холаңнарын суйбап көргүскүледи.

– Каям, шайыңардан кудуп көрүңерем, ией – дээш, ачам кежегезиниң таваан хоора дырбанмышаан: – Ол-даа илдең. Эрги ёзуну чон көөр-даа хөңнү чок. Чурту-биле хоора тырткаш, ок-

таптаалы дээринге белен. Баг бажында-ла турарлар. Бир «Че!» диге, өгбеш-ле кылыр... Бистиң мыя кожаларывыста дөрбет, баят төрелдеривис-даа чаа-чаа ырлар ырлажып турар апарганнар болдур эвеспе. Маңаа чоруп турар, Моолдуң «хөйүнге көдүрткен» Богда Жепзундамбаа кудуктунуң база бир кол шавызы дижир Хатан-Батор, дүшээваң Маскыржап безин, Сүге-Батор чанчынның талазында кижидижип, Моолдуң хамык-ла дээди эргетен-даргатаң: чазак, ваң, гүн, тажылар болгаш камбы, соржулары хорадап, сымыранчып турарлар ышкажыл – деп, ачам немеди.

Кырган-авам шай куткан. Дөгере шайлай бээдивис. Ол аразында мен демин-не бодап органым Узун-эмчимни, ооң кончуг аккыр хептиг, чымчак холдуг шавызы уругну сактып, бажымга мөөңежип келген айтырымны кырган-авамга салдым-на:

– Бистиң бо Өвүр-Амыракка турган орустар кажан келгилээн, кымнар-кымнар деп орустар чүвөл, авай?

– Адырам, кажан ийик мооңар?.. Чоокта, чоокта келгеннер. Ага, олар келгеш, беш чыл болуп турда, аваң сени божуду, оглум. Ылап-ла билир мен. Сээң бажың мырыңай сарыг боорга, бо-ла Кыйгыжы кудамның тышпазы бар эвес, бо девиржидип кээп, сени көргөш, өөрүүрү ол чүве-дир ийин: – Бокараа! Сарыг оол бе мооңар? – дээш, чаза-ла тадыңайнып каттыргылааш, – сарыг-орустуң оглу эвеспе моң! Бажы артында-ла алдын-сарыг деңерден, агбайларым! – деп, дыңзаалак чыткан кенин ыяттырып-даа, каттырткаш, иштин шимчедир часкан... 1903 чыл ол.

– А ол орустар ам чүгө чогул? Бажыңнарын улус үрөп, чүдүрүп ап-даа турар ийикпе, кырган-авай? Оларны, хөөкүйлерни, улус бак чаңнап турганы ол бе?

– Чок, оглум. Оларга бистиң улус черле хол дегбээн. Боттарының алыс чуртунда чаа-чалбак болуп, баксырааш-ла ынчап дескилеп, сандарап, хоргадаар чер дилеп чоруурлары ол-дур ийин. Хенертен-не буу-хаа арлы хона бээдилер... Ол эмчивиске хомудап-даа турдуvus харын. Черле оларның сылдаа-биле ижер-тыртар чүве, пөс-таавы дээш эт-сеп бо-ла көстүп кээр турган-на болгай...

Бодан, харыыла, кыцсет...

1. Өг-бүлеге чүнүң дугайында солун чугаалар чоруп турган-дыр?
2. Аңгыр-оол оон чүнү билип алган-дыр?
3. Узун-эмчиниң дугайында сактыышкынны чүгө бо эгеже киирген деп бодаар силер?

Кижилер өскерилген

Шагның ындыг берге будулгаазынныг үелеринде, көшкүн аалдар-өглерниң бир эптиг чүвези – бүгү-ле мал-маган, ажы-төлү-биле хеп-хенертен өскээр чайлай хона бээри: бөгүн арыгда, даарта – таңды кырында, а соңгузу хүн – өвүрнүң кайы-бир хеминде чурттап орап...

Агбай-хөөгет, ажы-төлүн коргутпас дээш, кежээ өөнге олурган кижилер эртенинде чок: он-чээрби хонгаш, көстүп келзе, экизи ол. Кедерээрге, келбейн баарлар ийикпе, азы араатан бөрүгө үзерлеткен мал-маган ышкаш, балыг-бышкын келгилээр апарган. Чамдыктары боо-моңгулуг-даа кээп турар.

Чазын шокар хар. Бир кежээ-ле Орус-Хүндү, Бараан акым суглар – биеэде-ле Хомду чаазынга чораан сүзүк шериглери чыгып кээп, чиктии сүргей сымырашкылап, хуртун бооларын чүлгүп олурганнар. Эртенинде ис чок барган.

– Кежээ олурган улузувус кайы боор, чаавай? – деп айтырдым.

– Билир эвес, билзе-даа сөглээр эвес, сөглезе-даа шаңнаар эвес – деп, чеңгем бичии уругларзыг харыылаарга, мен ону оюн-зунмайн, ооң арнындан тывызыктың баажызын дилеп, карактарыңче көрүп-ле турарымга: – Айтыргаш чоор сен, эр улус аян кылып, аалдар-даа кезип чораай-ла, арга кирип, ары-бөрү-даа аглаай-ла – дээш, боду база бир-ле бодалга илдиге бергеш, улуг тынып, меңээ сезик бере каапты.

– Че, хымырааның-биле деспиде далганың шыгыдып чип ал. өшкүнү ажыдып, анайларны ыдаалы... «Бо шагда кым кайнаар барганын айтырбас-даа, сөглевес-даа» деп, чагышканывысты уттуп алган сен бе? Олар кайнаар-даа баарын херээжен кижээ, меңээ сөглээр ийикпе... Илдең дийн, Аңгыр, «хан шилгини соок кажаадан үндүрбес, ол-ла». Билдиң бе?

Каш-ла хонганда, акым суглар чиде хона бергени ышкаш, билдирбейн чеде хонуп келгеннер. Оларның ырак чорупканы дораан-на илдең: часкы салгынга арыннары додуккулаан, карактары кызыл, эзер-чонаа безин дерзип, элей берген. А кол-ла чүве – өгдө чап-чаа барааннар азы бир-ле чаа чыт бар болду. Акым эрген туруп кээрге:

– Ужа, аңчылар! – деп мендилеп, шенедим.

– Кш! Билдиң? – дээш, акым эриннериниң кырынга бажы-кырлыын салды.

– Билбейн! А силер? Хамык-ла «хан шилгилер» кажаа даштында сула оъттап чоруур деп бодадыңар бе?

– Ынчаарга шору-ла-дыр ой... Амзаттың бе? – дээш, кадайынче көрнүргө, эртенги шай хайындырып турган чеңгем:

– Чок! Турган хевээр үнө халааш, иштин-даштын чүве-ле көрзүнүп маңнап турар оол чорду. Бук болбас ийикпе бо! – деп, барык-ла эргеледип чемелээш, элээн улуг дайнам саат чыгыгы ак чигирин, чажыт чүве ышкаш, адыжымга салыпты.

Кончуг ховар, амданныг үрүлемни амданнып чивейн, чазый эник дег, бүдүнгө ажырыпканымга хомудап, сордунуп турдум. Ооң соонда аалга Шевер акым суглар кезек эрлер кээп, бүдүү хөөрештилер:

– Шуут ээни ол бе?

Мүн-не каш санныг ажылчын кыдаттар бар. «Бисте дүлгүүр чок. Бараан-даа чок. Данчааты боду удавас келир... Манаай-ла» деп, арга чадаарда доңгаңайнып, шулуңнажыр чүве-дир ийин. Кортканы-даа хөлчок! Дириг дезе берген гамыңнар-биле таакпылажыксап, «кижи кырынга өрө чыдывас, ыт мойнунга хендир чыдывас» дээрзин чугаалаксаан эрлер «төрелдериниң» чоруй барганынга хомудааны-даа аажок. Оон-моон кежээлеп-ле турдуvus...

– Төгерииниң орнунга, амзааны дээрe дижирлер ыйнаан.

– Ынчангаш харын че, данчаатылар ам келбес. Кудуруунда куу тос баглапкан-дырлар. Орук дургаар хөй бөрттери чыткылаар чүве-дир. Бөргүнче хая көрнүп, алыр чай чок болгулаанын бодаарга, кедергей «өөрээш», чайлыр чыгыгы «каттыржып», шапкылашканы илдең-дир ийин. Ары, Оттук-Даштан, азы Аргалыктының Даг-Ужундан соңгулуу келир деп-даа манаан херээ чок. Ында тыва «төрелдери» үдеп таакпылашкаш, арткан-калган кара таакпыларын боттары тыртып, кара-арагаларын боттары ижип, хөлчүү эртип – кызыл-дустай бергилээн-дир. Дириг кижилер өлгөн кижилер манаары кончуг бак – кандыг-даа ном-дүрүмде чок. Боттарыңар өлүмүңер манааныңар ол. Билдиңер бе?..

Садыг-наймааны пат боорда ажыттырдывыс. Арткан кыдаттарны барык-ла албадап турдуvus: «Данчаатың садыың ажыт! Ол менден алыксаан чүвезин арыг-шээр чок эккел дээр чораан. Ам мен бичии-даа болза алыын» суг дигилеп аан.

– Тья-тья. Мен челе эки билир-дир ол. Силер бараанны көлгей-ле – дээш, диригге өлү берген арнындан арай боорда азазыг хүлүмзүрүг сыскырып чорааш, садыын барып ажыдып берди.

– Барасканны аа! Арткан бараанны боду ээлеп, садыглап, кончаа тыварын кордап-даа туржу ирги бе?

– Магат-ла чок. Бис коштуг-комнуг эвес бис, боттаң эрлер хөй чүнү алыр бис. Аът-даа човаа дуглавас чүве таалыңнап алгаш: – Ча, дуглап ал! Сен кортпа, кортпа! Харамнанма. Харын сен бодуң бөгүн дээрезинде эки чип, кедип ал. Ажылчын кижидир сен: «Ээзи мен-дир мен. Алыксаан чүвеңерни ап туруңар, эштер! Силер база ээзи силер!» – деп чарлап тур шиве диштивис.

– Ынча дээриңерге, ажылчын кыдаттар амырап турган боор ийин оң...

– Шынап-ла харын, шырайы шымбай чазалып кээр... Алыр дээр болза, алгы дег барааннар бар ышкаш. Бис аңаа өжегээр хол дегбедивис. Ол чанында хүрээ ламалары куруг кааптар болду бе харын...

Бодан, харыыла, күүсет...

1. «Кижиди кырынга өре чыдывас, ыт мойнунга хендир чыдывас» деп үлегер домактың утказын тайылбырлаңар.
2. Кижилер чүге өскерли берген деп бодаар силер?

АРЭВЭ-ге кирип алдым

Бир катап чайын: «Улуг-Шөл бажынга аныяктарның хуралы болур дээн-дир. Салуучут Төп хораазындан болгаш бистиң Улуг-Хем кожуунунуң салуучут хораазындан ийи сургакчы келген-дир» дижиң, аныяктар дүвүрей берген. «Хүн дал дүш турда, хуралды эгелээр чүве дидир. Бичии-даа озалдап болбас. Озалдаан кижини демей-ле тускай хөлезилиг аът-биле кожуун чызаанынче кыйгыртып бадырар чүве дидир» деп мындыг болган.

Хуралга озал-даа чокка «ийи шилгим-биле» изидип чеде бээдим. Чыгыр дээн аалда аът-ла хөй. Аныяктар-даа эңмежок! Ылаңгыя кыстарның кеттингени дээрге бир-ле байыр-наадымна! Арат нам кезигүннери-даа бар. Келгеннерни өглер чоогунда арыг, хөлөгелиг хадың дөзүңге олут чазадышкан.

Төп Хораадан келген сургакчы дээр: кара тоннуг, сарыг дордум курлуг, кара хром сапыктыг, бажының дүгүн селбейтир үндүргеш, бир талазынче чамдыйты дырап алган, узун ак эр бар болду. База-ла кара-сарыг торгу тоннуг, даалымба курлуг, сапыктыг. Бажын база-ла үндүргеш, кыстар дег чара дырап алган болду. Кайызы-даа аныяк эрлер. Кыстарның сымыражып, иткилежиң, сыйтылажыры-даа аажок. Баштай Төп Хораадан келген сургакчы долгандыр олурган аныяктар ортузунга ол-бо девиржиди кылаштап тургаш, илеткел кылды. Холунда моол

бижик-биле бижип каан, дүрүм-саавыр дээр бижии-даа бар. Чамдык уругларның сымыражырын дыңнаарымга: «Орган — Улуг-Хүрээден бээр сургуулдап чораан, моолдаары дээрге мырай суг, моол бижикке дегбес чүве дидир»-даа дижирлер. Дараазында кожуун сургакчызы чугаалады. Ооң чугаазында бир онза чүве чүл дээрге Ары-Амырактың бо очумда, эвилел кежигүнүңге кирип болур кижилер бар дээш, чээрби шаа оолдар, кыстарның адын саазында бижээнинден кыйгырды. Оларның аразында Аңгыр-оол база бар болду. «Ой, эжен! Кежигүннүң ады чайгаар-ла бижик-номда кире берген чоруур чүве-дир аа!» деп кайгадым-даа.

Ол-ла адым үнгенден соңгаар орта илеткел-даа дыңнааным билбес мен. Хей-ле чүрээм тиккилээр. «Чүү-ле болур ирги? Бо сургакчылар дег мынчаар сургакчылап, номнап, каас идик-хептиг, бижик-билиглиг бооп, илеткеп турар апаар ирги мен бе?» деп, хөй-ле бодалдар доюлган, өглүг ары дег, шиигейнип-ле турар мындыг. Илеткелдерден шала-була билип алган чүүлдерим мындыг.

Кежигүн кижиниң торлур, далдараар чүвези-даа чок. Яды буурай арат түмөнниң херээ дээш амы-тынын харам чокка чүткүүр. Эртем-сургуулга өөренир. Хурал-суглаага идепкейлиг киржир. Маркс-Ленинниң бодалын баш-мээзинге шидгээдип, арат-намның — эп-камды коммун намның соон салгаар. Хожудап калган караңгы бүдүүлүк арат түмөнни өрү тыртып кегээредир дээш оон-даа еске. Бир-бир бодаарымга, экизи-даа кончуг. Бир-бир бодап кээримге, мен ышкаш кижичеңгиир-даа аажок берге! Ынча хөй чүвени кажан, кая, каш хонук иштинде өөренип, билип алыр чүвөл? Бо сургакчылар ышкаш мындыг эки идик-хепти безин мен ышкаш кижилер чүнүң-биле садып, тыптынып алыр чүвөл деп чөгени-даа бээр мен.

Адак сөөлүндө «асуулда, харуулда» деп чүве болду. Туруп келгеш, чаңгыс айтырыг салып чадааш, дер-бузу буругайнып, сири-кавы турар эштер-даа бар.

— Бүгү делегей деп чүү ирги?

— Эп-камды, коммун, нам деп чүлөр боор ол, кайда чүве ирги?..

— Эвилел кежигүнү кижичеңгиир алыр бе? Ашакка баар бе? — деп-даа айтырып-ла турар. Ону сургакчылар багай, бурууда дивес, харын-даа кызып-кызып харыылап турар мындыг. Барып-барып маңа айтырыг салбайн баар болзумза, атка багай деп бодап алза-даа, диттип чадап-ла олур мен оң.

«Салуучут кежигүнү кижичеңгиир торлур, далдараар чүве чок болур ужурлуг» деп мырай-ла чап-чаа сөглээн сургаал база бар...

– Чаа, менден болур ирги бе? – деп эдип-ле үндүрдүм. Хамык улустуң караа менде.

– Чаа, болур-болур. Адың кымыл, эш? – дээш, Алдын-оол бижий бээди.

– Аңгыр-оол дээр ийин.

– Ыы. Демги... Аңгыр-оол бо ышкажыл? – деп чанында олурган нам үүрүнүң даргазындан айтырып биживишаан, олура: – Айтыр-айтыр, эш Аңгыр-оол... Мынчага чүге ыттатайын орган сен аа!.. – диди.

– Салуучут кезигүнү кижги бижикке өөренир дизе, халас өөредир ирги бе? Өөренир болза, каяа, кымга өөредир ирги? Бир дугаар асуулам ол. Салуучут кезигүнү кижини кандыг-бир бүтпес идегет нүгүлдөп, кем-херекке онаар ийикпе, дарлай берзе, ону каяа сөглөп, канчаар көрзе чогуур ирги? Ийи дугаар асуулам ол. Бистиң чазаавысты яды-буурай араттың чазаа дээр-дир. А ону бай, ызыгуурлуг улус баштап болур чүве ирги бе? Болур болза, ужуру чүл?..

– Ой, дадайым! – деп, бир уруг артымда сымырланды. Аңаа меңнээш шак дүштүм... – Үш дугаар асуулам ол ийин – дээш, балдырым сириңейнип олуруп алдым. Дерим дээрге изиг өггө тарая хоорганындан дора!

– Че, көрдүң бе? Асуулам деп чүве ол боор! Ынчаар санап тургаш, салыр-ла болгай – деп, Алдын-оол мактады.

Төп хорааның сургакчызы элээн үр тыгайндыр бижип-бижип, туруп кээп харыылады. Артында-ла даады менче көрүп тура харыылады.

– Берге-даа, солун-даа, чугула-даа айтырыглар-дыр – дээш, элээн-не хөй чугаалаан. Аңаа бир шору өөрээн ийик мен.

Адак сөөлүндө, салуучут кезүгүнге кириер дээш, ат бижээн кижилерниң адын адаарга-ла, ол кижги туруп кээр, ол бир берге турган; аңаа алыр-албазын дугуржуп, шүгүмчүлөп саналдааш, шупту хол көдүрүп бадылаар чүве болду. Барык-ла дөгереviste алыр деп бадылаан. Бүгү чыылганнарны тараткаш, кезигүнге кирген кижилерни арттырып калгаш, бүрүткеп бижээш, сый-сый тудуп каан, кызыл шугумнуг, моду саазында моолдап бижээш, адаанда дөрбелчин таңма каккан бижиктер берген.

– Түр бадылгергейлээр бижииңер бо. Эки эдилээр силер – дээн.

Ынчап 1925 чылда арэвеге кирип алган мен.

Ол-ла биледимни камнап, хириктирбес дээш, бир пат болур мен. Көрдүнер дээш бир сагыш дөспөс: улус көрбөс черге, кончуг шөлээн уштуп көөр мен. Шугум бүрүзүнүң бажындан адаанга

үндүр көрүп, бодап орарымга, чүү-даа билдинмес! Ындыг болза-даа ооң чаңгыс шугуму безин бүдүн Амырак хемим уну-ла!

Чымчак тос-биле каптазылааш, ооң даштындан арыг пөс-биле барындактап алган мен...

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Аревэ кежигүнү кижиниң хүлээлгелерин канчаар билип алдынар?
2. Аңгыр-оолдуң салган айтырыгларыңга хамаарыштыр силерниң бода-лыңар.
3. Түр бадылгергейге хамаарылгазын дамчыштыр чүнү илереткен-дир?

Кызыл хоорай

«Чүгө Кызыл дээн хоорай ирги? Хөй-ле кызылдар чыылган болурга ындыг бе? Азы хөй-ле кызыл оттар хып турар боор оң. Кажан-на кызаңайнып келир болду!..»

Хоорайга чоокшулаан тудум-на, бурунгаар көөрүвүс дам барган. Доңуп өлүр чыгыы кижилерге ол хоорай тынныг артып болур чылыг бооп каракка көстүп турганы ол-ла болгай.

Кызыл хоорайда чедип келдивис! Бо-дур...

Кежээки имир дүжүп келген. Ол-бо көргөн: база-ла туман-шаң бүргээн, ында-мында хар баскан хараганнар-ла хөй. Шагаан-Арыг суурдан-даа бичии хире, тарамык бажыңнарлыг.

Бир-ле эскерген чүвем: ынаар-ла бир бажы-даа эвес, чартык ай хевирлиг ак, даш өг иштинде хам-даа хамнап турган ышкаш. Дүң-дүң-дүң кыннып, ол өгнүң дүндүүнде хоолай өрү дээрдиве буртуңайндыр тарбыдап турар болду. Бажыңнар аразында демир удазыннар херген адагаштар бир чиктиг.

– Ам орайтаан, албан шагы төнгөн, каяа баарыл? – деп, улаачыга аъттарывыс дүжүп бергенивисте, Кончук айтыра-дыр.

– Та. Чүү-даа болза бир-ле чылыг оттуг бажың болза – деп, буттар-даа ээлбес, диштер шаккыңайнып харыыладывыс.

– Чүү-даа болза Төп Хораага баар-дыр – дээш, эживис мурнап базыпкан. Ооң соондан ээлбес, доң кижилер дыгырады шошкуптувус.

«Мындыг сири-кавы доң кижилер Төп Хораага кире бээрге, кончуун аа» деп бодап келзе-даа, ыыт чок. Бир-ле ийи каът ыяш бажыңче эживис соо-биле барып, бус-туманывыс бургурадып кирдивис. Чырык, чылыы кончуг, бичии өрээлге кире бээрикске, кандаазы ышкаш хөрөктээштиг, дөңгүр баштыг ак эр уткуп алды.

– Амыр-ла! – деп, мөндилежип, чолукшуп-даа турар. «Сен, мен» джип хөөрөшсе-ле, Кончук-биле таныжар кижип болду. Анай-оол биле бис ийиге сандай салган, эжим олурар дээн уг-биле доңгая дүжүп, чер даянды. Ооң хеви менден-даа соок кижип болгай, шыдамын кайгаан мен. Бажыңның дээвириден чиңге хендирде халаңнадып каан хой сыңыйы-даа ышкаш шил иштинде чула хып турар, ооң чыры кедергей. Бажыңда изиг-демир чок. Ол чырык-ла чылыдып турар хире. Бир булуңда хөлчөк чоон ак доскаар мырай-ла дээвиирде тулган туру.

– Бо суугуга холуңар чылдып көрүңер! – деп, Кончук ында барып адыштарын дагап кыйгырды.

Барып хол дээп көргөн – изиг. Ам топтап көөрүмгө, ёзулуг-ла хылызын демирни агарты чугайлап каан. «Иштинче изиг элезин уруп, изидер чүве ирги бе? Чоп от даажы чогул?» деп бодап кагдым. Шак оон кээп, он салаам саргып, үжээн чаактарым изээш, сөөгүмдө барып аарып турар. Кончук-биле демги хораа даргазының каткы, чугаазын-даа дыңнаар харык чок.

– Аа богда, буттарым салаалары ажааш медээжок, эжим. Уштуп дөгөпсимзе – деп, Анай-оол арнын дырыштырып сымьранды.

– Хоржок! Будун ужулба. Мээң буттарым доң хевээр. А ийи холум салаалары чарлыр чедип тур – дидим.

– Ол Карсыга деп кижиниң бажыңы мырай-ла бо, «ойнаар-бажың» ыңдында, кожа – деп, демги дарга эживиске айтып берди.

– Че, эштер! Нам сургуулунуң эргелекчизи Карсыга деп кижидир. Аңаа бараалыңар – дээш, эживис баштап чорупту. Соок чывар арынга кагарга, изиг демир дег, шоюңайнып турар. Буттар ам-даа диртең-диртең чүве. Демги бажыңга кире бээривиске, ийи-үш-даа өрээл хире, каас, шыргай чүве дег бажыңның баштайгы-ла өрээлинге эр ээзи уткуй хүлээп мөндилешти:

– Че, бо чүү улус апаадыңар? Кайыын келдиңер?

– Улуг-Хем кожуундан нам сургуулунга келдивис – деп, Кончук харыылады.

– Черле бодадым-даа. Чагыларлыг силер бе? Кончук соок бо!

– Чагы кайда боор. Бо-ла боттарывыс бис. Өөрүм маңаа кээп аъттан дүшкөш, тендирип турдулар. Төп Хораага кире бээривиске, таңнылы Дамдынчап олурган, аңаа харын бичии чыннып алдывыс.

«Дарга дээним таңныыл ышкажыл»...

– А-а, мындыг хептиг улус харын-даа шыдаан-дыр силер. Ам-даа сириңейнип турар эрлер-дир, хөөкүйлерни. Че, даарта

таптыг чугаалажып тургай бис аан. Ам дүрген-не изиг чүве ижип, чылыкпааже хоржок – деп, эргелекчи далаш-биле кеттингеш, бисти эдерткеш чорупту.

Демги-ле «ойнаар-бажыңга» кире бээди. Хөлчок-ла чылыг, чырыы болза-даа кедергей. Бир столда-ла каас-шиник, орус, кыдат, тывазы-даа ылгаттынмас, ямбылыг кижилер шайлаан, хөөрешкен олуруп турар. Ында-мында чолдак доскаарлардан үнген медээжок калбак ногаан бүрүлүг талдар-даа бар. Даргавыс ол-бо көрзүнген соонда, бир божуй берген столга баргаш:

– Маңаа кээп олургулаптыңар, эштер, че – дээш, бисти олурткаш, ында-ла бир каас херээжен-биле дугурушкан соонда, үш тавак мүн көдүрүп эккеп салды.

– А доңган улуска чогуум чүвең бо-ла болгай – дээш, эживис ында стол кырында бичии шаажаң көңгүлден хоюг сарыг чүвени омааштааш, тавакта мүнүнче холуй былгай бээди.

– Ча, силер тап-билээ, чылыктыр чемненип алгаш, мээң бажыңымга чеде бээр силер – дээш, эргелекчи чоруй баады.

Мүннү шопулак-биле узуп аартаарымга, хаайым чарлы бер чазып, карак чажы-даа төктүр. Доңган эрин, аас ишти-даа хып тур.

– Бо кандыг аай мүнүл? Кара-сиин холуп каан чүве бе? өрттендирип-ле келди!

– Ол-дур харын! Бо хар-чиирза деп кончуг изиг таң дег ижин-баарда соок үндүр ойладыр эм-дир. Эки аартаңар – деп, Кончук сургады.

– Черле харын «хар чиксенчиг» чүве болду. Ынчангаш ынчаар адааны-даа шын-дыр – дээш, өрттендирип-ле олур мен. Анай-оол-биле бис көржү-көржү хөй-даа эвес, бир-бир улуг шопулактар иштин эзилдирип алган улус болгай бис. Эжим, бүдүү сыгыртыр дээн чүве ышкаш, аксынче салгын киир челбип каап олурду.

– Хөлчок-ла изиг эм-дир, хайыракан! Буттарым безин изий бээди – деп, Анай-оол эжим таваан дооскаш, чалбарып чугаалады.

Ол хире доңган улус деридип келгенде, чалбарбас-даа арга чок. Ам топтап көрүп орарымга, ол-ла каас-шиник улус аразында Анай-оол-биле бис ийи-ле чайгы кыргып каан хой аразында кышкы дүгү хевээр ыдык ирттер-ле бис. Мүн соонда тавактарга хаарган эъттер эккеп салгаш, ийи-ийи аяк изиг шай база салган. Тавак долу хлеб база бар. Ыяк-ла хүндүлеттивис. Өртээн демги эргелекчи төлөп каан болду.

Оон үнгеш, бир өрээлче кире бээревиске, демги ямбылыг шайлап турар сайыттар бир хөлчок улуг стол кырында, бир

кастың базар дээш чыып алган чуургазын дөгере эккеп уруп-даа алган ышкаш, сывырып каан ыргай савааштар-биле пашкылап, кажыктап ойнап турар болду. Чуурга эвес, сөөк деп ооң даажындан билип алдым.

База бир өрээлге барган, хөй-ле улус мурнунда таңгыт ном-даа ышкаш, шокар саазыннар салып алган төлгөлөп, үстүндөн бир-ле чүве дүжерин манаан, ыңай олургулаар. А бир кижги бичии хүртү маний ышкаш хааржакты холурады долгааш, дөрбелчин эвес, дугурук кызыл шону уштуп эккелгеш-ле:

– Дөө сайыт, бо сайыт, тут, сайыт! – деп алгыргылап турар.

– Бо чүү деп чүвени төлгөлөп турары ол боор, эжим? – деп, Кончуктан айтырдым.

– Бо болза акша-мөңгүн тип алгаш, мөөрей кылып ойнап турары ол-дур. Эки таваржыр болза, бир ойнааш, чүс-даа лаңны ап болур оюн болдур эвеспе – диди.

– Черле, бодавыже, хөй акшалыг сайыттар оюну болбайн аан бо. Даады-ла сайыттар адап, кыйгырып турган чүү ийик. Мен дораан-на ыяк билип кагдым – деп кагдым.

Эргелекчивис бисти бажыңынга шуглап каан. Бистиң кырывыста хып турар сайгылгаанны көрүп: «Элдеп-ле чүве аа? Бир-тээ ооң иштинге кижги холу-биле одап кагбас чүве болганда, ол хендир дамчып-ла келир-дир ол. Канчап өрттени бербес дээр сен! Ол шилди дола-даа бербес, өйлүүн мооң көрөм»... деп эргий бодап чыдырымда, өөрүм удаан. Караам шийиптеримге, демги сайгылгаан оду караам иштинде кирип келген көгерөңейнип-ле тур. Коргарым медээжок. «Черле дыка көрүп болбаан хайыракан-дыр, дадайым!» дээш, өскээр көрүп чыда, арай боорда удудум.

Эртен оттуп келгеш, сайгылгаанче бүдүү көргөн – куруг-дур.

– Бо сайгылгаанче үр көөр болза, килеңней бээр аян бар иргги бе? – деп Кончуктан айтырдым.

– Ха-ха-ха, хайлыг эрни! Килеңнээр харыы кайда боор. Анаа-ла дөө дээрде чаңнык одундан тудуп турар чүве-дир ийин... Чогум дыка көөр болза, карак шооңун алгаш баар чүве дижир эвеспе. Мен ооңче удур көре-даа албас кижги мен – дидир.

– Че, ол-ол харын! Сайгылгаандан келген болганда, кайын анаа боор ийик. Ужур-ла бар – дээш, дүнеки таварылгам ыыт-тавадым.

Баштайгы сургуулдар келген дээш, Карсыга эргелекчиниң өөрүп турары-даа кончуг.

– Силер-даа хамыкты мурнай келген эки эрлер-дир силер. өөрүңер четче чыылгыжа, маңаа ол-бо чүве көрүп, манап туруңар – деп, Анай-оол биле мени шуут-ла киир санап алган. Кончукту

эдертип алгаш, Төп Хораалардан бээр чоргулаан соонда, эживис-даа бажы халайган. Хөй-ле черлерге билдириишкин кирип оралдашкан – албайн барган.

Бис ийи хостуг, хоорай ишти көрүп, базып-ла турар бис. Ревшериг паараңы дээр ийи каът бажың бар. Ооң чанынга баарындан арай сестир бис. Бир баргаш, бир-бир килограмм шо чигирлер садып алгаш, чип-ле базып турган бис. Төнгөн. Мен оон кээп идээлеп, бир хондур кускаш, ол хөвээр чигирден үнгөн черим бар.

Бир кежээ-ле «ойнаар-бажыңга» «дириг-чурук» болур дээн деп хамык-ла улус чыгып турар. Пионерлер-даа дээр, бага сургуул-даа дээр сургуулдар-даа долу. Хөй-ле сандайларга улус чаңгыс аай бурунгаар көргөш, олурупкан. Бис эң-не мурнунда олуруп алдывыс. Мурнувуста ак пөс азып каан. Ооң артында хос-хос черлер-ле бар ышкаш болган. Артывыста улустуң чиилээн-чаалаан шимээни-даа медээжок.

Караңгылаш дээн соонда, ак пөсте чаңнык-даа ышкаш, чү-велер-ле бырлаш-бырлаш кылынды. Оон пөс-даа чок, эңме-хаяажок аъттыг солааннар селемелерни бисче алынган, аът-тарның сыр-кара маңы-биле тавартып, кырывыста-ла келди! Чанымда эжимни суйбаан – чок! Олурган сандайым алдынче кирген мен. Сактырымга, ында чаштынган кижиги эңмежок хире. Улустуң идиктери-даа бажымга дээр. Эжим ында хандыр кире берген чыдыр.

Аңаа чыда дыңнаарымга, улус каттыржыр-даа, магадаар-даа. «Анаа чүве эвеспе оң?» дээш, чыда көөрүмге, демги-ле черинде улус чүнү-даа үүлгедип-ле турар. Ам кээп ыяткаш, катап туруп кээп, олуруп алгаш, кызып туттунуп, көрүп олур мен. Анаа-ла. Оон эжимни бүдүү үндүр тырткаш, олуртуп алдым. Артывыста бичии пионер уруглар безин тоовас, каттыржып, ында чүү бооп турарын чугаалажып орат. Оон кээп оожургап:

– Коргуп, сандай алдынче кирип турдувус деп кымга-даа ыттаваалы – деп дугуржуп алган бис. Ооң соонда «дириг-чурук» үнерге-ле, сыңмарлажып турар апарган бис.

Боданып харыыла

1. Аңгыр-оолга Кызыл хоорай баштай канчаар көзүлген-дир?
2. «Ойнаар-бажың», «дириг чурук» деп сөстөрни чүге ажыглааныл?

Чогаадыкчы ажыл

«Мээң баштай көргөн кином...» деп темалыг кыска чогаадыгны бо эгеде маадырларның көргени-биле деңнеп бижиир.

Чаа дужаал

Бис-даа ам чанар деп амырап тур бис. Кайын ындыг боор!

Каа-Хем кожуун девискээринден дерзии өлүрүкчү Антон баштаан бөлүк дээрбечилер боо-чепсектиг хөлзөп үнгөш, Элегесте күрбанк салбырының эргелекчизин кандыг-даа ужур-чурум чокка өлүргөш, оон элээн түннүг акшаны былаап дээрбедеп алган. Ук дээрбечи идегеттер Улуг-Хем кожууннун девискээринде барып хөйнү хөлзедип, хамыкты хайындыргаш, Бии-Хем кожууннун девискээринче углаан деп медээ келген.

Ол дээрбечилерни чер-черге дозуп тургаш, ол-ла черинге узуткаваан шагда, Кызылче чанып болбас деп чаа дужаал келген.

Чап-чаа тиилелгелиг доозулган дайынчы онаалга төнгенинге өөрүп турган сагыш-сеткил ол медээни дыңнааш, сооп, ундарап баксыраваан. Харын-даа дайынчы килең-кылык улам-на хайынган.

– Ажырбас, оолдар, ажырбас. Суурларда кежээ-кежээ ырлажып базып турар кыстардан ыятпаңар. А ыдык Буура сыннарының кырында ланчы-биле амыргалап базып турар Антон «төрелди» уткуп алырда, бистиң хевивис харын-даа чуга деп билиңер...

– Ол-даа шын. Дайынчы амыдырал биске ону өөредип каапкан. Харын-даа солун чүве ийин мооңар, эштер: бир кезек челдиргөш, чап-чаа хары эрээн аяңда кызыл чайт бес чечээниң аразында чындыттыр шайлап орар. А оон бир кезек челзи каапкаш, мөөреве хөртүкте чара чүткүдүп турар аан – дижип, солдаттар-даа, командирлер-даа иде бодап, хөөрежип турар бис.

Дөрт-беш, алды-чеди кижиге кылдыр үзүлгөш, дөө-ле Эъжим, Демир-Суг бажы, Каа-Хөл дээш арттар кырын барып, дүн-хүн чок дозуп, таңныылдаар; хем-хемден ис кезер дайынчы албан таварышкан. Аңаа баргаш, үш-дөрт хонгаш, өскелер-биле орун солчуп, чылыг шынаа кирзе, экизи ол. Дайынчы хүлээлге кадырап, шыңгыраан тудум, дайынчы бүрүзү кандыг-даа чаныш-сыныш чок, дайзынны дегийт-ле көөрүн чадаар: дүргөн-не өлүрзе дээр ол-ла.

Бир-ле бүдүү сүмележигде мындыг чугаалар болгулаан:

– Өөкте кулактарның байдалы баксырап, холда киргенин дыңнап кааш, Антоннуг кезек бээр келирин дидинмээн боор. Бир эвес ындыг-ла болза, олар ам Кашпалдааш, Хереме барган.

– О, Антонуңар аза болгай. Кижиге болганга көзүлбес. Кедерезе, оон күш тыртып турар чадавас.

– Сын кырынга олар мынчага черле чорбас, хоржок. Кижилер кайы-бир муңгаш черге бузуп чытса-даа, аъттар шыдавас.

– Кызыл-биле харылзашкаш, оон харыы манаар. Ооң бетинде доскуул, сүргүүлдү кошкадып болбас.

Ол дүне Савелий суурунга элээн-не бөлүк хонганывыс ол. Дыка-ла кааң, соок дүне болду.

«Че, хөөкүй Аңгыр-оол! Чүзүн ынчап, хилинчектенип, холунда бооң оскунуптар чазып, инек-сокпалап олулар сен. Удуй тыртып ал; мен бо узун дыт бажындан долгандыр көрүп, ырлап, сени өпейлеп олурайн» деп хамнап-ла олур.

– Аг-аг! Хагв-хагв! – дээн соонда, ийи ыт арыгже чарыштырала бээди. Дыңнаалаан: аът даваны чизиреп, бетии сугну халдып кежип келди.

Челдиг ак аъдының хөрээн кара малгаш кылдыр эжиндирип алган, Тос-Хол джиривис, солагай айтыр-салаазы чок партизан ашак арнында өрт кыва берген улдап кээп:

– Командир, бээр эккелем! – деп, менче аксы хаалбас алгырды. Ол аразында Аракчааның чонаада улуг ала карактары улам чидий берген маңнап кээп:

– Чүү болган? – дей-дир.

– Мында, бажыңнарда бир кадайда хлеб тыртар-ла. Мен карак-биле көргөн. Чеди кижии, чаңгыс багай аът бар-ла. Ча, шымда шапкай-ла! – деп, даады-ла хемни өрү кымчызы-биле айтып, ол суур моон көстүп турар чүве ышкаш, аът кырындан ынаар херевишаан хөөреди.

Мен медээни-даа дөгере дыңнавайн, херимни ажыр мергелени бергеш, кажаада чемгерип каан аъдымны чүгеннээш, эзертенгеш, олурупкан мен. Уйгу түлүүнде хенертен дүүреткен эрлер шалабула туттунуп, эзертенип турда, бир кайгамчык солун: бөөлдээш хевээр эзертенип, чер-даа суйбаар, хойнун-даа үженир кижии бар; четтинмес аъдын тыртып, оозун салгаш, эзеринче маңнап, аъды ырай бээрге, эзерин белеткей тудуп алган сүрүп-даа турар эш бар. Ол аразында:

– Аъттаныңар! Шымдаңар! – деп команда ийи-үш чеде берген. Командирлер баштааш, ыңай-ла болган.

Суур көстүп келди.

– Шала тарай аарак, суурну чава ап кирер! – деп дужаал чоруп ора-ла берген.

– Ыт-куш-даа чиңейни-ле берген. Даштын кижии ховар, ийи-чаңгыс көзүлзе-даа, бажыңнарже шала көстүп кирер. Демги медээ чедирип келген Тос-Хол-биле кады хапкан командирлер баштааш, кезек кижии уткуй маңнап кээп, суурнуң мурнунда

кош-кош эзимнерлиг, өзеннерлиг, каътчыгаштарлыг дагже айтып алгырды:

– Кончуг азалар, бар-ла чыткан чаңгыс булкамны, шоодай ортуже далганымны алгаш, мыя бо дагже угладылар!

– Аът-хөлү чүү-дүр?

– Боо-чепсээ чүү-дүр?

– Чеже кижил? – деп, улашкан айтырыгларга кадай дораан харыылагылаан.

– Чаңгыс чавыдак хоор аъттыг, чеди кижиле чорду.

Ол аразында партизаннар сууржугаштың иштин бир эргилгеш, чүнү-даа согарынга белен ышкаш, халдып келген.

– Ийи-ийи бооп, араңардан чүү-даа эртпес кылдыр дагны долгандыр бүзээлээш, дораан-на өрү шүүрөп чоктаптыңар. Сүүр кырынга чыгап кээр бис. Минут-даа саадап болбас! Чадаг дайзыннар оон-моон эрте халышкаш, өске сыннарже эрте бербезин!

Солагай талавыста ак аът, оң талавыста кадыр аргажыгаштыг өзенни өрү Малышев, Мунзук үжелээ чергележип үндүвүс. Мен ийи эжимниң ортузунда – өзенниң иштин өрү чоктадым. Аъттың хөрээн киргиреди өргектенип-ле олурар бис. Өзен бажы чоокшулап, кызаалап олурда, бис үштүң аравыс база-ла чоокшулажып келген.

Канчангаш-ла Мунзукту көөрүмге, каът дөзүнче кедеңгирлей көргүлээн соонда, чык-ла кылды. Оңгарда меңээ ооң боолаан хараалы көзүлбес.

– Манаар, манаар! Чүнү боолаар? – деп, Малышев дужааштыр алгыра каапты. Дап берген уг-биле иелээ деңге Мунзукта чүткүдүп чеде бердивис. Эживистиң холу-биле айыткан черинче көөрүвүске, каът дөзүнде, эзим кыдыында дытта чавыдак хоор аът баглап каан тур.

– Чүнү бооладың?

– Ол дыт дөзүнде кара тоннуг кижиле чыдыр, ону бооладым. Ам-даа чыдыр-ла ол – диди. Чыткан ыт дег, бөкпек кара чүве барын-на бар. Чеде бээривиске, өңүн карарты будуп каан, алгы тон чыдыр. Чуларлыг, арган аътка бичии далганын, тоннарын шарып чорааш, ооң ыңай чорбастаарга, каггаш, кончуг шыргай мыйгак-хараганныг эзимче киргени илдең.

– Ээй, чаштыңган херээңер чок! Шериглер долгандыр бүзээлеп алган! Туруңар! Дүжүп бериңер! – деп, командиривис шырышче дужаап, чөвүн чугаалааш, шилиредир чүткүдүп кирипти. Бис-даа эдериптивис. Мээң шавыдарым торлур эвес, чара эжиндирип чорумда, шырыштан кара-куш ужул үнгензиг, толур-талыр-ла дээн. Боом дораан углаттыңган:

– Тур! Стой! Кым сен? – деп мөөредим.

Тыва өң тоннуг, дүктүг арынныг кижии ийи холун көдүргөн: «Хөрээмче ат, че!» дээнзиг, туруп келди.

– Шимчеве! Өөрүң кайдал? – дээш, боом аксын ооң арнындан бичии чайладып айтырдым.

– Та... мында, кайда бар-ла...

Ол аразында Малышев маузерин тудуп алган, шылырадып кээп, шыңгыы-шыңгыы орустаан соонда, үне кылаштап келди. Ооң имнеп айыткан өчүүндөн алырга, чоогунда эштиг.

– Туруп кээп, дүжүп бер! – деп дужаарга, бир-ле кыс адыг дег дүрзү база-ла чылбырты туруп келди. Ол-ла черинде октагылапкан бооларын ап алдывыс. Демги тыва тоннуг, меңээ таваржып, туруп келген дээрбечи – Улуг-Шөл чурттуг, дагыр салаалыг бызаңчы Андрей: танып кагдым.

Ам улам-на чүрек доктаап, сеткил маадырланып, дидим дилеп чоруптувус. Чүк-чүктеп үнген эштеривис бедик кырынга баштажып, кайда, кандыг шырыштар көрдүнмейн барганын сөглөжип, имнежип, аралажып-ла тур бис. Дагның мурнуу арнынче маңнажып ашкаш, ында ийи дээрбечи туттурган деп дыңналып келди. Ам Антон боду баштаан, үш-ле кижии арткан. Улам эривис хайнып, орустап, тывалап кыйгырып, чиңчерлеп-ле тур бис. Сура-аг.

– Бис черле дүжүп бээр дээш, Антондан чара маңнашканывыс ол... «Кым мээң-биле кады чоруурул, чорзун. Кым боду, канчаар шыдаарыл, боду тынын алдынзын. Ам байдал бергедээн» деп, Антон эң сөөлгү дужаалын бо даг кырынга берген – деп, туттурганнарның өчүү-даа ол. Чамдык өөрүмнү көөрүмге, ындамында бедик ийикпе, чудук-даа кырында кыйгырбышаан, таакпылап, дыштаны тыртып чоргулаар. Бир-ле кырында чадаң пештерлиг, долгандыр кадыг-кара шырыштарлыг бозага хая кырынга үнгеш, аъдым секпередип, кээшпелеп олур мен. Иштики хевим хамаанчок, шериг бөргүм безин көк суг, ийи чулчургайым дамырлары чарлы бер чазып, аарып олур.

«Антон болза Кочетовтуң партизаны, отрядтың тук тудукчузу чораан болгай. Ам чончап барган, дедир тенээн аза боор?» деп бодап олур мен.

Хаяның адаанда Хүртүлек шилиредип чор. Хаяның хүн үнер талакы какпаанда дыттар дөзүндө Хунажын дижиривис, ылбай сарыг партизан эживис чугааланып, мүргүйлеп чор. Оларны мен кырындан көрүп орап мен.

Бир көөрүмге, Хунажыным хая хөрээнче көрүп алган, чугаалажып тур.

– Хүртүлөк! – деп кыйгыргаш, маңнап-ла баттым. Хунажын-ның чанынга шалырадыр маңнап кээп, өрү көргөш, бодум база аазады бээдим.

– О, силер чүгө дыңнаар чок? Че, бээр дүжөр-ле! – деп, боомну бут чанынга тургузуп алгырдым.

– Силер мени өлүрөр бодаар-ла. Шынын чугаалаай-ла – дизеле, тывалаар, шокар Антон бо-ла-дыр. База танып кагдым.

– Чо-ок! Бис кымны-даа өлүрөр чок. Тенек кулактарны безин шуптузун бажыңдарында тырткан. Ам олар тараа тарып турар, көргөй-ле – деп, орустарның тывалаар аяны-биле чугааладым.

Малышев кизиредип кээп, орустакып эгеледи. Бистер оон, моон көвүдөп-ле тур бис.

– Бооларың бээр бадыр! Бодуң база дүш! – дээн.

Антон корткан-даа чүве чок: «Мен дүжүп берзимзе, амытыным арттырар силер бе? Бир эвес өлүр чүве болза, ам-даа өрттээм алыр мен» дээр сагыштыг, бисти удур байысаап чыткан. Мен ол аразында: «Көзүлгөн-не черинге кандыг-даа чөпшээрел чокка адар» деп ынчаарда моол дылга үнүп турган «Тываның шыны» деп солунга үнгөн дужаалды бодап, бир чурттуг Антонумнун арнын көрүп, үнүн дыңнап кааш, демги каржы бодалдарым арлы хона берген. Чаңгыс бора безин мунган, даады-ла аалдар кезип арагалап, хойтпактап ижер, эът дүлдүрүп чиир, тывалаар эр-ле болгай.

Адак сөөлүндө, үш ланчыы, бир маузер, бир наган, хоразы төнгөн араатаннар сөөгү ышкаш, хая баарында каңгырт барып дүштүлөр:

– Каям, кээшпеден берип көрүңер – диди. Кымны-даа мурнай мен тонум карманынга төктү берген чораан кээшпени сунуп келген адыжынга ура кааптым. Ол аразында ооң додуккан хаваан, хорлаан холдарын болгаш чук сарыг дүктери куйгаландыр өрттөнгөн арнын көрө каапкаш: «Арыг эвес, ханныг хол деп чүве даштындан-на илдең-дир» кылдыр бодай кааптым. Хөлчөк чоон кылдыр орааган – оттуг хадың будуу кезек дег таакпызын чазыйы-биле соруп турда, тыныжы дакпыш.

«Шыята, онза-ла буянныг херек үүлгөтпээн ышкаш болзувусса-даа, база бир дайынчы онаалганы күүседип, тиилелгели болдуvus!» деп, бедик өөрүшкү чүректө ойнап эгелээн. Орус, тыва партизаннарның каткы, чугаазы кадыр хемнерниң сугларының чаашкын соонда үерлээни-ле. «Даштыг хем эрииниң чурттаакчылары алгыжы болур» деп улустуң чугаазында ышкаш, эң-не ыттавас дайынчылар безин кыйгырып чугаалаар, кустуктур каттырар апарган.

Туттурганнарны аспаңнадыр, хөкпеңнедир сүрүп кээп, Шивилигге аппарып, аксын-сөзүн ап, дужаалда айытканы ёзугаар херээн күүседип каан.

Литературлуг практикумга онаалгалар

(С. Сарыг-оол «Аңгыр-оолдуң тоожузу» деп романынга)

1. Кандыг чаа дужаал алганыл?
2. Ону кайы черге күүсеткенил, Тываның картазындан көргүскеш, сөзүг-лел-биле бадыткаңар.
3. Аңгыр-оолдуң революстуг хөгжүлдениң күштүг агымынче канчаар чайгаар кирип, кандыг оруктарны эргкен-дир?
4. Аңгыр-оолдуң салым-чолунга кымнар салдарлыг болганын тодарат-каш, сөзүглел-биле бадыткаңар.

Ланчыыны карандаш солаан

Оон ыңай бистиң аңаа саадаар чылдагаанывыс чок. Тудуп алганывыс үймээнчилерни тергелерге олуртуп алгаш, Кызылга эккеп дужаап бердивис. Нам сургуулдары бистер шеригден-даа халаштывыс. Школавыс-даа бо!

– О-о, Аңгыр-оол чедип келген, экизин көргерем, уруглар! – дээш, Уйнукай суглар бот-боттарын кыйгыржып үглөп келди.

– Ах, хөөкүйнүң арны-бажының хорлаанын!

– Артында-ла тырың, чазадак апарган, көргерден – дээш, мени куспактап, бажым суйбап турар кыс өөрүм бар.

– Че, Аңгыр, дораан-на дөгертин. Даарта даң бажында «Улуг-Хем» пароход Шагаан-Арыг бадар. Бодуң районуңга таварышкан, амыраан-дыр сен. Аңаа Найданов башкы баштаан он шаа кижипрактикалап – сургакчылаар-дыр бис. Өске кожууннар баар өөрүвүс чоруй баргылаан.

– Ол практикалаар деп чүзү болур чүвөл? База-ла шериг албаны эвес ыйнаан. Мээң баарым албан чүве бе?

– Албан, албан! Нам болгаш салуучут Төп Хорааларындан доктаал үндүрген, бистерни оон томуйлаан. Сээң адыңны база киирген. Практикалаар дээрге сургуулга өөренип алган билиин албан-ажылга чорудуп өөренири ол. Бис ол районуңга Төп Хорааның өмүнээзинден баар, кожуун хорааларының даргаларын өөредип, оларга дузалажыр улус-тур бис ийин.

– Кожууннуң хораа даргазындан безин улуг эргелиг, ылап-ла «Сарыг-Хелиң» болганың ол – деп, кончуг калчаа Думчугажым шериглештир ёзулавышаан, илеткеди.

– Богда, авыра! Ёзулаарың экизин але, эжим! Холуң хоюруу безин билдирбес апарган – деп, эжимниң баштаан баштак-биле харыылап, кымның-биле-даа орта чугаалажып четтикпейн, чүгле чап-чаа онаалганы-ла ылавылап тур мен.

– Бистиң бөлүктө хорлуг-ла бижээчивис бирээзи сен-не болгай сен. Келбейн баар ирги бе дээш, дыка муңгарап турдувус – деп, Сержиңмаа кызыл-кат дег чаактарындан хүн хередир хүлүм-зүрдү.

– А халак! Менче дыка көрүнмө, көрүнчүүм! Өлдүм! Каям, хамык уругларның өмүнээзинден чаңгыс сени ошкааш, чыттап каайн – дээш, туткаш, ийи чаагын элий-селий ошкааш, дыдыраш кара бажын чыттап каарымга, дырбап өөредип каан бызаа дег, «ам-даа, ам-даа» дээн ышкаш, чаагын дөгөп турду. Черле бо хоорайга чунар-бажыңнап, саваң-биле чунуп, салгынга хорлавайн турган эш-өөрге дээримге, хоюг, чымчак, эът-кежиниң аккыры кедергей.

– А ол кожуунга баргаш, бижээчилээр чүвө бе, кандаай чүвөл?

– О, ол дээрге тергиин нарын, дыка харыысалгалыг ажылдыр. Бижиир-даа, сургап, өөредир-даа. Биске башкылар он беш хонукта чүгле ону өөрөттү...

– Ол болган болза хувискаалдыг салуучуттуң шылгалдазы деп чүвени чорудар; сургап, болбаазырадыр улус-тур бис – деп, Думчугаш өөрүн үзе кирип немеди.

– Шылгалда деп чүл? Бижикке өөрөнгөннерни шылгаарывыс ол бе?

– Чо-ок! Эвилел кежигүнүңгө шургуп кирген бай-хөрөңгитен – бүтпес аңгының идегеттерин хөөглөп үндүрер, чиңгине яды араттарның аныяктарын арттырып, арыглап шеверлээри ол дур – дээш, эш-өөрүм оон-моон мени өөредип эгелээннер.

«Хөделдеп турганым даргаларымга ам сургакчылап чедерим ол ышкаш чүл. Мени «хөдел» дээш, тоовайн барбас ирги бе? Данзырың, Долмажап олар баштааш: «Че, Аңгыр, чиң-сарыг шайдан хайындырып, чаглыг эъттен дүлүп көрөм. Сакты бээдивис» дизе, канчаарыл? Чо-ок, Төп Хораадан келген сургакчыдан олар сестир, хөлчөк хүндүлээр улус-ла болгай. Мени олар ам айбылаvas. Хүндүлээри албан. Харын-даа төп черде албан-хаакчыларының дугайында мен олурумда-ла, хире-хире чугаалажы берген олураарын сактып келгеш, эпчоксунуп, ыядыр чадавас оларың»... дээш, бодавас-ла чүвөм чок.

Даңны атсы барык-ла удувайн, бакка-сокка бижээн кичээлдерим чиңчерип, алырын ап, каарын каап, ам шынап-ла ланчыныны

халап алган карандажым чидидип, эки-эки бийирлеримни безин ап, шалып, бижип шенеп, дөгөрнүп алдым.

Курбустудан дүжүп келген куу деп куш бе дээрге, кудус дарган кудуп, шуткуп бүдүргөн; үзүттү оранындан үнүп бодараан улуг ак-балык бе дээрге, уран дарган ушкарып-башкарган; туман тыныштыг, от чүректиг, туң ышкаш ак бүдүштүг, чалгын-чакпа аразындан чалар-оттар чайыннаан «Улуг-Хем» деп пароход эртен эрте байырымныг чаагай алгыргылапты. Пароходка эң баштайла олурганым ол. Шынап-ла, бүткүр боду, өкпе-чүрээ, дамыр-ханымга чедир дириг сириңейнип, чалгыг аайы-биле чайгагылап ойнаан, тереңнерже девиржидип чүткээн – тоолзуг, магалыг «Оттуг-хемед» олуруптувус. Кижигүрү-ле чугаалаар чүве тышпас, чүгле арыннарынче көржүр. А ол көржүүшкүндөн өөрүп көрбээн өөрүшкүнү, магадап көрбээн мага ханыышкынны, кандыг-ла бир уран ырны ырлааны ышкаш, көрүп болур. Ылаңгыя бо ала частың кадыында Ары, Өвүрге муң шаа километр дайын оруу эдерген, черле кара чажындан эзер кырынга эңмейген Аңгыроол мен бүгү-ле човаам орнун ап, дыштанып турган ышкаш сагындырып турду. «Ие көрбээнин кызы көөр, ада көрбээнин оглу көөр» деп сөстүң шынын аңаа бир көрдүм.

Көрүнчүктелген арыг суглуг Улуг-Хемни куду бадып олурувуста, өскөн чуртум, өөрөнгөн чуртум, өөрөнгөн чонум кайы ырактан-на делгем чаагай куспаан хере сунуп, уткуп чыдыр. Чүнү-даа мурнай Ары-Амырак мөңгүн бажындан куду, маңнык эдээнге чедир мээң намдарымны номчуда каапты.

Сүүр-ле баштыг Амыракта
Сүнезиним калган ышкаш,
Сүмележир Долбанымны
Сүрүп чедип келгеним бо.

Артыш баштыг Амыракта
Амы-тыным калган ышкаш,
Аксын берген Долбанымны
Адап чедип келгеним бо...

Бодан, харыыла, кыңсет...

1. Якутияның улустуң чогаалчызы С. Данилов «Аңгыр-оолдуң тоожузун» канчаар үнелээнил?
  2. Силер ол бодалды чүү деп бодаар силер? Бодалыңарны бадыткап тайылбырланар.
- С. А. Сарыг-оолдуң «Аңгыр-оолдуң тоожузунуң» ийиги эгезинге түңнел онаалгалар.

Чогаадыкчы ажилдар. Чагаа бижиир

1. «Аңгыр-оолга XXI чүс чылдың өөреникчизинден чагаа».
- Сорулгазы: романның кол маадырынга бодунуң хамаарылгазын илередири.
- Дараазында сөс каттыжыышкыннарын ажыглаарын сүмелээр: мен силер-

ге чоргаарланыр-дыр мен..., бо чүүлдер кайгамчыктыг-тыр..., Силер биле сүмележиксеп база маргыжыксаар-дыр мен..., меңээ чамдыкта шуут билдинмес-тир... д.о.ө.

2. «Аңгыр-оолдуң тоожузу» – ёзулуг «тыва чоннуң амыдыралының энциклопедиязы».

Литература-географтыг төлевилел

- С. А. Сарыг-оолдуң «Аңгыр-оолдуң тоожузунга» литературлуг картаны тургузар.

Дараазында эртем ажилдарын номчуурун сүмеледивис:

1. Данилов С. Слово о друге // Повесть о светлом мальчике. – Кызыл: Тув. книжн. издат., 1986. – С. 3-6.
2. Донгак У.А. Эртемчейже көрүжү // Иволги напев живой: В новом облике древнего слова. Литературно-критические статьи. Сыгырганың өткүт ыры: Бурун сөстүң чаарттыгынган бүдүжүндө. Чогаал-сайгарылгалы чүүлдер. – Абакан, 2014. – С.148-153.
3. Калзан А.К. Чаа Тываның ыраажызы. Чуртталгазының болгаш чогаалының очериги // С. Сарыг-оол. Үш томнуг чогаалдар чыындызы. Бирги том. Аңгыр-оолдуң тоожузу. Ийи номнуг роман. – Кызыл: ТывНУЧ, 1988. – С. 5-39.
4. Куулар Д. С. Салым-чаяанның күжү // Төөгү болгаш амгы үе. – Кызыл: ТывНУЧ, 1982. – С. 34-47.
5. Самдан З. Б. Тыва чогаалдың коопалары-биле. Эртемденниң демдегеллери. – Кызыл: Республика типографиязы, 2005. – С. 101-113.

Алдын-кыс

1947 чылда баштай «Тываның аныяктары» солунга, ооң соонда ол-ла чылдың № 2 «Улуг-Хем» сеткүүлүнгө парлаттыгынган.

1958 чылда шүлүглелдин ийиги кезээ бижиттинген, ооң бирги кезээнге эдилгелерни киирген.

Чаартып бижээни

Бирги кезээ

1

Көшкүн аалдар аразынга
Хөөмейлеп чортуп ора,
Хөөкүй кысты сактып келир,
Хөрек-чүрек хозаш кынныр.

Энзиргей ылым-чылым
Эзим-арга, хем, суг шупту
Эптиг, демниг өңүктөр бооп,
Эрес, омак ырлажы бээр;

...«Артык ынааң кымыл дизе,
Албанчының Алдын-кызы,
Алыс чуртуң кайдал дизе,
Арзайтының Аржаанныг-Хем».

Ырда кирген чараш кыстың
Ынак чурту Аржаанныгны,
Халдып эрткен чорумал дег,
Каксы-даа бол, таныжаалы.

2

...Меңги бөрттүг, чечек хептиг
Бедик сыннар аяңнары –
Маас сээктен дескен малга
Баштаткаштың, чайлаар чайлаа.

«Сүзүглээштиң, сүдүм өргүүр
Сүүр ыдык таңдымны» деп
Аңын аңнап, малын малдап,
Ажы-төлүн доруктуруп,
Албанчының чурттап өскен
Аржаанныг-Хем чурту бо-дур.

3

Албанчының хеймер уруу –
Алдын-кызы чечек тырткан,
Олчаан чуруп четпезежок,
Ора-сома чуруун көрээл.
...Хөнү сынның, борбак боттуг,
Хөрээ делгем, чиңгежек кыс.

Шеңе чечээ чазылган дег,
Шырай-арны чырыткылыг,
Честек-каттың бышканы дег,
Чымчак кызыл, хоюг чаактыг.

Кыдырык дег карактарның
Кыдыын хээлээн кирбиктери
Хөлчүк эриин хаажылаан
Хөлбең дески кулузун-на.

...Кара чаштан кадарчы өскен,
Карак кызыл, мөге-шыырак,

Эктинге чам ызырынмас,
Эзир ышкаш эрестиг кыс.

Шүүлээн отка кывыскы дег,
Шүлүглелге дүлгүүр болган
Ашак уруу Алдын-кыстың
Арын-нүүрү мындыг ийик.

II

«Арзайтының шорааннары
Шынаа харап туру-ла бе?
Алдын-кыс деп чараш уруг
Шынны бодап олур-ла бе?

Алдын-кысты манаваңар,
Аъттар-хөлдөр девиржиди,
Арга-чарык авырганы
Адар даңны ырлай бээди!»

...Шаандагы ойтулаашты бодап келгеш,
Алдын-кыс аа баардан туржук,
могаттынып,
Аттын өртеп, оялыкче базып үнгөн.

Уруг чана базып орда,
Уткуй кижичортуп орган,
Айдың айның херелинге
Атты болгаш оолду танаан.

Чүткүй кыштаар доруг-биле
Чүгөн суглуун кыңгырадыр,
Ээги көрүп, чортуп келгеш,
– Эки бе! – дээш, дүже халаан.

– Эки-и, Байыр, кайыын келдиң?
Орай дүне аалдар кезип,
Ойтулааштап шаап турар
Эрезиңни кайгап тур мен...

Өршээп көргөр, ындыг эвес.
Өскээр биле бербөңөрем:
Ойтулаашка киришпедим,
Оларны мен оюп эртим.

– Сургакчылап кижиге келди,
Сууржулга дугадын...
Энирги-ле айтырымдан
Эки хары күзеп чор мен...

Орта кыстың чүрээндиве
Ок дээпкен чүве-даа ышкаш,
Бүткүр боду сырбаш дээнин
Бүдүү Байыр эскерип каан.

– Хандыр, быжыр боданмайн,
Хары берип шыдавас мен.
Чүве билбес ийи чаштың
Чүректери хей-ле кемдээр.

Бүдөр-даа бол, бүтпес-даа бол,
Бүзүрелдиг хары бээр мен,
Ажынмайн чана бер – деп,
Алдын-кыс аа дидим сөглээн.

6

Оол дээрге, уруг чокка,
Олура-даа албас болган.
...Чадап-чадап, адак соонда,
Чагаа бижип чорудупкан:

«Дүне, хүндүс – кажан шагда
Дүштен-дүлден ыравастаан,
Эдим-чүрээм өйүп чоруур
Эргим Алдын, эки бе, аңар!»

Ажы-биле сөглевейн,
Аарып чоруур берге боорга,
Бядыгны, берзинигни
Брадыр-ла ойладыптым.

Сеткилимде чажыттарны
Сеңээ шупту херечилэйн...
Эжим сенден хары манааш,
Эрээ-хинчек көре бээдим:

Идер-чалыым соглур четти,
Ишти-хөңнүм ийлээр четти.

Ужур-чөвүн билбейн чоруй,
Уруг сеңээ ынакшаан дээш,
Чалар от дег, кыпкан чүрээм
Ялалап-даа шыдавадым.

Көстүг отту одапкан дег,
Хөрек иштин өрттедип чор,
Аьш-чемде амдан-даа чок,
Айдың айда чырык-даа чок.

7

Ам-даа чүү боор, чагаа четкен,
Алдын-кыс-даа номчуп көргөн.
...Сыңышпастаан хөрөөн чазап
Сырынналдыр ырлап орган.

«Бодап чораан бодалымны
Бодум өөрүм кайын билир,
Борбак талдың мочургазын
Бора-хөкпеш кайын төдер...»

II

«Чараш ынак ботка кежээ,
Часкы доңдак аътка кежээ,
Күжүр ынак ботка кежээ,
Күскү доңдак аътка кежээ»

8

Саазында бижээн сөстөр
Сагыш-сеткил амыратпайн,
Шымдай-дектей хары бер деп
Сымыранып туруп берген.

Адар даңны атсы бодааш,
Ама саазын долдур бижээш,
Чараш кыстың чажыт чүрээ
Чагаазынга ажыттынган.

«Чалар от дег, изиг сөстүг
Чагааңарны хүлээп алдым.
Ажык сөглээн ынааңарны
Анаа хей деп санавадым.

Ындыг-ла-дыр... Шынныг-ла ыйнаан,
Ынакшылдан чалданмас мен.
Чаңгыс-даа хүн ынакшыл чок
Чааскаан чурттаар берге-лейнен.

...Даарта чүнү чедип аарын
Таптап, ылап дугурушпайн,
Аскымчы чаш ынакшылды
Алгай тырткаш, өглөп боор бе?

Өгбелерниң хөй чүс чылда
Өөнделеп сегивээни –
Көшкүн өглүг чаңчылынга
Көре тура олурап бе?

...Ажыл, дыштың, эртем, номнуң
Ажык оруун көре берген
Амгы шагның чалыылары
Ам-даа көжүп чурттаар бис бе?

Кидис өгнү сөдүртпүшаан,
Хирден, чамдан уштунмас бе?
Одарлаан мал эдергештиң,
Оран-суурну тургуспас бе?

...Даңның чырыы хүлүмзүрүп,
Даарта хүн көстүп турда,
Ынакшааннар ону черле
Ыыттавайн барып боор бе?

Орай кежээ соңгалардан
Оттуг шолбан чайыннанып,
Оолдар, кыстар кудумчуда
Омак-хөглүг ырлажып тур.

Дошкун, ажыг кыштың соогу
Долгандыр-ла киткеп турда,
Чечек оңмас – чайлагда дег,
Серт-даа дивес бажыңнар ол.

Өөредилге, чырыдыышкын
Өөрүшкүнүң хүрээлеңи –

Школалар, клуб, театр
Уругларны чалап тур, көр.

Айлык, чылдык черлер-биле
Анаа-ла ора чугаалажыр
Радио, телефон-даа
Ында, суурда, дыңнап тур бис.

Черивисте, ында-мында,
Чечек тырткан часкы хүн дег
Чаа, сууржуң чуртталгадан
Чаңгыс сөс чоп сөглөвээн сен?

Ажы-төлү ырлаан-шоорлаан,
Ажыл-ижи демниг хөгжээн,
Хоор чону колхоз, совхоз
Хоорай, суурнуң магаданчыын!

9

Ону номчааш, Байыр кайгап,
Ол-ла дораан, дүвү-далаш
«Ам-на херек бүткөн-дир» деп,
Алдын-кыска халдып келген.

– Шагда-ла мээ сөглээриң кай,
Чандыр билип чораан-дыр сен,
Аныяк күш, күзел турда,
Ажыл кылыр чер-даа кай баар.

Колхозка-даа кирип-ле алгай,
Хоорайга-даа ажылдаай-ла,
Бадыланчып алган соонда,
Баар черни муңзавас бис!

Уруг оолду дыңнап-дыңнап,
Улуг тынгаш, бажын чайгаш,
Кайгал эрни кыжыраанзыг,
...Каттырымзап көрнүп келген.

...Бо-ла чыткан шупту чүү-дүр,
Бодап көрөм, магаданчыын:
Эге-ле чүм, хол-даа дегбээн,
Эгээртинемес эртинне-дир.

Ынакшааннар чурттазын дээш,
Ынчаар чаяап кагган ышкаш,
Өгбелерниң биске шаңнаан
Өртээ турбас өнчүвүс-түр.

Малчын байлак колхоз, совхоз
Маңаа – борта хөгжүвөс бе?
Баштай хөгжээн черлердиве
Базып чоруп каар деп бе?

Аржаанныг-Хем чуртувуска
Ажыл кылып шыдаваза,
Анаа-ла хей «ынакшыл» деп
Артык сөстүң херээ чүү боор.

Улустуң бо ырын бодам,
Утказы ырак ханы деп бил.
Салгакчының хүлээлгезин
Сагындырып турар ышкаш.

«Дагылгалыг таңдың каггаш,
Чүнүң аңын өлүрөс сен,
Даңгырактыг талаң каггаш,
Чүнүң чуртун чурттаксаар сен».

10

Аныяктар дүне, хүндүс
Аъттар дуою соотпастаан,
Арзайтының арты, дөжү
Адар даңны атсы дагжаар.

Одарларда, хайырларда
Огут, шимээн үзүлбөстээн:
Дүннээн куш-даа хөлдөр кезий
Дүймөп, эдип тура хонар.

Хурал-суглаа, кичээл дээрге,
Куду көрүп, «аарып» оар,
Дидирлежир чамдыктар-даа
«Дирлип» келген – чалгаа читкен.

...Ай-даа четпээн – үр-даа болбаан,
Аныяктар хуралдааштың,

Сууржулганы эгелээр деп
Сувуразы бадылапкан.

Бодан, харыла, күүсет...

1. Чогаалдың бирги кезээниң 1 эгезиниң дүүшкүнү чүгө ынчаар эгелээн деп бодаар силер?
2. Шүлүглелдиң бирги кезээниң композициязының аразында харылзааны тодарадыр.
3. Автор Алдын-кыстың чагаазын дамчыштыр чүнү илереткенил?
4. Байырның чагаазын номчааш, силерге кандыг бодал келир-дир?
5. Тыва улустуң аас чогаалын ажыглап, автор болуушкуннарны чүгө ынчаар дамчыдып турар деп бодаар силер?
6. Кандыг уран-чечен аргалар омур-хевирлерниң онзагайын (эң-не көскү кылдыр) чуруп көргүскенил?

Бот-тускайлаң ажылдар. Дараазында темаларны шилээш, дыңна азы реферат бижиир.

1. Аржаанның-Хемниң бойдузунуң уран-чечен аргаларын ажыглааны.
2. Бирги эгеде билдинмес сөстөрни тайылбыр словарьндан тыпкаш, словарь кыдыраажынга бижиир.
3. Байыр биле Алдын-кыстың омур-хевирлерин деңнеп сайгарар.
4. Аныяктарның күзели кандыг бергелерни эрткеш бүткен-дир?

Ийиги кезээ

1

Совет күрү Кадыыр, Маска сүлде демдээ,
Соңгу барыын чүктен үнген алдын хүн дег,
Төөгүлүг дөртөн дөрт чыл эге век бооп,
Төрөөн черге — тыва чуртка хүннеп келген.

Урук туткаш, халдып турган тыва малчын
Улуг маска херлип кагар дарган болуп,
Акы-дуңма дээди күштүг совет чоннуң
Аразында эктин кожа чыскаалыпкан.

3

Колхозтажыр, сууржууру
Хостуг күзел, демниг күш дээр,
Аас биле *ажыл* ийи
Аңаа шуут-ла көржү берген.

... Амыдырал-чуртталганы
Амгы ёзаа кириер дишкеш,

Албадал чок аксын берген
Аныяктар ойда дүшпээн.

4

Ажыл-иштиң ажыы көстүп,
Аныяктар улам хандып,
Ажыл чепсээн, малын кадып,
Артель болуп быжыгланган.

Ынчангаштың ону деткип,
Райондан олардыва
Колхоз баштаар дуржулгалыг
Коммунистер чоруткулаан.

Партияның ажылынга
Василийни соңгуп алган,
Колхоз херээн эки билир
Комбуну аңаа шилип соңгаан.

Удаткан чок Василий-даа
Улус-биле эл-хол төрөл:
Уруг-дарыг Вася даай дээр,
Улуглары Мачыылай дээр;

Василийниң бергезингеш,
Бажын чаяр ажылы чок.
Шаанга киир-ле бодап-бодап,
Ча дээн соонда, ыяап кылыр.

Улуг, биче бүгү чонга
Устав-дүрүм таныштырып,
Дем, күш башка човалаңдан
Дегийт дүрген чарлыңар дээр.

5

Шаңда: чоңгу пөштер, дыттар дүне шыгааш,
Чаагай айдыс думчукка кээр чап-чаа суурнун
Ортузунда чүгле дооскан клубтува
Оолдар, кыстар чоруй ырлап чыгып турлар.

Аныяктар тыппазы чок, шаг-даа төнмес,
Артистер бооп чуруттунган, хевин солаан,
Хүндүскү иштен төрүттүнген дириг чурук –
Күштүг концерт ажыттыңан, сцена чыраан.

Амыдырал, чогаал, театр бүрүн тудуш,
Аңаа чыглыр көрүкчү-даа клуб долу:
– База-база, ам-даа! – джип дилээрлер хөй,
Бажын дырбап, ыядып-даа оранлар бар.

6

...Байыр биле Алдын-кыс оон
Бажыңынче оожум чанган.
Ыржым үрөөн ырак шимээн
Ынактарны доктаадышкан.

I

«Коңга, шаңны тудуп алгаш,
Хоолургап чорбазымгай,
Колхозчу арат болуп алган
Хостуг, чоргаар орбас мен бе!»

Эдер демир тудуп алгаш,
Элдевейлеп чорбазымгай,
Эвилелге кирип алган
Эктим бедик чорбас мен бе!»

II

Чалгааранчыын, муңгаранчыын
Сайгылгаанныг хоорай болза,
Сайзыралды айтып оран
Сарыылдыг-ла эштиг болза,

Кударанчыын, чалгааранчыын
Кудумчулуг хоорай болза,
Культуржулду айтып оран
Хувискаалчы эштиг болза.

8

Беш чыл ажыг жылдааштың,
Бергелерни хөйнү көргөн.
Шак ол берге барза-барза,
Чаагай улуг түңнел берген.

...Көшкүн чонга көстүп көрбөөн
Хөгжүлдениң суурун салган.
Шевер холдар кылган херээ
Черже төктүп чиде бербес.

Аржаанныг-Хем ооруунда
Аъттар шавар хавак кыры
Арык-буга богааланган,
Аккыр-аккыр бажың-балгат.

9

Суурувустуң бажыңнарын
Сууразын кезивейн,
Байыр биле Алдын-кыстың
Бажыңыңга кире дүжээл.

Чоокта чаа бажың дерип,
Чолун-кежиин алгаттырган
Аныяктар бажыңы-дыр,
Анчыгзынмайн сонuurгаалы.

Байыр биле Алдын-кыстың
Бажыңыңга шайлап ора,
Ажык турган эжикче көр,
Арыг кыры көстүп чыдыр.

Мурнуу чарык ховуларже көрүптүңер:
Муң-муң гектер – карак четпес хову чыдыр
Кадар сиген, агы, каңгы, чажыл шыпкан,
Кара хөрсүн довурактыг эмдик кур шөл.

Эвилелдиг колхозчу чон холун орта
Эгииреде ээлбес кылдыр хүлээдиң каан,
Эгээртиңмес үнүш-дүжүт эриин ажып,
Ээремнелдир чалгып чыдар өңчүзү ол-дур.

10

Аржаанныг-Хем унун өрү шөлээчилеп,
Арыг, сериин агаар тынып дыштаныр дээш,

Ол-ла хүндүс Алдын биле Байыр ийи
Ооругнуң Ужарлыгже кылашташкан.

– Мыя чыткан Кара-Дашты бөгүн көрөм,
Мырай өске – таныттынмас болу берген.
Кызыл-даван кадарчының таваңгайын
Хылыш даштар кадап чыдар даг-ла болгай.

Ам сен көрөм: үлетпүрлүг хоорай болган,
Асбести көшкелендир чүдүрүп тур.
Хемчик уну кыжын, чайын, дүне, хүндүс
Херелдендир, чайынналдыр хүннеп чыдыр.

Адаларның – аңчыларның коргуп, чүдүп,
Дүъште шапкан аъттыг кижиге дүне чедер,
Онча-санчок ханы, кадыр кашпалдарны
Ол-ла хемнер кезе-чире казып кааннар.

Азарганчыг дамды, сыскак дамырактар
Агым улам чыылза-чыылза Хемчик болуп,
Артель-колхоз биске болчуп, агып чыдар
Амырын аа, магалыын аа! Көрөм, сарыым!

Байыр аңаа Алдын-кысче көрнүп келген,
Бар-ла чүвө дөгөрезиге дээди чаагай,
Чаптанчыг-даа, магалыг-даа кижээ шаңнал,
Чарлыр аайжок – чаңгыс бүдүн кыннып келген!

– Шын-дыр, сарыым, билип тур мен, угаанныгым,
Чыргал-биле удур-дедир көржүп алган,
Ынакшылдың бертке боолбас күжү-биле
Ылап шынны тыпканывыс билип тур мен.

Элбек, делгем – ай, хүн адаа өртемчейде,
Эниим сен дег чаптанчыгны тыппас-тыр мен.
Ажыл-иш дээр, чуртталга дээр чырык сөстөр
Ам чаа меңээ бүрүн-бүдүн билдинип тур.

1947–1958

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Шүлүглелдин сюжедин сайгарар, кайы кезээ тода чырыттынган деп бодаар силер. Чүгө?
2. Шүлүглел Тываның кандыг болушкуннарынга тураскааттынганыл?
2. Василийниң омур-хевирин чүгө чогаалче киирген деп бодаар силер?
3. Шүлүглелден тываларның амыдыралының дугайында чүнү билип алдыңар?

Чогаадыкчы шилилгелиг бот-тускайлаң ажылдар

Кыска чогаадыглар темалары:

1. С. Сарыг-оолдуң «Алдын-кыс» деп шүлүглелинге мээң хамаарылгам.
2. Чаа амыдыралды чырытканы...»
3. Ынакшыл темазында Байырның омур-хевириниң чоорту хөгжүп, сайзырааны
4. Ёзулуг шынчы ынакшыл кандыг-даа кижини депшидер, хей-аът киирер.

Рефераттар темалары:

1. «Алдын-кыста» чаа амыдыралды көргүзөр дээш ажыглан уран-чечен аргалар.
2. С. Сарыг-оолдуң «Алдын-кыс» деп шүлүглелинде Тываның хөгжүлдезин көргүскени.

Коллективтиг төлевилел

«Алдын-кыс» – тываларның амыдыралын бедик чадаже көдүргөн шимчээшкинниң чаңгылыг ырызы.

ЧЕЧЕН ЧОГААЛДЫҢ КОЛ-КОЛ МЕТОДТАРЫ

Чогаадыкчы метод – литература эртеминде кол билиглерниң бирээзи. Метод (грек дылда *metodos* – «шинчилел оруу» дээн уткалыг) деп сөстүң философчу делгем утказы – чүвениң эчис шынынга чедери, өөредириниң аргалары, бойдус болгаш ниитилел болушкуннарын шинчилеп өөредири.

Чечен метод дораан тыптып келбээн, ооң тыптып сайзыраарынга элээн хөй үе негеттинген. Литература теориясында баштайгы тывылган метод – классицизм. Ол латин дылдан укталган, орус дылче очулдуарга, «үлегерлиг» дээн уткалыг. Кол жанры – драма чогаалдары. Ону Н. Буалонуң «Поэтическое искусство» деп ажылында чырыткан. Н. Буало үш негелдени сагыырын негээн:

- чаңгыс черге болуру;
- чаңгыс үеде;

• болушкуннуң чаңгыс черге эртерин негээн. Чогаал бүрүзү бодунга таарышкан стильдерге бижиир. Ынчангаш үш стильди тодараткан:

1) бедик стиль: эпопея, маадырлыг шүлүглел, трагедия, ода;
2) ортумак стиль: амы-хууда тураскаадыглар, хостуг чуртталганы көргүскөн чогаал;

3) чавыс стиль: комедия, басня, сатира.

В.К. Третьяковский М.В. Ломоносов, И.А. Крылов, Д.И. Фонвизин – орус классицизмнің төлээлеринге хамааржыр.

Классицизмни сентиментализм солуй келгеш, XVIII чүс чылдың сөөлзүредир Европага шапкын хөжүлдени алган. Алыс чурту Англия деп санаттынып турар. Сентиментализм дээрге француз дылда «миннийшкин», англи дылда «кээргээчел» дээн уткалыг.

Сентиментализм бөдүүн чоннуң иштики сагыш-сеткилиниң каас-байлаанче кичээнгейни салып, оларның хүн бүрүнүң хууда амыдыралын номчукчуларга бараалгадып эгелээн, литературлуг дылы бөдүүнчээн. Маадырларның сагыш-сеткилин, бодалдарын, ишти-хөңнүн делгем болгаш ханы чураан.

Чогаалды чон сонuurгап турар апарган, уран чүүлдү демократчыткан. Кижиниң бодун үнелеп билиринче угланган.

Орус сентиментализмнің үндезилекчизи Н.М. Карамзин. Аңаа Н.М. Карамзиннің «Бедная Лиза», А.Н. Радищевтиң «Путешествие из Петербурга в Москву» деп чогаалдары хамааржыр.

Романтизм – XVIII чүс чылдың төнчүзүндө XIX чүс чылдың эгезинде Францияга, Англияга тывылган.

Бо угланышкын уран чүүл амыдыралдан бедип, тергидеп турган болгаш боттуг чүүлдү көргүзерде, чогаалчылар ниитилелде болушкуннарга тептинмейн, күзел-сагыжынга даянып боттарының чогаалдарын бижип турганнар. Оларның сорулгазы – амыдырал кандыг болур ужурлугул деп чүвени көгүзери.

Романтизмнің жанрлары: элегия, баллада, новелла, фантастиктиг тоожу, роман.

Орус романтизм В. А. Жуковскийниң «Людмила», «Светлана», А.С. Пушкинниң «Кавказский пленник» («Кавказка туттурукчу») деп шүлүглели, «Цыгане» («Цыганнар»), М.Ю. Лермонтовтуң «Мцыри», А. М. Горькийниң «Старуха Изергиль» («Изергиль кадай») деп чогаалдары-биле холбаалыг.

Натурализм – «натура» латин дылдан укталган, очулдуурга «бойдус». Орус литературада П.Погодинниң чогаалдары, А.Купринниң «Яма», И.Бунинниң «Деревня» деп чогаалдарын хамаарыштырып болур.

Реализм – XIX чүс чылдың төнчүзүндө тывылган угланышкын, «реалис» деп латин дылдан укталган. Очулдуурга «боттуг, шынныг» дээн.

Реализм үш бөлүккө чарлып турар:

- гуманистиг;
- шүгүмчүлөлдиг;
- социалистиг.

Гуманистиг реализм – кээргээчел сеткил, кижиге ынак болурун суртаалдап турган.

Шүгүмчүлөлдиг реализм – XIX чүс чылдың бурунгаар депшилгелиг литератураның кол угланышкыны.

Шүгүмчүлөлдиг реализмге овор-хевирлерни ниитилелде болуп турар өскерлишкиннер-биле болгаш амыдыралы-биле сый харылзаалыг холбап чураан болур. Кижиниң сагыш-сеткилин сайгарып, ооң психологиязын ажыдарынче кол кичээнгейни салып турган.

Орус литератураның шүгүмчүлөлдиг реалистери кижиниң күжү чон-биле харылзаазында деп чүвени тодаргай көргүскөш, чаа жанрлар-биле байлакшытканнар: А.Пушкинниң «Евгений Онегин» деп шүлүктээн романы база Л.Толстойнуң «Война и мир» роман-эпопеязы.

Шүгүмчүлөлдиг реализм Октябрь революциязынга чедир сайзырааш, бодунуң чаа үе-чадазынче шилчий берген.

Социалистиг реализм – XX чүс чылдың эгезинден бээр көстүп келген литературлуг угланышкын. Ол дээрге социализмниң идеологиязы биле реалистиг чогаадылганың каттышканы болур. Ооң таваан А.Горькийниң «Мать» деп чогаалы-биле холбап турар.

Тыва чечен чогаал социалистиг реализм үезинде тыптып келген.

Модернизм XIX чүс чылдың ийиги чартында Барыын Европа чурттарына сайзыралды алган. Модернизмге чогаалчы бодалдарын эң-не делгем хостуу-биле дамчыдып турар. Ол уран чүүлдүң чурулга, архитектура болгаш литературага илереттинер.

Ынчангаш литературлуг методтар, агымнар болгаш школалар кандыг-даа чечен чогаалдың сайзыралына улуг салдарлыг.

Бодан, харыыла, күцсет...

1. Методтар канчаар сайзырап келгенил?
2. Классицизмде каш стиль тодараттынганыл, аразында ылгалы.
3. Сентиментализм болгаш романтизмниң сайзыралы.
4. Реализмниң бөлүктери, оларның ылгалы.
5. Тыва чечен чогаал кайы угланышкында тывылганыл, чүгө?
6. Модернизмниң онзагайы.

Сергей Бакизович ПЮРБЮ

(1913–1975)

С. Пюрбю «ынакшылды, өжээнни кыпсы кааптар, өөрцшкүңү, идегелди чырыдыптар» чогаалдарын арттырып каан.

Д. Куулар.

Сергей Бакизович Пюрбю – 1913 чылдың сентябрь 7-де Таңды Тывазының Бээзи кожууннун Эжжим сумузунун Одуруг-Аксы деп черге яды арат Бак-кыс Түлүш биле Соктай Түлүштүң өг-бүлезинге төрүттүнген. 1925 чылда Эжжим Ооруунун хүрээзинге моолдап бижип, номчуп өөренип алган. Улаштыр 1926 чылда Кызылга бирги эге школага өөренип кирген. 1928 чылда С.Пюрбюну Ленинград хоорайже өөредип чоруткан.

1932 чылда Тывага келгеш, Тыва Арат Республиканың Культура яамызының өөредилге-методиктиг килдизин эргелекчилеп, башкы техникумунга төрөөн дыл башкылап ажылдап турган. 1937–38 чылдарда Москвага өөрөнгөш, Тываның ном үндүрер черинге, ТАРН ТК-ның Чөвүлелинге, ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң Уран чүүл Комитединиң секретарына ажылдап чораан. 1942 чылда тургустунган ТАР-ның Чогаалчылар эвилелиниң бирги хуралына даргалап ажылдаан.

Чогаал ажылынче 1930 чылдарда кирген. Баштайгы «Акымга» деп шүлүү 1934 чылда «Реванэ шыны» деп солунга парлаттынган. Тыва шүлүк чогаалының изекчизи. Баштайгы тыва «Чечек» деп шүлүглелдин бирги вариантызын 1939, а «Кызыл коъш» деп балладаны 1943 чылда чогааткан.

XX чүс чылдың 40 чылдарының эгезинден бээр проза болгаш шии чогаалдарын бижиирин шенеп эгелээн. С.Пюрбюнүң баштайгы очерктери, чечен чугаалары Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында араттарның патриотчу сеткилиниң илередикчилери бооп көстүп келген. «Кызыл тук», «Дамдыңай ашак» деп чечен чугааларның утказы ханы болгаш делгем. Дараазында чылдарда «Күдерек дугайында баллада», «Эргеппей дугайында тоожу», «Орланак» деп чогаалдары тыва чечен чогаалдың шылгараңгай чогаалдарының аразынче кирип турар.

Алдан чылдарда С.Пюрбю чаңгыс болгаш хөй көжегелиг, бедик шынарлыг, чугула амыдыралчы темаларлыг «Кожалар», «Ачылыг салчаашкын», «Ынакшылды камнаар херек», «Кызыл үер», «Найырал» (В.Көк-оол биле кады) деп шиилерни чогааткан.

С.Пюрбюнүң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазында очулга улуг черни ээлээн. Ону 1939 чылда эгелээн. Ол чогаал ажылының баштайгы чылдарында-ла бодунуң студент үезинде очулга ажылыныче кирип, А.С. Пушкинниң чогаалдарын очулдуруп эгелээн. 1937 чылда А.С. Пушкинниң 100 харлаанын демдеглеп турда, «Тураскаал» деп өлүм чок шүлүүн орузунга чоок кылдыр очулдурган. Ол-ла чылын «Капитан уруун» очулдурарынга киришкен. А.Пушкинниң «Евгений Онегин», Б.Лавреневтуң «Бустуушкун», Л.Толстойнуң «Хаджи Мурат», М.Горькийниң «Артамоновтарның ажыл-үүлези», М. Вершининниң «Карпаттың демдеглелдери» (М. Идам-Сүрүң-биле очулдурган), М.Шолоховтуң «Андарган кур чер» (II ному), К.Треневтиң «Любовь Яровая», Н.Погодинниң «Боолуг кижии», делегейде сураглыг чогаалдарның бирээзи В.Шекспирниң «Ромео биле Джульетта» деп чогаалдарын тыва номчукчулар С. Пюрбюнүң ачызында төрөөн дылынга номчаан.

Тыва чогаалчылардан С. Токаның «Тос чадырда» (А.Пальмбах-биле кады), С. Сарыг-оолдуң «Кужурлугда», С.Сүрүң-оолдуң «Ийи чагаа», «Дагын таныжылга», Ф.Сеглеңмейниң «Нина Салчак каникулда» деп чогаалдарын орус дылче чедимчелиг очулдурган.

С. Пюрбюнүң «Аныяк чогаалчыларга дуза» (1939) деп ному – тыва чогаалды шинчилээн эң-не баштайгы эртем ажылы. Автор ук номунда чечен чогаалдың хөгжүп сайзыраарының аргаларын, оруктарын, угланышкынарнын, хоойлу-дүрүмнерин чырыткан деп В. Салчак санап турар. Ынчангаш С. Пюрбю – тыва чечен чогаал шинчилээр эртемниң үндезилекчизи.

1930 чылдарда Совет Эвилелинге ханныг репрессия эгелээн. Эрге-чагыргаларның политика, идеологиязынга удурланган,

аңаа чөрүштүр боттарының бодалдарын чугаалаан кижилерни – чогаалчыларны, эртемденнерни шиидип, кара-бажыңнап, чурттан үндүр шөлүп эгелээн. Ынчан ССРЭ-ниң Чогаалчылар Эвилелиниң 2500 кежигүнүндөн 2000 чогаалчы репрессияга таварышкан. Олар О.Мандельштам, А.Ахматова, В.Шаламов, А.Солженицын дээш оон-даа өскелерниң салым-чолу аңгы-аңгы болган.

Тываны репрессия оюп эртпээн. Тыва чогаалчыларның аразындан эң-не берге салым-чолду эрткен чогаалчыларның бирээзи – С.Б. Пюрбю.

В.Салчактың ажылында «...Тыва автономнуг область судунуң 1948 чылдың июль 14-түң шиитпири-биле Совет эрге-чагырганы дүжүр октаарын кыйгырган суртаал ажылы чорудуп, националдар аразында өш-өжээнни өөскүдүп турган буржуаз-националистри үзелдиг деп чогаалчы нүгүлдеткен...».

... Чоннуң дайзыны дирткеш, шииттирип чораан С.Б.Пюрбюну, кем-херек үүлгедишкиннериниң бадыткалдыг барымдаалары чок болган ужун, буруу чок деп санааш, 1994 чылда долузу-биле агарткан.

1948 чылда сталинчи репрессияга таварышкаш, актыг черге шииттиргеш, 1954 чылга чедир хоругдалга олурган-даа болза, чогаал бижиир ажылын кагбаан. Эң-не караңгы дүмбей дүннер, хүннер өттүр ол сагыш-сеткилиниң арын, арын-нүүрүнүң өндүр чаагайын оскунмайн, камны-биле кадагалап шыдаан.

Хоругдалдан үнгеш, Шагаан-Арыг школазынга директорлап, өөредилге номнарын очулдуруп, Тываның В. Ш Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының чогаал килдизин эргелекчилеп, Тываның улусчу чогаадылга бажыңының директорунга ажылдап чораан.

1943 чылда «Кызыл коъш» деп номну үндүрген, а 1954 чылда хосталгага үнүп келгенде, кезек үеде шүлүктериниң ному үнмээн, чүгле 1958 чылда «Чуртталганың аялгазы» деп ат-биле шүлүктериниң чыындызы парлаттынган. Ооң соонда чогаалдары удаа-дараа үнген: «Шынаппайның чугаазы» (1960), «Делгемнерже орук» (1961), «Чаа үе шапкынчызы» (1962), «Шылгалда (1966), «Мерген бичиилер болгаш мелегей күчүтөннер» (1968), «Чарылбазым чалыы назын» (1970).

1973 чылда С.Пюрбю 60 харлап тура, «Чогаалдар чыындызын» үндүрген. Дараазында чылдарда «Сөөлгү шүлүктер» (1976), «Өшпес одум» (1982), «Аян тудуп чедип келдим» (1993) деп номнары парлаттынган.

Чогаалдары 18 дылче очулдуртунган, ону дамчыштыр тываларның амыдырал-чуртталгазын өске чоннарга таныштырган.

С.Пюрбю 1942 чылдан эгелеп Тыва Арат Республиканың, а 1945 чылдан бээр ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү. Тыва АССР-ниң Күрүне шаңналының эдилекчизи, Тываның литература болгаш уран чүүлүнүң алдарлыг ажилдакчызы.

Сергей Бакизович Пюрбю – тыва литератураның үндезилекчилериниң бирээзи, шүлүкчү, прозачы, драматург, очулдурукчу. Тываның эң-не баштайгы улустуң чогаалчызы.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Чогаалчының чаш, чалымы назынының дугайында чүнү билер силер?
2. Шүлүкчүнүң националист деп шамнаткан «Төрээн черим» деп шүлүктөр чыындызын тыпкаш, сонуургап номчуңар.
3. С.Пюрбю чүге репрессияга таварышкан деп бодаар силер?
4. Чогаалчының шүлүктерин номчааш, интернет курлавырындан немей материалдар тыпкаш, оларның дугайында дыңнадыгдан белеткеп кылыңар.

Чижек темалары:

- Мээң сонуургаан шүлүүм...
- Маадырларның онзагай ажил-херектери...
- Амгы салгалга үегер-чижек бооп турар.
- С. Пюрбюнүң шүлүктери ам-даа дириг...

Бот-тускайлаң ажилдар

Презентациялар

1. С.Б. Пюрбю – Тываның эң баштайгы улустуң чогаалчызы.
2. Чогаалчының адын мөңгөжиткени.

Номчуурун сүмеледивис

В. С. Салчактың «С. А. Сарыг-оол биле С. Б. Пюрбю» (Чогаадыкчы болгаш намдар-төөгүлүг харылзаалар) деп ажылы-биле танышкаш, аңаа үнелди бижиир.

Н.Н. Тоборуков Я счатлив, что пою // Сибирью Рождённые. – Якутия, 1992. – С 45-72. (Номнуң электроннуг хевиринден номчуур).

Чаңгыс сөс дээш

В. Маяковскийге турскааткан.

Чонга-хөйге

аян тудуң, бараан боорда,

Чүрөктерни дүймедиптер чаңгыс сөс дээш

Чогаалчының

човалгазы – аар ижин

Чүнүң-биле дөмейлезе, четчир ирги?

Озаңнарның,

хорумнарның ханызында

Черде
    чажыт
        эртинени тывар дээштиң,
Оран кезип,
        көрбээни чок геологтар
Чеже хемниң
        сайын,
                дажын шинчивес дээр.
Чаңгыс сөс дээш
                чогаалчылар база ындыг:
Чайжок,
        бачым
                аар ишти кылып чоруур.
Сеткил хайныр,
                чечен ырны чогаадыр дээш,
Чеже сөстү
        кожуп,
                шенеп шиливес дээр.
Ынчангаштың
        ырның сөзү
                сөстен күштүг,
Ынакшылды,
        өжээнни-даа
                кыпсы кааптар,
Өөрүшкүнү,
        идегелди
                чырыдыптар,
Өлүмү чок,
        эленди чок,
                мөңгө дириг.

1963

Боданыр, харыыла, күүсет ...

1. Шүлүктүң тема, идеязын тодарадыр.
2. Чогаалчының ажылын канчаар үнелээн-дир? (сөзүглел-биле бадыткаңар).
3. С.Пюрбю шүлүүн чүгө В. Маяковскийге тураскааткан деп бодаар силер?
4. Бо шүлүк В. Маяковскийниң чүү деп шүлүү-биле үн алчып турар деп бодаар силер, тайылбырлап бадыткаңар.

Күскү сесерликке

Сеңээ ынчан чечек тудусканым
Сесерликке бо-ла келир-дир мен.
Холуң тудуп, хөглүг чугаалажып,
Кожа кылаштажып чораан дег мен.

Көктүг чазын маңаа көрүштүвүс –
Хөлүгүр күс бөгүн мында дүштү.
Саглагар, чоон, ынак терээвисте
Чаңгыс бүрү менче согаңнап тур.

Чанагаш, куу арга көзүлбестеп,
Чаңгыс бүрү черже сылдырт диди.
Харлыг кыштың соогу хадып эртер,
Кайгамчык май катап эргип келир.

Частың чечээ маңаа четчип турда,
Шала кежээ борта болчажыр бис.
Черниң хамык шимиин белек кылдыр
Сеңээ ынчан сунуп, чедип кээр мен.

1954

Алды айның дүнезінде

Алды айның дүнезінде
Саарыгдан айның чырыын
узуп аайн бе?
Айдың дээрниң мөңгүнүнден
Чавага соп,
чаштарыңга өрүп бээйн бе?
Күзүңгү дег аяс дээрден
Хүннүң чырыын
адыш долдур дозуп аайн бе?
Чыжыр алдын херелдерден
Сыргалар соп,
белек кылдыр сеңээ бээйн бе?
Айдан, хүнден шуткуп, сиилбээн
Алдын, мөңгүн белектерни
албас болдуң.
«Чүү-даа чүвээ турам чок-тур,
Чүгле чаңгыс
чүрээң бер» деп ээрештиң.

Өртемчейде кайда-даа чок
Өртээ турбас белээм барын
билбээн-дир мен.
Чүден артык ховар белээм –
Чүрээм биле айны, хүннү эжеп берейн.
1971

Номчаан чогаалдарывысты сайгарып тайылбырлаалыңар

1. «Чаңгыс сөс дээш», «Күскү сесерликке», «Алды айның дүнезинде» деп шүлүктерниң ниити дөмейлешкек чүүлүн тодараткаш, сөзүглелдер-биле бадыткаңар.
2. Бүтпээн ынакшылды кайы шүлүкте илереткен-дир?
3. «Чүден артык ховар белээм –
Чүрээм биле айны, хүннү эжеп берейн» деп одуругларның утказын тайылбырлаңар.

Чогаадыкчы ажилдар

- С. Пюрбюнуң шүлүктеринде ынакшыл лириказы – реферат.
«С. Сарыг-оолдуң «Ынакшыл» биле С. Пюрбюнуң «Күскү сесерликке»
деп шүлүктеринде ынакшыл темазын илереткени» деп деңнелгелиг
сайгарылга – ниити төлевилел.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Шүлүкте болуушкун кайда болуп турар-дыр?
2. Кандыг уран-чечен аргалар хөйү-биле ажыглаттынган, чүге ыңдыг деп бодаар силер?
3. Амыдырал канчаар дирлип келген-дир, чүге?

Чуртталганың аялгазы

Каткы,
чугаа,
олут даажы театр сыңмас,
Чазын,
майда,
кушкаштар чиилээн ортулук-ла,
Каш өң каас хеп,
чырык шырай ончаланмас,
Чайгы шыкта
сырый үнген чечектер-ле.
Чайыннанган люстра өштү,
имир дүштү.
Шала оожум
көжеге-даа ажыттынды.

Быт-шимээн арай чоорту чавырылды,
Ымыраа-даа дыңналгы дег,
ыржымналды.
Дирижёрнуң сунган холу
харбаш кынды,
Диңмирээн дег,
күштүг үннер
чижирт диди.
Эъдим-бодум,
сеткил,
чүрээм
эстип калды,
Элдеп үннү эдергештиң, чоруп бердим,
Аялгада сиңип калган амыдырал
Аялгдан төрүттүнүп,
дирлип келди:
Карак четпес
делгем чуртту
эргээн дег-даа,
Кадыр даглар,
калбак эзим
херилген дег-даа;
Даңгаар эртен
сериин сырын
суйбаанзыг-даа,
Дамырактың
шылыраажы
дагжаан дег-даа;
Чалгып турар
шөлде тараа шиилээн ышкаш,
Ыржым шөлде
чедишкен ай салдаан ышкаш;
Чалыы назын өткүт ыры кыңгыраан дег,
Ынаам кыстың
хоюг үнү
чассыткан дег;
Хоорайларның
дириг үнү
диңмирээн дег,
Хомудал чок аас-кежи куттулган дег...
Аялгавыс –
чуртталга дег, магаданчыг,

Аас-кежи,
    өөрүшкү –
                    төдү ында.
Чуртталгавыс –
                    аялга дег,
                                    тааланчыг,
Шупту үннер,
                    хамык өңнөр –
                                    төдү ында!

1956

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Шүлүктө болуушкун кайда болуп турар-дыр?
2. Кандыг уран-чечен аргалар хөйү-биле ажыглаттынганыл, чүгө ындыг деп бодаар силер?
3. Амыдырал канчаар дирлип келген-дир, чүгө?
4. Шүлүктүң мотивин тодарадыңар.

Үем болгаш үе-чергем дугайында

«Үем болгаш үе-чергем дугайында» деп шүлүглели авторнуң төөгүнү философчу ёзу-биле эргий бодаанының болгаш даартагы хүннү баш удур көөр деп оралдажышкынының түңнелдери болур.

Д. Куулар.

I эге

Ада-ием
    анаа чон дег,
                    бөдүүн улус,
Алдаржыдып,
                    мактапкы дег чүве-даа чок:
Өспес,
    төнмес
                    чеди кызыл өшкүлөрлиг,
Өле,
    шилги
                    ийи хайдак инектерлиг,
Чайын,
    кыжын
                    багдан салбас
                                    чаңгыс аъттыг,

Чаъста,
хатта чаглак болбас
самдар өглүг.

Ында
онза
кижи кайгаар чүве-даа чок,
Ындыг чолду оя базар орук турбаан:
Авам
шевер:
ине, чүскүүн

холдан салбас,
Аалдарның айбызындан адырылбас,
Ачам
дарган:
маска, дөжү анаа чытпас,
Ары-сарыг хүннү бадыр
каңгырткайнып,

От дег
кызыл демир-биле
чугаалажып,
Маадырның хылыжын соп органзыг-даа,
Өгнү долган демир даажын дыңнаарымга,
Өжү хайнып,
кыйгы салып турганзыг-даа.

...Шала күскээр,
дуруяалар чанып турда,
«Сарыг-думаа»
аалдар кезип чылбыртып кээр,

Авам, ачам
човалаңны угбайн барган,
Аарыг-аржык,
өлүм-чидим өөскүзе,

Ажап-чилби
лама,
хамнар
амыраарлар:

Артып калган ийи-чаңгыс малывысты
Аштаан бөрү,
лама, хамнар үлежип чээн,
Самдар өөвүс базырып кааш,
акым-биле
Салымывыс оруун дилеп, чоруп каан бис.

II эге

Кайнаар баарыл?

Өскүстөрнiң чолу чаңгыс –

Каяа-даа бол,

хөлечиктиң оруун часпас.

Чалбаа-Мээрең аалыңга

күскээр кыжын

Чалча-кулдуң аар үлүүн чүктеп алдым:

«– Амдыы чылын,

шала часкаар келир мен» – дээш,

Акым Маадыр менден чарлып чорувуткан.

«Авам, ачам ажыын ажып,

акым сактып,

«Халак!» деп сөс чеже катап адаваан мен?

Анай-хаактар хадый берген.

Чай-даа дүшкен.

Акым сураг.

Сагыжым-даа сагыш эвес!

Чалбаа-Мээрең кажазында хоютку дег,

Самдар негей,

дүктүг чүвүр сөөртпүшаан мен.

Чанагажым чажырыптар хептен туржук,

Чаңгыс катап хырным тоттур чемненмээн мен.

Дүвүренчиг айтырыглар сагыжымны

Дүне,

хүндүс амыратпас болу берген:

Чүү деп бурган

чүге дедир номнаан чүвөл?..»

Уюкталган,

коңга болган

анчыг чемээ

Уян чүрээм

хөм дег кылдыр шириктирген,

Албадалдың

коргулчун дег аар чүьгү

Аныяк чаш мага-бодум чыттыр баскан

Өртемчейге

өскүс-чаңгыс түрөп чорбайн,

Өлү бээри дээре кылдыр сагындырар.

Ындыг-даа бол

хостуг тынар хүнүм кээр деп,

Ынаныжым оскундурбайн, чырып чораан.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Лириктиг маадырның өг-бүлезиниң байдалы кандыгыл?
2. Ава-ачазының овор-хевириң чураан уран-чечен аргаларың ушта би-жээш, сайгарыңар.
3. Хомудалың, муңгаралың хойлап алгаш,
Авам, ачам, човалаңны угбайн барган... дээн одуругларның утказын канчаар билип турар силер, тайылбырлаңар.
4. Өскүстүң салым-чолун кайы одуругларда илереткен-дир, тыпкаш сай-гарыңар.
5. Лириктиг маадыр чүү чүвөгө бүзүрөп чораан-дыр?

III эгеде акызы Маадыр кызыл партизаннарга каттыжып алган деп сураг дыңнаан. Бир-ле кежээ Билчээ чаңгы Маадыр-оол партизаннарга орук баштап алган кел чыдар деп Чалбаа-Мээрөңгө чугаалаан. Олар Маадырны өлүрөр дээш чоруптарлар. Акызының адын дыңнааш, оьткарып турган аътты оорлап мунгаш, акызынче уткуштур халдып чоруткаш, партизаннарга таваржып, оларга медээни дамчыдыптар. Партизаннар командири тыва чонга орус чуртунда хувискаал өөскээн, байларны дүжүр октаанын чугаалаан. Акызы Маадыр партизаннарга хайгыылчы бооп чоруй баргаш келбээн. Сураан дыңнаарга, актар диригге хөөп каан. Акызының өжээнин негээри чуртталгазының херээ болу берген.

IV эге

Човалаңныг

бак-даа шагда

аралажыр

«Чону –

чоорган,

көвү –

хөйлең».

Көрүп чордум.

Чондан өске,

чоргаарланыр чүвөм-даа чок.

Чанывыска

кожа чурттап

кады өскөн

Сарыгбай деп

эрес,

кайгал

өңүктүг мен.

...Эргекпен деп бызаңчының оглу чүвө.

Эжим дээрге

белен-селен ундаравас,

Эргээ эвес,
                    бергээ өскөн
  шыырак үрен.
Ажыл дээнде
                    карак кызыл,
  далдаравас,
Аштаар хырнын,
                                    доңар эьдин утту кааптар.
Баяаттарның оолдары туразында,
Базымчалап,
                    таварып кээр.
Базымчадан,
                    кулданыгдан адырлыр дээш,
Партизаннар одуруунга чыскаалган бис.
Кадыг,
                    дошкун согуушкуннар хүннеринде
Кады тулчуп,
                    кожа базып,
  чарылбаан бис.
Идер-чалыы үевисте
                                    сорук киирип,
Ленин башкы
                    демиселче
  бисти кый дээн.
Эьди кестип,
                    сөөкке чедир
  дарлал баскан
Эктивисти эде-хере күженген бис.
...Дөңгү,
                    саакты,
  кинчи-бекти
  чуура шапкаш,
Төөгүнүң тамызынче октапкан бис...
Чалбаа-Мээрэң,
                    Билчээ-Чаңгы –
  дүжүметтер
«Дузалакчы»,
                    «Тергиилекчи» болу берген,
Кожуун, суму албанынче шургуп кирген,
Коьдан сыңмас эди-малы хевээр арткан.

...Хөйнүң күжүн
саргылар дег
чазый байлар
Көңгүс халас
чежеге дээр сыгыралы?
Чазаавыстан айтырзын дээш,
Кызылдыва
Сарыгбайны
сургап-сургап аъткарган бис.
Ишкээр көжүп киргелекте,
киживис бо:
«– Этти-малды ээзи болур
яды чонга
Эгидип бээр ужурлуг» – деп мындыг болду.
...Партизаннар
шыгжаан боозун,
дайза огун
База катап холга алып үе келген.
Дээрбечини томаартыр дээш,
эжим-биле
Демиселдиң чоруун кылып, аъттанган бис.
Чадаанага,
Хөндергейге,
Бора-Шайга
Чайга чедир дайзын-биле согушкан бис.
Кашпал хемге изин истеп, сүрүп чор бис.
Кезин тырткаш,
кокпаа салган ая ышкаш,
Хенертен-не
кедээвисте боолар этти.
Тиилелгениң
долуу улуг:
ончалалга
Дириглерниң аразында Сарыгбай чок.
Ындыг ажыг
акым соонда
көрбээн боор мен.
Сактырымга,
чааскаан калган ышкаш болдум.
Арат чон дээш тынын берген
эжим сөөгүн
Акы-дуңма хөөрүнге чалап каан бис.

Улуг,
чаагай
салым-чолдуң
шаптаралдыг
Узун оруун уламчылап, чорупкан бис...

Магаданчыг келир өй дээш
маадыр ишче
Өжээтиниң аткан огу биске дынмаан,
Өлүм-чидим,
элегделге достурбаан бис.

V эге

Кайгамчыктыг
үжен чылдар
уттундурбас:
Селемениң,
ланчыы боонуң
чаңныы дүшкен
Чээрби чылдар шуурганындан арадаvas –
Чолувустуң муңгаш-дынын
сезик чокка
Социализм оруундува ээй тырткан.
...Чаа бижик бакылаваан өреге чок.
Кырганнар-даа,
чалыылар-даа,
уруглар дег,
Кыдыраажын,
үжүглелин
холдан салбас...
Чээрби бир чыл
шуурганнап,
дойлуп эрткен.
Кааң частың сөөлгү айы ортан ашкан.
Чечектерниң баштайгызы частып турда,
Кадайым мээ
оол уруг божуп берген.
Оглувусту
Оруспай деп адап каан бис...
Оруспайым
ынчаар өскен, ишке чазый,

Олут аңаа
                  хилинчектиг човалаң дег:
Оттуп кээр бис.
                  Оглум орну куруг чыдар –
Аалдар кезип,
                  бижик айтып чоруй барган...
Элеп калган,
                  эрги шүлүк коптарбадым,
Эвин эрттир хөөретпедим,
                  шыны мындыг:
Кадар оыттуг,
                  агы чыттыг ховуларның
Хады безин
                  ырлап-шоорлап турган ышкаш,
Чалым даглар харап көргөн
                  Улуг-Хемниң
Чалгыы безин
                  ойнап-хөглөп чыткан ышкаш.
Сагыжывыс,
                  чүткүлүвүс тудуштурган
Чаңгыс күзел –
                  тайбың
                  чаагай
                  чурттаары бо.
Ындыг-даа бол
                  чаа-дайын
                  одагларны
Ында-мында
                  буруладыр кыпсы берген.
Кижиге болган
                  дириг,
                  менди чурттазын дээш,
Өлүм оруун дуглай туруп,
                  дозушкан бис...
... Ада-чуртче
                  калчаа дайзын шурап турда,
Араатанны
                  анаа көрүп, олулар бе?
Экер эрлер
                  ыдык чааже сөктүп үнгөн.
Эки-тура шерии-биле оглум барган.

Таңды,
Саян эзирлери –
тыва төлдер
Дайзын-биле хайыражок тулушканын
Калбак чаагай
Украина,
Ровно хоорай,
Карпаттарның бедиктери көрүп турган.
...Совет чурттуң салымы дээш
Оруспайым
Октуң оруун
тыны-биле дуглай турган.
...Чоон чаштыг,
хөнү сынныг украин кыс
Ооң хөөрүн
чылдың чаартып,
ажаап турар...
Чаңгыс оглум оскунганым аар-даа бол,
Сагыш эдип,
оожургаар бодалым бо:
Октуң оруун
тыны-биле дуглай туруп,
Оруспайым
өөрүнүң тынын алган.
Ада-чуртум
хостуг бүдүн
артып калган.
Гвардейжи
оглум өөрүн,
бистиң чонну
Тиилелгеже
холдан салбайн,
чедип чораан.
Төөгүнүң чалымында оюп бижээн
Дөртен беш чыл
балаттынмас,
мөңгө артар:
Делегейниң тынын алган
Маадыр –
бис бис!

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Чогаалчы бо эгелерде Тываның кандыг төөгүлүг болуушкуннарынга доктааган-дыр?
2. Ону сөзүглел-биле бадыткаңар.
3. Ол болуушкуннар дугайында чүнү билир силер?
4. Оглун чүге Оруспай деп адааныл?
5. Ооң салым-чолун сөзүглел-биле бадыткаңар.

VI эге

Дөргөн үш чыл –
назынымда уттундурбас –
Төөгүнүң тамызынче дүже бербээн,
Амы-тыным,
өзүм-баарым болу берген:
«Ада өлүр –
оглу артар» дижир болгай,
Оруспайым чаага барып өлүр чылын
Ооң оглу
эрте чазын төрүттүнген.
Кенним оглун
Чолубай деп адап алган,
Дөргөн дөрт чыл.
Кадыр артты арта базап,
Араатанны
ижээнинче сындыр кооглап,
Дөвүнчүкче
көшкелендир кудургайлап,
Адак сөөлгү тулчуушкунче кирипкен бис.
Төлү көвей Россияның бүлезинде
Совет Тыва –
хеймер уруу төрүттүнген.
Угба-дуңма чону-биле найыралдыг,
Уруу –
Тыва –
иезинге бүзүрелдиг,
Тиилелге,
чүгле,
чүгле
тиилелге дээш,
Дириг тынны
адаанга тип,
хүрешкен бис.

Дөртөн беш чыл –
Совет Тывам башкы чазы
Төнчүзү чок,
өшпес
чырык чоргааралым.
Дидим,
эрес,
маадырларның бирээзи бооп,
Тиилелгениң улуг доюн үлешкен бис.
Кандыгызын-даа
тыва чондан
харамнанмаан:
Кайгамчыктыг,
хуулгаазын
ындыг тоолду
Кажан,
кымның
тоолдаанын
дыңнаваан мен,
Карам ээлээн
өскен черим шырай-арны
Каш-ла чылда
таныттынмас болу берген.
...Караңнаштыр
машиналар
каржып эрткен
Каалама
шоссе орук
согунналган;
...Самолётка олурупкаш,
кылаң дээрлеп
Доора-Хемде кудазынга аалдап баар-дыр.
Караш кынныр чүве-даа чок,
ээн чыткан
Хараганныг Кара-Шадым канчап барган?
...Шары-биле
хүннү бадыр тендиңейнип,
Чарып чораан
чаңгыс-ла шаң
дилиндээм чок...
...Шугумналдыр
суурну кешкен
кудумчуда

Оглум адын эдиледип, бижип каан тур.

...Совет Тывам

чылдың өзүп,

шыдал кирген.

Чолубайым

чурту-биле деңге өскөн.

Эртемнерниң

кайызынга туралыг сен —

Эжиктери

дөгерези сеңээ ажык.

...Оглум оглу

кылыр ишке,

адазы дег,

Олут билбес,

карак кызыл,

чонун дөзээн.

...Совет Тывам

хөлбелчиңнээн тугунда-даа,

Чолубайның

делгем,

чоргаар

хөрээнде-даа

Дээрде хүн дег,

Ленинниң чуруун сиилбээн

Дээди шаңнал

ону сөглөп, чайнап турар.

...Чеден харның бедиинде кээп, харап ор мен.

Төөгүвүс,

эреге дег,

дизип каан-дыр.

Базып эрткен истеривис шуптузунда

Магаданчыг амыдырал тыптып хөгжээн:

Кажан

кым-даа дыңнап көрбээн

солун тоолда

Кайгамчыктыг,

хуулгаазын Маадыр —

бис бис!

Ленин

бисти

Октябрьда

баштап алгаш,

Караңгыны
                    чайынналдыр чырыткылап,
Ханы,
                    дүпчөк тамылардан
  чайлап чедип,
Бөгүнгү бо
                    чуртталгага кирип келген.
Тайбың иштиң
                    чымыжыңга
  шыдал кирип,
Мөңгө чыргал туюлунга чедире бээр!
1969

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Дөртен дөрт чылда ол өг-бүлеге кандыг онзагай болуушкун болганыл?
2. Чогаалчы дөртен дөрт, дөртен беш чылдарны чүнү көргүзөр дээш шүлүг-лелче киирген деп бодаар силер?
3. Совет Тываның амыдыралын көргүскен одуругларны тыпкаш, сайгарыңар.
4. Чолубайның омур-хевирин сайгарыңар.
5. Лириктиг маадыр Совет чурттуң кандыг төөгүлүг болуушкуннарыңга чоргааралы хайныгып чоруур-дур?
6. С. Пюрбюнүң «Чогаалчы кижиниң сеткил-сагыжы чогаалында сиңниккен» дээнин чүү деп тайылбырлаар силер?

Чогаадыкчы ажылдар

1. С. Пюрбюнүң ажыл-чорудулгазыңга эртемденнерниң берген үнелелдерин кысказы-биле таблицага бжиңер.

Дараазында ажылдарны номчуп таныжарын сүмеледивис

- Даржай А.А. «Чалча-даа, хөдел-даа эвес...». С. Пюрбюнүң салым-чолунуң дугайында. – Кызыл: ТывНүЧ, 2013.
- Куулар Д. С. Мөңгө чыргалдың ыраажызы // Төөгү болгаш амгы үе. – Кызыл: ТывНүЧ, 1982. – Ар. 22-34.
- Салчак В.С. Чүгүрүк угаан болгаш салым-чаяан (Эң баштайгы Тываның улустуң чогаалчызы С.Б. Пюрбюнүң намдарыңга хамаарыштыр) // Тыва чогаалчылар дугайында демдегмелдер. – Кызыл, 2000. – Ар. 5-11.

Олег Карламович САГАН-ООЛ

(1913–1971)

О. К. Саган-оол – тыва литератураның үндезилекчилериниң бирээзи, прозачы, шүлүкчү, драматург, очулдурукчу.

Ол 1913 чылдың январь 1-де Таңды Тывазының Даа кожууннуң Шеми сумузунга төрүттүнген.

Келир үениң чогаалчызы О.Саган-оолдуң чаш чораан чылдары амьдыралдың нарын байдалынга эртип келген: азарганчыл чажында-ла ол өскүс арткан, ооң аар-берге чымыштарын дөргүл-төрелиниң аразынга чүктеп эртер ужурга таварышкан. Шору эр апар чыткан чылдарында Тывага төөгүнүң улуг болуушкуннары хайныгып эгелей берген турган. Октябрь революциязының салдары-биле арат чоннуң хосталга дээш демисели өөскүп үнген. Ырак-узак черлер барып, эртем-билигге өөренип аар деп улуг күзөл он беш харлыг оолду чалгынналдырып алгаш, Кызыл хоорайның эге школазынга эккелген.

1928 чылда Кызылга моол бижикке өөренип турган, эге школаны дооскан. 1930-1935 чылдарда Улан-Удэниң моол ажылчын факультетке өөренип тургаш, литература, уран чүүл-биле таныжып эгелээн. Ол бурят литература болгаш уран чүүл ажылдакчыларының ужуражылга кежээлеринге барып, солун чүүлдерни билип ап турган.

1935 чылда Улан-Удэниң ажылчын факультедин дооскаш, 1935–1937 чылдарда Иркутскунуң башкы институтунга өөренип тургаш, 2 курсту дооскаш, кадыының аайы-биле төрээн Тывазынга келгеш, Кызылдың өөредилге комбинанынга математика

башкылап ажылдай берген. 1956 чылда СЭЖП ТК-ның чанында Дээди партия школазын бот-өөредилге-биле дооскан.

О. Саган-оол чогаал ажылын Улан-Удэ болгаш Иркутскуга өөренип тургаш-ла эгелээн. А.А. Пальмбахтың сактыышкыны-биле, ол ээп кээрде, лириктиг шүлүктер бижээн улуг, кылын кыдырааш эккелген. 1938 чылдан эгелеп ол чогаалдарын солун-сеткүүлге парладып эгелээн. Баштайгы «Бистиң төрөөн чуртуvus» деп шүлүүн 1938 чылда «Шын» солунга парлаткан. Проза чогаалының эгези «Ужуражыышкын» деп чечен чугаа болган. Баштайгы «Болбайн барган дой» деп чаңгыс көжегелиг шиизи 1943 чылда парлаттынган.

О. Саган-оол – «Сумудан келген оол» (1951), «Баян-Таланың кижизи»(1963), «Кежиктиг сылдыс» (1965), «Дөспестер» (1967), «Төрөөн кижилер» (1970), «Чогаалдар чыындызы» (1975), «Ийи тоожу» (1977).

Бистиң өөрениривис «Дөспестер» – чогаалчының бир дугаар романы. Кол маадырлары: ажыл-иш, амыдырал дээш дөстүнмес, тура-соруктуг аныяктар, колхоз даргазы – Боражык, чаартыкчы тура-соруктуг аныяк специалист – Хеймер-оол.

«Төрөөн кижилер» деп чогаалын орус дылче «Родные люди» деп ат-биле филология эртемнериниң кандидады М.А. Хадаханэ очулдурган.

Тыва чечен чогаалды сайзырадырынга идепкейлиг киржип, чаа-чаа тема-идеяларны, омур-хевирлерни тургускан. «Ак-көк хемнерниң кижилери болгаш «Тыва үе-үелерниң белдириңде» деп барымдаалыг киноларны тургузарынга киришкен.

Очулга ажылы О. Саган-оолдуң чогаадыкчы ажылдарының бирээзи болуп, ооң чогаалдарынга чаа тема-идея, сюжет-композицияны сайзырадырынга идиглиг болуп турган. Ол А.Пушкинниң «Дубровский», М.Лермонтовтуң «Бистиң үениң маадыры», М.Горькийниң «Кижилер холунга чорааным», М.Шолоховтуң «Андарган кур чер», Н.Ершовтуң «Мөгөнниг аътчыгаш» деп сураглыг чогаалдарын очулдуруп, тыва номчукчуларга бараалгаткан. Ооң чогаалдары Россия иштинге болгаш даштыкы чурттарның 16 дылынче очулдуртунган.

О. Саган-оол чогаал ажылы-биле чергелештир Тываның сайзыралынга киржип, аңгы-аңгы удуртукчу ажылдарга ак сеткилдии-биле ажылдап, чонунуң хүндүткелин чаалап ап чораан.

1948 чылда Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң секретарына ажылдаан, а дараазында чылдардан эгелеп 1971 чылга чедир Чогаалчылар Эвилелиниң баштаар черин даргалаан. Ол үелеринде РСФСР-ниң болгаш ССРЭ-ниң чо-

гаалчылар Эвилелиниң улуг-улуг хурал-чыыштарына – съезд, конференция, пленумнарына тыва литератураны чедишкенин төлээлеп келген.

1945 чылдан эгелеп ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү.

Күш-ажылдың Кызыл Тук ордени, «Шылгараңгай күш-ажыл дээш», «В. И. Ленинниң төрүттүнгенинден бээр 100 чыл оюн таварыштыр» деп медальдарның эдилекчизи. РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң Дээди Советтериниң Президиумнарының Хүндүлүг бижиктери-биле шаңнаткан. Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң депутадына соңгудуп чораан.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Чогаалчы Тываның кандыг төөгүлүг болушкуннарының киржикчизидир?
- О. Саган-оолдуң намдары болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазына таблицаны долдуруңар:

Төрүттүнген чери, чылы	
Чогаадыкчы ажылының эгези, өөренип чораан черлери	
Баштайгы чогаалдары (шүлүк, проза, шии)	
Кол-кол чогаалдары	
Очулдурган чогаалдары	
Тыва дугайында киноларга киржилгези	

ДӨСПЕСТЕР

(Романдан эгелер)

Улустуң ажыл-ишчи чоруун оттуруп, оларны улуг херектерже организаастаар дээш, аңаа дагдынган албан-дужаалды болдунар шаа-биле ажыглаары Хеймер-оолдуң характериниң өскерилбес шынары бооп турар.

А. Калзан

1

Муң тос чүс бежен чылдың сес айның ортан үези. Ак-көк дээрде хүн элээн өрүлөп келген, черниң кырын чиң таалады чылдып, шаттарны дүдүскектелдирип турган. Хөөрөп келген хүнден оргу ховулар чиргилчиннелип, бир-ле тоолда чүве дег сагындырган.

Ол үеде ырак-ла черден кээп турар шаалаан дааш Хеймер-оолдуң кулаан уюкталдырган. Ол болза Таңды сынындан тайлып баткан Чадаана хемниң суу оруун моондактаан дөңнерге, сайларга таваржып, оларга саарыгланып, олар-биле хөөрежип, шуугап чыдары ол.

Ол тааланчыг чылыг, ыржым хүнде, ырактан кээп турар шаалаан дааш Хеймер-оолдуң кичээнгейин база хаара тудуп, аажок солун болуп, онза ышкаш сагындырып, харын-даа чиктиг-даа ышкаш кылдыр дыңналган. Чүгө дээрге ол чер чурттуг Хеймер-оол сөөлгү каш чылдарда төрөөн черинден ырап, бичиизинден билири ол байдалдан, дыңнап өскени ол шимээнден коңчап, улуг хоорайга чурттап, арай уттупкан. Ынчангаш ол бүгүнү карак салбайн көрүп, кулак салып дыңнап турган.

Ооң кадында суг даажы-биле чергелештир өске шимээн база чаржалажып келген. Ол кайыын кел чыдарын эр ылавылап турупкан.

Чадаана хоорайдан «Победа» деп кара машина шыргай аргадан ажык черже хоюп, үне халаан адыг ышкаш, ыдып үнүп орган. Ооң соонда куу доозун кырлаң чал бооп, шөйүлдүр дойлуп чораан.

Машина чоокшулап кээрге, Хеймер-оол холун көдүргөн. Машина доктаап, тура дүшкен. Чолаачы-биле кожа олурган эрни Хеймер-оол дораан танып каан. Кожууннуң көдээ ажыл-агый килдизиниң эргелекчизи болган.

Соңга шилин ажыда долгапкаш, оон бакылап келгеш, Агар-оол чазык айтырган:

- Ам-даа чорбаан-дыр сен але?
- Орайтай бергеш, четтикпейн барган мен. Хоорайга хондум.
- Сени дүүн-не чоруй барган боор деп бодаан мен ийин. Че, олурувут, кады хаптаалы.

Орук ийинде салып каан ийи хааржаан Хеймер-оол эккээрге, чолаачы машинаның артында чүве сугар черин ажыдышкан. Хеймер-оол машина иштинге барып олуруп алырга, мурнунда олурган демги эр албан-биле үнүп келгеш, ооң чанынга кожа олурупкаш, арай чүгүртүлөңнээш, сарыгзымаар карактары-биле дорт көрбүшаан, шуут-ла чугаалажып кирипкен.

– Кады хөөрежип чедер-дир бис. Дүүн сээң-биле чугаалажыр көңгүс чайым чок болган. Сени ажылга томуйлаан дужаалды безин бут кырынга белеткеп, ат салып бербедим бе.

– Оон-моон амыратпазы кончуг чорду харын – дээш, Хеймер-оол хозады олуруп алган.

Машина хап ыңай болган. Агар-оол ыт чок оргаш, оон кожазының арнынче көрбүшаан, чазык чугаалаан:

– Ам колхозтуң зоотехниги болганың бо-дур. Солун болдур ийин. Мен база дыка үр ажылдаан мен. Барык-ла он чыл четкен.

– Зоотехниктеп дээ?

– Ийе. «Алаак» колхозунга-ла болгай. Чоокта чаа оон депшип үнгеш, кожуунда ажылдап, килдис эргелей бергеним бо-дур.

– Ындыг-дыр.

– Колхозта ай ажыр зоотехник чок болдур ийин. Ам дээрезинде тускай эртемниг кижилер эвээш, чедишпейн турар. Сээң келгениң эки болганы бо-дур. Мээң орнумга барып ажылдаар кижидир сен.

Эрниц чугаазының аянын эдертп, Хеймер-оол чугаалаан:

– Чүткүдер-ле ыйнаан мону.

– Адырам. Иркутскага өөренип турган мен дээн сен але?

– Ийе, көдээ ажыл-агый институтун доосканым бо.

– Практиктеп, бо-ла черлерге база чоргуладың-на ыйнаан?

– Товарылгалар тургулаан. Чита облазынга чыл чыгыы турган мен. Ооң соонда Казахстанга база чордум.

– Ынчаарга-ла чорбаан чериң чок кижидир сен – дээш, Агар-оол каттырымзап кааш, шил өттүр бир-ле чүвени ээгип көргөш, оон эглип келгеш, катап айтырган:

– Практикага чогуум чүнү кылыр, кандыг-кандыг ажылдар-биле таныжар боор чүве-дир?

– Колдуунда-ла хой ажыл-агыйы-биле таныжып, ооң ажыктыг талаларын өөренип, эъткир, дүккүр хойларны өстүрер дуржулгаларны шиңгээдип ап чораан бис.

Кожаның чугаазына хайгаарал салбайн, бодалына алаага берген ышкыш апарган Агар-оол чугаалаан:

– Солун практика кылып чораан-дыр силер. Мен өөренип чорумда, ындыг практика эвээш бооп турган. Ындыг-даа болза теоретиктиг билигни дыка бээр турган.

– Каая өөренип чорааныңар ол?

– Мен болза Москваның Тимирязев аттыг академиязын дооскан мен. Ол дээрге алдарлыг сургуул чери. Аңаа өөренип турган кижилерниң аразындан тулган кижилер үнгүлээн. Кандидаттар, докторлар дээш кымнарны чок дээр. Бүгү чурттуң көдээ ажыл-агыйын оон үнген каадырлар, тускай эртемниг ажылдакчылар чорудуп, башкарып турар. Оларның чамдыызы Тывада безин тыштып турар.

Дүүнгү бичии када болган чугаадан-даа алырга, амгы бо-даа хөөрөп чоруурун көөрге, Агар-оол солун кижилерниң бирээзи ышкыш болган. Ооң Хеймер-оолга солун чүвези – чугаакыры, дорту, идек-дадак чогу. Ооң арай таарзынмас чүвези – Агар-оолдуң биче мактаныхсаары, үзе кирип чугаалай бээри болган. Сыылады халдып орган машина ханы чооганы кеже халааш, ооң ындында дөң кырынга үне халып келген. Ооң баарында оъттап чораан хой хоюп ыңай-ла болган. Кадарчы уругнуң аъды база-ла ыңай болган. Уруг аңдарлы бер часкан, эзериниң ийинге барып-барып келген. Ону көрүп каан Хеймер-оол дегийт алгырган.

– Ойт! Дөө кадарчы ат болду!

Машина тура дүшкөн. Уруг аъдының аксын тыртып алгаш, дүже халаан. Хой база оожургап, доктаап, оъттай берген.

Машинадан Агар-оол үнүп келгеш, кадарчы кыс кайы сен дээш базыпкан. Ооң соондан Хеймер-оол база эдерипкен. Агар-оол кысты кыйгырган:

– Бээр келем, ужуражып чугаалажылыңар.

Аъдын чедип алгаш, хойларының соондан бар чораан уруг тура дүшкеш, серте чок көргөш, оожум болгаш хоюг үн-биле чугаалаан:

– Чааш-даа болза, машинадан хояр, ам-даа чаңчыкпаан, хоржок аът-тыр ийин.

– Ынчаарга аңаа тур, бис чеде берээли.

Агар-оол ыйгылды кежилдир кылаштап бар чыда, кожа чораан Хеймер-оолга чугаалаан:

– Үш кончугнуң бирээзи – эзер алган аът дээр але?

– Хойган аът кончуг-ла болгай, дывылап чоруп каар болза.

Уругнуң чанынга чедип келгеннер. Агар-оол чугаалап үнген:

– Таныжыңар – дээш, оон Хеймер-оолче көргөн: – Бо болза «Алаак» колхозтуң сураглыг кадарчызы Хураганмай деп кижидир.

Хеймер-оол уругнуң оң холун дын-биле катый тудуп мөндилээш, бодунуң адын адаан...

– Чаа зоотехник бо-дур. Хөөрежиңер, кады ажылдаарыңарда эки-ле болгай – дээш, Агар-оол сөстөрүниң ийи уткалыг апарганын-даа эскербейн, баштай уругже, оон Хеймер-оолче көргөн.

Уруг ыттаваан. Хеймер-оолдуң ээлчээ келген. Та канчаары ол ийик, шала кандай хөөрөп үнгөн:

– Силерни аъттан аңдарып каар частывыс. Корткаш, кудум чайлай бер часты.

Хураганмай бичии хүлүмзүрүп каан. Агар-оол уругну мактаан:

– Эш Хураганмай дээрге аъттан аңдарлып чоруур анаа кыстарның өөрү эвес, эрес болдур ийин. Эмдик аътты безин өөредиптер кижини аан.

Хеймер-оол шынап бе деп айтырганзыг көргөн. Улус мактаарга, ыяды бээр Хураганмай эпчоксуна берген хире, дегийт чугаалаан:

– Чок, ыңдыг таварылга болбаан, бо дарганың баштактанып турары ол-дур.

...Уруг-биле байырлашкаш, эрлер машинаже ээпкеннер. Хеймер-оол хая көрнүп кээрге, Хураганмай аъдын четпишаан, хойларының соондан тап-билээ бар чыткан. «Победа» хап ыңай болган. Агар-оол Хураганмайны мактаан:

– Боду томаанныг, чаптанчыг аажылыг, аныяк кадарчыларның дээреси уруг боор. Чаражын суг көрнаан...

Хеймер-оол ыттаваан, кадарчының шырайы, ооң хоюг каракара карактары, ооң омур-хевири ооң бодалында ол-ла хевээр көстүп арткан.

3

Хеймер-оол колхоз баштаар черге чеде бээрге, эртенгиниң чеди шак четпээн хиреде-ле, дарганың өрээлинде ийи кижилурган: колхоз даргазы Боражык биле Агар-оол. Мөндилежиң эгелеп чорда, Агар-оол даргага чугаалаан:

– Демги зоотехнигивис бо-дур. Чурту база бо хире кижил болду.

«Мээң дугайымда чугаалажып органнар-дыр көрөм» деп Хеймер-оол бодай тыртып каан.

Хүрөң шырайлыг, улуг-улуг карактарлыг Боражык топтап көргөш, чазык чугаалаан:

– Таныырым эр-дир моң. Ак-Кадайның оглу ышкажыл. Бо черден шагда чоруткан кижиге болгай. Олуруп көрөм, дуңмам.

– Таныжар болзуңарза, улам эки-дир – дей тыртып кааш, Агар-оол сонуургал-биле көрүп орган.

Агар-оолдуң аажы-чаңының ужу-кыдыын дүүн-не билип эгелээн Хеймер-оол сандайга барып олуруп алгаш, Боражыкты оваарып каап орган. Арай дөрбелчин хевирлиг хүрөң шырайының аянныы кончуг Боражык хөглүг апарган олурган. Шаандагы көргени-биле деңнэрге, Боражык сыр өске апарган, бажын дырап алганы, чулчургайы өлөрти хыралы бергени, силиг кылдыр кеттингени ооң бодунга тааржыры аажок болган.

Үш эрниң аразынга чугаа элээн үр болган. Баштайгы чугаа Хеймер-оолдуң дугайында болуп, ооң каяа өөренип, кандыг адыр талазы-биле мергежип ап, кажан келгени-биле холбашкан.

...Чедип аар дээн чүвезин ыяавыла күүседип аарын, бот-тандыраарын күзээр Агар-оолдуң хаара туттунуп, хамык күжүн салып келген айтыры болза Тывага каракуль хойну өстүрениң айтыры болу берген. Тываның бедик дагларынга, делгем ховуларынга каракуль хойнуң өзөринге шуут бүзүрөөн, ол херекке бодун, бодалдарын берип, Агар-оол кызып ажылдап, хемчеглерни ап келген. Ооң чугаазының ужуру мындыг болган.

Тывада хой ажыл-агыйын хөгжүдөр дугайында улуг ажыл чорудуп турар. Ону «Алаак» колхозтуң хой ажыл-агыйындан көөрге-ле илдең. Ук колхозтуң мал ажылын сайзырадыр, ылаңгыя хой ажыл-агыйын экижидер талазы-биле Агар-оол хавыяалыг ажылдарны кылган төлээде, ону үлегерлиг станцияның эртем ажылдакчылары деткип турар. Чамдык кодан хойлар дуржулганың хойлары апарган, оон алырга колхозтуң хой ажыл-агыйы бедик деңнелде туруп турар.

Агар-оолдуң чугаалап оорар үезинде бирде олче, бирде Боражыкче көрүп каап, элээн үр үеде ыт чок боданып олурган Хеймер-оол айтырган:

– Хой ажыл-агыйы эки кылдыр тургустунган, ол дугайында сагыш човаар чүве чок деп оорар-дыр силер. Ындыг болза кончуг эки-дир. Ынчаарга колхозтуң коданынче үлегерлиг станция хамааржып, кирип келгени арай аайы тывылбайн-дыр ийин бо.

Билдингир-ле чүвени угаап билбес, бо-даа эрниң чөгөнчиин аа дээнзиг көргөш, Агар-оол оон ыңай үргүлчүлээн:

– Бо үеде, колхоз, совхоз тургустунуп турар шагда, эрги ёзу-биле чурттап болбас, ажыл-агыйны чаазы-биле чорудары чугула

дээрзи билдингир. Ынчангаш хой ажыл-агыйын эртем ёзузу-биле чорудары негеттинип келген. Бо чүү дээнил дизе, Тывага каракуль хойну өстүрери тергийн чугула дээни ол – дээш, Агар-оол оон ыңай бодунуң кызып ажылдап келгенин, ооң чорудулгазын үлегерлиг станцияның эртемденнери деткип, дузалап турарын, харын мырыңай мактаанын чугаалаан.

– Колхозта каракуль хойларның өзүп турарын көргөш, бистиң ажылывысты демдегледип турар эртемденнер бо. Олар анаа бир кижилер эвес-ле болгай. Ындыг болганда, ол чүгле мээң чедишकिनим эвес, колхозтуң, ооң баштаар чериниң ажылы бооп турар.

– Бодунга, кылып алган ажылынга бүзүрөп, өөрүүр чорук солун-на ыйнаан – дээш, Хеймер-оол кезек боданып олура, катап айтырган:

– Алызын алырга, чогуум чүү болуру солун айтырыг бооп турар-дыр.

Агар-оол, бо канчап ораы ол мооң дээниг, көргөн.

– Кандыг алызы дээриңер ол?

– Эртем ажылының түңнели ажыл-агыйга салдарлыг болур чүве ыйнаан. Шинчилел ёзу-биле ап көөрге, бистиң хой ажыл-агыйывыс алызында баргаш, кандыг дузалыг, кайы хире ажыктыг болурул деп ораымы бо-дур ийин.

Хеймер-оолдуң чугаазы Агар-оолга таарымчалыг болган. Каракуль уксаалыг хойларны Тывага өстүрерге ажыктыын, оларны араттар аажок үнелеп турарын Агар-оол хөөрөөн:

– Тывага хой ажыл-агыйын сайзырадырының кол өзээ, кол дазылы, кол үндезини болза тыва хойларны каракуль кошкарлар-биле хайнактаары болур. Бо айтырыг биске эң-не чугула, эң-не кедилиг деп билдинип турар. Ол херек кырында ыңдыг – дээш, даргаже, ооң соонда Хеймер-оолче көргөш, оларның талазындан кандыг-даа сезик азы удурланышкын илеревейн ораыны эскергеш, Агар-оол үргүлчүлээн: – Ол анаа-ла таварылга эвес. Хайнакталган хойлар Тываның агаарыга, ооң бойдузунга шыдажып, ооң ажыл-агый чорудулгазынга тааржып, ажыктыг болуп турар. Ону араттар көрүп, билип турар. Ынчангаш каракуль хойларны өстүрерин негеп турары ол-дур.

Колхозтуң тургустунганындан бээр, каракуль хойларны өстүрер дугайында шуугаазынның чугаа үнгенден бээр, ажыл-агыйның ол адырындан кирген орулганың бараанын көрбөөн, харын каракуль кошкарлар садары-биле элээн хөй акшаны үндүрүп, ону харамнанып турган Боражык чигзинген:

– Ам дээрзінде орулгазындан чарылгазы артык бооп турар болдур ийин.

Агар-оол барык-ла үзе кирип чугаалаан:

– Ындыг-даа болза ёзулуг орулга төктүп келир үе бар болдур ийин, дарга. Ол үе удавас келир.

– Төктүп кээр болза, эки-ле-дир ийин але. А төктүп келбейн, харын төнүп бадып чыдар ийин моң.

– Ол дээрге каракуль кошкарларның багы эвес-ле болгай, каракуль хойларның уржуу эвес. Чарыгдалдарны олардан дилевейн, харын ол ажыл-агыйны эртем ёзузу-биле чорутпайн турарындан, бо чорукка кыдыра хемчег ап турарындан дилээр апаар. Ону бодуң чугаалап турар болгай сен – хой ажыл-агыйынга сагыш салбайн келген бис деп. Колхоз даргазы сенден эгелээш сагыш салбаска, ам кым сагыш салыр боор ийик. Чаңгыс мен чүнү кылып четтигер мен. Харын үлегерлиг станция, ында эртем ажылдакчылары мени деткип турар, эки чүве ол-дур.

Агар-оолдуң сөстөринде шын барын, хой ажыл-агыйынче сагыш салбайн турганын Боражык миннир орган.

– Кошкак сагыш салып турганывыс-ла шын болдур ийин але. Миннир апаар бис.

– «Бис» эвес. «Бистиң» иштинге мен кирбес мен. «Бис» деп сөс-биле чамдык кижилер чагдынар апарган шаг бо – дээш, Агар-оол, чүү дээр эвес дээнзиг, даргаже көргөн.

– Чедишкин болза сен, беришкин болза мен ышкажыл але – деп кожаңнашкаш, Боражык хүлүмзүрүп каан. Агар-оол база-ла хүлүмзүрээш, оон Хеймер-оолче көргөш:

– Че, албанның саазыннарын дужаап берейн, барып хүлээп ал – дей тыртып каан.

Боражык туруп келгеш, Хеймер-оолче көргөш, таваар чугаалаан:

– Хүлээп алган соонда, катап кээр сен шүве, дуңмам, чугаалажыр бис.

Дарганың өрээлинден үнгөш, Агар-оол биле Хеймер-оол дужунда хаалгаже кире бергеннер. Ында кым-даа чок, чүглө ийи стол, каш сандай турган. Ында чыткылаан саазыннарны, папкаларны көргүскүлээш, оон тургаш кандыг документилер барын чүгүртү айыткаш, дизиглиг дүлгүүрлерни тудускаш, чугаалаан:

– Мээң он чыл иштинде кылып келген албан ажылымның бадыткалдары бо-дур. Оларны таптыг көрөм але.

Оон катап келир сен дээнин сактып кааш, дарганың өрээлинче ээпкен.

Хеймер-оол амдыы чаа олурган сандайынга кээп олурупкан соонда, Боражык чугаазын үргүлчүлээн. Ооң чугаазы амыдыралдың, аажы-чаңның дугайында оюн-баштактыг сөстөр болган. Олар ийи кижиниң кайызынга-даа тааржып, оларның бодалдары чаңгыс аай дээрзин бадыткаан. Боражык бодунуң бодалын ажыткан:

– Ажыл, амыдырал кижини бодандырар-даа, хайындырар-даа болдур ийин. Ынчаарга кижини эрезинден хайныгып чоруур-ла болгай. Бодап орарымга, сен база эрестерниң бирээзи ышкаштыр сен.

Шала хүлүмзүрээш, Хеймер-оол дарганың аяны-биле чугаалаан:

– Дириг чораан назынында диңмит чокка чурттавас деп бодаар кижини мен. Мээң бо сөстөрүмни чамдык кижилер хөөредиде дээр-ле ыйнаан.

– Кончуг эки чугаалап ор сен. Диңмиттиг чуртталга бооп турда, диңмит чок канчап чурттаар ийик – дээш, Боражык амырап орган.

Элээн үр чугаалажып келген соонда, Боражык аныяк зоотехниктиң ажылдаарына дузалыг сүмелерин берген.

– Ажыл-агыйны ажыктыг кылдыр угаанныг чорудар деп бодаар болзуңза, ооң иштинче кирер, боду-биле киржир, хол-биле тутчур дээр болгай бис але. Ёзулуг ажыл фермаларда, коданнарда, кадарчылар аразында болдур эвеспе. Олар-биле чугаалажып, сүмележип хөделир апаар.

Боражыктың сөс бүрүзүн кичээнгейлиг дыңнап, ужурун бодап орган Хеймер-оол кысказы-биле чугаалаан:

– Бистиң херээвис ол-ла ыйнаан харын, дарга.

– Аалдарны кезип, кадарчылар-биле таныжып, малдың кышка белеткелдерин, тарып боозадырының белеткелдерин өөренип көөр але. Ооң соонда база сүмележип, алыр хемчеглерни алыр бис.

– Мээң база күзелим ындыг. Таныжар апаар-дыр мен. Белен мен.

– Аът үндүртүп бээр мен. Мында бир боду дөшпөр, шыырак аът бар. Амыр кулун боор: хүнзедир-даа кагар болзуңза, соонда-соонда челип олары дам баар.

Боражыктың ындазында солунун, ооң чугаа-соодунуң ужурунун, арай эрессимээрин бодап, мындыг эр-биле кады ажылдап болурунга идегеп, эртен кадарчылар кезип чоруур болгаш, Хеймер-оол үнүп чоруткаш, ээнзиргей өрээлинче углапкан.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Романның дүүшкүнү чүгө ынчаар эгелээнил?
2. Хеймер-оолдуң «Амыдыралдан, чондан өөренир болгай» дээнин канчаар билер силер?
3. Агар-оол Тывага хой ажил-агыйын сайзырадының кол өзээ чүү деп санап турар?
4. Боражык, Хеймер-оол, Агар-оолдуң диалогун дамчыштыр чогаалчы кандыг бодалды илереткенил?
5. Хеймер-оолдуң «Дириг чораан назынында динмит чокка чурттавас деп бодаар кижиге мен» дээнин тайылбырлаңар.

4–5-ки эгелерде Хураганмайның чаш, элээди болгаш кыс апаргыже чуртталгазын төөгүп бижээн. Ол – ава-ачазының чассыг уруу. Ачазын оъттап турган аът меңнээш, ооң дөңмээн орта тепкен. Бут сөөгү чуурлуп, углуп калган. Ачазы оон шыдашпайн барган. Авазы Чудурук деп кижиге биле олуржуп алган. Хураганмай ооң-биле таарышпас болган.

6

...Хеймер-оол коданнар кезип, кадарчылар-биле чугаалажып, оларның чуртталгазы-биле таныжып, малдың ниити байдалын көрүп хүнзээш, арай кезжээликтей апарганда, ол аалга келген. Өг чанында ашак апарган кижиге ыяш чарып турган.

Зоотехник баглаашка аъдын баглааш, кырганның чанынга келгеш, хоочун ёзулал-биле мендилээн:

– Үүлө бүтсүн, кырган.

– Ындыг-ла болзун, чорук чогузун – дээш, ашак ыяш чарарын ара соксааш, балдызын ыяшка кири хап каан.

Алдан ажыг харлыг, үстүү эрнинде кырбай салдыг, арыншырайында агаар-бойдустуң тыныжы шуут сиңниккен, бедик хавааның сыгыглары аажок чоон-чоон, дөңгүр бажының дүктери элээн улгады берген ашак сезиктиг-даа ышкаш, айтырганзыг-даа ышкаш көрүп турган.

– Кайыын үнгениңер ол?

– Ийе, «Алаак» колхозтан.

Ашак өгже мурнап кирерин чалаан. Хеймер-оол дегийт-ле кирипкен.

Өгнүң херээжен ээзи ожуқта тип каан паш адаанче ыяш салып, от отчудуп олурган, солагай талада демир орун кырында таныыры Хураганмай бо орган. Хеймер-оол ниити мендилээш, орун баарында ширтек кырынга сөгедектеп олуруп аарга, кадай мендиге харыылааш, келген оолче топтап көргөн.

Ашак дөрде барып олурупкаш, бодунуң сонуургалын, даштыгаа салган айтырыгларын үргүлчүлээн.

– Бистиң колхозта мен дидиңер, чүдө ажылдап турар силер? Хураганмай адазының айтырыыңга үзе кирип харыылаан.

– Бистиң колхозтуң чаа зоотехниги-дир ийин, ачай – дээш, ооң соонда Хеймер-оолче көргөш, уруг чугаалаан: – Аалывыс бодур, авам, ачамны база танып алыңар.

Хеймер-оол хола хөнөктен аякка кудуп берген шайны ижип олура, бодунуң ат-шолазын, төрөл-дөргүлүн адап, төрөөн черин айтып, сургуулдап чораанын, чоокта чаа келгенин, ажылдай бергенин, кадарчылар-биле, амыдырал-биле таныжып ап чоруурун хөөрөп орда, кежээ дүжүп келген.

Аалга хонуп аар дугайында дыңнаткаш, Хеймер-оол аъдын оъткарар дей берген. Ашак даштыгаа үнүп келгөш, оъттуг черни зоотехникке айтып берген.

Хеймер-оол аъдын өртөп кааш, өдекке дедир чедип кээрге, Хураганмай хойларын кажааже хай деп чораан. Хойларның хөй кезии каракульдар болган. Мериностар-даа бар, тыва хойлар база тургулаан. Ол коданда хойларның уксаа талазы-биле холушкаан кайгап, оларның дугайында бодавышаан, Хеймер-оол хойларны кажаалажы берген. Уруг кажаа аксын хаап турда, Хеймер-оол база дузалашкан. Аңаа уруг ынаксаваан.

– Ажырбас оң, мен бодум хааптар мен.

– Силерге дузалажыксаарым бо-дур ийин.

Хураганмай ыады берген хевирлиг ыт чок көрүп турган. Ол көрүүшкүн Хеймер-оолга бир-ле онза ышкаш сагындырган. Черле уругнуң шевергин, аяңны аажок болган.

Кежээки чем, эт доораан быдаа, хайнып турар аразында, Чудурук база-ла дыка хөй чүвөлөрнүң аайын тывыксаан. Хеймер-оол айтырыг бүрүзүңгө бодунуң билир шаа-биле тода болгаш билдингир кылдыр харыылавышаан, ооң-биле кады ашактың чугаазын база дыңнаксаан. Ооң баштайгы айтырыы каракуль хойларның Тывага нептереп келген дугайы болган.

Аалдың эр ээзи, мени чүгө үзе кирип олары ол мооң дээнзиг көргөш, доңган-даа ышкаш, от кыдыынче киир сойгаш, бодалдыг сөстөр-биле харыылаан.

– Каракуль деп хойлар база төөгүлүг мал бо. Тывага дөртөн чылдарның эге үезинде көстүп келгенин билир мен. Кожавыс Шаажаң деп ашак дугайында улус чугаалажы берген мындыг. «Шаажаң ирей чиктиг кошкар садып алган, хойларында ыда берип-тир. Бир-ле чүвө тышкан турар, элдептиг ашак болдур ийин» дишкен. Сонуургап чеде берген мен. Ынчаарда ону көргөн мен. Шынап-ла, чиктиг ышкаш болган. Улустан ол-бо айтыргылаан, огулуг харыы-даа берип шыдавааннар – дээш,

кезек ыгыт чок боданып олургаш, Чудурук оон ыңай үргүлчүл-лээн: – Ындыг-даа болза ооң соонда-ла шупту каракуль джигир апарган улус бо. Мал, чер яамызының сайыды-даа келгеш, «хой ажылын сайзырадыңар» дээр, тускай эртемниг ажылдакчы-даа келгеш, «каракуль уксааны өстүрүңер» дээр. Бисте чүү боор ийик, ураалап кирипкен чүве-ле болгай. Оон-на чер бүрүзүңге непертээн хойлар бо.

Хеймер-оол айтырган:

– Бодуңар хууда чүү деп бодаар силер, кырган? Каракуль хойну Тывага калбаа-биле өстүрери кайы хире ажыктыг, ажыл-агыйга ужур-дузалыг дээр силер?

– Бис чүү дээр ийик бис. Ужур, чөвүн угаар шаавыс бар эвес. Анаа-ла кыл дээрге кылып, азыра дээрге, азырап турар дээрден башка, өзүп, көвүдөп турар хойлар-ла-дыр. Эки азырап тур сен деп, мактап-даа турар-ла-дыр. Агар-оол дарга мырыңай солун-салыңга-даа бижип турар кижиге бо. Оозун бодаарга, экизи-ле ол ыйнаан моон.

– Черле аан, боттуң бодалы база турар-ла болгай.

– Турары-ла шын. Бо хойлар-биле элээн үр ажылдап келди-вис – дээш, бодуңуң сөзүн белен ышкынмас, кижилерниң хире-шаан билип чугаалажыр Чудурук арай боданып, чаа зоотехниктиң элдээртип ораарын шенелде кылдыр угаагаш, тыртылчак чугаалаан: – Арай ыңдыг хойлар-дыр ийин... Анаа аан, мал-биле мал дөмей-ле болгай. Черле азырап, өстүрүп болур.

Ашактың чугаазындан Тывага каракуль хой непертээнден бээр элээн үр апарган деп билбишаан, Хеймер-оол бодап орган: «Ындыг-даа болза ооң ажыл-агыйга ажыктыын көөр апаар. Чуртталганы чаазы-биле чорудар, ажылды ажыктыг болдурары бистиң херээвис...» Бодалы-биле ынчаар алаагып олура, пашта чемниң эстине бергенин безин эскербейн барган. Бир билип кээрге, хүрең хува аякта быдаа бо чедип келген. Ону артында-ла Хураганмай дамчыдып берген. Өгдө кижилер шупту чемненип кирипкен.

Кырган элээн ыгыт чок олургаш, баштай уруунче, ооң соонда кадайынче көргөш, оларның кайызынче-даа эвес, анаа-ла отче көрүп ора чугаалаан:

– Бо даргаа дөжек салып бээр өй четпээн чүве бе мооңар?

– Меңээ дөжек-даа ажырбас ийин, баш адаанга салыр чүве-ле бар болза.

Өгнүң херээжен ээзи туруп келгеш, ширтек кырынга кудус салгаш, бажыңга тон сыртааш, ооң кырындан ак чоорган салып

бергеш, эштири-биле эрги чымчак пөс чоорган салып турда, Чудурук дашкаар үнүп чорупкан.

– Мен-даа мынаар хойлар чанынга барып чыдып алыйн...

Кадай бодунуң орнунда барып чыдыпкан.

Хеймер-оол чыдып алган. Хураганмай орнун эдип алгаш, дөрже кылаштап баргаш, аптыра кырында деңни өжүр үрүпкеш, орнунче дедир кылаштап келген. Уруг орнун шыгырады чыдары-биле кады бир-ле чымчак чүве Хеймер-оолдуң бажында пет кээп дүшкен. Холу-биле тударга, чымчак чүве – сырткык болган...

Хеймер-оол кезек боданып чыда, сыртыкты бажының адаанга салып алгаш, өгнүң дүндүүн өттүр дээрде сылдыстарны көрүп, оларны кожазында орун кырында чыдар кыстың карактары-биле дөмейлеп, ооң дугайында бодап чыткан...

7

Ажылчы чоннарның иштинден депшип үнген кижилер эрези-биле, кызымаа-биле, сурумгайы-биле ылгалыр. Олар колдуунда-ла практиктер болгаш революцияның херээнге, чаа тургузугнуң херээнге, араттарның херээнге бердинген ак сеткилдиг эрестер. Олар араттарның чаа ёзу дээш демиселиниң одунга боттарын белеткеп, депшип үнгүлээр. Ындыг кижилерниң санынга Боражык база кирер.

Эр шаанга кирип, эзер дергизинден туттунуп кели-ле, Боражык хөй-ниитиниң ортузунче кирип, ооң ажылынга бодунуң үлүүн кириштирген, бодунуң могаг-шылаг чогуң көргүскөн.

Араттар чаа чуртталганы быжыглаары-биле хөделип үнген чылдарда, Боражыктың бодунга-даа, ооң амыдыралынга-даа каттырынчыг, чаптанчыг, чиктиг таварылгалар база тургулаан.

Бистиң чуртка революцияның сураа дыңналып келген. Ынчаарда Боражык он алды харлап турган.

Бир-ле Боражык хой кадарып чорааш, дүъш чеде бээрге, хойларны аалынче сүрүп кирип келген. Авазы хойтпак кудуп берген. Ону ижип орда, даштын аъттар даваны дидирээн. Удаваанда ачазы бир эштиг бо кирип орган. Ооң ындазында эрези кончуг, сорукутуу сүргей.

Кадайынче, ооң соонда Боражыкче көргөш, оглунуң ходугур кежегезин тудуп суйбааш, мынча дээн:

– Ам мооң херээ чок болган, оглум. Хачыдан эккел, үзе кезип октаптаалы.

Чаагай кежегелиг кижини көргөндө, ону магадап, аңаа адааргап, шак ындыг чоон, узун кара кежегелиг чораан болзумза деп,

чамдыкта бодун узун кара кежегелиг, эки эзер, чүгенниг аъттыг эрес эр кылдыр бо-ла бодай берген чоруур Боражык арай аңгадап, аайын тышпайн барган. Хойтпаан дөгере ижипкеш, падар аяан чылгап ора, адазынга харыылаан.

– Кежегемни кестирбес мен, бажым дөңгүр чорбас мен, улус кижини лама-хуурак деп кыжырый бээр.

Оглундан ындыг харыыны кажан-даа манаваан адазы кайгап, карактарын алгыдыр көргөн.

– Ол чүң ийик – кестирбес мен деп? Ленин башкының ачызында улуг хувискаал үнген. Ам бис чаа ёзу-биле чурттаар ужурлуг бис. Оон башка, бисти улус бак сөглөп, хувискаалчы эвес дээр.

– Хувискаал деп чүл ынчаш?

– Ол бе? Ол болза... каргыстарны чылча базар күш дээн уткалыг сөс-түр, ол хувискаал чаа ёзуну тургускан-дыр.

– Кежегени база базары ол бе?

– Хувискаалчы кижини кежегелиг чорбас чүве-дир. Оон ыңай, ламаларны ышкаш, дөңгүрерти кыргып кааптас, тевектей кыргып болгай. Мээң бажымны көрнаан – дээш, адазы бөргүн ужулгаш, бажын ээктириптерге, ооң кежегези чок, ооң орнунда чолдайтыр таарып каапкан дүктер тевектелдир селбейгилей берген, ай-баш чок чыткылаан. Бодунуң бажын ынчаар көргүскеш, адазы үргүлчүлээн: – Сээң бажың дүгү база мээңи ышкаш болур.

Адазының өгбейгилей берген дүктери ындыг-ла солун эвес, харын чиктиг болган. Ол ыыт чок кайгап олурган. Аңаа адазы угааткан:

– Бүгү чуртта хувискаал тиилээн. Яды араттар чаазы-биле чурттап эгелээн. Ам бай, яды дээр чүве чок. Сени мээң-биле азы мени аваң-биле ылгап болбас. Шупту дең эргелиг болган бис. Ынчангаш ам кежеге-кужаганың херээ чок, чоор ону, орта шоолуг чүве эвес, харын быт-курт уязы апарган чоруур дүктерни – дээш, адазы туруп баргаш, аптара кырында чыткан хачыны ап алгаш, огулунуң ходугур кежегезинде-ле келген.

Боражык канчаар-даа чай алынмайн, хейде-ле карактарын шимгеш олурупкан. Хачы бизи каш кидирээн соонда, ходугур кежеге черде чыткан. Оол кежегезин шоолуг эвес, күске кудуруу ышкаш кылдыр билип чораан. Ам, кезип каапкан соонда көөрге, ооң кежегези ындыг-ла хоомай эвес, чоону, узуну аажок, артында-ла дас кара болган.

Кежегезинден чарылган соонда, Боражык аныяктарның чыыжынга киржип, оларның баштары база-ла селбейтир

тевектелип калганын көрүп, ам харын сорук кирип, хувискаалчы аныяктарның херээнге хамааржып эгелээн.

Удаваанда хувискаалдыг аныяктарның эвилелиниң кежигү-нүнге кирген. Ооң даалгазын күүседип, ак аадаң куржанып алгаш, аалдар кезип хап турган Боражык шору эрлерниң бирээзинге санады берген. Хурал-суглаадан чыдып калбастаан. Боражык бо-ла чүве чугаалаан, санал-оналдаан, чаптанчыг аажыны үндү-рүп, улусту ол-бо каттырткан турар. Чамдыкта сыр соора суг салгылаптар, ол хиреде-ле оозун шынзыдарын оралдажыр, оон үр-ле адырылбас, чугаалаттынып чоргулаар. Сөөлүнде бодунуң шын эвес бодалын азы шын эвес кылган чүвезин билип каанда, ам миннип, ажыы-биле чугаалап, «ынчаарда угда чок салыпкан чордум ийин, оолдар» дигилеп, азы «мындаа мырыңай сыр дедир барган чордум, эштер» деп олургулаар.

Үжен чылдарда феодалдарның тура халыышкынының үе-зинде, Боражык ышкаш эрес, кашпагай кижичок турган. Багай чактыр боозун чүктеп алган, бөргүн бажының ийинче дыртыттыр салыпкан, феодалдарга удур демисежип үнген араттар аразында дөө доскуулда үнген, мында таңныылдаан хап турган. Үймээн бастырган соонда, араттар феодалдарның хөреңгизин хавырып эгелей берген үеде күжүр Боражык база-ла кежээлеп чоруп турган. Онза омак-биле долган, бодунуң соруктуг күжүн үндүрер чер тыппаан дег, аалдарны кезий шаап турган. Байларның аскыр өөр чылгызын коданда сывырып эккелген, сыдым аргамчызын ол чайган, бо чайган, оларны санаан, үскен, хавырган – черле чыдын чытпас, олут олурбас.

Тываның үжүк-бижии тыптып келгенде, Боражык тыва би-жикке дүрген өөрени тыртып алгаш, оозун араттарга нептередип, сумуга бижик өөредилгезин башкылап, дыка хөй кижилерниң караан чырыткан.

Араттарга дузалыг ажылдарны кылып турарын, ооң ак сет-килдиин, идепкейлиин барымдаалааш, үжен чылдарның эге-зинде Боражыкты Москваже түр сургуулче чорудупкан. Аңа ийи чыл иштинде өөренип, караа ажып, чамдык билиглерниң үндезиннери-биле чепсегленип алган.

Ол билиглерни чурттуң аныяктарына нептередип, оларның ортузунга ажылы шору дидиртип, ынчаардагы үениң үне-лээшкинин алган. Ооң соонда, ССРЭ-ниң улустарының акы-дуңма өг-бүлезинге Тыва эки тура-биле кирген соонда, Боражык нам школазынга өөренип, ниити билиглерни шиңгээдип алырдан аңгыда, агроном деп ат база алган. Сургуулду доозуп алгаш, черинге баргаш, суму ажылы кылып турда, ону кожуун

ажылынга депшиткен, күүсекчи комитеттин саң-хөө килдизиниң эргелекчизинге четкен.

Аныяндан эрес, шынчы, сурумгай болганындан революстуг намның кежигүнүнге эрте кирип, ооң улуг, биче даалгаларын бодунуң шаа-биле күүседип чораан Боражык партияның кыйгырыын ёзугаар колхозка ажылдаарын күзей берген. Ол күзел боттанган. Партияның кожуун комитеди Боражыкты колхоз даргазынга чоруткан.

Амыдыралдың школазын көрүп эрткен Боражык хөй адырларлыг ажыл-агыйның нарын, берге шончактарынга дыка торулбайн, бодунуң сагынгыры-биле колхозту баштап, чон-биле ажылдап, шору дидиртип, мактаткан. Аңаа бажы эъттенип, бардамнанмаан, харын бодунуң кошкак талазын боду билип, Боражык кижилер-биле кады ажылдаарын, оларга бүзүрээрин оралдажып чораан. Ынчангаш чоннуң деткимчезин ап турган.

Боражык конторада чааскаан, колхозтуң акшазын ажыктыг чарыбырын бодап, санап орган. Янзы-бүрү саннарны карандаш-биле саазынга бижип кээрге, чурагайлар мырыңай муң-муң кылдыр немежип турган.

Телефон кыңгырт дээн, Боражык далаш чок туруп баргаш, туданы тудуп аарга, кожуунда Агар-оолдуң үнү дыңналып келген. Агар-оол телефон дамчыштыр Боражыкты колхозунга каракуль кошкарлар садып алырын негээн. Боражык колхозтуң агар санында акшаны чугула чарыгдалдарга үндүрер деп бодап алганын партия организациязының секретары Аяжыкка чугаалаан.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Каракуль хойларның Тывага тыптып келген төөгүзүнүң дугайында сөзүглелге даянып бижиир.
2. Тываның төөгүлүг хөжүлдези Боражыктың салым-чолу-биле кандыг харылзаалыг-дыр?
3. Телефон дамчыштыр чугаа чүнү илередип турар-дыр?
4. Боражыкка характеристикадан бээр.

8-10 эгелерде. Партия эге организациязының бюрозу бооп эрткенинге доктааган. Аңаа нам кежигүнү Аксы-Байбаңның арага ижип алгаш, колхозка удурланып сөстөр эдип тураганын сайгаргаш, буруулуг деп санааш, шыңгы доңгулда берген.

Боражыктың кадайы Яңмаа бажың ажылындан өске кылыр чүвези чок. Шевери кончуг, бодунга, а чамдыкта үези херээженнерге платьелерни даарап бээр турган.

Бир катап садыг чорааш, Хеймер-оолга таваржыр. Яңмаа, өскүс уруг, акы-чаавазының өөнге өскөн. Хеймер-оол өөренип турда, Яңмаа Боражык-биле таныжып алгаш, өгленип алган. Авазы оглун Яңмаага өгленип

алырын сүмелеп турар. Хеймер-оол кымга ынакшырыл ынчаш? Кайгал-зымаар Яңмаага бе азы томаанныг Хураганмайга бе? Азы?

14-15 эгелерде. Чудуруктуң өөнгө Агар-оол биле Лев Абрамович кээрлер. Олар каракуль хойларны Тывага азыраар дугайында чугааны чорудар. Хеймер-оол каракуль кошкарларны көвүдедир талазы-биле бодалга каттышпас. Аңаа Агар-оол биле Лев Абрамович удур. Хеймер-оол Тывага каракуль хойларны өстүрериниң ажыктыынга бүзүрөвес, ону бодап, чогуур өйүндө тургузарынга белеткенип турар.

20

Колхозтуң амыдыралын, малчыннарның, хойжуларның ажылын, чуртталгазын Хеймер-оол өөренип көрүп, хүн эрткенин эскербейн чоруп турган.

Комсомолдуң Уставының дугайында беседаны Хеймер-оол кылган.

Секретарь беседаны ажыткан.

– Эштер, комсомолдуң Уставын өөренир, аныяктарга тайылбырлаар дугайында доктаал үндүрүп алган болгай бис. Бо дугайында эш Хеймер-оолга сөс бээр-дир.

Хеймер-оол чартык шак иштиңде Уставты тайылбырлап, ында айыткан сорулгаларны амыдырал-биле холбаштырып чугаалаан. Ону аныяктар сонуургап дыңнааннар. Оларның оозун бодунуң күзелин илередири-биле ажыглаан. Ону айтырыг-биле эгелээн.

– Шупту аныяктар-дыр силер. Ажылдап турар. Хой кадарар кижиге хой кадарып, хураган азыраар кижиге хураган азырап турар. Мал-маган менди, аарыг-аржык чок турар-даа болза, ажыл-агыйда онза көскү чүве чок, бора бүдүн чоруп турар боор-дур. Мен бодаарымга, ынчаар туруп болбас ышкаш. Бо дугайында силерниң саналыңар дыңнаксаар кижиге-дир мен.

Дорт болгаш кезе салдынган айтырыг аныяктарны кайгадышкан. Кым-даа ыгыттаваан. Кезек када шимээн чок, ыржым апарган.

Зоотехник үргүлчүлээн:

– Азы кандыгыл? Мынчаар ажылдап, чурттап турар бис бе? Чуртталгавыс бүдүн-бүрүн болгаш, моон соңгаар чүү-даа негеттинмес, чүү-даа хереглеттинмес кылдыр бодарааны бо бе? Азы чүл? Ам-даа кылдынмаан, моон соңгаар кылып ап болур чүвевис чүл? Кым чугаалаарыл чээ?

Аныяктар ам-даа ыгытташпаан, бот-бодунче көржүп каап, бүдүү хүлүмзүрүп каап олурганнар. Ыйт, шимээн чок апарган

байдалдан өөрүн уштурун, оларны хөглүг чорукче киирерин бодааны ол боор оң, Боражык чугаалаан.

– Тулган айтырыг салыр дарга-ла-дыр бо. Чогум азазы-даа, алызы-даа билдинмес болу берди-ле.

Хөглүг каткы база-ла чирт дээн. Аңаа Хеймер-оол харыылаан:

– Аныяктарның кылыр ажылының дугайын, ону бот-тандыраарының аргаларын чугаалашсывысса кандыгыл? Ол силерге каттырынчыг бооп турар болза, аңгы херек. А меңээ ол ындыг эвес, ол болза мээң бүгү бодалымны, күзелимни хаара тудуп, айтырыгның айтырыгы бооп турар.

– Шынап-ла, бодап көрүңер, эштер. Аныяктар-дыр силер. Ажылдың, чуртталганың ээлери. Хамык чүве чүгле силерден хамааржыр: тудар дизе, тудуп аар, тургузар дизе, тургузар, чаартыр дизе, чаартыр аан. Ындыг болганда, тыва улустуң, «дириг чораан назынында диңмит чокка канчап чоруур, тиккен өгнүң иштин орта диттип чадап оргаш канчаар» деп ыры ышкаш, диңмиттиг болур-ла болгай. Чалыы назынын кижичаңгыс катап чурттаар төлээде, ону уткалыг, ужурлуг, улуг-шиглиг болдулар-ла болгай.

Бо сөстөр аныяктарга солун болган хире. Олар боданып дыңнааннар, ылаңгыя Хураганмай онза сонуургал-биле, улуг кичээнгей-биле дыңнаан.

Мурнунда илеткелдерни, лекция номчаан кижилерни дыңнап турган-даа болза, олар ындыг-ла ханы эвес ышкаш, солун эвес ышкаш бооп тургулаан. А бо сөстөр аңаа аажок дээштиг болуп, хаара тудуп, оң сагыш-сеткилин хайындырган.

Хеймер-оол үргүлчүлээн:

– Мээң чугаамның ужуру мындыг: бистиң колхозтуң хойжулары тарамык, чажыпкан тараа дег, чер сандаргай, дагларда, ховуларда чурттап турар. Ындыг болганда, ооң-биле эптежип туруп шыдавазывыс билдингир. Ылаңгыя аныяктар – оолдар, кыстар – бо байдалды эскерип көөр апаар. Оларның карактары көскү, бодалдары өткүт болур аан. Аныяк деп аттың херээ ол-ла болгай: амыдыралды хайныктырар.

– Амыдыралды канчаптарга хайны бээр чүвези ирги але? – деп, Балажык база дөспээн. Айтырыг, шынап-ла, нарын болган. Чүнү чугаалаар, чүнү кылыр дээш, мынчап шоюдуп турары билдинмээн.

Хеймер-оол харыылаан: – Сээң айтырыгың солун бооп-тур. Амыдыралды эде тургузарда, хөйүнүң угааны, киржилгези херек. Ынчангаш мээң бодалымны допчуларга мындыг: тарамык коданнарны каткаш, чаңгыс улуг бригада кылдыр, бот-орулга-

чарылгалыг кылдыр тургузарын чедип алыр. Бригаданың төвү коданнарның ортузунга болур. Ол байдал коданнарны сиген-биле, силос-биле хандыраарыга таарымчалыг. Аңаа шупту-ла чүве турар: чурттаар бажыңнар, кызыл-булуң, чунар-бажың, садыг болгаш столовая. Ол бүгү кадарчыларны болур. Ол силерниң шуптуңарның күзелиңер. Че, мээң бодалым кандыг деп бодаар силер? Деткиир силер бе?

Аныяктар ам-на билип каан. Маңаа кым-даа эвес, Хураганмай эрес болган. Ында орган өөрүнүң иштинден ушта кылаштап келгеш, уруг хоюг үнү-биле илдик чок чугаалаан:

– Маңаа болган чугааларга, ылаңгыя эш Хеймер-оолдуң бодалдарыңга, мен өөрүп тур мен. Шынап-ла, бистиң ажылывыс хуу чуртталгага турганындан дээрелевес. Моон соңгаар ынчаар чурттап болбазы билдингир. Ынчангаш улуг бригада тургузар деп бодалга каттыжып тур мен.

Хураганмай дедир барып олуруп алган. Ооң каасталга чок бөдүүн сөстери, дорт чугаазы Хеймер-оолга аажок өөрүнчүг болган. «Сээң сөстериң, сээң деткимчең меңээ эң-не өртектиг болду, эр хей-дир сен, четтирдим, эргим Хураганмай».

Дараазында Балажык туруп келген.

– Тулган-на айтырыг салдыңар. Ол дээрге бистиң амыдыралывыстың, ажылывыстың айтыры-дыр. Аныяктар дээрге эки черинге эки боордан башка, чамдыкта база талаар улус-тур ийин моң, аайын тышпайн чоргулаар. Кадар дээрге кадарып каап, каттыр дээрге каттырып каап оргулаар аан. Каржаңмай бо-дур – каттырып орда-ла, хамык чүве сайзырап турар кижиги.

...Туруп келген аныяк кижиги бүрүзү бодал шын, моон соңгаар эде тургустунары чүүлдүг, бо херекке аныяктар адыгжы болур деп каттыжып турган. Аңаа Хеймер-оол аажок өөрүп, улам хей-аът кирип, боду-биле тудуп, тургусчуп киреринге беленип бодап орган.

Аныяктар тарап эгелээн. Кадарчыларның чурттап турган ыштыг казанааның чанында кажаа чанында Хеймер-оол биле Хураганмай ийилээ арткан. Ол байдал оларга эпчок эвес, харын өөрүнчүг. Кайызы-даа туттунуп билир төлээде, олар чүү-даа болбаан хевир-биле ужуражып чугаалашканнар. Хеймер-оол ону мактаан.

– Сээң чугааң кончуг солун болду. Ооң сөс бүрүзү мээң сеткилимде сиңниге берген. Чувениң ужурун бодап кээримге, мээң мурнумга келир үениң чуртталгазы ажыттынып, карактарымга кода-хоорай, бажың-балгат, клуб, кызыл-булуң көстүп, ында бодум чурттап, ажылдап турган ышкаш апаардым. Ол солун але?

– Чүглө солун эвес, кайгамчык чараш, каас. Ол дээш ажылдап, чурттап болур. Ынакшып база болур...

Сөөлгү домак Хураганмайга билдинмээн. Бичии када ыт чок боданып, уруг айтырган:

– Чүгө «база» дээриң ол?

Бо айтырыг кем чок, бөдүүн ышкаш болган. Хеймер-оол хүлүмзүрбүшаан, аянын таарыштыр тайылбырлаан:

– Ынакшыл хөй янзы. Төрээн чуртунга, черинге, ховузунга, даанга ынак. Кылып турар ажылынга, ооң алыс ужурунга хаара туттуруп, аңа хей-аът кирер чорук, чырыткылыг бедик күзелге, чону дээш сорук кирери; акы-дуңма найыралга өөрүшкү, ачылыг тайбың чуртталгага өөрүшкү, аас-кежиктиг аныяк назынга ынакшыл дээш – мырыңай баар.

Хеймер-оол чугаалап турар аразында, олче хоюг карактары-биле ыт чок тулдур көрүп турган Хураганмай, чугаа төнө бээри-биле, дорт айтырган.

– А сээң ынакшылың?

Хеймер-оол бичии када бодангаш, уругнуң арнынче көрбүшаан тура, харыылаан:

– Аныяк назынга, ооң аас-кежиктиг, ажыл-иштиг, ырлыг-шоорлуг чоруунга ынак мен. Ол дээш туржур, ол дээш ажылдаар, ол дээш ынакшыыр деп бодап алгаш, хөделип турарым бо-дур. Бо херекке чааскаан эвес, өөрлүг, өңнүктерлиг бооп турарымга чоргаарланып турар кижидир мен. Оларның бирээзи сен сен.

Хураганмай хүлүмзүрүп кааш, кезек ыт чок турган. Оон чугаалаан:

– Мен бодаарымга, сээң-биле кады бригадага ажылдаар болзумза... Мен ажылдап билир мен, сеңээ дузалаар мен. Мен чадажы берзимзе, сен база-ла дузалаар сен...

– Кандыг чугаа турар боор. Чугаа чок-ла болгай. Бот-бодунга дузалажыр апаар, бирээзи бирээзинге даянгыш болур.

21

Хеймер-оол Боражыкка ужуражып келген. Боражык ыяш кезип турар бригадага барып, кышка белеткелин хынаан.

Боражык амгы үеде шупту чүвени планнаар херек дээн. Хеймер-оол кол адыр мал ажылынга чугула херегин айыткан.

...Күзелин чугаалаары-биле зоотехник амырай берген.

– Кадарчыларның бригадазының төвүн тургузар деп аныяктарның саналын деткип турар кижидир мен, дарга.

– Шын, чуртталганың тургузуп келген негелдези. Ону партия айтып турар. Тургузар ужурлуг бис.

Даргазының деткимчелиг сөзүн дыңнааш, Хеймер-оол бодунуң бодалын илереткен.

– Бригаданың төвүн Ак-Ойга тургузар суг болза, дыка-ла эки. Хамык коданнарның ортузу, оон кадарчыларның аалдары барык-ла шупту көстүп турар. Суг база дивес – дамырак кара суг шаагайндыр хап чыдар, артында-ла кыжын доңмас.

Зоотехниктиң кылып турар ажылын, ап турар хемчеглерин шагда-ла билир, амгы бодалдарын деткип чораан Боражык чугаалаан:

– Ол кавы, Ак-Ой-Бажы суг малга амыр чер-ле болгай. Солун бодал-дыр.

Хеймер-оол күзелин амырап тайылбырлаан:

– Мээң бодап турарым болза, бригаданың төвүнге шупту турар ужурлуг: чурттаар бажыңнардан эгелээш, кажаа-хораага чедир. Кадарчылар ажылдап хүнзээр, оларга аъш-чем херек, столовая ыяавыла турар апаар. Ажыл соонда кээп, арыг шевер идик-хевин кедери чугула, чунар-бажың тударын негей бээр. Ол чокка суур тургустунмас-даа. Чунар-бажыңнап алганда, дыштаныр, солун-сеткүүл номчуур апаар. Оларны клубта, кызыл-булуңда делгээн турар. Хүндүс кадарчылар ажылдаандыр, кежээ чунар-бажыңнап, клубка кино көрүп алган-дыр, азы солун, азы ном номчуп алган-дыр. Дыштанып удуур апаар, чылыг бажың, шевергин чуртталга херек. Ынчангаш бригаданың төвү болза ажылдың, чуртталганың, культураның төвү болур. Шупту чүве кадарчыларга, совет кижилерге бараан боорунче, оларның культурлуг негелделерин хандыраарынче угланган турар. Чүгле мен эвес, шуптувус ажылдап турар болгай бис.

Партияның айтып турар хемчеглериниң бирээзи, амыдыралдан негеп келген ол саналды Боражык деткивес аргажок.

– Сээң мооң дыка шыырак бодал-дыр. Солун чугаа-дыр. Мен чүгле деткиир апаар-дыр мен. Ындыг-даа болза бо бодалды колхозчулар билген турар ужурлуг, оларга бадыладыр апаар бис.

– Мени чандыр угаап, коргуп чоруур кижидир, бодун камгаланырынга белеткенип чор деп бодай бердиң. Бис болза колхозчуларның айбычылары болгай бис, хүлээлгевис ындыг. Бистиң үндүрген санал-оналывыс колхозчуларны болур ужурлуг, амыдыралдан тыптып келгени ол.

– Ол база-ла шын-дыр – дээш, Хеймер-оол арай аянын кылдыр тайбыңчый берген, таваар чортуп орган.

Аныяк зоотехниктиң бодалдарындан, ооң бүдүрөр деп турар үүлелеринден Боражык салдыкпаан.

Ол үеде Хеймер-оол-даа, Боражык-даа бедик күзелдери-биле, келир үениң чуртталгазы-биле хайныгып, аңаа ээ болурунга, ооң тыныжынга, чалгыынга амдыгааштан алзып чорааннар.

«Алаак» колхозтуң сууру көстүп келген. Боражык зоотехник-биле байырлашкаш, бажыңынче күдер-шыырак апарган, өртемчейде оон маажым, чоргаар кижичок ышкаш чортуп чорупкан. Хеймер-оол база чаныпкан...

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Хеймер-оолдуң комсомол хуралынга «дириг чораан назынында дидмит чокка канчап чоруур, тиккен өгнүң иштин орта дитип чадап оргаш канчаар» дээн бодалы чүнү илередип турарыл?
2. Комсомол хуралынга чүнү шиитпирлеп алганнарыл?
3. Бригаданың төвүн чүге Ак-Ойга тургузар деп шиитпирлээнил?

25 эгеде. Айның чаазында, хүннүң экизинде куданы дүжүрөр бооп дугурушкан. Хеймер-оол авазынга:

– Хураганмай деп келинниг болган сен, авай. Удавас куда дүжүрөр бис. Хураганмай бо кирип келген. Чанчыкмаа кадай баштай аайын тыппайн барган.

– Ой, уруум... – дээш, уругнуң хаваандан чыттап каан. Хураганмай кончуг таваар төлептиг чаңы-биле чугаалаан:

– Силерниң оглуңарның кадайы болуп, кенниңер болуп чедип келдим. Чанчыкмаа бодунуң хөрээнче чыпшыр туткаш, хаваан ийи катап элээн үр-үр чыттааш, – чараш, чаптанчыг чүвемни ыңай... – дей тыртып каан.

– Хеймер-оол биле Хураганмай ол хүнден эгелээш, чаңгыс өг-бүлениң ишти болуп, чурттай бергеннер.

26

Хеймер-оол чыл ажыр ажылдаан. Ол аразында колхозтуң амыдыралында чаа-чаа болуушкуннар, чаартылгалар болгулаан, чуртталганың солуну, хайнышкынны кончуг. Ооң-биле чергелештир зоотехник боду ажылдың иштинче улам кирип, ужурун угаап чораан. Бо дугайында Хеймер-оол материалдар чыып, номнар номчуп, нарын дүктүг хойлар өстүрүп турар черлерниң дуржулгаларын өөренип, таарымчалыг үе манап, чугаа үндүреринге белеткенген. Ындыг байдал дораан келген. Районнуң көдээ ажыл-агый килдизинге чөвүлел хурал болур

дээн. Аңаа мал бригадирлерин, мал эмчилерин, зоотехниктерни чалаан. Хеймер-оол база чеде берген.

Хуралды кожуун даргазы ажыткан. Хойларны тарып боозадыр ажыл-агый дугайында илеткелди Агар-оол кылган.

Районда мал ажаалгазының чоруп турарын, кылдынган ажылдарны, кылып четтикпээн хемчеглерни санап чугаалааш, каракуль кошкарлар чок колхозтарны чедиштир садып аарын онзалап айыткан.

Илеткел төнгөн. Саналдар эгелээн. Элээн каш кижиниң соонда Хеймер-оол индир кырынга үнүп келгеш, каракуль уксаалыг хойлар өстүреринге удурланып, ооң ажыл-агыйга ажыктыг эвес бооп турарын, моон соңгаар хой ажыл-агыйын чаа угланышкынбиле чорударын саналдаан. Саналды Абрамов шыңгыы шүгүмчүлээн. Чүге дээрге Абрамов үлегерлиг станцияда ажылдап турар, каракуль уксааның талалакчызы.

Абрамовтуң бодалын Агар-оол деткип, допчу харызынга Хеймер-оолду буруу шапкан. Агар-оол бодунуң ажылдаар өрөөлинге Хеймер-оолду кыйгыргаш, аңаа Абрамовбиле кады зоотехниктиң сагыжын айтырып, сургаан. Аңаа маргыжып үнгеннер.

Абрамов Тыва – каракуль хойнуң чурту, ооң өзер, сайзыраар чери, ону эртем талазыбиле шинчилээнин чугаалаан. Хеймер-оол каракуль кошкарларның ажык чогуун шүгүмчүлээн.

... Оон бодунуң бодалын чугаалаан: – Хой ажыл-агыйында чурум чок байдал хөй, сандаргай чоруктар долу бооп турарын көрүп, билип турар бис. Хойнуң эьдин, дүгүн көвүдедир дугайында, ооң шынарын сайзырадыр дугайында кым-даа сагыш салбайн турар. Мен бодаарымга, хой ажыл-агыйын эдер, экижидер апаар, ылаңгыя уксаазын сайзырадыр ажылды шын организастаар дээни ол.

Аңаа Агар-оол удурланган.

– Мындыг хөөннүг, мындыг үзелдиг кижичүү-даа бооп турза, кайын көөр – деп, Агар-оол үзе кирип, арны улам хүрерип, холдарыбиле карманын үжей каап олурган. Ол бүгү ооң кылыктанып оарын айтып турган.

– Мен көрүп, билип тур мен. Каракуль хойну өстүрүп турарын көрбейн турар деп оар ышкаш силер. Мени каракуль хойга удур деп бодап турарыңар база чадавас. Чок, мен каракуль хойга кажан-даа удур эвес мен. Ооң өзер, сайзыраар чурту чылыг оран, Узбекистан, Туркменистан ышкаш чурттар. Афганистан суг болза каракуль хураган кежибиле делегейниң делгииринге тергийдеп турары билдингир.

– Ам чүл ынчаш? Бистиң каракуль хураганнарывыс кежи база-ла дашкаар үнүп, сурагжып турар – деп, Агар-оол немедей тыртып каан.

– Ажар, ашпас дугайында чугаа болбайн турар. Чүгле хой ажыл-агыйын экижидер дугайында, ооң шынарын сайзырадыр дугайында чугаа бооп турар. Ынчаарга Тывага каракуль уксааны өстүрер айтырыг шын эвес оруктап нештереп келген. Ону билдинмес кижилер, кызыгы угаанныг, чүгле бодун бодаар, чаа чүве көөр хөңү чок кижилер киирип келген.

– Мен эртемге бүзүрээр мен. Эртемниң түңнелдери херек кырында боттанып турар. Шыны ол.

Бодунуң чугаазының, ылаңгыя ооң сөөлгү кезээниң дээштиг болганын ылавылаар дээнзиг, Абрамовче көрген. Хеймер-оол үргүлчүлээн:

– Кандыг-даа эртем ажылы, кандыг-даа ном амыдырал-биле, ажыл-агый-биле холбашкан турар болгай. Ону шупту билир, өөренип турар бис.

– Ол сээң сагыш човаар херээң эвес-тир – деп, Агар-оол үзе кирген.

– Колхозтуң херээ – мээң херээм. Мээңии – колхозтуу. Мээң билип турарым ындыг, ол дээш туржур мен, менден чүү хамаар-жырыл – шуптузун бээр мен. Бодумну, кылып турар ажылымны чонумдан, чуртумдан хоорулдур көрүп шыдавас мен. Ол дээрге мээң бодаар бажым, кылыр үүлем, чурттаар херээм. Тывага чүгле каракуль хойну сайзырадыр дээр үзелге удур мен, чүге дээрге Тыва ол уксааның чурту эвес, Тывага өске уксаалыг эъткир, дүк-күр хойлар херек, ылаңгыя Алтайга болгаш Читага тааржып, ажыктыг кылдыр сайзырап турар нарын дүктүг хойлар өстүрериниң, ооң уксаазын чөп ажыглаарының ажылын чорудар ужурлуг бис – дээш, Хеймер-оол туруп келген.

Маңаа болган хамык-ла чугааларны үзе шийтпирлээр турган. Маргылдаа аңаа үзе шийтпирлеттинмээн. Кайы-даа тала боттарының үзелдерин, бодалдарын бадыткавышаан, тус-тус хевээр бооп арткан. Ындыг-даа болза хамык байдал Хеймер-оолдуң талазындан эвес, харын Абрамовтуң, Агар-оолдуң деңзизиниң кырында чая базып турган. Ол хойларның ажыктыының дугайында эртем ажылдарындан аңгыда, оларның уксаазын өстүрер талазы-биле күрүнеден хөй хөрөңги үндүрүп, кошкарлар садып ап турган.

Ындыг-даа болза Хеймер-оол бодунга бүзүрөп, бодалын ыяа-выла боттандыраар, аңаа Боражыктың дузазын алыр, ооң делгем хөрээниң, күштүг чалгынының ачызын көөр деп сактып алган.

1. Хеймер-оолдуң каракуль хойларга хамаарыштыр бодалын сайгарыңар.
2. Агар-оол биле Лев Абрамовичиниң Тывага өстүрөр дээн хойларының уксаазының дугайында чугаадан сөзүглел-биле бадытка.
3. Тывага кандыг уксаалыг хойлар азыраза экил, чүгө?

27

Кожуунга чөвүлел хурал болганының эртенинде Хеймер-оол колхоз баштаар черге келген. Боражык конторада ажылдап орган. Зоотехникти көрүп кааш, дораан-на чугаа эрей берген:

– Хурал доосту берди ыйнаан? Чүнү чугаалаштыңар чээ?

Чөвүлел хуралга болган чугааларны, кандыг айтырыглар үнгенин Хеймер-оол делгеренгей тайылбырлап, кышкы белеткелдер дугайын, шээр малды эдериштирерин организастыг эртирерин онзалап демдеглээнин бо талазы-биле кылыр ажылдарны айытканын чугаалаан.

Зоотехниктиң чугаазын кичээнгейлиг дыңнап оргаш, Боражык Ак-Ойда кыштагның кажааларын септээри-биле, чурттаар бажыңнарның соңгаларын шилдедип, чылыглаары-биле тудуг бригадазында ажылдакчылар чорудупкан дугайын сөс аразында немей тыртып каан.

Шээр малды каракуль кошкарлар-биле эдериштирер, оларны тарып боозадыр дугайында чугаалааш, Хеймер-оол хуралга маргылдаа үндүргенин дыңнаткан. Боражык айтырганзыг көргөн. Агар-оол биле Абрамов суглар-биле маргылдаа үнген, ынчалза-даа Хеймер-оол бодунуң бодалын камгалаан.

Абрамов дээрге Тывага каракуль хойларның ажык-дузанының дугайында ном бижээш, ооң ужун чоокта чаа эртем ады алган эвес кижиге бе?

– Кадыгландыр бодапкан кижиге-дир сен. Боттандырап апаар-дыр бис ийин але. Сени деткиир-ле апаар кижиге-дир мен.

Хеймер-оол амырай берген.

– Четтирдим, дарга. Силерни канчаар болду деп чораан мен. Силерге бүзүрээр мен...

– Ындыг-даа болза чаа чүвени нептередири, ону боттадырап бергелерлиг-даа, чугаа-сооттуг-даа болдур ийин але. Ону бодаар, бо херекке чоннуң деткимчезин, аныяктарның дузанын алып апаар бис. Ооң ужурун билир-ле сен ыйнаан.

– Билир мен, дарга. Бистиң аныяктарга база бүзүрээр мен...

Тус-тус коданнарда хойларны уксаа аайы-биле үзөр дугайында чугаалажып, планнап алгаш, аныяктар аалдарны хуваажып алганнар. Ырак аалдарның хойларынга оолдар баар, чоок аалдарны кыстар алыр, оларга Хеймер-оол дузалажыр бооп дукурушканнар.

Хеймер-оол шагда-ла Хураганмай-биле чурттай берген болза-даа, үш аалдың аразынга чоруп, ажилдап турган...

...Колхозтажырының-даа ырак мурнунда араттарның хойларын каракуль кошкарлар-биле хайнакташтырар деп айтырып бүгү-ле кожууннарга тарап, чурт иштинге улуг кампания болган. Ол дугайында үр-чар чугаалар үнүп, араттарның иштинге тааржыр, таарышпас үзелдер, бодалдар чаржып, шашкылажып чоруп турган. Хураганмайның дузазы-биле Хеймер-оол хайнак хойларны кажаага арттырып, өскелерин дашкаар үндүрүп эгелээннер. Каракуль уксааның хойларын өске аалдардан база эккеп кадар.

Чудурук кайгай-ла берген. Ооң карактары аңгадап кайгаанындан имистели бээр кижини. Ынчаар көргөш, улам тодарадыксаан.

– Кай, оон-моон келген хойлар кадарарым бо кижини мен бе? Орта чоор бе, мооңар.

Ол аразында Боражык бо хап келген. Баштай ашактың амырмендизин айтыргаш, ооң соонда зоотехник-биле, Хураганмай-биле чугаалажып чоруй, аъдындан чиик дүшкен. Ашак Чудурукту өөнчө чалаан. Аныяктар хойларын үзүп чыдып калган, Боражык биле ашак өгже кирипкен. Ында кым-даа чок болган. Ээн өггө ийилээ олурупкаш, таптыг чугаалажыр деп бодап алган Чудурук даргазынга ырактан эгелеп чугаалаан.

– Мал амытан өөр-өнер оъттаар черлиг, оон ырап, бот-боттарындан чарлыр хөңнү чок боор. Мээң кадарып турар хоюм шак ындыг хойлар бо. Ындыг турбуже, сөөлгү үеде арай-ла аайы тывылбас чүве бооп турар ийин, дарга?

Ашактың чугаазының ужурун билбейн, Боражык айтырган.

– Харын мурнунда холушкак, хойтпакталчак турган хойлар эвес чүве бе, кырган?

– Каракуль уксаа эки, ону өстүрүңер деп алгыржып турар чүвүс ийик ынчаарга?

– Чаңгыс талалыг байдалдан уштунуп, өске шынарын база көөр апаар бис, кырган. Ону бистиң хөгжүлдөвис база негеп турар, амыдыралывыс аан.

– Мындыг чорук малды азырап турар кижээ хилинчектиг боор-дур. Сөөлгү хүннерде мырыңай чыдын чытпас болдум, түвектии-даа кончуг. Агар-оол дарга турда, маңаа ындыг-мындыг

чугаа турбаан, ыржым-шыпшың улус бис: анаа-ла мал азырап турган.

– Ам ыржым чорук читкен, дүвүрээшкин эгелээн ышкажыл? – деп, Боражык каттырып, арай кочулалдыг көргөн.

Ооң оозун эскербээн Чудурук үргүлчүлээн:

– Бо бир оол келген соонда, харын мээң күдээм-даа кижидир, оожургал чок болган бис. Кежээлээн кижиде. Азырап, өстүрүп чораан малын, кылып чораан ажылын кижиде кайын эндээр.

Чудурукче көргөш, ооң хилинчектенип оорарын кочулай аарак хүлүмзүрээш, Боражык сургаан:

– Чаа ажылды эгелээрде, черле мындыг болдур ийин, кырган, ызыртынып, дээктелип турар. Ындыг-даа болза ажырбас оң, колхозтуң хойлары өзер, олча-ажыктыг болур.

Чудурук ыыттавайн барган. Ооң муңчулуп оорары илдең.

Боражык дашкаар үнүштерге, ашак ооң-биле кады үнүп келгөш, өөнүң чанынга туруп калган. Дарга хой үзүп турган аныяктарга келгөш, ажылдың бергезин чугаалаан.

– Кадарчы бүрүзү чигзинип, дадагалзап, ол-бо дээш турар. Бирээзиниң хою семис шыырак, ынчангаш чарлыр хөңнү чок дээр, өскези улуг тырың хойлуг апаар, ооң ужун хоюн бериксевес болур, чүү дивес дээр силер.. Олар-биле чугаалажып, билиндир тайылбырлап турда-ла, хүн саны көвүдээш, шак-үе эрткеш турар. Шуудап чадааш, пат боор турдуvus.

– Бо херекке аныяктар дыка дузалап турар. Арай хедерзимээр-даа болза, Меңниг-Кара дыка кызымак ажылдап, дузалажып тур. Тудунгуру, дыңнангыры-даа кончуг эр-дир. Ырак аалдарда үзүп чоруп турар кижиде ол. Ооң дузалакчызы Кадыр-оол, Каржаңмай база-ла берге кыс болгаш турар. Ооң эжи Торлукмаа. Оларны чоок кавыда аалдарга ажылдадып кагдывыс – дээш, Хеймер-оол кадайы Хураганмайже көргөш, арай дидим эвес хевирлиг чугаалаан: – Бис мында ажылдап турарывыс бо.

Аныяк кадарчының дугайында макталды чаңгыс эвес катап дыңнаан Боражык уругну топтап көргөш, оларның таарышканын, төлептиглерин амырап бодаан: «Дыка-ла чараш амыдыралдыр!»

Боражык аъттангаш чорупкан.

Бодан, харыыла, кыцсет...

1. Боражыктың бодалы-биле Абрамовтуң чүге каракуль хойларны Тывага сайзырадырынче кичээнге салып турарының чылдагаанын тайылбырлаңар.

2. Боражык Хеймер-оолдуң бодалынга бүзүрээш, ону канчаар деткээнил?
3. Хойларның үзүүшкүнүнүң дугайында Чудурук ашактың бодалы.
4. Аныяктарның чаа мал ажылынга киржилгези.

30-31 эгелерде. Хеймер-оолду болгаш аныяктарны каракуль уксаалыг хойларны сайзырадыр дугайында хемчеглерни тоовайн, харын сандарадырын оралдажып чоруур деп Абрамов солунда бактап бижээн болур. Ону Чудурук ашак-кадайга Хураганмай номчуп бергеш, боду суур бада берген. Хеймер-оол кээрге, чок болур.

Аныяктар солунда Хеймер-оолду бактап бижээни дээрге-ле бистерни бактааны ол деп чугаалаар, ону өске аныяктар деткиир. Боражык база оларны деткээш, шүгүмчүлелдиң алызын угаап, улам кызып ажылдаарын чугаалаар. Аныяктарның келген сорулгазы күүсеттинген. Эжинге сагыш човаашкыны халас барбаан. Боражык оларның дугайында мынчаар бодаан: «Оруу ажык, күзели бедик төлдер-дир ийин... Болар-биле кады чораан кижичаа-даа торулбас».

32-33 эгелерде. Хеймер-оолду солунга шүгүмчүлээн. Боражык зоотехникти деткип кожуунче чорупкан. Агар-оол комиссия тургускаш, хынаар дээш чедип келген. Хеймер-оол биле Хураганмай херекке албаан.

Ийи ай эрткен. Тос-гостуң соогу. Хар кылын, белеткээн сиген төнүп эгелээн. Малчыннарның чымыжы улгаткан. Хеймер-оол малчыннарга дузалажып, аалдарынга кээп сиген эккеп берип турган. Чудурукпай сугга сиген дүжүрген, арган хойларны тургузу азыраарын сүмелээн.

34

Хеймер-оол бригада төвүнче чаныпкан. Ында ам дээрезинде чүгле үш чурттаар бажың, ийи өг бар. Бажыңнарның бирээзин Хеймер-оол биле Хураганмай ээлээн.

Хеймер-оол бажыңга кээрге, кадайы чок болган. Кажаага чеде берген. Муңгаш кажааның иштин үзүктеп каан (бирээзинге төрүүр хойлар, өскезинге чаа төрүпкөн хойлар хураганнары-биле турар). Хураганмай бир хураган тудуп алган, суйбаан, эргелеткен турган. Өскелери ону сонуургаан ышкаш, долгандыр үглөп алган. Ооң тудуп турган хураганы шагзыргайы кончуг, кулактары халайгылай бергилээн, хырны соолбургай болган. Оозу аарып, соокка алыскан боор. – Эмчиге көргүзөр апаргандыр.

– Каржаңмайны чорудупкан мен. Ам келир.

Удаваанда Меңниг-Кара кел чораан, ооң-биле кады Торлук-маа, Каржаңмай чедип келгеннер. Эмчи айтырган:

– Канчап барып-тыр? Каям, меңээ бериңерем – дээш, Меңниг-Кара хураганны шинчилеп, дыңнаалап көргөн. – Дегдирген хураган-дыр. Эм бээр, чылыглаар апарган-дыр.

Кадарчылар ону эмнеп, чылыглап дүвүрөп-ле үнгеннер. Эм эккээр кижиге эм эккеп, дузап каан чылыг суг эккээр кижиге чылыг суг эккеп, от салыр кижиге от салып турган. Олар черле ыңдыг: бот-бодунга дузалажыр, ээлчежир апарганда, ээлчежир, эмеглежир апарганда, эмеглежир. Оларның ажилгыры, кежээзи боттарының аттарын каастап, алдаржыдып турар. Олар болза дөспөс аныяктарның өөрү. Ырлаза, дөспөс ырларны ырлаар, ынакшыза, дөспөс ынакшылды ынакшыыр төлдөр. Оларның дугайында Боражык болза: «Аныяктарга ынаам кончуг ийин, бодумну оларга деңнексээр мен. Дөспөстөр болдур ийин» деп, чоргаарланып орат.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Аараан хураган дугайында сөзүглелди чүгө кириген деп бодаар силер?
2. 34 эгеге цитаталыг пландан тургускаш, аттан чогаадыңар.
3. Эгени допчулай чугаалаар.

35

Боражык дээрге организаакчы практиктерниң бирээзи. Ол кандыг-даа ажилдың, ооң бергелериниң мурнунга торулбас. Ооң хаваан дүйүп, кадыгынып, караан шийип, халаажырап органын кым-даа көрбөөн. Харын чүгө кадыгыраан тудум, ооң аваангыры, тудунгуру дам баар. Болганчок-ла таваржы бээр, оон-моон тыртпарлап, силгий бээр бергелерден бодунуң шудургузу-биле, кызымаа-биле бо-ла уштунуп үнүп, кылыр чүвезин кылып, алыр чүвезин ап алган, чүү-даа болбаан чүгө дег, дүште чок, чазык аажызы-биле каттырып-иттирип, чаңын чаңнаан хап тургулаар.

Ынчаар ажилдап, колхозтуң херээн, хөй-ниити хүлээлгезин күүседип, бодун, дыжын харам чокка берип турбуже, сөөлгү үгө аңаа таарзынмас, бүзүрөвөс байдал тургустунуп келген. Бир-ле шириин, соок байдал ону дескинип, хаара тудуп келген ышкаш апарган. Ындыг-даа болза кажан-даа кортуктарның санынга кирип чорбаан Боражык ону тооваан.

Чамдыкта аңаа бүзүрөвөс чорук барын билип эгелээн. Ол-ла бүгү байдалдың тургустунуп келгени, ооң чылдагааны чугааларның үнерин манап, аңаа белен болуп, арай бодамчалыг-даа болза, хөглүг хевээр хап турган.

Көдээде кижилерниң чаңчыккан аайы-биле Боражык үргүлчү эрте турар. Даң бажында тура халааш, эктин, мойнун болгаш хол, будун хөндүктүр хөделип, шимченип алгаш, хөрлүг делгем хөрээн соок суг-биле шаптап, арнын, бажын чаа чуп, аьш-чемин ижип, чип алгаш, ажылдап чоруп каар.

Бригадирлерге хүн онаалгазын берип, оларны ажылдадып чорудупкаш, Боражык конторага ажылдап орган. Телефон эткен. Тудуп аарга, Агар-оолдуң үнү дыңналып келген.

– Кожуунга чедип кээр дугайында айтышкын бар-дыр але.

– Чүнүң дугайында ирги?

– Телефонга ону чугаалаар эвес, чедип келгеш, дыңнап, билип алгай-ла сен...

– Бүдүү туугай хап-ла турарга, чорук кижээ саат, олут кижээ чугаа болурун билир-ле сен ыйнаан.

– Харын озалдадың халак.

Чолаачыны кыйгырып, машинага олурупкаш, Боражык кожуунче хапкан. Дарга ыт чок, машинаның шилин өттүр дүдү скектиг тайгаларже көрүп, элээн үр орган.

– Кандыг ажыл кылдынар боор, ыңай-бээр шаап турда. Ажылдың аргазын айтыр, дузалаар деп чүве чок болган, чүгле буруудадыр апарган, кижиниң четпезин дилээр. Ылаңгыя колхоз даргазын черле ажылдатпас болган, ону кижиге санавас апарган улус бо... А колхоз даргазының ажылы дыка улуг, нарын. Ону ажылдадыр, бодандырар чорук чугула. Ол база кижиле болгай – бодаар бодалдыг, күзээр күзелдиг, кылыксаар чүвелиг. Онааган ажылды озалдадып каайн, баксырадыйн дээр дарга кайын турар ийик – дээш, кезек ыттавайн, боданып оргаш, уламчылаан: – Кижээ бүзүрээр чорук улуг херек. Кымга-даа ындыг.

Даргазының сөстөрүндөн бир-ле чүве болган-дыр ийин кылдыр бодаан чолаачы деткимчелиг сөстөр сөглөгилээн.

– Шынап-ла, ындыг. Билир мен. Меңээ бүзүрээш, кандыг-бир ажылды кылдырып каар болза, ону күүседир дээш от-көстен кортпас апаар мен. Ыяавыла күүседирин, бүдүрерин бодаар, бар-ла шаам үндүрерин оралдажыр.

Кожуун чагыргазынга Боражык чедип келген. Көдээ ажыл-агый килдизинде Агар-оол чааскаан олурган. Боражык олуруп аары билек, ону шуут-ла байысаап эгелээн:

– Сээң колхозуңда байдалды таптыг чугаалап көрөм, дарга. Боражык таптыг чугаалажыксаан.

– Кайын мээң колхозум болур ийик, дарга.

– Ынчаарга кымны чүвөл?

– Колхоз дээрге каттышкан ажыл-агый чүве ыйнаан бо.

– Бодунуң удуртуп турар колхозуңу өскөлээр-дир сен але, дарга – дээш, Агар-оол каттырымзап каан.

– Мен чүгле колхозчуларның даалгазын, идегелин күүседип турар, оларның айбычызы кижини болгай мен. Мээң колхозум, мээң ажылдакчым дээр хөңнүм чок кижини мен. Бүдүн колхозту канчап өнчүзү кылдыр көөр боор, ферма ээзи капиталист эвес.

Агар-оол оон ыңай үргүлчүлээн: – Колхозувус ам мырыңай капиталистиг ферма апаары ол бе? Че, чугаалап көрүңерем.

– Бүзүрээш соңгуп каан колхозчуларның мурнунга илеткээр мен ыйнаан, дарга. Чүвениң чуруму, ёзузу ындыг ышкаш.

– Ынчаарга совет эрге-чагырга негелде кылбас ышкажыл?

– Мен чааскаан колхоз болбазым ышкаш, сен чааскаан совет эрге-чагырга бооп шыдавас болдур сен ийин. Чүгле ажылдакчы ажылдакчы аайы-биле чугаалажып болур бис.

Агар-оол телефонунуң тудазын салып кааш, чиктиг кылдыр көргөш, Боражыкка чугаалаан:

– Күүсекчи комитеттиң хуралы болур. Аңаа комиссияның илеткелин дыңнаар. Ол хуралга олуржур апаар-дыр сен. Эки билеткенип, таптыг чугаалап бээр-дир ийин але.

Районнуң күүсекчи комитетиниң хуралында элээн хөй кижини чыылган, оларның аразында Агар-оол, Абрамов суглар база бар болган. Боражык хостуг сандайларның бирээзинге олорууп алган.

Хурал эгелээн. Баштайгы айтырыгны «Алаак» колхозтуң ажылын хынап чораан комиссияның илеткели» деп адаан. Ону Агар-оол дыңнаан. Ук дыңнадыгның кол ужуру мындыг болган: «Алаак» колхозтуң хөй ажыл-агыйы мурнунда сайзырап турган. Сөөлгү үеде Хеймер-оол келгеш, хамык хойларны сайгарып, ажылды сандарадып туруп берген. Ол «хоралакчы» чорукту үүлгедип турган кижини Боражык үүлезин деткип, хоралыг чорудулганы үргүлчүледип турар. Оон ап көөрге, Боражык багай ажылдап турар, колхоз тургузуунга удур үүлгедиг кылып турар. Ол бүгүнүң херечизи хойларның арып, чамдыктары чудап эгелеп турары... Ынчангаш Боражыкка шыңгы хемчег көргүзөр. Агар-оол хуралдың даргазынче көрүп, оон деткимче алырын күзээн. Ындыг-даа болза хуралдың даргазы ыт чок, маргылдааның ужурун бодап орган.

Боражык тура халып келген. Ооң хөрлүү, бедии дам барган ышкаш болган. Нам-биле холбашкан айтырыгларга, ооң хү-

лээлгелери-биле дүүшкен хажагай чугаалар-биле кажан-даа эптешпес, тура тутчур Боражык бо удаада база-ла камгаланып үнгөн.

– Мээң намым дугайында чулчурбайн тур. Ол мээң хей-аъдым, мээң чалгыным. Ооң ачызы-биле, ооң сорук кииргени-биле улуг хову кежерде, доозуннуг, улуг артты ажарда, бараанның чоруур кижиге мен.

Ындыг янзылыг маргыжып, колхозтуң хой ажыл-агыйында алдынып турар хемчеглерни шын деп, ооң-биле кады аныяк зоотехник Хеймер-оолду болгаш бодун камгалап, Боражык дыка үр кагжып келген. Ындыг-даа болза Агар-оолдуң талалакчылары хөй болуп, каракуль хойларны өстүрүп турарын эртемге үндезилеттинген кара чаңгыс арга дээн бадыткалдары деңзини чайып, Боражык буруудаар ужурга таварышкан. Ынчангаш колхозтуң ажылын багай удуртуп турары дээш, хоралакчы үүлгедиг талазы-биле буруулуг Хеймер-оолду деткип турары дээш азы хой ажыл-агыйын эртем ёзузу-биле чорударынга удурланып турары дээш, Боражыкка шыңгы хемчегни көргүскеш, айыттынган четпестерни узуткаарын негеп, бир эвес узуткавас болза, шыңгы хемчег ап, ажылдан безин дүжүрер апаарын сагындырган.

Боражык дашкаар делгем базып үнүп келген. Соок агаарны каш катап ишкээр тынып алгаш, машиназынга дедир чедип келген. Чолаачы чок болган.

Чолаачы чедип келген. Машинага олурупкаш, Боражык аалынче ээпкен. Ол хап ора, төрөөн чүртунуң дугайын, чонунуң дугайын бодап, бодунуң ынакшылын илередип чораан.

Суурга кежээ чедип келген. Боражык даштыыртан ыяш кииргеш, суугузун одай берген.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Боражыктың ажылынга хамаарылгазындан чүнү билип алдыңар?
2. Районнуң күүсекчи комитетиниң хуралынга кандыг айтырыгны чугаалашканыл?
3. Боражыкка ындыг хемчег онаганын шын деп бодаар силер бе?

Элээн үе эрткен. Ук үе айлар-биле эвес, мырыңай-ла чылдар-биле санаттынып, улуг оранның хемчээли-биле хөй-хөй болуушкуннар-биле долган.

Боражык кижээ чүдүүр чоруктуң үезинде таваржып тургулаан бергелерге шүүлдүрбээн, ырмазыраваан. Харын оларга тыртпарладып эртпишаан, партияның төлептиг хоочун ажылдакчызы бооп арткан. Ол бергелер оон-моон тыртпарлап-тыртпарлап, нугуп-нугуп, черже хөмө тепсеп, кырындан таптай базып-базып каарга безин, часкы хүннүң херелинге черден үнүп орган чечек ышкаш, ушта булгап үнүп келген, чүү-даа болбаан ышкаш, Боражык каттырып, омак хевээр хап турган. Чүгле ооң бажының дүктери буурул өң-биле шондуруп, чулчургайларының дүктери агылдыр кылдыр хыралы бергилээн. Ол безин ону аян киир чараштап, солун болдурган...

Ооң оозу ханы бүзүрелден, бедик идегелден болган. Боражык төрөөн черинге, улуг ораныга ынак, партиязының ачызынга, чонунуң күчүлүүнге ханызы-биле бүзүрелдиг. Ол кезээде: Төрөөн чурт – улуг партия – улус чон. Бо үш эге сөстөрнүң ужур-утказындан Боражыкты кым-даа чарып, чардыктырып шыдавас. Мындыг демиселге ону кижилерге ынакшыл хей-аът киирип, ачылыг күш болуп турар. Боражык кижилерге ынак, оларга ханы бүзүрөп чоруур.

Боражыктың амыдыралынга, ооң чорудулгазынга эң-не төөгүлүг болуушкун – Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының XX съездизи болган.

Партияның улуг чыыжының шиитпирлериниң алыс ужуру, алган хемчеглериниң ачызы болза кижээ чүдүүр чоруктуң уржуктарын узуткааны, ооң салдарларындан тывылган ажыл-агыйга-даа, эртем-шинчилел черлеринге-даа албан-дужаалдың, ат-алдарның өмүнээзинден хамаатыларны кайы хамаанчок буруудадырын соксаткан. Ооң соонда Боражык бедик ужар, ырак көөр эзир-биле дөмейлешкен.

Бөгүн Боражык даң бажында тура халааш, бедик доруун эзертеп, чүгеннеп мунупкаш, Баян-Дугай дааның кырынче халдып үнүпкен. Ооң-биле кады Хеймер-оол база хап орган. Олар кызыл хүнге уткуштур, олче далажып бар чыдарлары ол дээрзи билдингир.

Баян-Дугай дааның кырынга Боражык биле Хеймер-оол хап үне бергеннер. Чөөн чүктүң дагларының бажындан хүн үнүп келген. Ооң херелдери дагларны, ховуларны сарыг-чайт кылдыр херелдендирген. Оон ол дагның кырындан Чадаана, Хөндергей болгаш хараганныг Теве-Хая, хая-даштыг Бора-Булак адышта-биле дөмей көстүп, чаагай апарган чыткан. Ол хемнерниң

уннарында, ол дагларның эдектеринде, карак четпес ховуларда солун амыдырал долуп хайныккан.

Боражык биле Хеймер-оол эртенги агаарны хөрек долдур киир тынмышаан, төрээн черин эргий көрүп, адак сөөлүндө, «Алаак» колхозтуң суурун магадааннар. «Алаак» сууру амыдырал-биле долган, чаа-чаа тудуглар-биле, школа, эмнелге бажыңнары-биле каастанып, көрүштүг, хөрлүг апарган чыткан. Ол суурга, ооң кижилеринге Боражык биле Хеймер-оол боттарының дузалыг чүвелерин кылып, үлүглерин кириштиргеннер. Оларның тургузукчу ажылы куруг черни суур кылдыр, кургаг ховуну тараа кылдыр, мал-маган-биле долуп турар кылдыр хувулдурган. Мында ажылдың ужуру, амыдыралдың өөрүшкүзү көзүлген...

– Ак-Ой дуу чыдары ол. Ында механизастаттынган кадарчылар бригадазының төвү тургустунган. Чурттаар бажыңнардан аңгыда, ында чунар-бажың, кызыл-булуң, столовая көстүп тургулаан. Ол чаа бажыңнары, тудугларны «Алаак» колхозтуң малчыннары, хойжулары, аныяктар ээлеп турар.

Олар Ак-Ойнуң шаттарында ак ааржы дег, кара кымыская дег, чаттылып оъттап чораан кодан-кодан хойларның ээлери. Олар колхозтуң эткир, дүккүр, нарын дүктүг хойларын азырап, өстүрүп, уксаазын экижидип турарлар. Хойларның ынчаар өзүп турары оларның кызымак ажылы, сагыш човаашкыны, кичээнгейи. Оларның ажылы аңаа халас барбаан. Аңаа шупту чоргаарап, амырап турар. Ачылыг-ла чүве ачылыг, актыг шынының эчизинге чедер дээрзи ол.

Боражык оларга ынак. Оларның шуптузунга бүзүрээр. Оларны чаа чуртталганың ёзулуг тургузукчулары, эрестери, эптиглери кылдыр көрүп, чоргаарап турар. Олар Боражыкты база билерлер. Оларга Боражык – хоочун ажылдакчы, сүмелекчи, амыдыралга айтыкчы. Боражыкка олар – дузалакчылар, салгакчылар. Олардан башкаландыр Боражык чурттай албас, кылаш-даа кылаштавас, базым-даа баспас...

Боражыкка шупту кижилер чоок, төрээн болуп турар. Аңаа хыйланчак Чудурук-даа, кылыктыг Яңмаа-даа, алаң кайгаан Кудурукпай-даа, арай кайгал Чанчыкмаа-даа бир дөмей солун, эргим, чоок. Кижини бүрүзүнүң аажы-чаңы, эки мөзүзү, шынары Боражыкка өске эвес. Ол шуптузун билер...

Боражык биле Хеймер-оол төрээн черин ынчаар эргий көрүп, тургусчуп турар чуртталганы ынчаар ылавылап, улус чонунга ынакшылын эргий бодап алгаш, аъттарын ээй тырткылааш,

хөглүг чуртталганың, хүннүг чурттуң ээлериңиң чаңнаар чаңын чаңнап, ырлаар ырын ырлап, чырыткылыг бедик кайы сен дээш, аъттарың са челдирип, чиге бурунгаар хапканнар.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Бо эгеде чаа амыдыралды канчаар чуруп көргүскөн?
2. Боражыктың тура-соруктуун кандыг уран-чечен аргалар дамчыштыр көгүскөн-дир?
3. XX дугаар съездиниң көдээ амыдыралга салдары.
4. Романың сюжедиңиң чештинишикин автор чүгө ынчаар төндүргөн деп бодаар силер?

О. Саган-оолдуң «Дөспөстөр» деп романыңа түүнел семинар-кичээлдиң чижек планы.

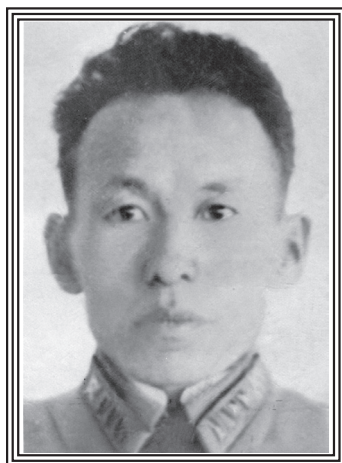
1. Чогаалдың бижиттинген төөгүлүг үезин сөзүглел-биле бадыткап тайылбырлаңар:
2. Романда көдээ ажил-агыйны эртемге үндезилээн чаартылгаларны илдеткени.
3. Хеймер-оол биле Агар-оолдуң омур-хевирлеринге деңнелгелиг сайгарылгадан кылыңар.
4. Малчыннарның омур-хевирин чүгө чугулалап чуруп көргүскөнүң?
5. Херээжен омур-хевирлерниң романга киржилгезин канчаар көрүп турар силер?

Бөлүктөп ажилдаар төлөвилелдер:

Бирги бөлүк: Чазак Даргазының «Чемгерикчи инек» деп төлөвилелиниң роман-биле харылзаазы.

Ийги бөлүк: «Кыштаг – аныяк өг-бүлөгө» деп төлөвилел-биле үн алчып турары.

Үшкү бөлүк: «Амгы үеде мал ажылында – аныяктар...» деп төлөвилел.

Иргит Үжүнеевич БАДРА
(1910–1984)

Тыва литератураның төөгүзүндө берге салым-чолдуг чогаалчылар көвей. Тываның баштайгы улустуң чогаалчызы С. Пюрбю, М. Идам-Сүрүннүң чогаалдарын номчукчулар номчуур арга чок турган, а политик-чогаалчы М. Буян-Бадыргының чогаалдары, чүгле ХХ чүс чылдың төнчүзүндө чырыкче үнген. Шак ындыг чогаалчының бирээзи – И. Ү. Бадра.

Ол Тываның баштайгы салгалдың чогаалчыларының бирээзи болза-даа, 1954 болгаш 1982 чылдарда үнген библиографтыг ажылдарга ооң адын киирбээн, чүгле ХХI чүс чылдың эгезинде чогаалчы кылдыр санаттынып келген, ону «Тываның чогаалчылары» (2001), «Тувинская литература» (2012), Е. Танованың «Тываның чогаалчылары: намдар-төөгүзү, ажыл-чорудулгазы» (2013) деп библиографтыг ажылдар херечилеп турар.

Иргит Үжүнеевич Бадра 1910 чылдың январь 26-да Танды Тывазының Оюннар кожуунунуң Чыргалаңды сумузунуң Шаңгыш деп черге Иргит Үжүней Киваа оглу биле Оюн Сиилиңмаа Божуурнуң өг-бүлезинге төрүттүнген. Авазы Тываның ат-сураглыг мөгези Арзылаң Күдеректиң уруу, ынчангаш чогаалчывыс Иргит Бадра ооң уйнуу бооп турар.

Бичии Бадра алды харлыг турда, адазы өске өг-бүле-биле чурттай берген. Удатпаанда адазы тура албас кылдыр арааш, хеймер оглун божааш, сырты саадааш, чок болган. Бичии Бадраны адазының дуңмазы Кайгал деп шолалыг, Моол, Делег, Казакка сурагжаан хувискаалчы Иргит Киваа оглу Тараа-

чы азырап өстүргөн. Бадра 16 харлыынга чедир Шуурмактың, Каскалдың, Арыг-Бажының, Кызыл-Арыгның орус байларынга хөлечиктеп, бызаңчылап, тараа тарып ажылдап келген.

Чогаалчының сактыышкынындан алырга, ол үжүк-бижикти Самагалдай хүрээинге хуурак тургаш өөрөнгөн. Бичиизинден орус казактарга хөлечиктеп, бызаңчылап, тараа тарып ажылдааш, 1929 чылда Тываның революстуг шеринге албан эрттирип эгелээн. Араттың Революстуг Шерииниң биче командирлер школазын дооскаш, Москваның Фрунзе аттыг шериг академиязының чанында түр курузунга база совет-партия школазынга өөрөнгөн. Ол үеде шыырак эртемниг кижилерниң бирээзи кылдыр санаттынып турган.

1932 чылда ТАР-ның күрүне тургузуунга удурланган 1000 ажыг моол, тыва, ак гвардейжи идегеттер Тере-Хөл кожуунга террористиг үймээни үндүрүп, тайбың араттарны үптөп-тонап, өлүрүп, октуг-боолуг хөделип эгелээн.

Тываның, Моолдуң база ССРЭ-ниң Чазактарының даалгазы-биле ТАР-ның Революстуг Шерииниң террористиг үймээни узуткаар талазы-биле 300 кавалеристерден тургустунган онза шериг бөлүүн белеткээн. Тываның төөгүзүндө террорга удур 1 дугаар тускай «Сайгал» деп отряд шериг салбырын тургускаш, ооң командиринге капитан Иргит Бадраны томуйлаан. Отряд онза даалганы чедишкинниг күүсеткен. Үймээн бастырган, 100-100 бандиттер узуткаттыган.

Араттың аъттыг шерииниң когаралы база улуг болган: тыва чоннуң аныяк-чаш оолдары, шериглери Тыва чурту, чону дээш амы-тынын харамнанмааннар. Бир тулчуушкун үезинде И. Бадра будунга аар балыгланган. Ооң түңнелинде инвалид болган, ынчангаш шеригден халажыр ужурга таварышкан.

Тываның Чазаа Иргит Бадраның дайынчы шылгаралын бедик үнелээн, ол ТАР-ның дээди шаңналы – Республика Ордени-биле 23 харлыында шаңнаткан. Тыва чогаалчыларның аразында ол бир дугаар төөгүлүг болуушкун.

Дараазында чылдарда Араттың Революстуг аныяктарының эвилелиниң Төп комитединиң бирги секретарынга соңгуткан. 1941–1942 чылдарда ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң чанында культура комитединиң даргазынга, 1942–1943 чылдарда ТАР-ның Моол Арат Республикада бүрүн эргелиг элчини бооп, СЭКП Тыва обкомунуң секретарынга ажылдаан.

Ынчан совет-партия ажылындан үнгөш, 1950–1960 чылдарда Шагаан-Арыг, Арыг-Бажы, Эйлиг-Хем, Тес-Хем школаларынга

башкылап, директорлаан. 1967 чылдан эгелеп Кызыл хоорай Совединиң күүскомунуң күш-ажыл курлавырының талазы-биле килдис эргелекчилээн.

Тыва Республиканың Биче Хурал Президиумунуң кежигүну чораан. ТАР-ның Республика Ордени-биле, ССРЭ-ниң «Күш-ажылга шылгарал» база «1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга маадырлыг күш-ажыл дээш» медальдары-биле шаңнаткан. 1984 чылда аар аарааш мөчээн.

Иргит Бадра чогаал ажылынче 1930 чылда «Узун Тезим» деп шүлүү-биле кирген. Тыва Арат Республиканың Чогаалчылар Эвилелиниң баштайгы кежигүннериниң бирээзи. XX чүс чылдың 40 чылдарында шүлүктери, чечен чугаалары, публицистиг чүүлдери «Шын», «Реванэ шыны», «Хостуг арат» солуннарга болгаш «Революстун херели» деп сеткүүлге үнүп турган.

Сталинчи репрессия үезинде И. Бадраның кады төрээн хеймер дуңмазы В. Иргитти «контр» херээ дээш 10 чыл хосталгазын казып шииткен. Ол барымдаага сылдап алгаш, И. Бадраны истеп-сүрүп, ажыл-агыйындан кызып эгелээн. Ынчан бижиттинген «Арзылаң Күдерек», «Бистиң кырындан», «Ужудукчу Кидиспей» деп романнары парладыр эргезин казыттырып, чырыкче үнмээн.

Дараазында 1939 чылда уругларга «Беш чүүл үрегдекчилерниң чыыжы» деп тоолду сөңнээн. Тоолдуң маадыры эрес, дидим пионер Эрес-оолду ол үениң бичии оолдарының бир мөзүлөш омур-хевириңе чуруп көргүскен.

Сөөлүндө авторнуң чогаалдарын 1976 чылда «Алдын-Мыйыс» деп номунда чамдыктарын парлаан. Ук номда 7 чечен чугаа, 10 тоол парлаттынган.

«Алдын-Мыйыста» кирген чогаалдарында мөзү-шынар, бойдус, дириг амытаннарга хумагалыг болурунче кыйгырган темаларны көдүргөн. Чижээлээрге, «Башкы Моортай» деп тоолда Моортайның омур-хевириң дамчыштыр чазый-чилби, бичии Күс-келерни кээргел чокка чип турарын сойгалаан.

«Кымыскаяк», «Чараа-Чечен» деп чечен чугааларда дириг амытаннарга хумагалыг болуп, оларны кандыг-даа үеде карактап чоруурунче кыйгырган.

И. Бадра СЭЖП Тыва обкомунуң кызып-кыйышкынынга таварышканындан чырыкче чогаалдары үнмейн турган, чүгле ажык-чарлыг үеде ооң чогаалдарын номчукчулар номчуур аргалыг болган. «Арзылаң Күдерек» деп романның бирги номун 1996 чылда парлап үндүргөн, а ийиги ному 2001 чылда үнген.

Баштайгы тыва ужудукчуга «Ужудукчу Кидиспей» деп романын тураскааткан.

«Таңды кырында сылдыс» деп тоожузу, шүлүглелдер, очерктер, сактыышкыннар, публицистиг чүүлдери база хөй санныг шүлүктери ам-даа чырыкче үнмээнинге оглу И. Иргит хомудалын илереткен.

И. Бадра 1960 чылда «Ужудукчу Кидиспей» деп романын эгелеп алгаш, ара каггаш, оон хенертөн 1971 чылда катап сегирип алгаш, чаңгыс-ла чыл төндүр бижээн, ынчалза-даа ол чүгле 2004 чылда чырыкче үнгөн.

Иргит Үжүнмеевич Бадра – Тыва Арат Республиканың Чогаалчылар эвилелиниң кезигүнү, баштайгы уруглар чогаалчыларының бирээзи, прозачы, шүлүкчү.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Баштайгы чогаалдары кажан, каяа үнүп эгелээнил?
2. Чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының онзагайы.
3. Уругларга кандыг чогаалдар бижээнил?
4. И. Ү. Бадраның чогаалдары үезинде чүге үнелел албайн турганыл?

Чогаадыкчы ажыл

Литература-географтыг презентация. Чогаалчының өскөн, төрээн чери, хөлечиктеп, ажылдап, өөренип чораан черлериниң литературлуг картазынга презентацияны тургускаш, камгалаар.

АРЗЫЛАҢ КҮДЕРЕК

Ийи кезектиг роман

Роман ийи номдан тургустунган. И. Бадра романны бодунуң кырган-ачазы мөге Күдеректиң сактыышкыннарынга үндезилээш, уран-чеченчидип сайзыраткаш, 1968 чылда төндүр бижээш, Тываның ном үндүрер черинге дужааган турган. Ынчалза-даа янзы-бүрү чылдагааннар-биле чогаалчы дириг чораан назынында бижээн романы чырыкче үнмээн.

Бирги номун авторнуң оглу, чогаалчы Игорь Иргит үндүрүлгеге белеткээш, 1996 чылда үндүргөн. 2-ги ному 2001 чылда чырыкче үнгөн. Автор тыва, моол улустуң найыралын, эрги тыва амыдыралды ыраажы Эзирбенниң база ооң оглу мөге Күдеректиң овор-хевириң дамчыштыр уран-чечен тоожан.

Романны эртемден У. Донгак тыва литературада бедик чараш чогаал деп үнелээш, «С. А. Сарыг-оол аттыг литературлуг шаң-

налга төлептиг чогаалдарның шилиндээ» деп бодалын илереткен. Ол дээрге романны эң бедик үнелээни деп санап турар бис. Ынчангаш «Арзылаң Күдерек» – чоннуң национал бот-медерелиниң быжып келгенин көргүскен роман.

Бирги ном

...Ук чогаал салгалдар дамчып, төнмөс оруун үргүлчүлөп, кижилерниң амыдыралга ынакшылы, төрөөн чери, чону дээш чоргааралын, хей-аъдын көдүрө бээр.

С. Ө. Тамба

БИРГИ КЕЗЭЭ

Бирги эгениң кол утказы. Агарның төнмөс-батпас алгыг энчек дег чаттыла берген ховузунда сарыг хүннү бадыр тараа кескен, белинге чедир берзенипкен, доңгаңнашкан үш аныяк эр – Эзирбен, Кумай, Албаракты Апак ирейниң сактыышкынын дамчыштыр таныштырар.

Ол бодунун дугайында «Мен аңчы кижидир мен. Тайга кырынга төрүттүндүм, тайга иштинге, хая баарынга баш салыр мен. Ажы-төлүмнү база оран-таңдым кежиби-биле азырап өстүрдүм. Сугнуң чугаазындаа, аң-куштар дыл-домаан-даа, арга-эзим тыныжын-даа, ыяш-даштың соодалын-даа кулаам-биле эвес, а чүрээм-биле дыңнап чоруур-дур мен» дээн.

Эзирбен – калган акызы Хола-Сал оглу. Эът-ханы чараш, хүрежи болза Таңды-Тывага чарынныгга кагдырбас эр болза магат. Чүглө хүрөш тоовас, дошпулуур ойнаар, ырлаар, хөөмейлээр. Чүглө хаайы улуг, коңзагар, бистиң сартыыл-иргиттерни дөзөөн. Күжүрнү эштери «Кускун-Хаай» деп шолалап алган. Эзирбен ырлай бээрге, тааланчыг-ла. Үнү хоюг, күштүг болгаш хөрөөндөн сириңейнип үнүп турар.

Өскези хеймер оглу Кумай, хедери ана буруй берген мал-ла. А шыыраа кыс адыг-ла. Ол хиреде уязындан кээп ушкан хензиг кушкаш оглу көрүп алган, кээргээш ыглап оран... , күскө думчуундан хан үндүрүп шыдавас, челби кижидир болган.

Албарак – дуңмазы Чочуктуң оглу. Шала кайгал, арай мегелептер, чүвө ойзур, таарыштыр чугаалаар, былдамыш чүвө база бар. Сагыжы ишкээр, адааргак, адаанзырак.

Эзирбен кежээ ырлаарга, кедергей чараш, аныяк херээжен кижидир үнү Агарның карак четпес ховузундан ыяңгылыг кылдыр чаңгыланып дыңналып келген. Эзирбен Апак ирей хоруп турда-да, ынаар чорупкан. Одаг баарында арткан үш эр ооң соондан караңгыже кезе кайгап туруп калганнар. Удатпаанда Шодаң-Шокарның хову же улуг сидирт дээн даажы дыңналган...

Ийиги эге

Шодаң-Шокар дөрт-ле харлыг. Амдызында ёзулуг чоруу үнмээн, узак база эвес. Ынчалза-даа кезек черге дап бээрге, хат-салгын-на. Эзирбен «аза» кыстың үнү үнген чүкче углай челзипкен. Удатпайн аьдының аксын тыртып, оожургадып алгаш, кулак салып дыңнаалаан.

...Хенертен Шодаң-Шокар кулаан кызып, ынаар хем уунче көрүнгөш, аяар ораны каапкаш. Аңаа харыы кылдыр өске аьттын оранганы көңгүс ырак эвес дыңналган. Эзирбен тура дүшкөш, дээр агынче карак салып көрүп-ле турган. Шуут-ла карактары шылап, чаштары төктүп келген. «Хат оон менче хадып турар, ынчангаш дааш дыңналган-дыр. А ол «аза» мээң аьдым дуюун дыңнажы ирги бе?» деп, Эзирбен боданган.

Хенертен дыңзыг эвес кыс үн амдыы аялганы ырлаан ыш-каш болган. Эзирбенниң чүрээ дыңзыг сога берген. Ол ыры дыңналган чүкче хөлчөк аяар чортуп каан... Саадаваан-даа, дээр агында кончуг-даа чиңге белдиг, узун челдиг малдың караңгы дүрзүзү көзүлген. Ооң чанында черде аныяк кыс кижиниң дүр-зүзүн Эзирбен ылап-ла көргөн. «Аа, болза болзун!» дээш Эзир-бен аьдының аксын салып, быгыннарын тепсээш, ыдыплаткан. Шодаң-Шокар куштады-ла берген. Көрүп чоруурга, амдыы кыс сүрген кижини эскерип каан дег, кончуг шалыпкын аьттанып-каш, ыңай болган.

Ийи аьт колдуу-ла сүрүштүр чоруп олурган. Дүргөн маңдан тыныш тырлып, карактан чаш төктүп, дуюглар догдуражып чораан. Ийи аьттын эгиш-тыныжы-даа аажок. Эзирбен мурнунда аьтка колдуу-ла чыпшыр келгөш көөрге, чараш торгу тон-даа чок, самдар хөректээштиг, ай чырыынга арнын көөрге, он беш-он алды-ла хар үезинде элээди уруг көзүлген. Чүгле аьдының чаражы эмин эрттир. Сылдыс шокар, ак-даа эвес, ак майыктыг, калчан кара аьт болган. Бо өске, анаа кыс ышкажыл дээш:

- Кым сен? Сен аза эвес сен бе? – деп, Эзирбен алгырган.
- Аза-дыр мен – деп, уруг харыылаан. – А сен кым сен?
- Мен база – деп, харыылааш, Эзирбен тадыладыр каттыра берген. – Тура дүжем, мээң багай аьдым сээңинге четпес-тир!
- Шоруң-дур, турбас мен...

Ийи аьттын аразы ырап бар-ла чораан. Кара аьттын чет-тирбези билдине берген. Эзирбен аьдының аксын тыртып алгаш, ырап бар чыткан аьттын соонче көрүп туруп калган. Амдыы уруг

чоогунда хавак кырынче халдып үне бергеш, база-ла аъдынын дынын тыртып алгаш, хая көрүнгөн.

– Ээй, уруг, кым сен аан?! – деп, Эзирбен кускуннаан. Ам-ды уругнуң өткүт кылдыр каттырганы дыңналган.

– Таптыг-дыр бе, четпедиң бе? – деп харыылаан.

– Ийе, четпедим... Сен кым сен?

– Мени чоор сен – дээш, элээн болганда, шала оожум: – А сен Эзирбен-не-дир сен. Шолаң Кускун-Хаай ийик чоп – депкеш, тадыладыр каттыргаш, аъдын тепсээш, баалык артынче шаап чоруй барган.

– Ээй, аза! Ээй, дуңмам! Чорба даан! Эрген маңаа кээр мен. Эрген бо үеде маңаа манаар мен. Дыңнадың бе?! – деп, боостаазын чара алгырып аар часкаш, Эзирбен дедир ээпкен.

Орук ара ол аъдындан өш-биле аңдарлып кээп ушкаш, ховунуң чидиг чыттыг терең оъдунуң аразынга аңдарлып-дүндерлип, аңдаштанып шаг болган. Шодаң-Шокарының узун-дынын холунга ораап алган болгаш, оъттаксаан аъды ону чымчак сиген кырынга сөөртүп алгаш бар-ла чыткан. А ол тадыладыр каттырып-ла, аңдаштанып-ла чораан...

Эзирбенниң үнү ховуга кыңгырадыр чаңгыланып, ырлай бээрге, манаан өөрү улуг тынып, одаг долгандыр турган боттары, олургулап алганнар.

– Че, чүү болдуң? – деп, Албарак четтикпейн айтырган. Эзирбен ыт чокка хүлүмзүрүвүшаан, Албарактың бажын суйбааш:

– Аза-дыр ийин. Ёзулуг аза... Че, ам ону айтырып чоор сен. Удуур-дур...

Эштери аастары аңгайжып калган олургаш, база бир катап шай хайындырып ишкеш, аап-саап чүвелер чугаалажып олургаш, база-ла удуп чыдыпканнар...

Ол-ла ынчаар беш-алды хонук дургузунда дөргөн хире барба тарааны ажаап, бастырып алгаш, чанар деп барганнар. Ынча хонукта Эзирбенниң чаңы шуут-ла өскерилген. Карактары хүлүмзүрүп, даады-ла сымыранып ырлап чоруур апарган. Кежээ ажыл төнер, ховуда «аза» ырлап-ла эгелээр, Эзирбен ажы-чемин-даа ара каапкаш, шаап чоруй баар. Хондур келбес.

– Дадайым, азага алыскаш, албыстаар дей бербээн бе? – деп, Апак ашак кайгап-харап-даа олурар.

– Аза-кадай эдерттип эккээри ол ыйнаан – деп, Кумай дүште-даа чок көргүрээр.

– Эккээр деп чүңүл? Аппарза-ла кончуг-дур – деп, Албарак хидиледир каттырар...

Ажыл доозулган. Эртенинде чанып чоруур деп турда, Эзирбен чем-даа чивейн шаап чорупкан. Удатпаанда Шодаң-Шокарының мурнунда кыс уруг ушкарып алган чедип келген. Амдыы уруг одагже чоокшулавайн, бижииргеп, арны кызып, караан чажырып шаг болган. Эзирбен ону көгүдүп, кулаанга сымыранып чадашкан.

– Ээ, кызым, ыядып чоор сен, мында өске кижичок ийин. Шупту Эзирбенниң чоок чүвелери-дир бис. Аяк шайдан аас де. Чонувустуң чаңчылы ындыг болгай – деп, Апак ирей чассыда араак уругну холундан сөлеп алгаш, одагже эккелген.

Уруг чаптанчыг чаңныг, буянныг сеткилдиг кырганны эндевейн, аайынга кире берген. Бодунуң адазынга-даа демейледи-ле ыйнаан. Аалчыны одаг баарынга чонак дөжээш олуртуп алганнар. Дазылдак аякка куткан шайны уруг амзаңгырлап олурда, Апак ирей карак уштап шинчилей каапкан: «Карактары сылдыстар дег, каыгташкак болгаш шала сарыгзымаар. Кежи ак. Мындыг ак кештиг уруг бистиң иргит сумузунда чок боор ийин оң. Сыны чиңгежек болгаш хөнү, узун. Эзирбенниң бодундан-даа дудак чок бедик. Чаактары сыртылааштыг, черле кандыг кончуг чемзиг чоор ой. Бистиң Эзирбен база берге болгаш тур. Мындыг кысты тепкен эзир анаа боор бе?» деп, Апак ирей өөрүп-байырлаан сеткили-биле чүнү канчаптар аайын тышпайн, оолдарын ол-бо айбылап, чаа мүн кылдыртып, дүвүрөп-ле үнген.

– Адың-сывың кымыл аан, кызым – деп, арай деп оожургап алгаш, ирей сонuurгаан.

– Эңгисмаа дээр – деп, уруг куду көрүп, бижииргеп харыылаан.

– Аал-чуртуң кайыын ирги?

– Самагалдай, Чодураа ол ынчаар ийин...

– Соян чери-ле болгай ол, кызым? – деп, ашак сиңниккен.

– Чок, мээң улузум өвүр-оюн ийин.

– Аа, билдингир-дир. Белдир-Арыг, Чыргалаңдыны, Хөл-Өөжүн билир-ле болгай мен. Улузуну таныыр-даа чадавас мен. Кымнар ийик, уруум?

– Ачамны Хая дээр, а авамны Хандыыжай дээр...

– Улузуң тараа кезип тур-ла ыйнаан. Чүү хире кезип алдыңар?

– База даарта, соңгузу хүн доозар бис. Алдан барба хире болур боор ийин... – деп, уруг ам арны часты берген саат чок хөөрөп олурган.

– Чаа, бо Эзирбен дээрге мээң калган улуг акым Хола-Сал деп кижиниң эр чаңгыс оглу-дур. А мен болза бо улустуң арткан

улузунуң улуу-даа, чүгээр ажыл-хожул баштаптар даргазы-даа бооп чоруур кижидир мен, уруум. Кижилерге багывыс-даа чок, мыя бо Тарлашкын биле Сөөлчөр деп ийи хемниң аразында-ла көжүп чоруур мындыг каш аал бис. Угу-төөгүвүс маңаа ынаар ырак Кыдат чуртунда Көге-Терезин, Хомду-Бажы, Чиңгил деп черлерден келген чүве. Манчы-кыдаттың албадалы-биле маңаа келген чүве дижик. Чаа ол-даа узун төөгү-дүр. Харын сээң кырган улузуң-биле хөөрөшкөн болза эки ийик...

– Ийе, чогуум ачам база аажок төөгүлээр чүве – деп, Эңгис-маа чөпшээрэжи олурган.

– Чогуум-на бо дуңмам Эзирбенниң дугайында хөй чүве-даа чугаалап шыдавас мен. Оглумдан артык эргим кижим чүве.

Уруг көзүлдүр-ле далажы берген. Эзирбен ооң чанынга олуруп алгаш, быштак, өреме, курут сунуп чоокшулажырга-даа, ынаваан. «Тодуг мен» дээш талаар. Ынчан Апак ирей шала маажым, шыңгыы шинчилиг апарып:

– Чаа, уруум, чараш, чалыы кызым-дыр сен. Бо багай чадыр чанынга, самдар чонак кырынга саададып, ыт чивес чем-биле сыгаан дээш буруудатпайн көр. Ам улузуңга баргаш, маңаа чорааныңны чугаала. Ай чаазында сээң аваң, ачаңга суй белек сунуп, иргиттерниң мөге Сагаан оглу Апак деп кижидир мен деп олур деп айыткаар сен, кызым! – диген.

Уруг туп-тура халааш, чеңи-биле арнын дуй туткаш, шырыштар аразынче маңнап кире берген. Апак ирей хүлүмзүрээш:

– Че, чүге аймай берген олур сен, соондан бар, Эзирбен! – дээн.

– Чадаг кай баарың ол. Аъдың мунувут – деп, кыдынынга олурган ийи оол тадыладыр каттырышкан. Эзирбен дедир маңнап келгеш, баглап каан аъдының кырынга куш дег хонупкаш, дадырт-ла диген...

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Апак ирей деп кымыл?
2. Эзирбен биле Эңгисмааның баштайгы ужуражылгазындан чүнү билдиңер?
3. Ужуражышкын соонда, Эзирбенниң аажы-чаңы канчаар өскерилгендир?
4. Эңгисмааның омур-хевири ушта бижээш сайгарар.
5. Эңгисмааны Апай ирей канчаар хүлээп алган-дыр?

Бот-тускайлаң чогаадыкчы ажыл

Эңгисмааның болгаш Апак ирейниң чуртунуң литературлуг картазын тургузар.

Үшкү эге

1840 чыл. Таңды-Тываның уранхай чону манчы-кыдатка эжелетке-ле, чүс чыл чоокшулап турган. Тывалар, азы биргээр чугаалаарга, Мөңгүн-Тайганың Нүүрүк-Хөл, Каргы-Хемден эгелээш, чөөн чүкте Мөңге-Сартык сынга чедир, Мурнуу чүкте Каргыраа, Хаан-Көгөйден эгелээш, соңгу чүкте Казыр, Кизир, Ону, Аны хемнерге чедир, улуг, биче Урулар, Херемелер тавартыр эрткен чурт-девискээрни эелей чурттаан Амбын, Даа, Бээзи деп үш кожуунга чарлыр чонну «тыва уранхайлары» деп адап турган. Кажан шагда Барыын-Моолдуң Алдын-Хаан күрүнезинге бактаап, чаңгыс улуг Урянхай деп күрүнелиг турган уранхайлар ам Кыдаттың Барыын можузунга чамды кирип, Шара-Сүмеге чагыртып; Моолдуң Баян-Өлгүйге кирип, Коптуда олулар кыдат дүжүмет Амбынга чагыртып, – үш чарылган турган.

Шаг үениң кады-даа кончуг. Уранхай тываларның ядызы-даа, санының эвээжи-даа, а оран-чуртунуң бай-байлаа-биле медээжок турган. Кадагаатының дарлалынга чүс-чүс чыл амыдырап, очалаңның оорга хөндүрбес базымча-хилинчээнге ырмазы сынган эвээш чон харын-даа канчап аңгы дылдыг, арын-шырайлыг, сагыш-сеткилдиг бооп камгаланып артып калган чүвези?

Шак мындыг берге дарлал үезинде Таңды-Тывага Амбын кожууннуң Иргит сумузунга Эзирбен биле Эңгисмаа деп ийи хып дээн аныяк кижиге өг-бүлө болуп чурттап эгелээн. Кудадой-даа дүжүрбээн. Оолдуң улузу өг-оранын белеткеп берген, кыстың улузу эт-севин, ижик-дежээн, хеп-сынын хандырган. А ийи таладан каттышкаш каш мал, эвээш хой-өшкү белекке берген, бо-ла.

Өвүр-Оюн чурттуг Эңгисмаа келин кедергей-даа ус-даараныкчы кижиге деп сураа үнген болгай. Кыдаттың дерги садындан алган торгу-хилиң, чаңгай-сууйлүмбү, кара былгаар, ак былгаар хөмнөр аптараларда чыдып берген болгай. Бооп-тур. Шымбайдыр. Суму чону ам-даа өссүн. Чоонган деп, соянардан, кыргыстардан, оюннардан дудаан эвес, каш иргит көвүдээрге, Амбын кожуун далдая бээр бе?..

Бир-ле каттай Эңгисмаа Алдын-чайзаңның инээн саап олурган. Өдекке бустап турган көктээн кара буга саанчыларга инек сагдырбайн, доурак эшкенненип, сагдырып турган инектер кырынче чызааладып туруп берген. Ол ынчап тургаш, Эңгисмааның инээнче шураарда, идиште сүдүн тө булганып каапкан. Хамык кадайлар алгыржыпкан. Аалдан ырак эвесте аъттыг шаап

эртип чыткан Албарак ону көрүп кааш, харын дегийт келгеш, урук-биле калчаараан буганы куруштур шаап тургаш, өдөктөн ырадыр сывыртапкан.

Дааш үнерге, Алдын-чайзаңның агайы Барысхөө угбай өөндөн үнүп келгеш, саанчыларга кылаштап кээп, төктү берген бир идиш сүт көргөш, чаа келинге бодунуң аажы-чаңын бичии көргүзөр бодаан боор, думчуктап хыйланып:

– Мынаар, Хайыракан ажыр улус ындыг чүвези бе, буга көрбээн. Канчап тө тептирип аар чүвөл? – диген. Агай карактары-биле Эңгисмааже безин чадаарда көрүнмээн-даа. Корткан, эпчоксунган Эңгисмаа сөглээр сөс тыппайн, идижин черже оскунупкаш куду көрүп алган турган. Ол бүгүнү саанчы кадайлардаа, аъдындан дүшпээн Албарак-даа дыңнаан, көргөн.

Кежээзинде болган чүүл Эзирбенниң кулаанга чеде берген. Кадайы ол дүне ыглап хонган. «Силерниң улус мени өскөлөп турлар, ам канчаар кижии мен, Эзирбен?» – деп айтырган. Эзирбен чүнү-даа ыыттаваан. Эртенинде тургаш, шайлап алгаш, инек саап турган черге кылаштап кээп, база-ла ында эшкенненип турган бугажыкты сүрүп баргаш, ийи мыйызындан алгаш, молдуруун оора долгааш, чаъс ойтур октап каан. Хамык улус алгыржы-ла берген. Алдын-чайзаң, агайы суглар база өөндөн үнүп келгеннер. Эзирбен чыткан буганың кырынга олуруп алгаш, ынаар кыдыынче, хорадаанындан эриннери сириңейнип көрүп олурган. Алдын-чайзаң чүвениң ужурун билип каан болбайн аан, кадайынче хыйыртап көргөш, арга-чадаарда чугааланган:

– Кончууңну аа, оол, бо хире аныяк бугамның молдуруун оора долгап каар... Кылыын бичии туттунуп чорза, кандыг чүвөл аан, эр кижии... Че, ам канчаар, оода мооңну союп, бузуп каап көр, чаржынчыг-дыр. Эъди чажыг чүве-ле ыйнаан. Чоп дораанна хан шанчып албас чүвөл? – дээш, өөнче кире берген.

Агай долганып келген улусту тарадып, оожуктуруп, ол-бо ажылдарже чорудупкаш, Эңгисмаага кылаштап кээп:

– Ынчаш бистиинге киривит шүве, Эңгис. Сеңээ бээр дээн белээм-даа бар ышкаш чүве ийин. Че, харын бичии чагыг кылып, бок-сак хеп-даа дааратса дээш. Шевер кижии дээр-дир-ле сени – диген. Эңгисмаа кортканындан хоруй берген турган боду оожургап, Эзирбенче шала ажыныштыг көргөн. Оозу ыяткаш, база-ла ыыт чок доңгайгаш олурупкан.

– Че, уругларым, болган чүве болган-дыр. Ону уттуптаалы. Сен ажылың кыл, Эзирбен. А сен, мээң-биле чоруулу, Эңгис – дээш, агай Эңгисмааны эдертип алгаш, өөнче киире берген...

Дөрткү эге

Кускун кара-даа бол, уязынга ынак. Кижиге яды-даа бол, өөнгө ынак. Чон – чоорган, хөй – хөйлең. Төрөл-дөргүлү, эш-өөрү-биле үнчүп-киржип, алчып-бержип, ачылажып – тыва кижиге ындыг-ла болгай, азыраны бээр, амыдыралын туда бээр. Эзирбенниң ада-иезиниң багай өөн, шынап-ла, ай, хүн херелдиг алдын даңгына дег чараш, чалыы кадайы Эңгисмаа ээлеп-тудуп, тазартыр аштап-чүлгүп, каткы-хөг, ыры-шоор-биле долдуруп, еремелиг шайлыг, өртегге аъттыг кылдыр чурттай бээрге, Эзирбенниң өскүс-чавыс арткаш, муңчулуп ийлээн сеткил-чүрээ тайлып, эрип, эри хайныгып, хей-аъды кииский берген. А Эңгисмаа ийи акылыг өскөн болгаш, алызында эр кижиниң сеткил-сагыжын, хереглелин, аажы-чаңын бодап билер кижиге болган. Ынчангаш Эзирбенниң чамдык чөмдүк-тудуу талалары турза-даа, ону шыдажып-даа, чоорту эдип-даа, херек болза, негеп-даа, херек болза, эргеледип, көгүдүп-даа шыдаар, оккур угаанныг, ээлгир чаңныг эргим эжи болуп деңге-ле өзүп, амыдыралга арга-дуржулганы шингээди берген.

Бир-ле хүн Эңгисмаа өөнгө Алдын-чайзаңның агайының чагыын күүседип, хорагай-биле эр кандааза дашты додарлап олурган. Даштын ыт ээрбейн-даа, кылаштап келген кижиге огланып, сыйылаан. Бир-ле чоок киживис келген-дир дээш, Эңгисмаа эдээн эде олуруп, чазадактаны шаап алган. «Ээй-ам» дээш кирип келзе-ле, Апак ирейниң кады-кырааны Томбай кадай болган. Кыргызны дөрже эрттирип, Эңгисмаа шай-суксун кудуп дүвүрей-ле берген.

– Холуң чөмзиин аа, кенним. Мындыг хоюг шайны бо Эзирбенниң авазы Хажыаяжык хайындырар чүве ийин. Хаа, черле элдеп боор чүве-дир аа. Алыс шырайың база аңаа дөмей-даа дег. өршээ Кудай, дээр Тенгер, Бурган авыра! – дигилээш, Томбай кадай аякта шайны төндүр аартааш, кенниниң даарап олурар чүвезин тудуп, суйбап, магадап шаг болган:

– Шевер-ле-дир сен аа, уруум. Бо черле кандыг кончуг ааскежиктиг болган улус боор бис. Амдыы ийи ашак, кадай дириг чораан болза, мону көргөн болза, канчаар амыраар ирги аа!

Томбай кадай шыгыгый берген карактарын чеңи-биле чоткан олурган. Эңгисмаа ааржы, быштак, соктаан тараа, өреме салып турда, Томбай кадай олургаш:

– Чаа, хөй чөм салба, кызым. Багай кадай мен хөөкүй ыңча чөмни чиир харыым кайда дээр сен... Каям, бээр көрөм. Ынчаар олур шүве... Оой, дадайым, арның хоюг, ак чаражын. Күжүр

кызым, кыс божуур кижиле-дир сен. Сааттыг кижиле шээй сен, ах, хөөкүй уруумну – диген. Эңгисмаа эпчосунганындан каттыра каапкаш, деридип, кыза берген арнын чеңи-биле чажыра туткан:

– Оол болза деп-ле күзээн чүве-дир ийин, кадам – деп, хомудаан шинчилиг чугааланган.

– Оо, күжүр уруум, Томбай кадай болааның аалдарының ажы-төлүн шуптузун хүлээп алган. Шуптузунга хин-ава болур кадай боор мен. Оол, кыс болурун шырайыңдан эндевес мен, кызым. А сен ам-даа аныяк кижиле та чеже оол, кыс божуур сен. Баштай божааны кыс боорга, улам эки чүве. Чүге дээрге удавас авазыңга эш болу бээр, ооң соонда төрүттүнген дунмаларыңга азыракчы, ажаакчы болур чүве болбазыкпа...

«О-о, бо узун назылыг буянның кадайның көрбээн, билбээн чүвези кайда деп, мооң моозу шын болгай аан» деп, Эңгисмаа иштинде өөрүп боданган...

Эңгисмааның дун уруу, шынап-ла, кыс болган. Ада-ие уруун дойлап, өөрүп-байырлап, уруун кым деп адап аарын дораан-на сүмележи бергеннер.

– Мындаа Аскак кадай маңаа келгеш, мени кыс божуур-дур сен деп чаңгыс чугаалаан чүве ийин. Азы Томбаймаа деп аар бис бе? – деп, Эңгисмаа сүмелээн.

– Аскак кадай дээрге өске-башка кижиле эвес, бистиң улуг күүйүвүс, кырган-ававыс кижиле болгай. Ооң бодун маңаа чалап эккелгеш, уруувус адын ададып алзывысса кандыгыл? Алыс кончуг буянның, соо-даа, мурну-даа ак чаагай оруктуг кадай ол. Күжүрнү калган кырган-авам «бистиң улустуң ээрени-дир ийин, камгалакчызы» деп олулар чүве болбазыкпа... – деп, Эзирбен мындыг болган.

– Че, ынчаарга, даштын мойнунда чалама демдектиг сергежикти дегергеш, аптарада шиме арагазын Томбай кадайга сөңнээр-дир – деп, Эңгисмаа хей-аът кире берген.

Эзирбен чоруткаш, Апак ашак биле Томбай кадайны чалап эккелген.

Тыва улус чаа төрүттүнген чаш кижини ошкап-чыттап, чараадымаага былгавас, ырактан харап, чаптап көөр. Чаш кижиниң арнынче тынмас, чөдүрбес. Ол хамаанчок чаш кижиниң чыдар орнунче, азы өгнүң ол талазынче чагдавас. Харын өгге өске-башка улус кирибес, чаш кижиниң куду хая бээр дээр боор чүве.

Өгдө эът-чем белен. Иешкилер аалчыларын манаан олурган. Ирей, кадай эрткен-барган кырган өгбелерин төөгүлөжип, чазык-чаагай хөөрежип олурганнар. Ооң соонда Томбай кадай олургаш:

– Каям, уруум, ол кижин мээң хойнумга салывыдам, топтап көрүптейн – диген.

Кадайның хойнунга тыва кавайда шарып каан чаш кижини салып бергеннер.

– Уё, карааның кырында тевене үдү хире кара меңниг. Шаанда мени адаан хин-авамның караанда ындыг меңниг кадай чораанийин ол. Ады Садыкай. Ок, улуг кижиниң адын час-лаададым бе? – дээш, курзук диштиг аксын холу-биле дуй туттунган.

– Эй, ол дээш дашкадан ыдамнаптар сен бе, кадай – дээш, Апак ашак кадайынче дашка сунган. Кадай дашканы алгаш, солагай холунуң үш салаазы-биле ожукка дег олуртуп алгаш, оң холунуң уваа-шежи-биле дегзип, отче, дээрже, чүк-чүгүнче ыдамнааш, бодунуң хаваанга, тейинге, чушкуузунга дегзип кааш, оон ийи холдап туткаш, далаш чокка ижишкен.

– Че, Садыкай, аваң ышкаш чараш, шевер, ачаң ышкаш ажылгыр, кежээ, өг сыңмас ажы-төлдүг, өдек сыңмас мал-маганныг, чугаа-сооттуг, эш-өөрлүг кыс бооп өзүп-доругуп кээр сен, кызым – дээш, Томбай кадай кавайда чашты авазынга сунуп берген. Апак ашак ора, Эзирбенге:

– Чаа, дуңмам, дун кыстыг болган улус-тур силер. Ол-ладыр, амыдырал нарын, берге. Сен ам чаңгыс бодуң бодап чоруур үең эрткен, ам ийи кижини азыраар, ийи кижиниң нүүрүн бодаар, ийи кижиниң салым-чолун харыылаар апарганың ол-дур. Соң даарта та чеже ажы-төлдүг болур силер. Бо-ла-дыр, бис-даа чоруптаалы – дээш, Апак ирей Эзирбен биле Эңгисмааның хавактарын чыттаан.

– Ойт, дем айтып бээр дээн чүвең? – деп, Томбай кадай ашаан чемелээн.

– Бодуң айыткай сен. Уругну бодуң ададың ышкажыл – деп, Апак ирей чөгенип каттырган.

– Азы ындыг чүве бе – дээш, Томбай кадай Эңгисмааның мойнунга ногаан шурулардан кылган чинчи-суузун кедирип бергеш: – Чаа, бичии белээм ол-дур ийин. Бистиң аалда шүрлөң инек бар. Бо кызыңарга айтып бердим, сүрүп аар силер – диген. Эзирбен кырганнарны аалыңга чедир үдээн...

Бешки эгениң кол утказы. Чылдар эртип, Эңгисмаа биле Эзирбенниң назы-хары улгадып олурган. Апак ашак, Томбай кадай-даа күжүрлөр бурганнаан.

Эңгисмаа тос божаан. Тозалаа кыс болган. Эзирбен кежээ болгаш эки ажылдааш, бичии тыптынып алган өлүк-кежи-биле Самагалдайга барып, кыдаттың дерги садыындан бок-сак эт-бараан орнап ап, шай, таакпы эккээр.

Каты Танай Өвүр-Оюн угунда шаг-төөгүдө мөге Араажымай деп кижичурттап чораан. Ол кижисес кыс угбазының соонда эр чаңгыс бооп төрүттүнген кижичи. Халаптыг улуг-шыырак, ана даг-иргек дег бедик, чоон чодалары, дөңмектери адыг буду дег дүктүг. Силерниң өг-бүлөңөрдөн база ындыг кижичи төрүттүнзе хөңнү эвеспе! – деп, хөөрөөн. Эңгисмаа кыс уругларын мактап, тозаа-ла ооң шевер холун дөзөөнин, мээң байым – мээң ажы-төлүмдө дел чугаалап орган.

Эзирбен кежээ, янзы-бүрү ажыл кылыр, анаа орбас, адыштары даады-ла суглаңгы, хавырык болур.

Бир-ле чазын Эзирбенге хоюнуң кажаазыңга Алдын-чайзаң кылаштап келген. Боду арай аарып турар, Самагалдайда чазак-чагырга черинде дарга-бошка солушкан. Амгы мээрең-чайзаң Өлзей-Очур иргит чонну шала тооп көрбес, иезиниң талазы өвүр-оюннарны деткиир. Авыралдыг-буяныг Шындазын Амбын-ноян мени иргиттерниң чайзаңы кылдыр томуйлаан. Ол хайырааты бурганнаан соонда, Самагалдайның кезек дүжү-меттери мени ала караа-биле көрбес, кызып-кыя бергенин чугаалаан.

Эзирбен хүнзедир ажылдаарга, Алдын-чайзаңның агайы хой берген. Бир эвес Эңгисмаа оол божуур болза, база бир чүведен айтып бээр болган.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Төөгү дамчыштыр чүнү билип алдыңар?
2. Эзирбен биле Эңгисмааның өг-бүлө тутканы.
3. Эңгисмаа кандыг таварылгага хомудаан, ынчан Эзирбен кандыг аажы-чаңын көргүскенил?
4. Ол чорук Эңгисмаага кандыг салдарлыг болганыл?
5. Эзирбен биле Эңгисмаа дун уруун кымга адатканыл, чүгө?
6. Чогаалчы Алдын-чайзаңның чугаазын дамчыштыр чүнү дамчыдар боданыл?

Чогаадыкчы ажылдар

1. Улустуң аас чогаалын ажыглааны – реферат.
2. Ол үеде иргиттерниң байдалы – дыңнадыг.

Кыска чогаадыглар темалары

1. Томбай – онзагай тыва кадай.
2. Эзирбен – ёзулуг ада.
3. Эңгисмааның уругларыңга чоргааралы.

Алдыгы эге

Ол час, чай база ынчаар эрте берген. Күзүн тараа ажаап ап турар үеде Эзирбен өвүр-оюннарда катааттарыңга барып, тараа-быдаа, аъш-чем, алгы-кеш чүвелер тыптынып алгаш, чамдызын орта каггаш, чамдызын чүктеп алгаш, Хайыракан сынын ажылдыр кылаштап чанышкан.

Самагалдай биле Сарыг-Булуң аразында Амбын Хайыракан-ның көстүп алган буду ышкаш бедик оорганы Чээрен арты дээр...

Маңаа келгеш, Эзирбен ооргазында чүьгүн дүжүртүнүп, аткаар-ишкээр талыгырже харанып, улуг тынып, дыштанган.

Хайыракан даа, шынап-ла, бодунуң адынга кончуг дүүшкен. Ону кедээр чарыктан топтап көөрге, шынап-ла, ижээнинден үне халып олуар даг-иргек дег, хереп алган турар. А олче улуг базып-ла олуарга, сактырга-ла, ол Кудай дээрже бедип-ле олурган-даа ышкаш...

Моолдуң карак четпес ховуларындан чымчак салгын айдызадып хадып, Эзирбенниң хүрертир додуга берген арнын час-сыткан дег суйбап турган.

...Сөөлчөр биле Тарлашкын дээр ийи хемчигештерниң аразында ховужугаш Эзирбенниң сеткилинге таанда эргим. А Эрзин биле Тес-Хем деп ийи хемниң белдирлежип, «четтинчипкен» черинде чинчи-суузун ышкаш өң-баазын сай дажы-биле каастанган хавак кырын Сарыг-Булуң дээр.

...Шала кежээликтей Амбын-Хайыраканниң Өвүрүнден чалгып келген салгын-сырын хоюңнады бээрге, хөрөк долдур тынып ханмас тааланчыг, чаагай чыттар айдызай бээр.

Оруктуң солагай талазында сирт кырында даш оваага кээп, хаваан дегзип тейлээш, ында чыткан бора дашка сандайланы олуруп алгаш, мыйышкак баштыг казылган даңзазынга таакпызын тиккеш, ай дег каң оттуун шаккаш, кыпсып алгаш, хайыладыр соруп, соңгаар-бурунгаар карак-ла чедер черлерни, Сарыг-Булуңда өпейип көстүп турган багай өөн-даа көрүп, хөйүнү хөлзедир боданып каап, сеткил-сагыжы бирде сергеп, ядыы, багай амыдыралынга кударап, муңгарап-даа олурган.

«Шынап-ла, эргим чону, Таңды сыны турда, кижичи кайын ажыраар. Ол хамык-ла өл-чаш ажы-төлүм канчап турлар ирги?» деп чугаалаттынып, ырлай каап олургаш, Эзирбен хенертен канчаар-даа аажок шагзырап, даамчырап келгеш, бажын ууп чадап согаңайны бергеш, черже кулбуруп бады барган.

Та дүжү, та херек кырында бооп турган чүвези, ону Эзирбен орта билип чадап каан. Хенертен улуп турган ышкаш чииртим хат Эзирбенниң самдар тонунуң бүгү-ле дыдыктарынче шургул кирип, шыырныктырып, дидиредир доңура берген.

...Кортканындан хөөкүй Эзирбенниң чүрээ диртиледир соп кээрге, чалбарып, тейлеп, «... багай ядыы, түремик мени өлүм хайыраканга бербеңер. Чаш ажы-төлүм өстүрүп-доруктуруп алың, соо-мурнум камгалаан ом Дарый, дуу Дарый ийи ээрем, камгалап, кадагалап кээп көрүңер!» деп угаан чок алгырып-кышкырып, хая-дашка кадыр хаваан моңнап, ийи холун чада туткаш, дискектенип олурупкаш, кудай дээрже алгырган.

Чык дарс-ла диген дег болза-ла, дүмбей караңгы дээрниц мурнуу чарты аязы хона берген ышкаш апарган. Оон канчангаш-ла топтап көре бээрге, Амбын-Хайыраканның кырында медээжок улуг кижидүрзүзү ышкаш ак булут көстүп келген. Ол булут шимчезе-шимчезе, ылап-ла дендии улуг, орайы дээрде, булуттар аразында, а ийи буттары Улуг, Биче Хайыраканнарның, кырында теп алган күчүтен кижиде апарган. Бажы бөмбүрзек дег улуг, бажының дүгүн ийи чара өрээш, соонда сула салып алган. Ак хөйлөң, чүвүрлүг. А салы чырып турар ак хөгжең хар дег, хөрөөн дургаар узун-суук баткаш, дырлаңайнып, хатка эстеп, бирде Тестиң суунга ужу дүжүп, бирде дээр шаар Курбустуже хииктелдир киискип турган. Шырайының түрлүг деп чүвези аажок.

«Өршээ дадай, чонга багым чок, яды-ядамык, хөй ажы-төлдүг кээргенчиг ашак-тыр мен. Тыным оочулап берип көрүңер! Силерни билбес-тир мен. Бурган хайыракан бодуңар эвес силер бе?» деп Эзирбен угаан оскунар чыгысы сүртеп, дылы тыртылып, чүрээ туура чыгысы мөгүдөп айтырган.

Амды күчүтен Эзирбенче ала карактары-биле көрүп келгеш:

– Мээң адымны Алдай-Буучу дээр, кээргенчиг, хилинчек чок оглум Эзирбен! – диген. Ооң үнү улуг шуурган дег хоогайнып, октаргайга чаңгыланып турган.

– Мен бо Алдай-Таңды сыннарының ээзи-дир мен. Сеңээ менден чүү херегил? Күзелиңни дүрген чугаала, оглум. Оон башка ам карак чивеш дээрге, соңгу тайгалар баштарыңче кылаштай бээр мен. Бо-ла оран-чурттуң аңын-меңин, ара-албаты чонун, үнүш-байлаан хайгаарап, кадагалаар – хүлээлгем ол.

Эзирбен ам-на орталанып келген:

– Кара баштыг, кежегелиг таңды-тыва уранхай чон канчап баар ирги бис, ону чугаалап берип көр, улуг өгбө? – деп, дидимненип айтырган.

Алдай-Буучу улуг тынгаш, сөгедектеп олуруп алгаш, бир холу-биле чаагын сыртангаш, улуг муңгаралдыг үн-биле тоожаан иргин.

– Уранхай чон үш улуг хүрүмнү кылган. Бирээде, аразында эп-найырал чок чорааш, бот-боттарың хыдып-кырып, чер-чурт өскележип, дайын-чаа кылгаш, саны-даа, угаан-медерели-даа эвээжеп калган. Шак-ла ынчан мурнуу чүктен келген көвей санныг, манчы-таңма чону уранхайларны чип-даа чедирбейн эжелеп алган. Чурт-күрүнүң бажыңга мугулайлар олуруп аарга, ындыг боор-дур. Ийиде, уранхайлар бодунуң чуртунуң ээлерин, ээреннерин дагып, хүндүлөп, олардан сүмө ап, күш-күчүзүн түрүвөс апарган. Хары черниц чоннарының шажын-чүдүлгезин

өттүнүп, оран-чурттуң сатпаан чандырбас апарган-дыр. Ол дээш муңгарап чор мен. Үште, ажыл-агый орта кылып билбес, чалгаа, угаан-медерелин сайзыратпас апарган-дыр. Оор-остук, кайгал-дургун, мегечи-нүгүлчү кижилер кайда-даа тиилеп турар апаарга, чондан чүү артар боор... Бо-дур, уранхай тываларның үш нүгүлү, хүрүмү. Оон башка Соңгу чүкте Калчаа далайдан, мурнуу чүкте Нимбаа далайга чедир кымга-даа аштырбас, оккур угаанныг, эрес-дидим, угаан-сарыылдыг чораан чон болгай силер... Ам удавас чырык черже чыжырт кынныр кончуг хыдыкчы дайын силерни канчаар болду. Башкы таңма буурап каарга, соңгу таңма силерниң сириңер кезип, мага-бодуңарны шылыыр болду-ла бе?.. Че, ам айтырыың чүл?

– Мээң багай кадайым тос божаан. Тозалаа кыс уруглар болган. Кырып барган меңээ көвей кошкулдуң-даа херээ чүү деп. Эдилеп шыдаар эвес мен, ажыглап билир эвес мен. Бо кыраан назыда оода чаңгыс эр төлден меңээ хайырлап берип шыдаар ирги силер бе, оо Алдай-Буучум, оран-чуртум ээзи, ада-өгбем чаяакчызы! – дээш, Эзирбен черге чедир мөгөйгөн.

Алдай-Буучу тура халып келгеш, каптагайны сириледип, киңгиредир каттырып-каттырып алгаш, карааның чажын чодуп, кезек тургаш:

– Чаптанчыг төлүм, Эзирбеним! Күзээн болзуңза, сени үстүү оранга барып хаан-тажы болур кылдыр чаяап болур турдум. Бо ортаа оранга ноян-хаат-даа кылып болур ийик мен. Бөрү бажы дег мөңгүннү-даа, аът бажы дег алдынны-даа сөңнөп бээр ийик мен. Ынчалза-даа сээң мерген угааның чараш-тыр. Бодунуң хирезин билир кижидээрге-ле, буянның кижиде ол болгай, сеткилиц ак-тыр, ажырымчы эвес-тир сен. Даргазырак, улуургак, угу-дөзү чок хирезинде билиргээр кижилер дөмей-ле чер албас... Ынчангаш сээң күзелиңни күүседип, оол уруглуг болуруңну чаяап берип тур мен. А ол оол уруг анаа уруг болбас, а мээң хайгааралымга чоруур, сүлдези кудулаан, хей-аъды халбайган уранхай чоннуң алдар-адын бир катап көдүрүп шыдаар эр болур эвеспе.

– Аа, Алдай-Буучу хайыракан! Улуу-биле четтирип, мөгөйгөн, бараалгап тур мен – деп, амыраан Эзирбен согаңнадыр тейлеп алгырган.

– Адыр, далашпа, бээр дыңна. Манчы-таңма чону Уранхай Тываны эжелеп алганда, тыва чон үш чарлы берген. Үш аңгы улуг күрүнүң хүрээлеңинге бактаап кирген. Сээң-даа, сээң бир ада ажылдыр салгалыңда-даа бо үш чарылган чонну чаңгыс кылдыр кадыптар кижиде турбас. Ону кызыткан кижиде амы-тыныңдан чарлыр, арыг адын ышкынар, ажы-төлүн хилинчектээр. Ын-

чалза-даа дөрт ада ашкан салгалыңда ыңдыг кижиги төрүттүнөр чадавас. Ынчангаш моон ыңай салгалдарыңга мээң биле сээң тава-рышканыңны ыры-шүлүккө, тоол кылдыр ыдып чоруурун бодаар сен. Ынчан амдыы эр силерниң аймактан төрүттүнөр эвеспе. Чаа, оглум, байырлыг! Менди-чаагай! – дээш, Алдай-Буучунуң орайы булуттар аразынче шымнып, ырап бар-ла чыткан.

– Байырлыг, улуг өгбө, Алдай-Буучу чаякчы! – деп алгыра чоруй, Эзирбен отту чаштап келген.

Ол мөгүдээн чүрөөн оожуктур көстүп-херлип, улуг-улуг тынгаш, сымыранып маанай номчуп алгаш, чүгүгүн чүктенгеш, аалы кайы сен дээш кылаштап чорупкан. Орук ара хая көрнүп, оваалыг тейже кайганып каап, кортканы хевээр: «Чүү деп дүш көрдүм аан? Кадай-биле-ле сүмележип көөр-дүр» деп бодап чораан.

Сарыг-Булуңда өөнүң чанынга чоокшулап орда, имилеме ажы-төлү куспактанып, эдөөндөн халбактанып, чассып аажок болганнар.

– Чаа, эки турдуңар бе, оолдарым? Багай эниктеримни ыңай – деп уругларын чассыдып, өөнгө кирип келген.

– Ча-а, эки турдуңар бе, авазы? – деп, Эзирбен орунда хүлүмзүрүп олурган Эңгисмаадан айтырган.

– Эки турдувус. Дакаажык чөдүрө берген, ыт-кады хайындырып бериптеримге, эки апарды. Че, олчалыг чордуң бе? Ында улузувус онча-менди турлар бе? – деп, Эңгисмаа удур айтырган.

– Олча-омак-даа эңмежок ийин, авазы. Шуптузун чүктөп эккээр харыым чок болду. Чамдыызын ында Танай катым сугда кааптым. Чамдыызын Тонай катым ийи-үш хонуктан боду эккеп бээр болду. Улузувус каң-кадык, амыр-менди турар улус-тур...

– А бо эвеген чанагаш кижилериңге чүнү эккелдиң?

– Чаглаа акыйның кадайы ой алгы тон берди. А бо Ыраа-жымай уруумга кышкы тон даарап чорудар мен диди. Шору кыс апарган кижиги ышкажыл. Өске өглер база-ла беш-алды-даа идээлеп каан өшкү кештери берди. Ону ам сээң-не холуң шыдаар... Бо чылын Чодурааның, Сайгын ховузунуң тараазы аажок үнген. Артынчактап, чүдүрүп аар хөлгелиг чүвө болза, тараа ында муң-чок-тур.

– Шору чедишкинниг-ле чораан-дыр сен, ачазы. Тараа тур-да-ла, тоовас улус-ла болгай бис... Мээң-даа харын ай, хүнүм үнүп келген олурар кижиги-дир мен. Бичии кавырактанып, узун кышка белеткенип албас болза хоржок, талаар. Бо уруглар-биле чайны өттүр каскан кичигене, безивис-даа бар. Кулча бажы,

койнутту-даа чыып алдывыс. Ам харын чодураа катпаанда, элээн чыып алгаш, алды хырын хире чөкпек кудуп алзывысса... Албарактың чылгызында айтып берген сувай бени чиш кылдыр согар ыйнаан бис... – джип, ийи ашак-кадай аразында хөөрежип, сүттүг шайын аартап, хаарган далган, боова, боорзаан чооглап, Эзирбенниң эккелген алгыларын, мойтак идиктерин көрүп, уругларынга кедирип олурганнар.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Эзирбенниң дүжүнге хамаарыштыр бодалдарыңарны илередиңер.
2. Дүжүнде Амбын-Хайыраканның кырынга кым үнүп келген?
3. Алдай-Буучу деп кымыл, оон өске кандыг чогаалдарга Алдай-Буучуга таваржыр силер?
4. Эзирбен кандыг дилеглерни кылганыл? Алдай-Буучу канчаар күүсеткенил.
5. Алдай-Буучу Эзирбенге кандыг характеристика бергенил?
6. Алдай-Буучунуң Эзирбенге чагының кол утказы.

7-ги, 9-ку эгелерниң кол утказы. Эзирбенни чызаан черинче кыйгырткан кызыл шугумнуг бижикти чазак-чагырганың элчилери Окаанчык биле Тасмаанчык чедирип келгеннер. Келген кижилер ынавас болза, шарып, хүлүүр деп барганнар. Ынчаарга Эзирбен «...Шыныдаа кээрге, үүлгедип каан чүвем бар эвес. Эжен сүлдези карактыг чүве ыйнаан. Хүлүдөр, багладырынга чедир кандыг кем-буруу кылып каан мен – дээш, ыглажып турган уругларын оожургадып, баштарын чыттааш чорупкан.

Эзирбенни үш дүмбей караңгыда сүрүп алгаш, чорупканнар. Ажы-төлү аалаан, багай өө караңгыда соонда чыдып калган. Орук ара Окаанчык Эзирбенни эттээрге, эрни чирлип, аксындан хан төктү берген.

Ол душта Тасмаанчык Эзирбенге болчуп, бодунуң аъдынга ушкарып алгаш, кудургайны куду чортуп бадыпкан.

Элчилер Эзирбенни кочага өөнүң даштынга эккелгеш, холу, будун хүлээш, ойтур каап кааш барганнар. Эртен чер чырый бээрге, арган кара кижини Ырышпан экинде тон эштип алган кылаштап келгеш, Иргиттиң Эзирбен дээрзин тодараткаш, шамга киргенин дамчыткан. Ол дээрге силерниң улуг чайзаңыңар Алдын-чайзаңга удур чогааттынып турарын чугаалаан. Эзирбенни байысаары эгелээн. Дүжүмет Эзирбенни оор деп шамнаарга, ийе деп өчөөн. Сөөлгү хүннерде каая чораанын айтырарга, Самагалдай, Ужарлыг-Хем, Теректиг-Хем ол ынчаар катааттарының аалдарынга кавырактанып чораанын, оон чана бергенин чугаалаан. Амбын дээргиниң хөлге сарыын шамнап эгелээн. Оон Моолдуң Элчигенде Сахсайты деп черден сес аътты, Амбархаярхтың алды аъдын шамнап эгелээн. Нүүртештирери-биле эттедип алган Чеңгиижикти сөөртүп эккелген. Ол оорлааны шын, а аъттарны Эзирбен ашпарган деп өчөөн.

Окаанчык хүлүглүг ийи холдуң кырынга бир бут-биле теп алгаш, Эзирбенниң бажын дискээнин кырынга эй тырткаш, ханныг кара шаагайы-биле сога-ла берген. Та чеже каккан, адак сөөлүнде Эзирбен чаңгыс катап «Уэх!» деп каан.

Ооң соонда та чеже соккан чүве, Эзирбен угаан оскунуп, моорап калган.

Тасмаанчык Окаанчыкка Эзирбенге болчуп, аъттарны бо кижиге албаан боор, Эзирбен акый база көп төрөлдиг, тос уруглуг кижиге-дир. Мен база келир үелиг, базар уялыг болур амытан-дыр мен. Хей-ле бо эри-шаажыгга киришкенин хомудап чугаалаар.

Окаанчык тургаш, «Бистиң артывыста тогус одагалыг, Таңды-Тываны чагырып-дужааган Амбын ноян боду турда, чүден коргар бис? А ооң артында улуг Кыдатты чагырып дужааган манчы-кыдат ызыгууртан төрө туруп турар чүве-дир...» дээн.

«Ол ындыг-ла харын. Ынчалза-даа чон чон-на болгай. Хенертен төрөниң дөрт буду сыйлы берзе, канчаар?» – деп, Тасмаанчык чугааланган.

Окаанчык Эзирбенни соп турар ужуру Алдын-чайзаңын дүжүр октааш, орнунга оюннардан кижиге олуртур деп турарын чугаалааш, кочагалар өөңгө кире берген.

Тоску эгеде Эзирбенге аът шамнааш, караан согурартыр эриидээн. Тонай биле Дамбыра Эзирбенни алгаш баарлар.

Оңу эге

Ийи дөңмээ ыжык, балыг, арны-бажы сыңый дег хуула берген Эзирбенни катааттары чааш аътка эзер кырынга тон чымчактай салып алгаш, чамдыкта үңгерип-даа чорааш, Сарыг-Булуңда өөңгө арай боорда эккелгеннер.

Эзирбенниң караа олчаан көрбөс болган. Ооң карааның дамырларын ол каргыс ногаандык Окаанчык үзе хап каан болган. Эзирбен ам чырык хүннү кажанда-даа көрбөс. Ийе, хүн-даа, ай-даа, ынак кадайы-даа канчаар! Эзирбен ам төрүттүнүп кээр чаш төлүн кажанда-даа көрбөс. Ол чорук аңаа чүден артык коргунчуг, муңгаранчыг болган.

Эзирбен алган эжиниң, ажы-төлүнүң сеткил-сагыжын ундаратпас дээш, дошпулуурунга ойнап, ырлай каггылап оргаш:

– Чаа, авазы, оо, багай уругларым! Хамык чүве эки бооп доозулган-дыр. Ачаңар дириг ышкажыл мен. Дыка муңгараваңар. Чонувус – чоорган, хөйүвүс – хөйлең, кыстарым. Мээң тос кызым өзүп келгеш, Таңды-Тыва тос кожуунну каастай бээр, ажырбас! – дигилеп, чаңгыстап уругларын адын адап кыйгыргаш-ла, баштарын чыттап каап олурган.

Эзирбенниң ийи караан чызаан ногаандыгы согурартыр шаап каан деп медээ иргит сумузунуң чонунуң ортузунга дыргын тарай берген. Ооң-биле чергелештир Эзирбенни кээргээн чону, ыяап-ла төрөлдери-даа эвес, ыяап-ла иргиттер-даа эвес, а дуу кайда башкы-соян, чоодулар, сояннардан безин келген эш-өөрү,

куда-хувуйу, аалынга кээп, хөөрежип, чолукшужуп кирерлер. Ол кээрде, хол куруг эвес турганнар.

Бир хүн аалга Алдын-чайзаңның агайы Барысхөө моорлап келген. Хөөкүй Эзирбен, Эңгисмаалар бар-чок чеми-биле хүндү-леп, дөрже чалап, олуртканнар. Агай оргаш:

– Халаштыг чүве-дир аа, дуңмаларым. Мынча назыда чурттап келгеш, ындыг каржы-халагай дүжүметтер көрбээн мен. Чүвениң шынын чугаалаарга, бо Эзирбен мээң ашаамның алдар-адын камгалааш, ынчаар хилинчектенип, кемдеп-кергээни ол-дур. Ол дугайын шуптузун дыңнадым. Четтирдивис, дуңмам... – диген.

– Чок, агай-хайырааты, чазып тур боор силер. Мен чүну мурнай бодумнуң алдар-адым камгалап турган боор мен. Кылбаан чүвемни «кылдым» деп мегелеп алгаш, ооң соонда канчап чонум арнын көрүп чурттаар мен...

– Че харын, «хайыраатыңар» дээрге арай дыл ээлбес-тир. Силерге ам акыңар чыгыы апарган, колдуу төрелдешкен чыгыы улус-ла болгай бис. Амдыы кижим арай-ла аарып баксыраан. Эзирбенниң дугайында дыңнааш, хенертен мөгүдеп, думчуундан хөй хан үнген. Ам шимчевейн чыдыр. Кылаштай албас кижидир. Албанынга арай боорда чедер... Күжүр дуңмаларым, бистиң аалга чайланып алгаш, кээп көрүңерем. Амдыы кижиде бо Эзирбенниң-даа, сээң, Эңгисмаа база, ырлаарыңарны дыңнаксаар кижиде болбазыкпа. Кээп көрүңер аа.

– Бо иштимде кижиде тепкиленип турда, ана ат болган кижидир. Кижиде ишти-хырны чара теп каа дег – деп, Эңгисмаа каттырып олурган.

...Соонда барып, Эзирбен талдан кончуг быжыг даянгыгыш кылып алган. Оозу ана карак-биле дөмей-ле. Боду алыс карактыг чораан болгаш, черниң уг-шиин, ырак-чоогун ол эндевес. Даянгыгыш-биле уругларын ийи-бир үстүргеш-ле танып каар. Эзирбен бир уруу-биле ыяштап чоруткаш, үр-даа болбаан, бир чүктем ыяшты апкаш, дедир базыпкан. Өөнүң чанынга кел чыдырда, база бир бичии уруу уткуштур маңнап кел-сал-ла:

– Авамның эъди аарый берди! – деп алгырган.

– Өгдө кым бар-дыр, уруум? – деп, Эзирбен мөгүдеп айтырган.

– Садыкай угбам, Санаа честем суглар чедип кээри билек-ле, авамның эъди аарый берди – деп, уруу алгырган.

Өг чанынга кээп, чүктешкиде ыяжын шилирт кылдыр дүжүр октапкаш, өгже кирип чадап чыдырда-ла, чаш уруг үнү ыглай-ла берген.

– Оо, Алдын Тандым, хоор чонум. Өршээ азыра! – деп тейлеп чыдырда-ла, бир кижиге ооң билектеринден ап чолук-шааш:

– Мен-дир мен, улуг катым, Санаа-дыр мен – диген.

– Оо, күжүр-ле күдээмни. Чаа, чаагай өйдө келген-дир силер. Экизин-экизин. Өгдө кижиге чиигепти ышкаш аа? – диген.

– Садыкай авазын хайыралап тур ийин харын. Ам канчаар, бо чоокта тудугжу кадай-даа чок улус-тур силер. Аа, бо Кумай катым сугдан Часкал кат-ием халып олур!

Часкал кел-сал-ла, өгжө кире халаан. Удатпаанда уругнун ыды оожургай берген.

Садыкай өгдөн шымдай-дектей үнө халааш, адазының хаваан чыттааш, дыңзыдыр куспактааш:

– Оол-дур, ачай! Оолдуг болган-дыр сен! – деп, тадыладыр каттырып: – Уруглар болза ыңдыг эвес болгай, бо оол дээрге, төк кээп дүжерде-ле, караан көрүп алган үнүп келди ийин, ачай. Ыйт-аадының улуун канчаар силер! – деп хөөрөөн.

– Хинин сен кестиң бе? – деп, Санаа айтырган.

– Ой, авай, мен болбайн. Бо Часкал чеңгей озалдап халып келди ышкакжыл – деп, Садыкай чугааланган.

А Эзирбен ол чугааларны дыка ыракта ышкаш кылдыр дыңнап, бажы дескинип, хөңнү көдүрлүп келген дег болза-ла, черже олуруп бады барган. Ооң буттары суларап, сугда ыяш дег сирилежи бээрге: «Оглум төрүттүнген! Кандыг кончуг улуг өөрүшкүл! Хөрек-чүрээм сыңмайн тур. Ынчалза-даа дың чаңгыс оглумну көөр дээримге, ийи караам чок, аа халак! Кандыг кончуг салымым бак кижиге боор мен!» деп боданыпкаш, ол делегейге сыңмас улуг өөрүшкүнүң база көстүп көрбөөн качыгдал, муңгаралдың сеткил-сагыжыңга хайындырып келген тевиин угбайн, чүрээ туруптар чазып шапкыланып, дывылай бээрге, черже олуруп бады барганы ол.

...Садыкай өгжө дегийт-ле кире халааш, хымышка суг эккелгеш, ачазының арнынче былгырып, бүлгүртүп шенеп көргөн. Эзирбен хенертен улуг тынгаш, оңгарлып келген.

Кайгал Санаа катын куспактап тургузуп келген. Ол үеде ооң эр түрлүг арны шириин кыннып, докпактар дег моң кара чу-дуруктары дашталып, карактары соой берип, ынаар Самагалдай уунче өжөөн долган көргөн. Садыкай чүвениң ужурун билип кааш, Санааны билиндир тыртыпкаш:

– Ачамны өгжө кирип че. Оглун холунга тудуп көрзүн – диген. Санаа миннип кээп, катын сөлеп алгаш, өгжө кирип келген.

Эңгисмаа орунда шагжок чыткан. Эзирбен кадайының чанынга кээп, аяар куспактааш, чаагынче чыттап каан.

– Ат болур частым, ачазы. Оол уруг божууру халаптыг берге чүве-дир. Багай чыдыр мен – деп, Эңгисмаа чугааланган.

– Чаа, ам ажырбас, авазы. Уругларың-даа келген ышкажыл. Часкал-даа мында-дыр... Че, оглум кайыл? Бээр эккелицер. Тудуп көрейн – деп, Эзирбен негээн.

Часкал чаа төрүттүнген кижини анай кежи чылыг чөргекте ораап алган, Эзирбенге эккеп тудускан.

– Оо-ча, салам деп чүвеңни аа, оглум. Хавааның кадырын аа, думчуу таңдаш, өзүп кээрге, ындыг думчук мээң ышкаш коңзаң апаар чүве болдур ийин. Караа-ла кончуг улуг-дур але? Канчалды, уруум, Садык, караан көрүп алган үнүп келди бе? – деп, Эзирбен оглун хойнунда салып алган, тудуп суйбап олура айтырган.

– Карактары аңгак төрүттүнүп келди, ачай – деп, Садыкай дунмазын чаптап, каттырып харыылаан.

– Оо, бо-даа эрес болур эр-дир. Мээң кырган адам мөге Сагаан-Бежи деп кижини төрүттүнерде, караан көрүп алган үнүп келген кижини дижек. Ол улуг удумун дөзээн, кедизинде кончуг шыырак мөге кижини болур болду-ла бе? – деп, Эзирбен оглун салыр-даа уш чок, кужактапкан хөөрөп олурган.

Ол аразында Садыкай биле Санаа ийи эккелген аш-чемин делгеп салып, аалаан-чиилээн дунмаларынга үлей берген. А Часкал от-көс салып, эът-мүн кыла берген.

– Че, Алдын-чайзаң агайы Барысхөө угбай «Эңгисмаа оол божуур болза, ооң доюнга ирт бээр мен» деп аазаан чүве. Ам ону чедип аар-дыр, уругларым. Мен бо күдээм Санаа-биле ынаар баргаш келийн – деп, Эзирбен мынчалган.

Катышкылар Алдын-чайзаңныыңга баар дээш үнүпкеннер. Эзирбен дошпулуурун ап алгаш:

– Ырлап бер дээр хайырааты-ла болгай – дээн.

Катышкылар аалче чоокшулаан тудум, сеткил-сагыжынга чиктии кончуг ышкаш апарган.

– Кодан ырак-тыр бе, оглум? – деп, Эзирбен күдээзинден айтырган.

– Мыя бо-ла-дыр, катым. Элдеп чүве, үнген-кирген кижини даа көзүлбес ийин. Ыт безин ээрбейн-дир – деп, Санаа харыылаан.

Аъттарының аксын тыртып, аал коданынче кирип келгеннер. Кыдыкы өгден паштанчы кадай үнүп келгеш:

– Чайзаң пат. Үнү үнмес. Агай ооң чанында олур. Шимээн-

дааш үндүрбөңөр дээрге, мал-маганны, ыт-кушту ырадып каап-
тывыс – деп оожум чугаалаан.

– Бисти келген деп айыткаап көрөм, угбам – деп, Эзирбен
аъттан дүшкөш, оожум дилээн.

– Аъттарыңар мынаар кажаага баглап кааш, боттарыңар
манап туруңар – деп кааш, кадай өгже аяар кире берген.

Удатпаанда агай боду үнүп келген. Ооң арны хөлүгүр-ле
муңгак долган болган.

– Аа, катышкылар келген ышкажыл. Эңгисмаа канчал-
ды? – деп, агай аяар сагыш човап айтырган.

– Амыр-мендээ, агай хайырааты – дижип, ийи катышкы
мөгейип мендилээн.

– Эңгисмаа божупту. Оол болду, өршээ хайыракан – деп,
Эзирбен чалбараан.

– Ам-на күзелиң четкени ол-дур аа! Че, маңаа чүнү канчап
турар бис, өгже кирип көрөм. Амдыы кижжи сени манап чыдар-ла
кижи болгай, чедип келген ышкажыл сен харын.

Агай паштанчы кадайны кыйгырыпкан. Оозу чөпшүл маңнап
келирге, чагаан:

– Бо Санааны дуу өгге аппараташ, эки ашкарып-чемгерип
хүндүлөңөр аа. А бистиң өөвүсче база аъш-чемден кылгаш, де-
гийт эккелиңер. Сайын бар-дыр бе?

– Ийе, олур-ла. Кежээ чылгыга баар боор ийин.

Санааны паштанчы кадай эдертип алгаш барган. А Эзирбенни
агай боду камныы кончуг чедип алгаш, өөнче кирире берген.

– Чайзаң дөрде чаткан үш каът олбук кырында тебе чөө-
гүнден салган торгу додарлыг чоорган-биле шугланып алган,
карактарын шийип алган, ойталап чыткан. Ооң арны куураып,
соглуп, карактары дүвүнге дүжер чыгыы соглу берген болган.
Эзирбен ооң шырайын көөр эвес, чүгле хаартылчак кылдыр
тынып чыдарын дыңнаан. Агай Эзирбенни чедип алгаш, өгнүң
солагай талазында кончуг каас пөс-биле шуглап каан чүък
баарыңга олуртуп алган. Ооң соонда чайзаңның чаныңга баргаш,
оожум сымыранып:

– Эзирбен келди, ачазы. Дыңнап чыдыр сен бе? Эзирбен
келди – диген.

Чайзаң кезек тыныжын тыртып алгаш чыткаш, хаартылчак
кылдыр чөдүргөш:

– Багай, багай оол. Тергиин багай чыдыр мен. Өс согар,
аъш-чем шуут чий албас. Мынаар ижин-баар дужунда от-көс
салып каан чүве-биле дөмей. Угаан-медерел албаарап турар –
деп, чайзаң дыңналыр-дыңналбас чугааланган.

– Халаптыг аарыг-дыр аа, хайыраатым. Ам чүнү канчалза эки чүвези ирги? – деп, Эзирбен сонуургаан.

– Ам чүү боор, дуңмам. Бо-ла ыйнаан. Төвүт чуртунуң кара чатказы дегген, ол-ла-дыр. Сарыг шажынга шала удур чораан кижиле болгай мен. Бо ламалар деп улус кончуг күштүг номсудур номчуттулар ышкаш ийин. Ооң соонда ынчап бардым...

– Ачазы, бо Эзирбенниң кадайы Эңгисмаа дуңмавыс оол божупкан ышказыл. Оолдуг болган кижидир. Кээргенчиин көрден хөөкүйлерниң – деп, Барысхөө чугаалааш, ашааның шагжок арган холун тудуп ап, суйбаан.

– Кай ындыг бе? Оо, аас-кежиктиг болган-дыр сен, дуңмам. Ол-ла болгай. Кижиле амытанга кажан-бир чырык хүнү келир... Адыр, сээң карааңны кончуг шолуктуг кулугурлар үрей шаап каан деп дыңнадым – дээш, Алдын-чайзаң ишкирнип ыглай берген.

– Мен каң-кадык турган болзумза, ындыг чүве кайын болур. Мынча назыда даргалап келгеш, чызаан черинге чаңгыс-даа албатым байысаадып көрбөөн мен. Кандыг-даа байдалда бодум шиитпирлеп ап чордум. Ам кончуумну – деп, чайзаң муңчулуп чыткан.

– Ачазы, Эзирбен сеңээ ырлап бээр дээш келген кижидир. Ооң ырлаарыңга аажок ынак ийик сен чоп – деп, агай чазамыктаан.

– Чок, баштай ол кижини эки эъттедиң, шайладың алыңар. Ооң соонда Сайыңга сөглеңер. Мээң чылгымдан аныяк малдан тудуп берзин. Ол оглунга белээм-дир. Чазак-чагырга черинге мээң ат-алдарымны камгалаан кижидир. Кижиге шынчы эш берге үеде көстүр чүве. Кижиле баксыраарга мындыг-дыр! Шупту хая көрнүр – деп, Алдын-чайзаң, дең-дуң эзирик кижиле ышкаш, дылы долгай чугааланган.

Паштанчылар чаглыг хой эъди, курут, быштак, боова, боорзак, оон туржук кыдаттың ак чигирин эккеп, Эзирбенни хүндүлээн. Күжүр эр чүнү тоор, чиирин чигеш, ажы-төлүмге дээш, суйбанып олургаш, чамдызын курунга бооп алган.

Ол аразында Алдын-чайзаң бодунуң чаш шаан, ада-иезин, кады төрөөн чүвелерин төөгүп, чугаалап чыткан.

– Оглуңу кым деп адап алдың? – деп, Чайзаң элээн ыт чок чыткаш:

– Чогум сээң-биле бис төрөл уктуг улус-тур бис ийин, аал. Бистиң бурун удумувусту моолдар Хутир-эке деп адап чораан чүве дээн. Тывалап Күдерек деп кижидир ийин. Таңды-Тываның бир улуг нояны чораан Бадыжаптың төрөөн даайы кижидир.

Алыс боду шериг эргелиг, кончуг мөге-шыырак, дайынчы эр турган-дыр. Тоо-быдараан тываларны кадар дээш мынаар Кыдат кирип, Иштии Моол, Төвүт, Сартыыл чуртундан өрү алзы чаалажып, барбаан-четпээн чери чок... Күдерек ол хары чуртка дайынга шылгарааш, ол чер чурттуг кедергей чараш кыска душкаш, кадайланып, ында артып калган-даа дээр, улуг согуш үезинде бооладып каан-даа дээр... Ам бистиң хан төрөл удумувус ол-дур ийин. Ынчангаш оглуңну ооң ады-биле Күдерек деп адап алырыңны сүмеледим, эниим – деп, Алдын-чайзаң үнү кошкап чугааланган.

– Силерниң сүмөңерни өөрүп хүлээп алдым – деп, Эзирбен чөпшээрешкен.

– Адыр, чүк-мүнчок чүве чугаалап болбас. Биске өштүг кижилер көвей эвеспе. Шак бо Өлзей-Очур деп Амбын ноян Таңды-Тыва күрүнезин сандарадып алыр. Хемчик аңгыланып, Улаастайның Биче-Хүрээге чагыртыр, а бистиң ноян Улуг-Хүрээге чашпаалаар эвеспе. А манчы-кыдаттың төрези буурап, ону сагаан шажынныг, ак кештиг сагаан-ингилиис деп кижилер эжелеп алыр. Олар ам безин Төвүттү, Сартыылдарның Агбаан-Шагбаан, Хиндий деп чурттарын эжелээн, ам Төөрүк, Ырак деп көк шажынныг күрүлери эжелеп алыр деп семеп турар, кончуг дайзын-хортан улус-тур. Оон аңгыда Соңгу-таңма – орус күрүзү кончуг күчүтен апарды. Ында бистиң хан төрөлдеривис болур алдай, хакас, дадар, башкыыр, кыргыс, казах деп чоннар бактаап турар. Бистиң чон оларже чоокшулашса, бир кедилиг болду-ла бе? Ону бир бодаар херек, Эзирбен! – деп, Алдын-чайзаң сымыранып чугааланган.

– Ачазы, шылай берген боор сен, ам бол че – деп, агай чассыда аарак чугаалаан.

– Чок, моон соңгаар ынчаар чүве чугаалаар харыым чок болур. Бо Эзирбен чон кезип, ээрең дег ырлап-шоорлап, назылаа-жеге чурттаар. Ол мээң сагыш-бодалымны ажы-төлүңге, чонумга дамчыдып чорзун.

Алдын-чайзаң хенертен човууртааш, чугаазын үргүлчүлээн:

– Сен дег хөй төл-даа чок, чаңгыс кыстыг, оолдуг мен, Эзирбен. Кызым мынаар Самагалдайда бай-шыдалдыг кижиде кадай болган. А чаңгыс оглум бо-дур. Чаа-ла чеди харлыг эр-дир – дээш, чанынга маңнап келген оглун чассыткаш: – Даштыгаар барып ойна, оглум – диген. Мээң бо кижимни эр-тем-сургуул чедирип, бурунгаар улуг черлерже чорудар силер... А бо кадайым менден он тос хар бичии кижии бо. Дуу Моолга өөре-нир дээш, назы-харым-даа дөгүй берген чораан кижии-ле болгай

мен. Мен-даа ам моон үнмес-тир мен. Мээң бо кээргенчиг кижилеримге дузалажып, кожа ажылдап чорууруңну дилээр-дир мен, оол.

– Ынчанмайн канчаар, хайырааты, силерден ырап кай баар бис – дээш, Эзирбен сөгүрэн.

– Ам ынчаарга, ырлап бер, дуңмам. Сээң тааланчыг үнүң дыңнап чыткаш, бичии кум кынныптайн – деп, Алдын-чайзаң карактарын шимгеш, ыды чиде берген.

Эзирбен дошпулуурун алгаш, кезек хөөнүн кирип, уяңгылыг кылдыр дыңгылдайлай каапкаш, чоон, хоюг, үн-биле ырлай берген.

Эзирбенниң үнү бирде ырап, бирде кыңгырткайнып чаңгыланып, ижин-баарны ажыңнадыр куюмнадып, тааланчыг чазамыктап куттулуп турган. Даштын өглерниң улустары өг даштынга чыгып келген, харамдыгып дыңнап турганнар...

Хенертен агай: «Адыр, сокса, Эзирбен!» деп алгырыпкан. Чайзаң ийи-үш катап кедергей улуг тынгаш, шимээн чок барган. Барысхөө кускуннапкаш, ону куспактааш, соой берген чаактарынче ошкаан:

– Ачазы, ачазы, канчап бардың? Өршээп көр, өлбейн көр, сен чокта канчаар бис? – деп, мөчөөн ашааның бажын куспактап алгыргаш, угаанын оскунупкан.

– Күжүр эрни. Чараш-ла өлүр-дүр сен аа, хайыраатым! – дээш, Эзирбен карааның чажын-даа чотпайн, доңгайып алгаш олурган... – Чараш чурттап кааш, чараш өлүр!..

* * *

Орайтадыр ийи катышкы бо келген. Санаа хой үңгерип алган, а Эзирбен дөрт дугаар уруу Саяакайны ушкарып алган. Чайзаң сугга хой кадарып турган уруу-дур ийин.

– Бо чоп читтиңер? – деп, Эңгисмаа оглун эмзирип олура айтырган.

– Улуг кажыыдалга таварышкан улус-тур. Даа аалга баарывыс билек, чайзаң бурганнай берди. Улузун каап чадап, шаг болдувус.

– Хөөкүйнү, үстүү оранга үүле-херээ бүдүнгүр болзун – деп, Эңгисмаа чугааланган:

– Дыңзый берген турган болзумза, Барысхөө угбайга баар чүвемни.

– Ийе харын, сени айтырып олурду. Ам ында чай-даа чок. Бо айтып берген хоюн алгаш, дүвү-далаш чоруптувус. А чайзаң

дириг чыда, бо чаа төрүттүнген оолга аныяк мал айтып берди. Уругларым, ха-дунмаларым! Бир кижиге төрүттүнүп турда, өскези кызыл-душтап турар, эрээн-шокар өртемчейниң үүлеси ындыгдыр. Күдээм, Санаа, хоюң дөгөр, оглум. Уруглар дузалажыңар, честеңерге – деп, Эзирбен чугаалаан.

Аъш-чем белен болуп, оолдуң доюн чооглап турда, Эзирбен Алдын-чайзаңның чугаазын ол-ла олчаан дыңнаткаш, оглун Күдерек деп адап каан...

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Барысхөө Эзирбенге чүгө четтиргенин илереткенил?
2. Алдын-чайзаң биле Эзирбенниң диалогун сайгарыңар.
3. Алдын-чайзаңның чагыгларындан чүнү билип алдыңар?
4. Эзирбенниң «Чараш-ла өлүр-дүр сен аа, хайыраатым!» деп домааның утказын канчаар билдиңер?
5. Күдерек деп атты кымга тураскаатканыл?

Бирги кезээңге допчу айтырыглар

1. Бирги кезекке пландан тургузуңар.
2. Бирги кезектиң композиция болгаш сюжедин сайгарыңар.

ИЙИГИ КЕЗЭЭ

Бирги эге

Хүннер, айлар, чылдар эртип-ле турган. Караа багай Эзирбенниң өг-бүлезиниң амыдыралы чоорту чиигеп, кошкул-хөреңгизи немежип, хостуг үези-даа арбын апарган. Эзирбенниң аалы – чок апарган Алдын-чайзаң агайы Барысхөө угбайның аалындан улуг ырак эвес, даады-ла үнүп-киржип, амыр-мендизин айтыржып, инектерин саап берип, Эзирбен алгы-кежин-даа эттеп, тараа-быдаазын-даа соктажып, кады амыдырап, алышкы, угбашкы дег чурттап турганнар.

Караа согур «Кускун-хаай» деп шолалыг Эзирбен оглу шору доругуп, дөрт-беш хар чеде бээрге, барган аалының оолдары-биле хүрештирер. Боду караа-биле көрбес-даа бол, чедип чоруур Шимей уруундан: «Че, канчалды, уруум?» деп айтырып-ла олурар. Ол оглу октап-даа каарга, октадып-даа аарга, дөмей-ле хөлзээр, өөрүүр, оглун ошкап-чыттап шаанга кирер. Оозу база адазынга чассыыр, ынчалза-даа ам-даа чаа-чаа аргалардан айтып берзин дээш, алаң кылгаш туруптар.

– Хаа, Эзирбенниң оглунуң күдер, улуг деп чүвезин аа. Мындыг чаш хирезинде хол-халының улуун, ана улуг кижиге

холу-ла. Өзүп келгеш, шынап-ла, улуг мөге кижиге болур эвес чүвө бе? – дигир кижиге хөй.

– Өже берген ийи караамның орну ол-дур ийин, ха-дуңмам! Эр чаңгыс оглумну карактап, кээргеп чоруур силер. Чүглө мөге эвес, а сеткил-чүрээ база баадыр шинчилиг, уян болгаш буян долган кылдыр өстүрүп каар мен – дээш, оглунга чоргаарланып, эргеледип-чассыдып олургулаар.

Күдерек үш харлап турда, адазы, авазы, улуг угбалары, Кумай, Албарактар, Самагалдайдан даайлары Тонай, Танайлар, Барысхөө агай дээш он шаа кижиге Эзирбенниинге чыгылып кээп, чаш кижиниң бажын кыргаан. Оглунуң алдын ышкаш дыдыраш сарыг бажының кескен хылдарын хөм сапыаяжыкка суккаш, Эңгисмаа дөрде «уруглар аптаразыңга» суп каан.

Ону кескен даайлары бир-бир төрүүр шүрлең инектер, Кумай, Албарактар кадайлары-биле үш-үш хой, өшкү, Кайгал Майнак честези чүгүрүк доруг аът белекке берген.

А Барысхөө агай олургаш, барбазындан оглунуң торгу тон, кадыг идиин уштуп келгеш, Күдерге берген.

– Чаа, оглум, бо сээң найырыңга келген чонуңга бараан тудуп, девип-самнап кал! – деп, Эзирбен оглун хөөктүргөн.

Бичии Күдер өгнүң ортузунга шап-ла шалдаң үнүп келгеш, ийи холун хартыга дег херипкеш, долгандыр девип-девип, чаражы кончуг борбак дөңмектерин чызыладыр часкагылаан.

Хамык улус чир шоң дүжүп, чаш Күдеректи чаптап, ойда-доңгая дүжүп турганнар.

А Эзирбен дошпулуурун алгаш ырлай бээрге, шупту деңге ырлажып; эрте-бурун шагның «Эве хемим», «Долгай Таңдым», «Узун Тезим», «Бодаганныг эңгин тебе» деп ырларын сагыш хандыр бадырганнар. ...

...Ооң сонда Эзирбен дошпулуурун кезек допчуп олургаш, шала чавыс, сүлчээлиг, ынчалза-даа хедер-дедир аян-биле:

Малым бажын бодум билийн,
Манчы-кыдат хунаавазын.
Арзайтының тайгазынга
Төлүн каггаш, кажа берди... –

деп ырлап чорда, Эңгисмаа ашаан соксадып, билээнден шелип:

– Бо канчап баадың? Орталан, еске улус дыңнап каапса. Ам база албан черинче келдиртип, шүүдеди берзе, канчаар сен! – диген. Улустуң ыды чидип, тараар улус тарап чанып эгелээн...

2-ги эгениң кол утказы

Бир чыл эрткенде, орай күзүн. Танайның өөнгө Кумай, арган, чинге Албарак кудагайлары, хөнү сынныг, чалыы Санаа күдээзи олар дүне келгеш, Окаанчыкты аалындан үндүртүп алганнар. Олар дөрт чыл бурунгаар Эзирбенниң караан согурартыр эттээн Окаанчыкты боомнуң эриинче чыгадыптарга, бир хая эриинге илдиккеш, караңгы тамыже алгы-кышкы-биле аңдарлып бады барган.

Аъттыг эрлер боомнуң адаанга келгеш, хая дашка чылча дүшкен Окаанчыктың мөчү-сөөгүн көргөш, байырлашкаш, тарадыр халдып чоруй барганнар. Ол дүне кылын хар база чаапкан... Окаанчыктың кокай-бөрү, кускун-сааскан дойлап каапкан мөчү-сөөгүн, чүгле үш хонганда, таварылга бооп эртип чыткан кырган кадай көрүп каан... Шак ынчалдыр Эзирбенниң өжээнин негеп алган.

Үшкү эге

Күдерек беш-алды хар чеде бергеш, ачазының ыткан тоолдарын болгаш солун чугааларын аажок сонуургап дыңнаар, а чамдызын боду-ла шээжи-биле билир апарган. Ылаңгыя ачазының сураглыг мөгелер дугайында тоожуларын, тоолдарын мага ханып, сонуургап дыңнаар турган. А ачазы оглунга бодунуң кырган-ачазы мөге Сагаан-Бежи дугайында төнчү чок солун чугааларын ыдып-ла чоруур.

Ачазының мөге, күчүтен кижилер дугайында солун чугаалары Күдеректи кара чажындан бир янзы кижизидип, эрес, эрзиг, угаан-сарыылдыг болурунче албадап-даа, өөредип-даа турганы магат чок. Күдерек кара чажындан-на чүгле даштыкы хевири-биле эвес, а иштики сагыш-сеткил тургузуу-биле мөге кижиниң омур-хевиринге дөмейлежир апарган. Ол хорадаар, кылыктаныр, мөгаттынар деп чүве билбес. Даады чазык-чаагай, маажым болгаш кончуг кичээнгейлиг чоруур турган. Оглу ойнап чорааш келирге, ачазы хүлүмзүрүп:

– Чаа, мөгевистиң идик-хеви бүдүн келди бе? Оолдар-биле хүрежип турдуң бе, оглум? Кашты октадың? – деп, өске улусче бүдүү имнеп, хөөктүрө аарак айтырар.

– Хүреш билбес оолдар тон олар боор чүве-дир, ачай. Мен оолдарның хевин-даа ора сокпас кижидир мен. Аргалыг болза хей-биле чиикке каарын бодаар-дыр мен. Чамдыкта күш шуут хереглес-тир мен. Таптыг көрүп турарга, билдингир апаар чүве-дир. Бир оолдуң буду кошкак, өске оолдуң холдары сула, а чамдык оолдар чеже-даа күштүг болза, бодал чокка кайы хамаан-

чок шимченир дээш, бо кижиге алзып алырлар-дыр – деп, Күдер ачазынга хөлчок идээргеп чугаалаан.

– Хо-о, ана кырган өгбөң мөге Сагаан-на-дыр сен але, оглум. Чаа, чамдык оолдар октадыпкаш, хорадап, ажынып, хөрлөп туруп бээр боор чүве. Ындыг таварылгада олар-биле бакташпас сен аа, оглум. Мөге Сагаан черле ажынып-хорадап чорбас, шала хоомай арга кылбас, октаарда арыг аппарып дүжүрер. Ынчан кандыг-даа маргыш турбас боор чүве, оглум – деп, ачазы оглун чассыдып, чагып олуар.

Эзирбен оглунуң аыш-чем чииринче улуг кичээнгейни салып турган. Чеже-даа чединмес болза, эът, быштак, чөкпек-биле оглун тоттур чемгерер. А кол-ла ижиртир суксуну хойтпак турган.

База бир кол айтырыы – уйгу. Эзирбен: «Чаш кижиге уйгу херек. Удуур уруг өзүген, кадык-шыырак болур. Аажы-чаңы база турум, чазык-чаагай өзер. Ылаңгыя эртенги уйгу – алдындан артык үнелиг, удаан чаш кижини оттуруп болбас. Уругну дүъш соонда, хүндүс база удудар болза эки. Уйгузун хандыр удуп өскөн уруг – улуг-шыырак, өске эштеринден угаан-сарыылы-биле безин ылгалып, сайзыраңгай болур» деп чугаалап олуар.

...Чылыг суг азы бүлээн хойтпак ижирткен соонда, оглунга чудурук хире быштак азы чөкпек буза тыртып бээр. Эртенги чеми ол. «Далашпа, оглум, эки дайна чемниң амданын ожаап, таалап олургаш чиир чоор. Ынчан чем хоолулуг болур» – деп өөредир.

Чамдык эртеннерде улуг аяк долдур арбай далганын саржаг, ааржы азы өреме каггаш, угуп чидиртир. Арбай далганын кончуг изиг, чаа эскен сүт-биле былгаарга эки. А кежээ удуур мурнунда чип болбаан чем. Сарыг хайындырып, херек ажыдып болур. Ынчан уйгу каая келир.

Эзирбеннерниң бир ыдыктаар ынак чеми – чиңге-тараа. Ары, өвүр оюннар, сояннар ону хоо-тараа дээр. А иргиттер – чиңге-тараа дээр. «Чиңге-тарааны анаа дайнап чоруурга безин, кадыкка аянчок эки. Кол чүвези – мага-ботка чаг тывылдырбас, оозу кайгамчык. Чиңге-тараа дайнап чоруурга, семис кижини безин арыптар чүве болбазыкпа. А мөге кижини суглугур семис болурга, шимченгир эвес, хөй деридер, бичии шимченипкеш-ле шаа үстүр, чүрээ дывылаар, аартаар. Ындыг мөге шоолуг хүрежи-даа албас, а анаа халбактанып алган турар – деп, Эзирбен оглунга чагып-сургап олуар.

Чай дүжери билек, иргиттерниң арбан, сумузу Алдын-чайзаң кадайының аалын эдерип, тайгаже чайлаглап үне бээр. Хады, пөштүг, сериин оыттуг чайлагга баргаш, Күдерек авазы, угбалары-биле кады оыт-сиген, ай, бес, кичигене, эмишкеек

чыып тура чайлаар. Каскан, чыгган оът, дазылдарын кургадып, кадырып, мага хандыр чип, идээлеп-даа турарлар.

Улуг-Хайыраканның сыннарында, аяңнарында, өзеннеринде кызыл кат, көк-кат, кара-кат, инек-караа, чадаң-кат, честек-кат, казылган-кат, кызырак-караа, чодураа, киш-кулаа, долаана дээш каттар эндерик. Эзирбенниң уруглары, өске аалдарның уруглары-биле бир дөмей, чыып чиирлер. А шынааларның честек-кады хөй ак аъттыг эртерге, дууглары кызыл апаар.

...Чайын, күзүн Эңгисмаа эм оъттарны эндере чыып алыр: чойган карты, артыш-шаанак, кара ай, кара быдан дазылы, теветкудуруу, хадыыр-сарыг чечээ, хүн-эдерер сывы, чочагана бүрүзү дээш чүнү чок дээр.

Эзирбенниң бир кончуг үнелээр, тейлээр, ыдыктаар оъду – оргадай. Ону тыва улус «улуг оът» деп хүндүлөп адаар. Эзирбен ол оътту хөйнү-даа эвес, а беш-алды хире дазылды тайгадан чалап аар турган.

...А эң-не кол чарты – мөге кижини ону ишкеш, эки хүрежи, эът-ханын сайзырадырга, дүрген күш немежир, дүрген дыш алыр, а хүреш үезинде сүрээдеп, коргар деп чүвези эвээжээр. Ынчангаш улуг мөгелер оргадайны хире-хире болгаш-ла кылып ижип ап чоруур...

Өггө чемге холуур, амдан кирир оът, дазыл-ла көвей.

Чаглыг мүн, манчы-хуужуур, бууза кылганда, койнутту эндере каап алырын Эзирбеннер черле утпас. Койнуттуг манчының азы буузаның чыды Эзирбеннерниң өөнден кайы оранчокка айдызап, мургудуп чытталып кээр.

Шала күскээр. Сөөлчерниң ховузунга инек кулчазы айыраң чайт кылдыр чечектелип, шыптына бээр. Эзирбеннер чыгган кулчазының бажын кургаткаш, соктаашка чуура соктап алыр. Чүве дөгөргөндө, ижин-хырын мүнүңгө ону эндере кааптарга, дендии-ле.

Чем кылып турда, Эзирбенге чедер кижини турбаан. Шак ол нарын, мерген чүүлгө Эзирбенни кырган-авазы Бадыма кадай өөредип каан.

Манчының, буузаның, саптыг эъттен кылган мүннүң-даа, чаглаан чудан-быдааның-даа кол амдан кирир холуксаазы – тайга согуназы-ла болгай. Ону Эзирбеннер ийи-үш таалың чедир казып белеткеп алырлар.

...Кончуг мөге эрлер тайга согуназын чүрек согуун күш-телдирер, сеткил-хөөн омакшыдар, изиг соокка челбингенде, шырыныкканда ажыглаарга эки деп санап чораан.

Эр кижиниң эът-ханын туттундулар база бир үнүш – тайга тооруу-ла болгай. Кыжын, төнмөс-батпас узун кезеңдерде адазы Эзирбен дошпулуурлап, тоол ыдып олурда, уруглары долгандыр олурупкан, тоорук казаан олурарлар.

...Ийе, харын, кандыг-даа чоннуң аразында экизи-даа, багы-даа бар. Эзирбен ажы-төлүнгө өөредиглиг болзун дээш, үгүлүүт шинчилиг, чалгаа өг-бүлө дугайын төөгүп эгелээр: «Шаанда иргит сумузунга ажыл кылырындан чалгаараар, чүвө тоовас, даарта хүнүн бодавас, бот-боттарынга каржы-хажагай, алгыш-чогуш кырында турар өг-бүлө чурттап чораан-дыр оо! Чаңгыс хүнүн бодаар боорга, чон «чаңгыс-көрнүрлөр» деп шолалап алган.

Адак соонда дора өлүр эвес, бот-боттарын чижиптер чазып, ок-бижек тудуп алгаш, кыр-кырынче шуражып туруп бээрге, кожа-хелбээ чону чөгөнгөш, шуптузун тоо-быдарадыр ойдадып, бай улустарга хөлөчүк кылдыр дужаап бергилепкеннер. Оң соонда-ла «чаңгыс-көрнүрлөр» кулдуң аар үүлезин эдилеп, оорга хөндүрүлбейн ажылдап тургаш, ам-на угаан киргеннер. Беш чыл дургузунда кулдандырып келгөш, арай деп хосталганнар. Багай өөн чазак-чагырга чери дедир эгидип берген. Төрөөн уязынга ээп келгөш, «чаңгыс-көрнүрлөр» ыглажып-сыктажып, куспактажып, чыттажып, кажангызындан эп-найыралдыг, эрес-кежээ, бай-шыдалдыг чурттай бергеннер-дир оо!».

Ачазының тоожузун дыңнааш, уруглары боданып, барбаларда чыып алган тараазынче, доңуруп алган чижинче, кудуп алган чөкпектеринче, дааранып олурган авазынче, тараа соктаан ачазынче көргүлөп, бот-боттарынга каржы-хажагай болбайн, улуглары бичиилерин чассыдып, бичиилери улуглары хүндүлөп, эптиг-найыралдыг олурарлар...

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Эзирбенниң өжээнин кымнар, канчаар негеп алган-дыр? Эзирбенниң кожамын дамчыштыр чүнү илереткен деп бодаар силер?
2. Күдеректиң хылбык доюнга олчазы.
3. Ачазы Күдеректи канчаар кижизидип турганыл?
4. Үшкү эгеден чүнү сонуургадаңар, сөзүглел-биле бадыткаңар.

Чогаадыкчы ажыл

1. «Эзирбен – ынак маадырым» – реферат.

Дөрткү эгениң кол утказы. Ол күзүн Алдын-чайзаңның орнунга иргит сумузунуң даргазынга шала турамык, үжүк-бижик-даа орта билбес, чон-биле-даа чугаалажып, эдержип албас, эмин эрттир чалыы Оюн Кендишти олурткан.

Ооң бак чаңнаарыга Барысхөө агай хамык малын, эштенчи-кош-танчыларын эдертип алгаш, Самагалдайже көжүп ажа бергеннер. Танай биле Тонай үш шары сүрүп эккелгеш, Эзирбен биле Эңгисмаа багай өө, каш малы, кошкулу-биле көжүрүп алгаш ажыра бергеннер.

Самагалдайга келирге, Күдерге аажок эки болган, чүге дээрге долгандыр чаа оолдар, уруглар. А бо черниң оолдары хүрежип турда денди. Баштайында Күдерек октадып-ла турган. Чоорту октап эгелээн. Каш хонганда, оолдар аразынга: «Дуу иргиттерден улус көжүп келген. Оларның оглу Күдерек деп оол хүрешкен-не оолду арыг октаар кижидир» деп чар тарай хона берген.

Бешки эге

Самагалдайның тыва адын Белдир-Оймак, а ооң чанында арганы Белдир-Арыг дээр. Тыва нояннар моол хайыраатыларынга чашпаалааш, ук черни Самагалдай, азы моол дылдан очулдурарга, «Оттуг орук» деп, а Белдир-Арыг деп черни Жаргалант деп моолдап адап кааннар. Чүге дээрге моол дүжүметтерге тыва чер аттарын адаары берге, дылы сына берги дег болду ыйнаан...

Шак-ла маңаа Таңды-Тываның эң-не баштайгы найысылалы Самагалдай 1770 чыл үезинде тургустунган.

Самагалдайга Таңды-Тываның баштайгы чагырга чери туруптарга, «бөрүнү сааскан кезээде эдерип чоруур» дээри ышкаш, 1772 чылда ынчан Хөл-Өөжү деп черге турган сарыг шажын хүрээзин Самагалдайже, чызаан чанынче көжүргөн.

...Эзирбен дошпулуурун туткаш, хөөмейлеп, каргыраалаарга, кадайы Эңгисмаа дыңнааш, чаагы долбанналып, арны кызып, ашаанче хүлүмзүрүп көргөш: «Ча-ча, кырган кижиди чүнү ынчип кожаңайнып олурар чүвөл!» деп мегелеп хыйланып каар. А улуг уруглары ава, ачазын чаптап, удур-дедир карак басчып каарлар.

Белдирден куду баткан чаңгыс хемни база-ла Самагалдай дээр. Ооң адаккы агымында чокпак аргажыкты Чодураа дээр.

Чылдар эртип-ле турган. Эзирбеннер биле Барысхөөлөр колдуу-ла чаңгыс өг-бүлө бооп чурттап-ла чорааннар.

Эзирбенниң уруглары өскөн. Шуптузу өгленип-баштанган, аңгыланган. Өөнгө чүгле хеймер уруу Шивей биле чаңгыс оглу Күдерек артып калган. Ынчаарда Күдер чаа-ла 16 харлаан турган. Ынчалза-даа ооң мага-боду бодунуң үе-чергелеринден онза ылгалып өзе берген. Узуну багана-ла. Ачазының багай өөнүң дүндүүнге өрү сунган холу-биле чеде бээр. Эгиннери делгем, хөрээ аптара дег калбак, буттарының дөңмектери үрүп каан сыңый дег дартагар, чодалары соонда ийи чарлы берген

кырлаң шыңганнардан бүткен, ол хиреде бели чиңге, ижин, баар дужунда кыдырык шыңганнарлыг. Ооң холдарының дыңзыы ана кыскаш-ла. Сегирип алган кижизин кыймыш кылынмас кылдыр кыза тудуп алырга, тын бачыдап, мөгүдей бээр.

Күдерек анаа эш-өөрүнүң аразынга хүрешкенде, кымга-даа кагдырбас апарган. Ону улуг улус безин билир, эрге-дужаалдыг дүжүметтерни безин кайгады берген.

– Назы-харың бичии-даа болза, дыңзыың аажок апаргандыр, оглум. Бир эвес шынап-ла мөге болуксаар болзуңза, чараш девип, кашпагай хүреш аргаларынга эки өөренир болзуңза экидир – деп, Күдерекке адазы чагып олурган.

Ол хүн оваа дагыыр хүн турган. Эзирбеннерге Танай аъттыг челзип келген. Барысхөөнүң малын үндүр ай депкеш, чанып олурган Күдерекке кел-сал-ла:

– Че, чээн оол, оваа дагыыр черже чоруулам. Сени бөгүн шенеп хүрештирип көрзе деп бодаан чүве – дээн.

Эзирбен даңзада таакпызын таваар тыртып олургаш:

– Алгаш бар, катым. Өзе берген оол ышкажыл. Хүрешсин. Ада-иезиниң өөнге кырыыр дээн эвес бо – диген. Барысхөө ону дыңнааш, аажок өөрүп:

– Мен база ол байырлалды барып көрейн адырам. Ылаңгыя Күдерек хүрежир дээрге, оон солун чүве каяа турар – дээш, өртегде кончуг чүгүрүк кула аътты Күдерге эзертеткеш, бодунга мундургаш, а боду чааш доругну мунуп алган.

– Че, Күдерек, бир эвес шүүр болзуңза, ол мунуп чораан кула аъдыңны алыр сен – деп, Барысхөө угбай оваа дагыыр черже бар чыда, орук ара Күдерекке чугаалаан. Күдерек ону дыңнааш, бижииргеп, ыядып-даа чорза, кончуг кула аътты алыксааш, ишти-хөңнү сүрээдеп чораан.

Дүжүт оваазынга Өлзей-Очур ноян баштаан хамык дүжүметтер чүзүн-баазын торгу-маңнык, хорагай, савыяа, чаңгай, сууйлумбу кеткен, былгаар кадыг идиктерлиг сөктүп келгеннер. А Самагалдай хүрээзиниң хамык ламалары ном-судур номчаан, бүрээ, бүшкүүрүн, амырга, туңун эдискен, коңга, дамбыра, шаңкеңгиргезин соктаан. Анаа араттар, аъттыг, чадаг – кижиде бажы кизирт, аът бажы козурт, хөлзээзинниг, хайымныг.

Байырлалдың кол чарты шуудап, Амбын ноян аралбаты чонунга байыр чедирип, алгыш-йөрээл салган соонда, хүреш болурун чарлапкан. Ламалар-даа овааны дагып-ла эгелээн.

...Мөгелерни чазаанчылар даңзылап эгелээн. Түңнеп кээрге, алдан ажыг мөге болган. Оон-моон хүрежип болгу дег аът-ханныг,

шала бижииргеп турар аныяк-даа, улгады берген-даа эрлерни албадап киир бижиирге-даа, чаңгыс мөге чедишпес болган.

Ол аразында Танай Күдеректи дилеп, улус аразынга маңнап-ла турган. Күдерек мөгүдөп-сүрээдээш, даайының алгызын, кыйгызын-даа дыңнавайн, бир-ле танывазы улус аразынга кыстына берген турган. Ону Барысхөө тып алгаш, ол-ла дораан Танайны кый депкен. Ол Күдеректин адын хүрежир мөгелер аразынга киирип каан.

– Даай, ынчанма, коргар мен, шыдавас мен! – деп, Күдерек бар шаа-биле хедерленген.

– Ажырбас! Черле ичелеве шүве, чээн! – дээш, Танай тудуп чораан барбазындан бодунуң аныяанда кедип чорааны содакшудаан уштуп келген.

– Мону кет. Сеңээ арай-ла бичии боор, ынчалза-даа дүүн олургаш, бичии алгыдыр даарап чыткан кижичи мен – деп, даайы чугаалааш, Күдеректи хүрежиринге белеткей берген.

– Ха-а! Бо бичии эрниц эът-ханының чаражын аа! Кандыг кончуг улуг, чаагай, күчүтен төл боор. Сөөк-саагының калбаан. Шырайын көрүңерден, түрлүг-ле дүндүгүр хүрең чүве. Бо ылап мөге кижичи-дир... Кымын төлү боор? Кымыл ол? – дижип, чон шоогайны-ла берген.

Алдан дөрт мөгени девидип үндүрүпкен. Хамык мөге девип-самнап келгеш, Амбын ноянның, ооң чазааның кежигүннериниң мурнунга кээп дөңмээн часкааш, дедир ээп чоруур. Адак соонда Амбын кожууннуң эң алдарлыг үш мөгези – сояннарның мөге Онаакай, кыргыстарның бөөлдээр Шээжик, шалыктарның начын Сорукту олар шөлге девип-самнап, кылыйган эзирлер дег, шимчээр-шимчевес апарган чоруп олурда, оларның соондан ёзулуг даг-иргек дег улуг, хатка киискип турар кара сегел салдыг, сураглыг мөге Чогдур чаа-ла бош даг дег шимчеп үнүп олурган.

Шала бижииргеп, бир-ле дугаар хүрежиң үнүп турар Күдерек пөрүктенип, адактың соондан кандайы кончуг анаа-ла ийи холун далбаңнадып, буттарын дырбаңнадып девип чоруп олурган.

Хүреш-даа эгелээн. Ол онагда Күдерге демги ол улуг-чаагай Онаакай таварышкан. Ынчалза-даа Күдер ону баргаш, туткаш-ла, доңгайтыр шелип кааш барган.

Даайы Танай чээнин уткуй маңнап келгеш, куспактап алгаш:

– Че, көрдүң бе, ол октаан кижичи соянның Онаакай деп ат-сураглыг мөгези эвеспе. Сени шенеп, аңаа чишке каап бердилер. Ам сенден сести бергеннер эвеспе. Кол аргаларыңны шала сула мөгелерге ажыглава, бичии камна, чээн – диген.

Дараазында онагда ана өжеп турар чүве-биле демей, кыргыстарның мөге Шээжикке Күдер таварышкан. Үр-даа болбаан, Күдерек карак чивеш аразында Шээжиктин бир будун мырыңай майыктан алгаш, өрү шелгеш дүжүрерде, Шээжик чушкуузу-биле чер шанчып барып ушкаш, арай боорда туруп келген. Күдер аңаа турарынга дузалажып чыдырда, Шээжик шугулдап, ооң холун доңгун адыра идипкеш, маңнап чоруй барган.

Танай база уткуп келгеш, чээнин сургаан:

– Хоомай чүве кылба. Оон ыңай улус кемдедип калдың. Буттап алган кижини ынчаар өрү көдүрер боор бе, дораан-на октап аар болгай.

– Караа согур Эзирбеннин оглу диди... Шаанда Амбын ноян аңаа аңдын шамнааш, караан согурартыр шаптырып каан дээнигай. Адын Күдерек дээр чүве-дир... Угу мөге Сагаандан үнген чүве ышкажыл – джип, чугаа-соот тарап-ла турган.

Дүжүт-оваазын дагаан хүрешке шүгген мөгени хунан аът-биле шаңнаар. Бо хүрежип турар мөгелернин аразында ындыг шаңналды четтирип чорааннар кайы көвей. Ынчалза-даа эгеле чаш Күдерек ат-сураглыг, дуу Моолга сеске киир хүрежип, Ары оюн, Хемчик ынаар безин барып үжүүрлежип, шүглүп-даа чораан Шээжикти ынчаар арыг октап каарга, өске мөгелер сести берген.

Үшкү салыг эгелээр мурнунда, мөге Чогдур бодунуң эдертип чорууру он ажыг чөвүлекчи, чазаанчы эштери-биле ыяк сүмелешкеш, Күдерни амалапкан.

Чон-даа, улуг шуурган эрткен чүве дег, шимээргей-ле берген.

– Аа, кончуг Чогдурга бичии оолак чүү боорул аан! Балдыр-бээжек чүведен чүге-ле коргуп турар мөгелерил аан бо-даа дээр кижилер бар.

– Чок, бо черле Таңды-Тывавыска чаа эзир кылыттып ужуп үнүп олурар-дыр! Чаражын аа! Ол маңаа шүүр! Ол ооң соонда-даа кымга-даа дүжүп бербес – джип, улус чугаалажы берген.

Күдернин сүмележиштер чаңгыс-ла эжи – Танай боду безин аамайланып калган. Чогдур ынчап баар боор деп ол манаваандаа, шүглүр дээш келген. Ол бо хүрешке билек дег өл шеттерни ууй-чаза таварып, сый шелип тургаш белеткенген. Тускай тудар черлиг кылдыр сомнап каан көдүрер-даштарын идиниң улдуңнары чарлып турар кылдыр көдүргөн. Хүреш мурнунда ийи-үш хонук дургузунда кескен хаак кырынга аңдаштанып, сооттунуп, эъди-кежин дадыктырган.

– Бо сени амалаан мөге өвүр-оюннуң мөге Чогдур деп кижидир. Сөөлгү дөрт чылда Амбын кожуунунга чарнын довуракка

дегзип көрбээн, тулган мөге эвеспе. Бир эвес душ бооп мону маңаа октаптар болзуңза, шүүлгөн, шүүлбээниң-даа хамаан чок! Сээң келир үеде салым-чолуң шиитпирлеттине бээр деп билип ал. Бо олулар Амбын ноян сени чандыр көрбөс. Та мөгези кылып аар, та күдээвис Эзирбенге өжээргээш, сээң амы-тыныңга кыжаныр чүве... Чок болза дүжүп бер, чээн. Чүве айыылдыг-дыр.

Күдөр боданы берген. Боданыр-даа чай чок харын. Чүнү канчаарыл? Танай-даа дүндүгүр. Күдөр-даа ыт чок, ылым-чылым апарган. А чон хүреш көрүксээш шимээргеп-ле, кускуннап, курайлап-ла турган.

Ол аразында Күдөргө Барысхөө агай кылаштап келген.

– Бо чараш хүрежип турарың анаа эвес-тир, дуңмам. Маңаа албан шүүр сен. Ол болза бистиң иргит сумувустуң ат-алдарын бедидериң ол-дур. Кажан шагда адаң Эзирбен мээң «бүлемниң адын-алдарын камгалааш, ийи караан маңаа оскунган чүве. Ам сен бистиң арбан, сумувустуң адын камгалап, ажы-төлдери-вистиң хей-аъдын көдүрериң ол-дур. Тут-ла, дуңмам! – диген.

Шала сести берген, чайгылып олурган Күдеректи ол сөстөр чалгынналдырыпкан ышкаш болган. Танай база-ла эри хайныгып, омаа киткеп:

– Шын-дыр, чээн! Кымга-даа дүжүп бербел! Ам дүжүп бериптер болзуңза, ооң соонда бүгү чуртталганда кул бооп чурттаар сен – дигеш, чээниниң чарын аразынче ажыш кылдыр часкаан.

Үшкү онаг бо-ла болгай. Мөге Чогдур ёзулуг дагның эр кара бүргүт күжү дег чоргаар девип-девип, Амбын ноянның уунче дис баштап тейлей чоруй мөгейипкеш, кара черни сиртиледир маңнап кээп, Күдөрниң мурнунга үзейгеш туруп алган. Ону кыдыындан көөрге, шынап-ла, адыг-мажаалай-даа ышкаш, эът-ханы-даа орта билдинмес, хөрээниң дүгү салгын-хатка сеглеңейнип турар, хыйыр-даа ышкаш тар, каржы, соок карактарлыг, болбаан күчүтен амытан кылдыр көстүр. Ооң тыныжы безин кайы оранчоктан хииктелип кээп, Күдеректиң арнынга дээп турган.

– Черле кортпа, чээн! – дээн даайының үнү ынаар хөй улус шимээниниң аразындан багайтыр дыңналган.

Күдөр хандыр туттурбас дээш дап берип, аткаар шурап каап, Чогдурну дескиндир маңнап каап турган. Чогдур чаңгыс черге шимчеш дивейн үзейтир хыйыртап алгаш туруп-туруп, карбаш дээш, Күдөрниң оң талакы билээнден сегирип алган. Сактыргала, ол хол кижичи холу-даа эвес, а кандыг-бир магачын амытаннның арбаа ышкаш күштүг болган. Күдөр ушта шелгеш чадап каан. Ол аразында Чогдур хенертен хөделгеш, Күдеректи хииктелдир бөөлдей-ле берген. Ынчалза-даа шөйүлдүр бөөлдеп шыдаваан.

Күдерниң буттары узун болгаш, бир будунуң бажы-биле черге тептиккеш, тура дүшкен.

– Кортпа, кортпа! – дээн Танай даайының үнү кулаанга дыңналып кээп-ле турган.

Чогдур Күдерни база бир сегире шаап алгаш, колдук аразындан каккаш, ыргайтыр көдүрүп үндүрө берген. Ам-на ужар боор! Ынчалза-даа Күдерек ушпаан. Карак чивеш аразында Чогдурнуң кустаандан ушта халаан. «Че, ам болзун! Дүүрөөн бот!» деп боданы каапкаш, Күдер Чогдурже халый бергеш, оң холу-биле мегелеп хей каккаш, солагай холу-биле Чогдурнуң оң холунуң содак чеңинден алгаш, кырынче чая тырта чоруй, оң холу-биле ийи бут аразындан алгаш, сөгедектей олура чоруй бажын артылдыр шывадапкан. Кончуг коңгагар улуг кара мөге Чогдур бажын куду кылдыр ужуп бар чорда, сактырга-ла, төнмес-ле чүве ышкаш болган. Ол дүжерде, шала эпчок дүшкен хире, черге ийи-үш каккыланып, сербээдей хона каапкан. Хамык чон шиигайнып, шаагайны-ла берген.

Күдер Чогдурну тургуза тырткаш, ооргазының довураан кактааш, улуг мөгениң белин кужактааш, оң холунуң адаа-биле өде халааш, девип чоруй барган. Чогдур аамайзып кезек турган.

– «Бардам багай, шалдаң соок» деп чүве ол эвес чүве бе? Ол-дур, чаш ажы-төлүвүс өзүп келген, кандыг-дыр! Чогдур-даа ам оңгарылбас! – джип, чон чугаалажып-ла турган.

Шөлдүң соңгу чүгүндө каккан улуг азар адаанда олурган дүжүметтер шала хөлзеп, шимээржежип, баштарын доңгаңнадып, чугаалажып олурганнар. Амбын ноянның арны шириин, түрлүг кынны берген, олурза-ла олурган. Чанында дүжүметтерже-даа, ара-албаты чонче-даа ол көрүнмээн. Ооң карактарын ханы бодал дуглай берген, имиргей өле көзүлген.

Хүреш адакталып, үжүүр чоокшулап келгени бо. Үстүү-шалыктарның начын Сорукту биле Күдерек хүрежир апарган.

– Балдыр-бээжек чаш оолга кагдырып турар канчап барган эрлер боор бо! – деп, начын Сорукту ыткыр кылдыр чугааланып, Күдеректиң талазынче буга дег хыйыртап көрүп каап, содак-шудаан эттинип турган.

Начын Сорукту дээрге Амбын кожууннуң үш дакпыр наадымга шүгген тергийн мөгези, Таңды-Тываның адын кам-галап, Улуг Моолдуң Богда данчыынга барып хүрежип, 560 мөгениң иштинден 4 дугаар мөгеге чедир тудуп чораан, ынчангаш «начын» деп ат-шоланы херек кырында алган, алдарлыг мөге. Ол эмдик дөнен аскырның сармайындан сирбектээш, карааның

чажын борбагнадыр, ыйыладыр силгиптер күштүг кижидең хөөредип чугаалажыр. Ооң ол хүндүлүг ат-алдарын бодап, деңнеп көөргө, Күдерек ооң чаңгыс будунга-даа четпес ышкаш сагындырар.

Үжүүрнүң улуг, биче ийи мөгезин девидип үндүргөн. Хамык көрүкчү чон бут кырынга тура халчып келген. Ноян безин боду билинмейн, мойну узап, харанып олурган.

Күдер сеткил-чүрээ даамчырап, шуудунга кире берген. Ам чүү боор: «Октатсымза-даа, дөмей-ле үжүүрнү алган мен. Бир-ле дугаар хүрежип турар кижиге оон артык чүү турар боор» деп Күдерек боданыпкаш, дүште-даа чок, хүлүмзүрүп каап, шаажаң дег ак диштерин чайынналдыр каттыргылап, аяк дег улуг ала карактары өөрүшкү дола берген девип чоруп олурган.

Чон-даа алгы-кышкы, курай-кускуну аажок турган. Оларның аразында Танай даайы, Садыкай, Иргитчик угбалары, честелери, Барысхөө агай суглар чаңгыс черде чыгылып алган кымны артыр алгырып, ыглажыры ыглажып, ырлажыры ырлажып, хөлзеп турганнар.

Ийи мөге Амбын ноянның чанынга девип чедип келгеннер. Күдерек чоокшулап келгеш, Өлзей-Очур ноянны топтап көөр аргалыг болган. Ортумак сынныг, кедергей коя, каас кыдатманчы хевирлиг дүжүмет хептиг, арны соолбургай куу, карактары каътташкактыг. Думчуу дорт болгаш шала тыртыксымаар. Думчуунуң бир үдүнүң аксында думаа ышкаш кара меңниг. Шоолуг терең эвес эрин салдыг, элээн узун, дөрт илиг хире алды эрин шегелдиг.

Сактырга-ла, Күдеректиң көрүжү-биле Өлзей-Очурнун көрүжү кезек када уткужа каапкан ышкаш болган. Аңаа аныяк, чалыы Күдерниң ак сеткил, сүт дег арыг, чаш бодалдар долган көрүжүңгө каржы сеткил, оп-авыязын, кемниг, хирлиг бодал долган ноянның хөлүгүр көрүжү – чидиг селеме биле кадыг кара хая дажының каккылашканы ышкаш таварышкан дег болган... Ноян, чүге-ле чүве ийик, ол бичии оолдуң көрүжүн угбайн барган. Боду билбейн-даа, караан өскээр дестире берген.

Алдарлыг начын мөге бичии оолче саат чокка шурай бергеш, ийи эгинден сегирип ап чыдырда, Күдерек начынның аайын эдerti чылып бар чоруй, «Шу!» дей каапкаш, майыынче олуртур теверге, дискээ кошкай берген кырган мөге багайтыр човууртааш, аңдарлып бады барган. Чон аажок шимээргеп турган боду хенертен шип-шимээн чок кылдыр ыды чидип калгаш, ооң соонда хиг-хаг кылдыр чүк-чүктен халчып келгеш, ийи мөгени хол кырынга көдүрүп алгаш, ийи талаже алгаш барган.

Амбын ноянның шырайын кижиге билир уш чок. Та хорадап турар, та өөрүп турар. Аксы шала кыдынче тыртыгаш, ырланган ыт-даа ышкаш апарган. Ол хиреде карактары имирерип, хүлүмзүрүп турар. Ук хүлүмзүрүг эриг сеткилдиң хүлүмзүрүү эвес, а соок, каржы сеткилдиң хүлүмзүрүү бооп көстүп турган.

Күдеректиң чанынга угбалары, честелери, төрөлдери, эш-өөрү чыгып келген, деңге өөрүшкүзүн үлежип, шимээргеп турганнар. Ол аразында аъттыг ийи каас кеттинген дүжүмет келгеш: «Амбын ноян сени кел диди» дээннер.

– Хаан-ага кел дээрге, карачыл кижиге баар чоор, дуңмам. Чүгле аксы-сөзүң таптыг туттунуп, сөгүрүп-бараалгаарын утпайн, берген чүвезин алгаш, четтиргениңни чараш сөс-биле илередип каар сен – деп, Садыкай мөгениң дериде берген мага-бодун торгу аржыыл-биле чодуп берип тура, дуңмазын куспактаан. Күдерни төрөлдери хей-аът кирип, үдеп кааннар.

Азарның чанында тип каан кызыл-мыңгы улуг майгын иштинче Күдерни ийи дүжүмет эдертип кирире берен. Ында хөй кижиге-даа чок. Ноябрь боду дөрде олбук кырында олурган. Оон ырак эвесте Самагалдай хүрээзиниң камбы ламазы, а оларның артында ширээ баарында бижээчи дүжүмет олурган. Паштанчы уруг шай-суксун белеткээш, хайыраатыларга кудуп берип, ажылдап турган. Уругнуң арнын Күдерек дыка-ла көргөн ышкаш. Амдыы уруг Күдерек кирип кээрге, сүрээдеп, ыятканындан кып-ла кызыл кылдыр хуула берип, үнер-даа, кирер-даа аргажок турган.

– Амыр-мендээ, хайыраатыларым! – деп, Күдерек мөңдөшкөш, эжик аксынга туруп алган.

Амбын ноян кезек када эскербээн кижиге бооп, камбы лама-биле моол дылда бир-ле чүве чугаалажып олургаш, оон канчангаш-ла көрнүп келген кижиге бооп:

– Хо, күжүр эрни. Кай, маңаа шүүлген мөгөвис бо ийик бе? – деп айтырган.

– Бо-дур, дээрги – деп, дүжүметтерниң бирээзи харыылаан.

– Охаай, че, адың-сывың, аал-чуртуң, ада-иен кым деп кижиге сен, опаң-чипең оглум? – деп, Амбын ноян тоолдарда хааннар ышкаш айтырган.

– Сартыыл-иргиттерниң Тарлашкын чурттуг Хола-Сал оглу Эзирбенниң оглу Күдерек деп кижиге мен, хайыраатым. Ием бо силерниң өвүр-оюн чурттуг Оюн Эңгисмаа деп кижиге. Аалывыс мыя мында Хам-Дыт чанында ийин.

– Чаа, мүн-дүр! Бут кырынга тургаш канчаар сен, олуруп ал!

– Четтирдим, хайыраатым, силерниң мурнуңарга олуруп

алырга, эпчок ыйнаан, турарын чөпшээреп көрүңөр – дээш, Күдерек согаш кыннып мөгөйгөн.

– Черле топтуг, аянныг чугаалыг оол-дур бо – деп, камбы-лама тывалап чугааланган. Амбын ноян ооң сөстөринге таарышпааны илдең, «кх-ым» деп чөдүргөш:

– Чаа, Күдерек, бөгүн та хүнүң онаашканы ол, та черле мөге боор салымың чүве – багай эвес хүрештиң. Ону демдегледип каайн. Ол ышкаш шүүлгөн мөгеге хунан аът бээр деп аазаан кижини мен, ынчалза-даа бөгүнгү хүрештиң онзагай, көрүштүг болганын барымдаалааш, сеңээ дөнен аътты чылгымдан берип шаңнаардыр мен – деп, шала көдүрлүүшкүннүг тоон-биле Амбын ноян чарлык болган. Бижээчизи шуугайда токкуладыр бижиттинип-ле олурган.

Күдерек черге дискектенип олурупкаш, чалбарып сөгүрөөн.

– Өөрүп четтирдим! Моон-даа соңгаар силерге бараан болурун кызар мен, хайырааты – дээн.

– Ооң-биле чергелештир сеңээ бөгүндөн эгелээш, «Мөге Күдерек» деп атты тыпсыр-дыр мен. Чүгө дээрге сен начын кижини Оваа дагаан черге октаан кижини бооп турар-дыр сен.

– Улуу-биле өөрүп четтирдим, хайырааты – дээш, Күдерек күдүк базып база катап чалбараан.

– Ооң-биле кады сени мээң оглум Комбу-Доржунуң мөгези бооп чоруур кылдыр чарлык болуп тур мен! – деп шала хүлүм-зүрүй аарак чарлааш, – ма, бо үш лаңны база белек кылдыр ал! – дээш, ноян ширтек кырынче үш лаң чоосту октапкан. Күдерек доңгайгаш үш лаңны алгаш, хойлап алган.

– Че, Күдерек, бо-ла-дыр амдыызында. Көрдүң бе, кончуургап, көгүп-хөөрөп, мактанып болбас. Сен болза бо хүндөн эгелээш, Танды-Тываның бүгүдө даргазы мээрең-чайзаң Амбын ноян Өлзей-Очурнуң оглу, ызыгуур салгаар тайжы-хувулгаан Комбу-Доржунуң хууда мөгези-дир сен!. Билдиң бе? – деп, Амбын ноян хөлчөк шыңгыы чугаалаан.

– Билдим, хайыраатым! Силерниң чарлыңарны сеткил ханып күүседир-дир мен – дээш, Күдерек сөгүрөөн.

– Чаа, ынчаарга ам чана бер! – дээш, Амбын ноян кезек боданып олургаш: – Адаң, согур карактыг Эзирбен, мээң бо ачы-буянымны шын билип алыр боор. Эрткен чүве эртсин. Ооң човулаңын бурган башкы боду чандырып бээр – диген.

Камбы лама коңгулуурун кыңгырадып, очурун чайып, тарина номчуй берген. Күдер дедирленип алгаш, майгындан үне берген.

Даштыгаар үнүп келгөш, көөрге, амдыы паштанчы уруг бо турган. Күдер ооң чанынга баргаш, шала бижииргеп айтырган:

– Силер мында ажылдап турар силер бе?

Уруг харыы-даа бербейн, өскээр көргөш, пөрүктенип турупкан. Ооң хар-назыны Күдеректен бир-ийи-ле хар бичии. Сыны шоолуг узун-даа эвес, ынчалза-даа хөлчок хөнү, бичии тандаш думчуктуг, оожум төгерик карактарлыг, хүрең-кызыл чаактарлыг.

Харыы ап чадап кааш, Күдерек база эпчоксунгаш, кылаштап чоруур дей берген. Уруг бажын муңгаргай халайтыпкаш, куду көрүп алган турган.

– Адың кымыл, дуңмам? – деп, Күдерек сөөлгү катап сагыш аннып айтырган.

– Дамдыкай – деп, уруг үнү үнер-үнмес харыылаан.

– Мени Күдерек дээр... – Аалыңар кайдал? – деп, Күдер улам сиңниккен.

– Бис мында чаа көжүп келдивис – деп, уруг оожум чугааланган. – Аалывыс кайы диди моң, Шиви-Кудуруу деп черде.

– Аа, а кайыын келген ирги силер, айтырып болур бе? – деп, Күдерек улам сиңниккен.

– Алдыы-чоодулардан. Хөл-Өөжү деп чер дыңнаан силер бе?

– Дамдыкай, бо шай-суксунуң кут!

Уруг ол дораан майгынче шивеш-ле диген.

Күдерек манап турган улузунга кылаштап кээрге, ол-бо чүгүнден айтыра-ла берген:

– Чүү диди? Кандыг ноян-дыр? Чүнү берди?

– Аалывысче шупту чоруулуңар че! Орук ара шуптузун төөгүп бээр мен – дээш, Күдерек чүгүрүк куланы мунупкан. – Бо ам мээң аъдым-на ыйнаан. Сөглээн сөс, керткен ыяш аа?

– Ынчанмайн канчаар. Бодуңнуң-на кызыл дериң-биле ажылдап алган аъдың ышкажыл, дуңмам. Мынча чылдарда кара чажыңдан мээң мал-маганымны кадарып, карактап келдиң ышкажыл. Хүрешкеш, шүүлбээн-даа болзуңза, дөмей-ле бээр турдум – деп, Барысхөө өөрүп чугаалаан. – Чаңгыс оглум мынаар моол чуртунда эртем сургуулга өөренип чоруткаш, келбээн...

...Олар орук дургаар өске чүвелер чугаалажып, оожум чортуп, шошкудуп каап чорааш, мырыңай Самагалдай чоокшулап келгенде, Күдерекке соондан начын Сорукту ызыртыр сүрүп келген.

– Күжүр дуңмам, сээң ийи будуң, ийи холуң ылап-ла мөге кижинии шын-дыр. Күдеректи ёзулуг мөге кижидир деп мактааш, мөгениң аргаларыңга өөредирин азаан. – Мээң аалым Теректиг-Хемде эвеспе.

Оваа дагылгазы байырлал ынчаар доозулган. Байыр-дой чораан улус аалдарынга өөрүшкү-маңнайлыг чанып келгеннер. Өгдө олурган караа багай Эзирбен даштын кел чыткан улустуң каткы-иткизи, чугаа-соодунуң аянындан улуг өөрүшкүнүң ооң багай өөнчө кел чыдарын эндевейн, чүрээ хөлзөп олурган. Ажы-төлү, ха-төрели өөнчө кирип олурда-ла, ашак четтикпейн айтырып-ла эгелээн.

– Байыр-даа эки эртти, күдээм. 64 мөге хүрешкен. Үжен аът чарышкан – деп, Танай чугаалап эгелеп чыдырда-ла:

– Кым деп мөге шүүлдү? – деп, Эзирбен айтырган.

– Кым деп чүң боор, күдээм? Сээң бо кижич аттыг кижичүве-дир. Шүүп калды ышкажыл. Ийе, мырыңай шүүп калды – деп, Танай даңазынга таакпызын кывыскаш, Эзирбенниң холунга тутсуп чыда, магадап чугаалаан.

– Шын чоор бе? Ам чаа-ла он алды харлаан оол-дур бо. Ындыг чаш кижиге октадып турар, канчап барган алдан шаа мөге чүвел ол? – деп, Эзирбен хей-аъды киткеп, хөрээн чайгылап, өөрүшкүзүндөн арны чайынналып турган ышкаш апарган.

– Богда, кырым сынар, шын ийин, күдээ. Бо кожавыс начын Сорукту-биле үжүүр былаашкаш, ша чедирбейн октааш, шүүлдү. Амбын ноян Күдерээвиске «Мөге Күдерек» деп атты тывысты, бодунуң чылгызындан дөнен аътты берди. А бо Барысхөө чеңгевис ол кула аъдын айтып берди.

Хамык улустуң чугаа-сооду дендээн. Кодандан хой тудуп эккелгеш, дөгөргөш, изиг-ханнап, болган чүүлдү сувуразын «быттап» тургаш сайгарып, хөөрежип, колдуу хондур байырлааннар.

– Мээң кырган адам мөге Сагаан деп кончуг мөге кижини дөзээн оол-дур-ла бо. Ол удумун дөзээр болза, ам дөргөн харга чедир кымга-даа кагдырбас хүрежир бо – деп, Эзирбен хөөреп олурган.

– Чок, мен бодаарымга, бистиң кырган-ачавыстың адазы мөге Араажымай деп кижини дөзээн бо. Шын-дыр бе, күдээм – деп, Танай чээнинге чоргаарланып, эктин чайып каап олурган.

Эзирбен оглун бодунуң чанынга олуртуп алгаш, бажын чыттап эргеледип олура:

– Шаңнал-мактал, ат-шола четтирери эки-ле. Ындыг-даа бол, бичии кижичи мындыг чүвелерге өөрээш, эмин эрттир чоргаарланып болбас. Ол мөге Чогдурну көрбөс сен бе? Бардамнааш, чон мурнунга чованчыг апарган. Назын халыыны деп чүве бар. Ол кончуг. Кижини аза-четкерге-даа коштаптар, адыг-бөрүнүң-даа аксынче сунтар чүве ол болдур эвеспе. Ол өй эрте бээрге, аныяк

кижи угаан кирип, амыдыралының оруун тыва бээр. Кол-ла чүве хөөрем, бардам болбас, оглум – деп, Эзирбен чагып олурган.

Күдерек Амбын ноян-биле болган чугааны сувуразын ачазынга дамчыткаш, ноянның чугаазында чаңгыс-ла домакты элдепсинип айтырган:

– Ноябрь мынча диди, ачай: «Сени бодум оглум Комбу-Доржунуң мөгези кылдыр томуйлап тур мен. Мээң бо ачы-буянымны сээң согур карактыг адаң Эзирбен шын билип алыр боор. Эрткен чүве эртсин. Эзирбенниң човулаңын Бурган башкы боду эгидип бээр ыйнаан» диди. Мен ол чугааның ужур-утказын орта билип шыдавадым.

– Дүүнгү хүн-биле чурттап болбас. Ам канчаар, өшкен караам эгидип шыдаар эвес мен. Шагда Апак иревис чүү дээр ийик: «Бакты безин эки-биле харыылап чоруңар. Оон башка, өжээн сүрген кижии өөделевес, адаан сүрген кижии аалга сыңмас» дээр ышкажыгай. Багай оглумнуң келир үези дээш ишти-хөңнүмде адаан-өжээнимни чавырылдырып алгаш, анаа тайбың өлүп каар мен – деп, Эзирбен чугаалаан.

– Че, ачай, даай, авай! Мен силерни эки билдим. Моон соңгаар канчаар чурттаарымны ора-сомалап билип олур мен. Силер чок болза, чүнү канчаар боор мен. Силерни үргүлчү дыңнап чоруур мен. Ынчалза-даа ам силерни маңаа каапкаш, бир чер баарым ол-дур. Багай чүве бодаваңар, байырлыг! – дээш, Күдерек кеттинипкеш, даштыгаар үне халаан.

– Ойт, оглум, кай баарың ол? – деп, авазы соондан алгырып туруп калган. – Че, чоор сен ону, авай. Идер чалыы оолдуң баар чери кайда деп? Билдингир чүве ышкажыл, Ол-дур, оглуң өзүп келген – деп, Садыкай авазын оожуктурган.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Күдеректиң омур-хевириниң онзагайы.
2. Күдеректиң баштайгы тиилелгези.
3. Хүреш үезинде Барысхөө агайның чагыы Күдеректи хей-аът кииргени.
4. Сураглыг мөгелерни октааны, начын Сорукту деп кымыл?
5. Хүреш үезинде Өлзей-Очурнуң омур-хевирини.
6. Амбын ноянның Күдеректи хүлээп алышкыны, шаңналы.

Алдыгы эге

Ийи хонганда, даайы Танай чоруткаш, шаңнал аъдын сүрүп эккелген. Барысхөөнүң берген аъдынга четпес, шала үстүгүр мал болган... Эзирбенниң күдээлери Күдеректиң ийи аъдын дерип кааннар.

Дамдыкайның авазы аарыг, ачазы чызаан черинде албан эр-тирип ажылдап турар. Дамдыкай дөрт бичии дуңмаларын база карактаар. Оюн-тоглаа болган черлерге ында-хаая кээр.

...Дуңмазының шилип алган уруун угбалары Сылдысмаа биле Шивей база «хынап», аалынга барып, уругнуң аарып чыдар авазынга дузалажып, Дамдыкай-биле эштежи-даа бергеннер. Ийи-чаңгыс Дамдыкай оларның өглеринге-даа аалдап кылаштап кээр апарган. Угбалары, ылаңгыя Сылдысмаа, дуңмазы Күдеректи чамдыкта шүгүмчүлей аарак, бичии чедер-четпес тала-ларын чугаалай бээрге, Дамдыкай олургаш:

– Таа, арай ындыг эвес-даа ышкаш кижичорду... Харын онза кижичорду болчук – деп Күдерекке болчуп каар. Ынчан угбалары иштинде өөрүп, шору кыс-тыр деп бүзүрээр апарганнар.

* * *

А Күдерек бир хүн начын Соруктунуң аалынга Берт-Даг баарында Теректиг-Хемге халдып чеде берген.

Күдерек начын Соруктуну Дамдыкайның честези деп билип кааш, бижииргеп, хүндүлээри дам барган. Ийи мөге таваар эъттеп, шайлап олурганнар. Начын Сорукту эри хайны берген хөөрөп олурган:

– Хүреш билбес мөге – чалгааранчыг, девиг билбес мөге – чаржынчыг дижир ышкажыгай. Ынчангаш эки хүрежип өөренири дээрге улуг эртем болдур ийин – деп, Сорукту өөредиин эгелээн.

Күдерек ылап-ла улуг арга-дуржулгалыг мөге кижиниң холунда кирип, ооң өртек чок өөредиглерин ап эгелей бергенин билип, кончуг кичээнгейлиг дыңнап олурган. Сорукту Күдерекке бодунуң чаа содаан бергеш, эрги содаан кеткен. Начын содагланы берген. Күдер база-ла уштунуп каапкаш, кеттине берген.

Девиг дээрге анаа-ла сам эвес, а аажок улуг күш үндүрер, хан-дамыр сайзырадыр мергежил-дир деп чүвени Күдерек ынчан билип каан. Аяңны үш дугаар эргип олура, Күдеректиң шагшинээ төнүп, тыныжы бачыдап, могап-шылап эгелээн.

– Ам билдиң бе? Мөге кижиниң шыдамы, күчү-күжү девириден-не көскү боор чүве. Че, ам эьдиң сооваанда, бичии ыймактажыптаалы. Сеңээ хүрештиң чамдык нарын аргаларын айтып берейн... Сен мындаа мени кончуг чараш октадың. Мен

сени ындыг эки хайгааракчы, аваангыр тевикчи деп билбээн мен. Ынчалза-даа нарын арга дээрге оон-даа артык улуг белеткелдиг болур. Мөге кижиге удурланькчызын бүгү бодун хүреш мурнунда-ла шинчилеп каапкан, канчаар октап болурунуг бүгү-ле хевирлерин бажының иштинге чогаадып каапкан болур... Хүрештиң аргаларын бистиң Тывада ном, судурда-даа бижип калбаан, хоойлу-дүрүмде-даа чок. Анаа-ла ададан оглунга шилчип кээр, салгал дамчыыр чүве бо. А Улуг Моолда ном-судурлуг, хоойлу-дүрүмнүг чүве дээни кай. Ынчап кээрге, хүрешти билири мөге кижиниң бодундан кол хамааржыр. Чүге дээрге чаңчыл болу берген билдингир аргаларга харыы бээри болгаш ону шын ажыглаарын хүреш аргалары дээр. Ону ам маңаа өөренип көрээли – дээш, элээн каш аргаларны начын Сорукту хүрежиш тургаш, Күдерекке көргүскен.

– Хүреш билбес мөге чүгле камгалангаш туруптар. Удурланькчызының шылаарын манаар. Азы кайы хамаанчокка шелип, соо-мурнунче тырткылап, буттарын дажайтыр базып алгаш, адаанче кирибес дээш чаза доңгайып алгаш, чаңгыс черге долганып-ла турар. Ындыг кижини чамдык улус: «Хейин тывар дээш, манап турары ол-дур» дээр. Шынында ол кандыг-даа хейлиг чүве кылбас. Шыладып алган мөгезин аар деңзизи-биле сы базып аар, ол-ла. Хүреш дээрге, дуңмам, чүгле шаңнал-мактал алыры эвес, а чон мурнунга чараш, көрүштүг, кижилерниң сеткил-хөңнү көдүрлүп кээр кылдыр чараш шимченип, бодун чонунга бараан болуп өргүүрү болдур ийин. Чамдыкта чон чараш девээш, дидим, кашпагай хүрешкеш, октадып-даа алган мөгени даадыла шүүр хоочун мөгеден артык үнелеп, аңаа ынак апаар боор чүве...

Күдерек хоочун мөгениң чугаазын чаңгыс-даа сөс эрттирбейн, харамдыгып дыңнап турган.

Начынның ол ада ёзузунуң чаагай сеткилдиг чагыын Күдерек сеткилиниң ханызындан хүлээп алгаш, кедип чораан содакшудаан ужулгаш, арыг черге кактааш, ээзинге сунуп берген.

– Чок, дуңмам, ону сеңээ белекке бергеним ол. Моолдун Улаастайга Богда данчыынга үш-дөртке артып каарымга, аймак арзылаңы Батхонгар деп кижиге белекке берген чүве. Мен ол улуг арзылаң мөгени бажым ажылдыр аппарып дүжүргөн мен. Сен амдыы Чогдурну шала доораландыр алгаш, артылдырыптын, а мен мырыңай-ла арын көрүштүр келгеш, ийи холун ийи быктымга кыза чоруй соңгаар артылдыраарымга, мырыңай-ла ийи чарнының кырынга кээп дүшкен. Кончуг-даа аныяк мен ынчан. Аймак арзылаңын октаан дээш, ынчан меңээ «начын»

деп атты берген чүве. Моол дылда начын дээрге хартыга дээн чүве дижик... Моол дылды өөренир болза эки, дунмам. Мен ам сеткип олуарым чүл дээрге, Моолга чорааш, эскергеним тыва мөгелерден чаңгыс-даа шүгген мөге чок боор чорду. Моолдар бодунуң чуртунга хары сөөк кижичерле шүгдүрбес чон чорду бо. Адаан кончуг. Соонда барып аңаа шүглүр тыва оол төрүттүнерле ыйнаан деп бодап чордум... Сени ам Комбу-Доржу тайжының мөгези кылып каан чүведе, ёзулуг тулдур белеткээш, Моолдуң мырыңай дуу төвүнге аппарып хүрештирип, аңаа шүгдүрүп көрзе – деп, начын Сорукту күзел-соруу дендей берген хөөрөп турган.

Аалынга келгеш, Күдерек амдыы начын Соруктунуң айтып бергени дег, эртенниң-не, кежээниң-не девип-самнап ап турган. Күдерек мөге Чогдурга база аалдап барып чораан. Чогум аалынга баарга, кедергей хүндүлээчел, бөдүүн эр болган. Ооң кылып алган көдүрер-даштарын көдүрүп өөренип, ук даштарны канчаар кылырын көрүп алган. Аалынга келгеш, хая даштары эккеп алгаш, ону ора-сомалап тургаш, бодунга тааржыр үш көдүрер-даш кылып алган. Оларны канчаар көдүрерин мөге Чогдур өөредип каан. Күдерек ол даш-биле таптыг-ла бир ай хире «хүрежип» келгеш, арай деп черден бир карыш хире көдүрүптер апарган иргин:

Ол аразында Күдерекке «ойнап» аар дээш мөге Чогдур келгеш, шак ол көдүрер-дашты чииги-биле алгаш, хөрээнге чедир көдүргөш, кыдыынче шывадапкан.

– Ам-даа арай бышпаан-дыр сен ийин, дунмам. Эки көдүрле, эки девип-самнап өөрөн-не – деп, Чогдур сүмелээн.

Күдерек ооң-биле чөпшээрэжип, хан-дамырын, арга-хоргаларын улам сайзырадып эгелээн.

Чедиги эге

...Күдерек ынчан он тос хар чеде берген. Дамдыкай биле оларның харылзаазы улам ханылаан. Күдерек ам колдуунда-ла Минчи, Дарыма сугда күдээлеп туруп алган.

– Че, ашак, ам чүнү-ле манап олулар улус бис. Бо Күдерек деп кижини өглөп-баштап калза кандыг чүвөл? Ол Минчимаа, Дарыма ашак-кадай бисти манап олуруп берген боор. Товун айтырып баар бис бе? – деп, Эңгисмаа мындыг болган.

– Ынчап-ла көрөм харын, кадай. Бисте чүү боор... Чүгле даады уруглар берип чораан улус-ла болгай бис. Биске арагадары кудуп кээп, дилеп ап турган. Ол белең айтырыг. Кудалар

сөңүн четтирерде чүү боор... А бо таварылгада сен бодуң барып келин дилээр болгай сен. Эки белеткенмес болза хоржок – деп, Эзирбен кадайынга чагып-сургаан.

Уруглары-биле сүмелешкеш, ашак, кадай күзелин ёзугаар, оглунуң таныжы уругнуң ада-иези Дарыма биле Минчимаа ийиниң аалынга баргаш, уругларын өг-бүле болуштуруп алырын дугуржуп чугаалашканнар. Дамдыкайның аарып чыдар иези амыраанындан ыглап-ла чыдар.

Шала күскээр куда-дойну-даа дүжүрген. Шыырак-ла болган. Аңаа ноян оглу Комбу-Доржу боду келгеш, Күдерек, Дамдыкайларга көңгүс чаа, докулчак ак өгнү белекке берген...

Чээрби хире чыл караа согур олуруп келген Эзирбенниң кады баксырап-даа келген. Күзүн Эңгисмаа узун уйгузун удуй берген. Эзирбенниң амыдыралынга база бир согур таварышканы ол болган.

Эңгисмаа чок калган соонда, дөртөн тос хонуу эртпээнде-ле, Дамдыкайның авазы база бурганнай берген...

Эзирбен ам ажы-төлүнгө эки чурттаарының дугайында чагыгылаар апарган. Ылаңгыя кенninge ол дыка-ла угаазы-дыглыг, мерген чагыгларны чугаалаар турган:

– Адазының чуртун оглу салгап, ээлээр боор чүве, уруум. Күдерек бо хөй уругларның аразында эр чаңгыс кижиге болганда, мээң чуртумну, эт-сөвүмни уламчылаар болдур ийин. Бөгүн болза орай, даарта болза эрте – узун уйгум удуй бээр мен. Силер мээң ада-төөгүмден уламчылап кыпсып келген одумну өжүрбөс силер!

Дамдыкай өг-оранга ажыл кылып, буруңайнып-ла турар. Ооң кадында ооң ишти чоорту улгадып, сааттыг апарганы илдең.

– Сээң кылып каан аъш-чемиң, хайындырып каан шай-суксунуң кончуг амдангыг, чаагай-дыр. Буянныг кижиге бооп чурттап чоруур салымныг-дыр сен, уруум. Алыс хөй кыстар аразынга чаңгыс эр кижиге бооп өскөн болгаш, Күдерде арай чоргаар, дүрген сеткил бар кижиге эвеспе. «Эки кадай эр кижини өрү тыртар, а бак кадай моондак, чудук болур» деп улуг улус чугаалажыр боор чүве. Ол черле шын боор. Өг-бүлениң эр, кыс ийи ээзи амыдырал дээш деңге хөдөлбөс болза, эгин силиг, хырын тодуг чурттаары берге. Шаанда мээң адамның адазы Сагаан деп кижиге хөй ажы-төлдүг, мал-маганныг, шору кожайбай чораан кижиге-дир. Ол өг-бүлениң ыраккы ажыл-амыдыралын кылырдан өске, өг-бүлениң иштики ажылын база кадайы-биле кады кылчыр кижиге-дир... Күдерек ам дээрезинде ындыг чүве билбөс кижиге эвеспе... Ынчангаш ону Сагаан өгбөзи ышкыш кылып алыры сенден улуг хамаарылгалыг. Бир эвес ол хөглөп,

хөөрөп, хүрежип кааш-ла, ажыктыг ажыл кылбайн, анаа-ла аалдар кезип, аян-тээлеп, сырайтыр шаап чоруур, өг-бүлезин, ажы-төлүн-даа бодавас, мындыг маңзыыла, сакпай кижиге болу берзе – сээң бодуңга-ла берге, бодуң түрээр сен, уруум – деп, Эзирбен Дамдыкайга бодуңуң уругларыңга чагып-сургап чораан чагыын катаптап, сургап олурар.

Күстүң адаккы айында Күдерек Чодураага барып, угбаларының тараазын ажаажып турда, Чодураа оваазыңга оюн-нардан мөге Бакыйлаң шүүлген. Күдерек үжүүр былаашкан. Ынчан Эзирбен ашак дыка-ла баксырап келген. Күдерек хүндүс улустуң тараазын чулчуп кааш, дүне өөнгө кээп хонар. Бир-ле эртен ашак оттуп келгеш, оглу, кеннин кый дээш:

– Чаа, уругларым, мен-даа ам узун оруумче чоруптар дей берген-дир мен. Бо дүне дүжүм анаа эвес болду. Калгый берзимзе, аваңарның чаныңга ашпарып ажаап каар силер. Ам мээң бо сыртыым бажында аптара иштинде боошкуннуг чүве бар, ону меңээ ап берем, кенним – диген.

Дамдыкай бичии боошкунда аарзымаар борбак кадыг чүвени бээңге ап берген. «Коргулчун чүвези бе?» деп ол боданган. Ашак чыткан боду ковайып келгеш, боошкун иштинде кызыл кадакта ораап каан борбак ак мөңгүнү ужулгаш, кадааның кырыңга салгаш:

– Бо дээрге, оглум, мээң адамның адазы мөге Сагаан деп кижиге Моолдуң Богда данчыы дээр улуг наадымыңга киржи, хүрешкеш, 256 мөге иштинден үжүүр былаашкаш, шаңнатканы «Ыдыктыг Дагыл-Имбии» деп мөңгүнү бо-дур. Ыдыктыг деп адаар ужуру чүл дээрге, мону үш ада ажылгыже үреп, эзилдирип, өске эт кылып болбас чүве-дир. Мен дээрге үш дугаар ада салгалы кижиге болгай мен. А сен оглум, Күдерек, дөрт дугаар салгал-дыр сен. Ынчангаш сеңээ чурум өзугаар шилчидип бээрим ол-дур. Бо болза бурган чүдээн-даа эвес, а анаа үнелиг эргине, кончуг чараш кылган эт-тир. Мону бо хевээр үревейн эдилеп чоруурга, эр кижиниң үре-садыы эки болур, аас-кежиктиг болур деп ачам бичиимде тайылбырлап олурар чүве. Че, ынчангаш мону хүлээп алгаш, бодуңуң оглуңга сайын эр бооп өзүп келзин дээш дамчыдып бээр сен – дээш, Эзирбен ук мөңгүнү ийи холу-биле оглунче мөгөш деп сунган.

Күдер тура халааш, ачазының сунган мөңгүнүн ийи холу-биле хүлээп алгаш, топтап көрө берген.

– Кончууңу аа, ачай. Чаңгыс оглуң мен бо хире улгаткыжемге, мону шыгжап алган чыдар. Бо Дагыл-Имбии дээрге хуулгаазын күштүг чүве дижик чоп. Бисте мындыг эт бар деп

авам безин кымга-даа ыыттаваан болгай – деп, Күдөрөк хомудап олурган.

– Оо, оглум. Кандыг-даа өг-бүлө боду чажыттыг, сөглээр, сөглөвөс чүвөлөрлиг боор болбазыкпа. Чүнүң-даа үези кээр. Бодур, ам бо ховар этти сен эдиле. Ооң-биле кады бистиң салгалывысты хүлээп алыңар. Кенним, оглум, чугаам ол-ла – дээш, ашак шагзырааш, карактарын шийип алган.

Дамдыкай бээнге чылыг шай кудуп, аксынга тудуп, ижирткен. Күдөрөк Дагыл-Имбиини харын бир сонуургап, тудуп көрүп олургаш:

– Бо хире үр үеде кадагалаттынып келген, мындыг үнелиг этти чүү дээш үрээр мен, ачай. Мону бодумнуң оглумга шилчидип бээр мен. А ол бодуңуң салгалыңга берзин – диген. Адазы шагжок:

– Мүн-дүр, оглум. Чаагай-дыр – дээш, даамчырай берген.

* * *

...Ол дүне ашактың уруглары, күдээлери, чоок кижилери чыгып келген. Сарыг-Булуңдан каш кижини база Танай-биле кады четкилеп келген. Дамдыкай, Барысхөө, Садыкай суглар келген чонун ашкарып-чемгерип, удуур-чыдар черин белеткеп берип турганнар. Ынчалза-даа удуур-даа кижини чок.

Ашак эртенге чедир угаан кирбейн, аар-аар тынып чыда хонган. Ооң арны бичии ынай, чудурук хире дырышкак арын кылдыр көстүр. Кажан шагда буганың мойнун оора долгаптар күчүлүг холдары чоржак чүстүг чиңге сөөктер ышкыш апарган. Карактары оңгайгаш, дүвүңгө дүжүп, чаактары достак сөөктер бооп үнүп келген...

* * *

Эзирбен дүжүңдө кадайы Эңгисмааны дүжөп чыткан. Эңгисмаа Эзирбенни «өлбейн меңээ ырлап бер» деп дилеп турар.

* * *

– Эңгисмаа, шавылыырым үстү берди! – деп, алгырыпкаш. Эзирбен караан көрүп келген...

– Эх, шавылыырым үстүп калды – деп, Эзирбен база катап угаанын ышкына чоруй чугаалангаш, база катап бичии када миннип кээр:

– Оглум, дошпулуурум, дошпулуурум ойнап чор... Сани...
Хы... Сани-ии – дигеш, хаартылчак улуг тынгаш, шимээн барган.

* * *

Ха-дуңмазы, ажы-төлү ашакты кадайының чанынга аппарып салып каан. Ынчаарда кижини хөммөс, а ажык черге салып каар турган.

Согур, кырган-даа болза, төрүткөш, өстүрүп каан адазы кижиге эргим болбайн канчаар... «Ындыг болбаңар, мындыг болуңар. Ону ынчанмаңар, мону мынчалыңар!» деп кезээде чагып, сургап олулар, аыш-чем, шай-суксуну-даа үргүлчү чылыг турар, даады-ла каттыржып, баштактанчып чугаалажып олулар ийи кижини четтинчип алгаш, бир-ле таңды-сынны артылдыр кылаштажып чоруй барган ышкыш. «Ачай!» деп кыйгырарга, «Оог!» дээр кижини-даа чок. «Оглум, кызым» деп эргеледип олулар чымчак, эргим үннер-даа ам дыңналбас...

Күдөрек чамдыкта эмин эрттир кударап келгеш, адазының каңгай кара дошпулуурун алгаш, анаа-ла ыыт-дааш чокка дыңгылдайлап олулар. Ындыг үелерде аңаа чүвө чугаалаан, чардыктырган херээ чок... Дүлей, согур чүвө-биле дөмөй.

Чаа-ла өг-бүлө тудуп, чуртталгазының эге базымнарын кылып кел чыдар Күдөрекке чаңгыс-даа белен чүвө, белен кежик келбес. Ынчалза-даа чуртталганың хамык-ла нарын айтырыгларын кажан шагда адазы дег, боду харыылап, шиитпирлээр үези келгенин чалыы Күдөр шак-ла ынчан угаап билип эгелээн. Бо чырык өртемчейге төрүттүнгөш, кижини бүрү бодунуң чырык оруун арттырар ужурлуг. «Мен кым мен? Чүү дээш Бурган башкы мени бо оранга чаяап кааныл? Мээң херээм чүл? Бир кижини кадарчы, өске кижини ноян, база бир кижини оор... А мен кым мен?» деп, Күдөр дыңгылдайын ойнап олура, ийи караан шийип алгаш хандыр боданыр.

Бодан, харыыла, кыцсет...

1. Күдөрекке Сорукту, Чогдур мөгелерниң өөредии.
2. Күдөректиниң шайлалгазы, Комбу-Доржунуң белээ.
3. Эзирбен оглунга Дагыл-Имбиини хүлээткени, ооң төөгүзү.
4. Уругларының ажыг-шүжүгүнү ажып өрткени.

Сески болгаш тоску эгелерде алдан маадырларның дугайында бижээн.
Күдерек-биле хүрешкен мөгелер:

– Сегирип алып дээрге черле туттунуптар чер тывылбас, суг иштинде баларлыг, чылбыргай борбак даш дег, кижини холу ана кайтыгып-ла турар, кандыг кончуг оол боор бо – дижир.

Самагалдай хүрээзиниң майдырын эргиткен шажын ёзулалының найырынга 128 мөге салганда шүүлгеш, дөнен аът-биле шаңнатпышаан, Өлзей-Очур нояндан «хаа» деп мактал шолозын алган.

Тестиң чонунга каргыштыг, коргунчуг медээ чедип келген: «Хемчикте манчы-кыдаттың эрге-чагыргазынга, байларның шыдаар аай чок базымча, дорамчылалынга шыдашпайн, удурланып, элээн каш чүс кайгал-дургуннар тура халышкан-дыр. Хемчиктин улуг нояны Дугар Үгер Даа үймээнчилерге күш чедип чадап кааш, Таңды-Тываның улуг Амбын нояны Өлзей-Очурдан дуза дилээн. Ноян ол дилегни күүсеткен.

Дарлалга шыдашпайн, кайгалдар тайгаже дезип, үш-үш, беш-беш, он-он болуп алган ыраккы аалдарга хоргадаарга, бүзээлээш, туткулап алгаш, өлүрүп, чамдызын чула эрийдээш, тудуп эккеп, Чадаанага кара өглерге суккаш, кинчи-биле бектээш, аът-шары, тевелерге чүдүргеш, Самагалдайже чорудуп турганнар...

«Туттурган дээрбечилер эккелген-дир» деп чар Тес унунда аалдарга тарай хона берген. Оларны каш хондурга, Улаастайже аппарат, баштарын кезер турган. Дургуннар Күдеректен чалы бичии оолду дестирип бээрин дилээн. Ол эштери-биле сүмөлөшкөш, туттурган оолдарның эң бичиизи, он беш, он алды-ла хар үезинде оолду дестирген.

Онгу эгениң кыска утказы. 1885 чылдың чазынында Моолдуң Улаастайга Богда-хаанның данчызы болур, аңаа «Таңды-Тываның Амбын кожуундан 4 шилиндек мөгелери-биле кады улуг наадымга моорлап кел» диген «күштүг бижикти» Амбын ноян Богда-хаанның бодундан алган. Мөгелерни белеткээрин оглу Комбу-Доржуга дааскан.

Комбу-Доржу арт кырынга 64 эң шыырак мөгениң хүрежин эрттиргеш, аңаа Күдерек шүүп каан. Комбу-Доржу немей хүрежир кылдыр Бакыйлаң, Отканчык, Баа-Хөөнү шилип алган. Олар-биле кады эш-кош болзун дээш, Сорукту биле Чогдурну база ап алган.

Моолга хүрешкеш, 32 мөге артканда, тыва мөгелер артып каан. Ынчан моол мөге Лодай-биле таныжып алганнар. Ол кинданда каш тыва суп каан деп чугаалаан. Тыва мөгелер аъш-чемин шуптузун кирир болганнар. Ону Күдерек, Отканчык, Бакыйлаң кирип чорааш, Садыаяжык-биле таныжып алырлар. Садыаяжык Күдеректи шүүп каарын дилээрлер. А Күдерек «үжүүрден батпас бис» деп азаар.

Он бирги эге

Дажыма кезекти эң-не каржызы-биле шаажылааннар.

– Көр, акым, эки көрүңер, оолдар. Тыва кижилерни бо эжелекчи ыттар канчап турар-дыр, көрүп алыңар. Сактып алыңар! – деп, Күдерек кадыгланы берген, көрүжү чивеш-даа дивейн, түрлүг көрүп турган. Отканчык, Бакыйлаң, Чогдур үш диштерин

ызырнышкан, карактары дерзиилени берген, чудуруктанышкан турганнар. Бо үеде оларны «Че-ве!» дептер болза, чургааннарже шурай-даа бээр чыгыы турганнар боор...

Дараазында база-ла арып-дорупкан тыва кижини үндүрүп эккелгеннер. Ол хүндү болган. Күдерек ону дораан танаан. Хүндү долгандыр чонну кезе кайгааш, мөгейип каан. Оон база-ла таваар адагашка кылаштап чеде берген. Күдерек шыдашпайн, оң холун өрү көдүрүп алгаш турган. Хүндүнүң көрүжү ону эскерип каан ышкаш болган. Ол сырбаш дээн ышкаш болгаш:

– Утпас силер, дуңмам! Маңаа шүүп кал! Боларның хораныында ыяап-ла шүүп каар сен! – деп алгырышкан.

Күдерек боду-ла билбейн:

– Ийе! – деп сүртенчиг кылдыр алгырышкан.

Хүндү туң дег ак диштерин кылайтыр хүлүмзүрүй берген... Чургааннар ол-ла дораан: «Ийе!» диген кижини дилегзинип, чон аразынга шаараңнажы берген. Сорукту Күдерни дораан чеңинден алгаш, шаажылал бооп турар черден ырадып аппаратан.

– Чок, мээң ачам: «Мындыг дерзии төрениң дөзү ирик» деп чугаалап чораан чүве ийин. Бо Хемчик оолдары шыдап чадааш, тура халааны ол-дур – деп, Күдерек быжыг бүзүрелдиг чугаалаан.

Ол аразында тываларның одаанче ийи моол кылаштажып олурган. Келзе-ле, Лодай биле чуржузу дээр узун кара кижини болган.

– Че, манчы-кыдат таңныылдар даргазы-биле ханы-ханы чугаалаштывыс. Үш кижини салып үндүрүп шыдавас-тыр. Аразы бир-бир ай хире кылдыр салып болур-ла. А бо дүне бирээни салып үндүрүп шыдаар-дыр. Чүгле ооң өртээнге үжен лаң негээн. Бис көгүдүп тургаш, чээрбиге чедирип алдывыс... Бир эвес ынча акшаңар бар болза, дораан бээр эккелиңер – деп, Лодайның чуржузу чугаалаан.

Тыва оолдар сүмележи бергеннер... Бар, чок хөреңгизин кактаар деп шиитпирлеп алганнар. Бир-ле дугаарында Күдерек каш чыл бурунгаар Өлзей-Очурнуң белекке бергени үш лаңын чажырып алган черинден ужулгаш, ширтек кырынга салып каан. Оон Чогдур ийи лаң уштуп салган. Баа-Хөө-биле Бакыйлаң база ийи-ийи лаңнар ужулган. Сорукту үр-ле үженгеш, чажырып алган акшазын тып чадап кааш: «Часкадып алган кижини боор мен бе? Азы адып каап алганым ол бе?» деп-даа олурар-ла. Оон сактып келгеш, бажын шаштынгаш, орукка кедер идииниң хончузун сө тырткаш, оон үш лаң уштуп келген.

Салган акшаны санап көргөннер. Он чеди лаң болган. Таптыг-ла үш лаң четпес. Ам чеже үженир. Өске акша тывылбаан.

Күдерек кезек бодангаш, сагызын суп чоруур хапчыгажындан ачазының берген Дагыл-Имбиизин уштуп келген. Хамык улустуң караа ында барган.

– Бо чүү деп чүвел? – дижип, тудуп сонуургап турганнар. Лодайның шырайы шириин апарып, Дагыл-Имбиини оолдарның холундан ушта соккаш, топтап көргөш, Күдерекке тутсу каапкаш, бодунуң майгынынче ыдыплаткан. Оолдар аайын тыппайн туруп калганнар.

– Бо чүү деп чүвел, аал? – деп чүк-чүгүнден айтырып-ла турганнар. Күдерек билир шаа-биле тайылбырлап берген.

Удатпаанда Лодай эгиш-тыныш маңнап келген. Ол келгөш, адыжын чада тудуптарга, ында база-ла Күдеректиң Дагыл-Имбиизинге дөмей, чаңгыс хепке куттурган Дагыл-Имбии чыткан.

– Бо болза мээң кырган өгбем, моол улустуң улуг мөгези чораан Бямбашарав деп кижиниң Дагыл-Имбиизи-дир. Мону моол чон «цом дадар» дээр боор чүве. Чүге дээрге бо белек ада-өгбе салгап, ажы-төлүнге кээр. А мону алган ажы-төл аразында төрөл улус ышкаш эдержип, карактажып чоруур. Ынчангаш мындыг ийи Дагыл-Имбиилиг эр таваржып келгенде, хөөрөшкөш, оларны солчуп алгаш, алышкылар ышкаш эдержип, карактажып чурттаар ужурлуг – деп, Лодай чаан аажок өөрүп, Күдеректи куспактап тайылбырлаан.

– А бо дээрге мээң улуг өгбем, иргиттиң мөге Сагаан деп кижиниң Төп Моолга баргаш, үжүүр былаашкаш, шаңнаткан белээ деп, ачам тайылбырлап берген чүве – деп, Күдерек тайылбырлаан.

Сорукту ол дораан шыгжагга чыткан доң кара араганы уштуп келген. Мөгелер одаг долгандыр олурупканнар. Сорукту араганың бажын ыдамнап чашкаш, ийи дөмей Дагыл-Имбиилерге куткулапкан. Ийи мөге ижипкөш, Дагыл-Имбиилерин солчуп алганнар. Күдеректиң назынының иштинде бир-ле дугаар арага ишкени ол болган.

– Че, ам үе келди. Далажылыңар – дээш, Лодай хөлзеп үнген.

– Бо, үш лаң четпейн тур – деп, Сорукту хомудап чугаалаан.

– Лодай хойнундан үш лаң уштуп кээп, мөөң акша кырынга салгаш:

– Мен ам бо Күдеректиң акызы апарган кижини болганымда, силерниң бо үүле-херээңерге киржир болган-дыр мен. Ол кинданда кижини бодумнуң чуртумче, төрелдеримче чорудуптар мен. Силерге каразыыр эвеспе. Эртен улуг хүрөш болур, аңаа эки билеткенип, удуп дыштанып алыңар – деп, Лодай харыылаан.

– Хостаар кижиниң ады херек-тир. Оон башка кыдат чанчын кымны хостаарын билбес-ле болгай – деп, Лодайның чуржузу айтырган.

– Кым мен диди, амдыы эр? – деп, Сорукту Күдеректен айтырган.

– Монгуш Садыаяжык дээр кижиге болду – деп, Күдерек харыылаан.

Лодайның чуржузу ол атты катап-катап адап, эки сактып алган. Ийи моол далаштыг чоруй барганнар...

Ол дүне тыва мөгелер удуп чадап шаг болганнар. Эрткен-барган төөгү коптарып, маргыжып-даа, эптежип-даа чугаалажып чыда хонганнар...

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Алдан маадырларның тура халышкынынга тыва-моол мөгелерниң киржилгези.
2. Дагыл-Имбиилер солчуушкуну кажан, каяа болганыл?

Он ийиги эге

Хүреш эгелээр эртен баштай Лодай келгеш, тыва дургунну хостааш чорутканын дыңнаткан.

Ол аразында Өлзей-Очур хаазын, ийи дүжүмедиң эдертип алган бо-ла шаап келген. Ижер-чиирин айтырарга, куруг болган.

– Бо оолдар хүрежип, ал-боду туруп-шылааш, чемненири көвей боор чүве-дир ийин, хайырааты – деп, Сорукту харыылаан.

– Че, ам бөгүн бешки онаг эгелээр. Үен-даяннап турбайн, чамдыыңар дүжүп бериңер. Эң ылаңгыя, бо манчы-кыдат чагырыкчының хууда мөгези Дашнямаа деп кижиге таварышса, дораан дүжүп бээр херек. Силер дүржоктанып турбайн, төрөөн нояныңарның сөзүн база дыңнаңар даан – деп, көвүк ышкаш чугаазы шуугап, Өлзей-Очур ноян эзири хевээр шуугап турган.

Өлзей-Очур мөгелерге аыш-чем эккеп бээрин азааш, үш-үш лаң берген.

Мөгелер үш-үш лаңны апкаш, өөрээш, ноянга курлак чедир мөгейгеннер.

Мөгелерге киндан деп черден бир тыва кайгал дескен, маңаа келзе, шагдааларга хүлээдиң бээр силер деп дыңнаткан...

Он алды мөге артканда, дөрт тыва мөгелер ам-даа ушпаан. Амбын ноянның дүжүмеди шаап келгеш, ноянның хорадап, чагыын күүседирин негеп турарын дамчыткан.

Сорукту ноянны моолдарга кыстырып турбайн, бо онаада Баа-Хөө-биле, Отканчык ужуп бээрин чугаалаан. Олар муңгараан, ынчалза-даа шыырак мөгелерге таварышкан. Сес мөге артканда, Бакыйлаң ушкан. Күдерек Богда-кегээнниң хууда мөгелериниң бирээзи арзылаң Дугарны амалап алгаш, адаанче киргеш, көдүргеш, бажын артылдыр ашпарып дүжүргөн. Корткан, чашпаа Амбын ноян бодунуң дүжүмедин таварыштыр Күдерекке «дүжүп бер» деп сөс ыткан. Күдерек чүгле хүлүмзүрүп каан.

Дөрт мөге арткан. Оларның бирээзи Лодай, өскези манчыкыдат Амбынның хууда мөгези Дашнямаа, база бир мөге Богда-кегээнниң эң аныяк мөгези, 19 харлыг Хорлоо иргин. Күдерек биле Хорлоо таваржы берген, а Лодай биле Дашнямаа.

Күдерек Хорлоонуң кырынга хептелдир дүжүпкөн. Хорлоо хомудаанындан ийи карааның чажы сайт диген, быгыннарын даянып алган харык чок дедир кылаштапкан.

Дашнямаа биле Лодай сегиржип-ле алган, Лодайның ийи буду адыраш-ла диген. Дашнямаа октааш, бодунуң хайыраатызы болур сүртенчиг арынның кыдат дүжүметтиң мурнунга тейлээш, чоруй барган.

Күдерек индир чанынга девип келгеш, ында олулар эргетеннер арнынче көөрүндөн чалданып, хыйыртап көргөн. Богда-Кегээнниң бөзүр арны хөлөгелиг ышкаш көзүлгөн. А Тываның Амбын нояны ана бичии ынай чүве ышкаш, ийи караа шилдегер-ле төгерик чүве апарган. Күдерекче имнеп-самнап олурган. Чүгле манчыкыдат чүү-даа болбаан чүве дег, сегел салын суйбап каап, бедик, чымчак дүжүлгезинде саадап олурган.

Күдерек турган-на күжүн чыггаш, сөөк-даяан кызырадыр хөндүрлүп кээп, оң буду-биле агаарга хос тепкеш, оң холу-биле Дашнямааның читкезинден шеле чоруй сүре мунуптарга, бурунгаар ийи-үш халып чоруй доңгая кээп дүшкөн.

Долгандыр чыылган түмен чон чиигайндыр алгыржы-ла берген. Лодай баштаан чээрби шаа мөгелер сыр маң-биле келгеш, Күдерни камгалай хүрээлээш, куспактап, ошкап-чыттай бергеннер. Оон бичии болганда көөрге, бүгү-ле барыын таланың моол чону боттарының мөгелерин камгалалга апкан, өөрүп-байырлаан турган. Танывазы моолдар: «Сайн бух!» дижип алгырган.

– Чаа ам сагышка четкен! Ам хомудал чок! Ол-дур, манчыкыдаттарга бистиң харыывыс! – дижип, тыва мөгелер албыстаар чыгыы өөрүп-байырлап, алгыржып турганнар.

Наадым доозулган. Шүүлгөн болгаш үжүүр былаашкан мөгөгө эзерлиг, чүгөнниг аъттардан башка, улуг шаңнал-даа, ат-шола-даа тывыспаан. Ол дээрге Күдеректиң Дашнямааны октаанындан улуг хамаарылгалыг болган. Ол ышкаш Чөөн болгаш Төп Моолдуң «ван, хүн» деп дужаалдыг эргетеннериниң хойнунче дош супкан ышкаш болган. Ылаңгыя Богда-Кегээн көзүлдүр-ле шыжыгып, аажок тыртыжаңнааш апарган турган. Сөөлгү наадым хүнүндө Өлзей-Очур ноян ооң-биле амырлажып, чолукшуп, чоокшулаар дээрге, безин чадаарда көрүнмээн-даа.

Амбын ноян наадым соонда тыва мөгелеринге дыка халаазыраан келгеш:

– Силер ам бо кежээ дораа-ла бо черден ойлап бериңер. Чүнү үүлгедип алганыңарны билип тур-ла ыйнаан силер? Чана бергеш, ону таптыг сайгарар бис. А бис бо барыын таланың дүжүметтери-биле сүмөлөшкөш, силерниң кылган херээңерни чымчадырын кызыдып көрээл. Ядараан чүвелер, төрө херээңге чүгө киржир силер. Ам өндүр Бээжинден чээли-даа, дузаламчы акша-төгерик, бараан-сараан-даа алыры бергедей бээри ол-дур. Маңаа ээреңнежип турбайн, дүрген чангылаңар. Бо кыдаттарга, моолдарга эттедип, соктуруп алдыңар – дээш, Амбын ноян дүжүметтерин алгаш, чоруй барган...

Он үшкү эге

Харын эки. Бак ноянга, дүжүметтерге орук дургаар бараан болуп, чеме-халазын дыңнап, аттындырып кээрге, амыр эвес. Ооң орнунга аъш-чем чок-даа болза, аштап-суксай аалче чанып-ла органы дээре. Тыва мөгелерниң соондан моол мөгелер үдөп сүрүп келгеннер.

– Биске-даа улуг-ла өөредиг, шылгалда болду – деп, Күдерек Лодайга чугаалаан. – Силерге өөрүп четтирдивис...

– Че, ынчаарга силерниң аъш-чемиңер-даа чок, билир бис, мурнуңарда узун орук бар. Маңаа эки эъттеп, чемненип, дыштанып хонаалыңар – дээш, Лодай эштеринче имнептерге, олары тура халышкаш, ааржы, быштак, эът-чем, көгээржиктер одаг чанынга овааланы берген.

Моол, тыва мөгелер чемненип, каткы-иткилиг хөөрежи бергеннер. Лодай чаан чугаазын үргүлчүлээн.

– Мен болза Улуг Моол төрөөн чуртумга 18 харлыымдан эгелеп, ам 18 чыл дургузунда кудай дээрже быштак чажып,

хүрежип бараан бооп чор мен. Бо сөөлгү беш чылда чаңгыс-даа чер даянып көрбээн мен. Ынчалза-даа бөгүн мени сураглыг мөге Дашнямаа арыг октады. Ол-даа ажырбас. Октатпас мөге кижиге каяа турар. Кол-ла чүве – бо силерниң Күдерек-биле андылар болуп алганывыс болгаш Бурган башкы ону билгеш, бисти шаңнааны дег, Күдерек бөгүн мени октаан мөгени октап, мээң сагыш-сеткилимни ханы өөрттү... Эш-өөр, силерниң хей-аьдыңар дыка бедик-тир. Бо наадымга силер Таңды-Тываңарның адын моол чоннуң мурнунга бедик көдүрдүңер. Дыңнадыңар-ла ыйнаан, «Дөчни орнд дөрб» деп бистиң чоннуң чугаалажып турганын?

– Ийе, дыңнадывыс – дижиң, тыва мөгелер кичээнгейлиг дыңнап олурганнар.

– Ол дээрге силерге бүзүрелдиң демдээ, силерниң хей-аьдыңар-дыр – дээш, Лодай мөңгүн дашкада кудуп каан чаш хойтпак арагазын чаңгыс тын-биле апкаш, көңгүс чаа содак, шуудак уштуп келген. Лодай ону ийи холунга салгаш, бут кырынга туруп кээп:

– Бо мээң хууда белээм-дир. Мону сен, Таңды-Тываның оглу, Эрхитний Хутир-эке, Моол улустуң өмүнээзинден найыралдың демдээ кылдыр хүлээп ап көр – дигеш, Күдерекче сунган.

– Уйт, тура халааш ал! – деп, Сорукту дүвүрөп олурган.

Күдерек дегийт тургаш, ийи холдап алгаш, хаваанга дегзип ыдыктааш, сеткилиниң ханызындан чылыг сөстөрни чугаалаан.

Чайгы дүн Моолдуң ховузунга хөлчок чылыг, чымчак болур. Лодай шыва тон эштип алган хөөрөп олурар:

– Аал-ораным маңаа чоок турган болза, силерни аалчы кылдыр чалаар ийик мен. Ынчангаш маңаа, черге черле канчап хонар боор, бо турган моол аалга барып хонуп алыылыңар – деп сүмелээн.

Күдерек Лодай-биле хөөрежип олургаш:

– Девин силер мени Эрхитний Хутир-эке деп ададыңар. Мээң адым Иргит Күдерек деп кижиге болгай мен. Мооң ужурун билбедим – диген.

– Бистиң Барыын Моолдуң улузу сени ам бодунуң, чүгле Таңды-Тываның эвес, а бүдүн Барыын Моолдуң шыырак мөгелеринге кириштире бергени ол. А бистиң моол улустуң атаар чаңчылын өзугаар сени «Моол мөгелерниң ыдык дептеринде» ынчаар кири бижээн чүве-дир ийин – деп тайылбырлап берген.

...Чаңгыс борбак дургун Садыаажыкты кым-даа эскербес, кым-даа айтырбас. Лодайның төрелдериниң аалынга мал

кадарып, тынныг чурттап чорда, чүвениң хөлү эрте бээр. Ынчан ийи-үш чыл болганда, Таңды-Тывага чанып-даа кээрге, ону кым канчаптар деп» дижип сүмелешкеннер.

Моол мөгелерниң аразындан Төмер начын деп кижиге олургаш:

– Шаанда мээң кырган-ачам Таңды-Тывага баргаш хүрешкеш, үжүүрлешкен. Ынчан аңаа Сагаан мөге деп кижиге шүткен. Кырган-ачам ол кижиниң аалынга ийи-үш-даа хонган мен деп хөөрээр кижиге – дээрге, Күдерек, «ол Сагаан дээрге мээң кырган-ачам-на-дыр» деп бодап олурза-даа, чүнү-даа ыгыттаван...

Мөгелер орта ынчаар дыштанып хонуп алгаш, эртенинде чоруур дей бээрге, чанында хонган өөнүң ээлери келгеш, буруузунуп, эдмежок аъш-чемни орукка белеткеп берген.

Тыва мөгелерни моол мөгелер мырыңай-ла Хаан-Көгей сыннарынга чедир үдээш, байырлашкаш, дедир хап чорупканнар.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Өлзей-Очурнуң дилээ.
2. Күдеректиң шүүлгени.
3. Лодайның Күдерекке белээ.
4. Эрхитний Хутир-эке деп атты кымга, чүге тывыскан?

Он дөрткү эге

Күдерек Моолга баргаш, наадымга шүүп кааш, олча-омактыг чанып келген. Оглу шору дапыгайнып, адазынче хүлүмзүрүп, шилегейи кылаңайнып олуруп апарган. Дамдыкай ам база саатталы бергенин ыядып, бижииргеп дыңнаткан.

– Ам канчаар, эжим. Ада-өгбевистен көвей ажы-төлдүг, уктуг улус ышкажыл бис. Кызып-кылайып өстүрер ыйнаан бис – деп, Күдерек тоор чүве чок чугаалаан.

Ол чай, күс эрткен. Ажыг кыш-даа шуудунга кире берген турган. Тос тостуң соогунуң беш дугаар тозу эң ажыг, аар дижип турда, Күдеректи Самагалдайда чызаан черинче кел диген болган...

Чээрби-ле харлыында ат-алдарлыг мөге апарганы – ооң салым-чолунга чоргааранчыг, өөрүшкүлүг-даа, кээргенчиг, чованчыг-даа байдалдарны тургузуп турган болбайн аан. Ынчалза-даа Улаастайга баргаш, улуг даргазы Өлзей-Очурнуң сөзүн дыңнавайн, өндүр Богда-Кегээнниң база кыдат Амбын чанчынның мөгезин улуг тура-биле октаанын дээди дужаалдыг, күчүтөн кижилер кайын анаа салырыл аан. Тыва мөгелерин чандырып чорудупкаш, Өлзей-Очур боду Улаастайга чыдып калгаш, бедик

дужаалдыг хайыраатыларынга та канчаар «тырыткан» чүвези. Ол дээш Күдерекке хорадавас-даа аргазы чок.

... Ам бо Күдерек деп чүве тыптып келген! Карачуулдар ону кончуг кижиге кылып алган, «манчы-кыдаттың эжелелинге удурланган маадыр кижиге» деп үр-чар сымыранчып, а Өлзей-Очурну чашпаа, багай «өкаай» кижиге кылдыр санап турар-дыр. Ол тааржыр бе? Чок, ону Амбын ноян кажанда-даа шыдашпас, өршээвес.

Ынчалза-даа ат-алдар дээрге берге херек. Чон Күдеректи хүндүлээр, аңаа ынак апарган-дыр. ...Бир эвес Амбын ноян көзүлдүр-ле Күдерек-биле адааннажып, оон өжөөн негей бээр болза, бөдүүн чон туржук, ооң чагыргазында чамдык дүжүметтер-даа, ол ышкаш чамдык ызыгууртан байлар-даа аңаа болчу бээр ийик. А ол дээрге Хемчик нояны Дугарның кылган частырыгы ышкажыл.

...Ийе харын, Күдерек аарып-аржааш өлү берген болза азы айыыл-халапка таварышкан болза эки-ле, ол Өлзей-Очурнуң келир үре-садызынга айыылдыг. Күдеректиң эш-өөрү, ха-төрели кажан-бир ооң ажы-төлүндөн өжөөн негээр болгай. Бодунуң-на төрөөм чүвелерин ындыг айыыл-халапка чыгаан херээ чүү боор.

Чок, Өлзей-Очур чүү-кандыг-даа бол, Таңды-Тываны чагырган, алды ада-ызыгуурлуг, ак сөөктүг, Амбын ноян эрге-дужаалдыг кижиге болдур ийин. Ол угаанныг кижилерниң бирээзи турган. Хенертен тыптып келген аныяк-чалыгы «маадырны» ол баштай бичии «өөредип», ооң чоок чүвелериниң «балдырын» шенеп көөр бодаан.

– Баян-Боова садында өрелиг кижиге-дир сен, дуңмам. Ооңу чүге төлөвейн турар сен? Ам аргажок хөөлени берген чүве эвес бе? – деп айтырган.

– Моолче чоруурумда, орукка ап чоруур аып-чемге хереглээр бок-сак чүвелер апкан кижиге мен. Ындыг улуг-даа өре эвес чүве.

Албан черинге чаңгыс катап айтыртып чораан эвес, ынчан-майн канчаар, күжүр Күдерек байысаалганың эгелей бергенин ожааваан-даа.

– Бок-сак чүвелер дээр чүвең ам төлээри берге кылдыр өзе берген чыдар деп чүзү болду? – деп, дүжүмет үнүн шыңгырады берген.

– Ол өрөнни хөөзү-биле кады ийи хонук дургузунда төлөвес болзунза, хамык мал-маганыңны, өг-ораныңны хавырып алып ужурлуг-дур бис. Бо Эжен хоойлузунда ынча деп бижип каан. Ооң түңүн адап шыдавас-тыр мен, кижиге аксынга эптешпес улуг

сан-чурагай-дыр, дуңмам. Че, билдинди бе? – деп, чызаан дүжү-меди хамык саазыннар көргүзүп олура айтырган.

Күдеректиң ужу-бажы дескине берген ышкаш апарган.

– Дадайым, бо шыдал, шыырак улустуң безин хөй түңнүг өрелери чыл-чылы-биле төлеттинмейн турар боор чүве-дир. Мээң-не бичии өремниң төлээр хуусаазын ынчаар дыка кызырган херээ чүл? Оода он хонуктан берип көрүңер, хайырааты – деп, Күдерек дүвүрөп дилээн.

– «Бок-сак чүвелер алдым» деп олурдуң чоп. А ону төлээр дээрге, хонук-хуусаа эвээш-тир дээр... Бо кандаай кижжи сен, аал? Сээң-биле эки чугаалажырга билбес. Дораан чоруткаш, ийи хонук дургузунда өрөң төле! Оон эртер болзуңза, шоруң! – деп, чызаан дүжүмеди кыжанган.

Күдер оон чоруткаш, өөнге сыр маң-биле шаап келген. Кадайы база дүвүрөп үнген.

– Бо кончуг эрлиизе кыдаттың кара арагазынга саттырган дүжүметтер сени ынчап турлар ыйнаан. Ам ат кылырлары ол-дур. Чүге-ле Улаастайга шүглү берген сен, хинчээм четсин – деп, Дамдыкай ыглап дүжүрүпкен.

Ашак, кадай дүн-хүн чок ыңай-бээр чоруп, эш-өөрүнден, төрелдеринден чегдинип-хогдунуп, бичии тып алган чүвелерин Самагалдайга чедирип чадап турда-ла, ийи хонук эрте берген.

Даңгаар эртен садыгжы кыдат ийи чарылга шагдаазы эдертип алган келгеш, чызаан чериниң бжиин көргүскен. Ооң соонда бичии-ле када Күдеректиң өг-оранын, каш малын даңзылай шаапкан.

– Че, бо өөңерден дораан үнүп бериңер! Бо өг ам данчааты-ның өө апарган-дыр. Мал-маган чүвеңерни база ам дораан сүрүп алгаш баар – деп, каргыс шагдаа, холунда кымчызын чайып, турамык чугаалаан.

Кыдаттың шымдылап турар чүвези – өг. Ук өгнү Комбу-Доржу мээрең Күдерниң кудазында белекке берген болгай. А ооң ёзулуг дөзү оон-даа ырак.

Кыдат биле шагдааларның ойладырынга, шыдажып чадап кааш, Күдерек каш санныг идик-хевин барбага суккаш чүктеп алгаш, уруун көдүрүп алгаш, кадайын эдерткеш, даштыгаар үнүп келгеннер.

...Ам канчаар, Күдер кадайын эдертип алгаш, кожазы Сандагай ашактың өөнге барып хонганнар. Кыдат биле шагдаалар ол-ла дүне ачылга эккелдиргеш, өгнү бустургаш, чүдүргеш, бок-сагын чуртунга каггаш, Күдерниң өртегде аъдын, бызаалыг ийи инээн, он шаа өшкүлерин сүрүп алгаш чоруй барганнар.

Күдерниң кадайы ол-ла дүне эъди аарааш, эртен эрте кыс уруг божупкан.

– Өртемчейде чүс сөөктүг, кара баштыг кижиден үнелиг чүве чок, оглум. Силер бөгүн амыдыралга дыка кызадып, анчыг чүвеге таварышкан-даа болзуңарза, уруглуг болганыңар кымга-даа өөрүнчүг тур. Кижиге турда, өг-баш, өнчү-хөрөңги-даа кай баар дээр силер. Мен-даа, мээң уругларым, оолдарым-даа силерге дузалашкай бис – деп, мерген угаанныг, буянныг сеткилдиг ирей чугаалап-даа олурган.

– Че, ирем. Аъдың ачыладыр болган-на-дыр сен. Амдыг Садыкай угбам сугга баргаш, болган чүвени дыңнадың. Хырындан тос угбалыг кижиге болгай мен. Берге үеде боларның чези-холазын-даа көргей-ле мен – деп, Күдерек чугаалаан.

Күдерекке угбалары шупту дузалашкан.

Уругнуң доюнга ооң ачазының тос угбазының эң улуу Садыкай уругну адаар бооп хүлээлге алган.

– Чаа, бо тос кыстың эң улуу мен, мен. Чежемейниң яды-түреңги өссүвүссе, чаңгыс-ла оол дуңмавыс Күдеректи чаг иштинде бүүрек, чанчык иштинде таакпы дег өстүрүп каан бис. Бөгүн дуңмамның кыс уруунуң доюн эрттирип тура, чаа төрүт-түнгөн кызынга Сиилиңмаа деп атты бердим. «Сиилиң» дээрге тайганың өңгүр чечээн ынча деп адаар чүве. Чечек ышкаш чараш бооп, бистиң караавысты өөртүп, сеткиливисти каастап чорзун. Чараш өзүп ал, уруум! – деп, Садыкай йөрөөгөн.

Хамык төрөлдер эъттеп-шайлап, каткы-хөглүг хөөрөшкөннер. Оон Иргитчик олургаш:

– Ада-иевистиң алдын уязын бөгүн эрлиизе кыдатка үп-тедип алган олурар кончуувусту. Чон мурнунга чованчыг, хөй мурнунга хөлзенчиг чүве-ле-дир. Бо Күдерек дуу Улуг Моол чуртунга хүрөшкөш, шүүп кааш кээрге, хамык чон биске чор-гаарланып, байыр чедирип кээп турарга, кайы хире өөрүнчүг, чоргааранчыг туржук. Честелери безин баштары өрү, сыны хөнү апарган амырап чоруп турдулар... А ам? Кажан багай дуңмавыс мындыг айыыл-халапка таваржып, кара сагыштыг, чүдек кижилерге кыстыра бээрге, кыдыындан хыйыртап, чоогундан човап чоруп турар бис бе? Ооң соонда бисти, согур Эзирбенниң уругларын, чон-даа хүндүлээр бе? Мону черле үзе шийтпирлээрдир – дигеш, өске улусче көргөн.

...Эртенинде бүдүн кодан инекти Садыкай, Иргитчик баштаан улус сүрүп алгаш, Самагалдайже кирипкен. Кыдатка эккээрге:

– Мээң силерге бээр өрөм мындыг аар өртектиг эвес чүве, ынчалза-даа силер казак-чагырга чериниң улузунга көгүттүргөш,

меңээ удур айыыл-халап диргелдирдинер. Мээң оран-савамны хоозураттыңар. Мен база эктимде баштыг, ээгилиг холдуг кижидир мен. Келир үем-даа бар. Ха-дунма чонум-даа бар. Силер мени дыка базындыңар... Ам бо бүдүн кодан малды алгаш, мээң өөмнү дедир эгидип бериңер – деп, Күдерек дыка шыңгыы шырайлыг апарган чугаалаан.

– Чок, мен өг бербес-тир. Меңээ мал херек чок.

Ол-ла ынчаар садыглажып чадап турда, лаңгыының эжи ажиттыңан соонда, хөвөң дег бус-биле кады өрээлче кайгал Сүрүңмей кирип келген.

– Аа, аалыңарга баарымга, чок! Таваа карарып калган. Сөс дамчыткан, кайгап-харап, мырыңай дуу Үстүкү-Шынаадан бадып келдим ийин. Че, бо чүнү мынчап турарыңар ол? – деп, Сүрүңмей чаңгыс тыныш-биле чугааланган.

Сүрүңмей садыгжы кыдаттың чанынга чеде бергеш, кыдат дыл кырында бир-ле чүве чугаалаан. Кыдат баштай кулаанга бүзүрөвейн, бир-ле чүве айтырган. Сүрүңмей ёзулуг кыдат дылда илдик чокка узун-на чүве чугаалаан.

Сүрүңмей дээрге Дамдыкайның иези Минчимааның кады төрөөн эр чаңгыс дунмазы. Ол ынчан Таңды-Тыва байтыгай, калга-дөрбет, Кыдаттан бээр сураа үнүп каапкан кончуг кайгал, танывас-билбес кижизи-даа чок, өде-чара, орустаар, тывалаар, моолдаар, кыдаттаар, болбаан болбаазын кижитурган. Кыдаттан алган бараанын Ус баштадып ажыргаш, Авыган дадарларынга саарыпкаш, оон алган бараанын Кыдатче кириптер чок дээн панзачы, көзер, даалы, панчык, шыдыраа ойнаар хөглүг-баштак, көгээлиг амытан.

Садыкай, Иргитчик, Күдерек, Танай база ийи честелери ырак эвесте кадарчылар өөнге отка чыннып олурганнар. Оолдар аъттарлыг, шарыларын көрүп чыдып кааннар.

Элээн үр болганда, оолдарның бирээзи келгеш: «Садыкай биле Күдеректи кел диген» деп сөс эккелген. Угбашкылар чоруп-ла кааннар.

Кыдат лаңгыыга кирип кээрге, данчааты биле Сүрүңмей халаг эзирик, бургурадыр таакпылаан, куспакташкан, каттырышкан, ана хөглүг-ле турганнар. Келген улусту көрүп кааш, кыдат садыгжы алгырып:

– Шупту чүве эки, кудаа кадай. Бо данчааты-биле чугаалажып кааптым. Өөңерни ам дораан ап алыңар – диген.

– Меңээ берген дугайында бижик херек – деп, Күдерек дегийт-далаш чугаалаан. Сүрүңмей кыдаттан, моолдап бижээн таңма каккан бижикти Күдерекке сунуп берген.

Ийи угбашкы бот-боттарыпче көргөш, куспактажыпкан.

– Че, ам бо кыдатка ийи борбак шарыдан сүрүп бергеш, артканын дедир сүрүп алгаш, өөңерни бузуп чүдүрүп алгаш, чана беринер! – дээш, угбашкыларны даштыгаар үдеп үндүрүшкөн.

Шыырак эзирик ийи кижини үнүп келген. Иелээ кыдаттап чаргырадыр ырлашкылаан-даа. Олар келгеш, Күдерекке ийи бичии саазында бижип каан чүвө тудусканнар:

– Ужарлыг-Хемде бо кыдаттын кадарчыларынга мону аппарып бергеш, ында аьдың биле бызаалыг ийи инээң ап аар сен – деп, Сүрүңмей каты боостаазы эдип, тендиңейнип тура чу-гаалаан.

Эзирик Сүрүңмейни кудалары арай деп хепкергеш, аьдыңга олурткаш, узун дынындан чедип алгаш, хамык малын сүрүп алгаш, өөн сөөртүп алгаш, чанып чоруп кааннар. Кыдат холун чайып, тендиңейнип, байырлажып чыдып калган.

Самагалдайдан үнгөн соонда, хенертен Сүрүңмей хүлүмзүрүй каапкаш, көңгүс элээр кижини апарып, кудаларынче карак баскан.

– Менде чүү боор, өске-башка улус эвес бис. Багай чээним кыстың өөн эгидип шыдавас кижини «кайгал» Сүрүңмей деп атты эдилээн херээм чүл? – деп, Сүрүңмей шала мактаны аарак харыылаан. Угбашкылар шак ынчалдыр өрезин негеп алганнар.

Бо удаада Кудерек даайы Танай сугнуң чанынга өөн өглөп, уругларлыг кадайын, бок-сагын дажыглап алгаш, улуг одун ужу-дуп, шай-суксунун хайындырып, аалчыларын шайлады берген.

Угбазы Садыя:

– Че, уруглар! «Тайып ужар, даянып турар!» деп үлегер домак бар. Силер, багай кырган улустарыңар чаңгыс чылын ужуп каарга, амыдыралга дадыкпаан аныяк бичии улус бир бергени көрүп эрткениңер ол-дур. Ам ийиги бергени база эрткениңер бо. Ам моон соңгаар бодамчалыг-ла чорза эки – дээш, даштыгаар үнүшкөн.

Иргитчиктер база далажы бергеннер. Олар үштүң баар чери чаңгыс углуг...

– Мен-даа база чырый бээрге, чанып чоруптар мен. Че, уругларым! Ха-дуңма, кудалар:

Сүрүп бээри чок-даа болза,

Сүме, арга белен турар.

Сунуп-ла бээр белээ чок бол,

Сургап, чагыыр сөзү турар – джири дег, Сүрүңмей кайгалыңар силерни кайын уттур... Дүүн кежээ Садыкай

угбаңар силерге аваңар ышкаш онза чагыг сөзүн берди. Дыңнап-ла олурдум. Кандыг кончуг буянныг сеткилдиг кижии боор деп кайгадым, ха-дуңма. Мен силерге база ооң-биле ушкажып, шак-ла ындыг чаагай сөстөрни чагып сөглээрим ол... Бо бичии кижииңер доруга бээрге, келир чайын бистиң ынаар Берт-Даг, Үстүкү Шынаа, Хөл-Өөжү ол ынчаар төрөлдеп келиңерден. Бистер, улуг-чоодулар база хөй угбалышкы, акылышкы өөр-өнер улус-ла болгай бис. Төрелдери-биле таныжып, аралажып аар-ла болгай. «Ийи дагның көгүү чаңгыс-даа бол, бажы үскүлешпес, ийи кижиниң садыы ырак-даа бол, арнын көржү бээр» дээр боор чүве. Эки, багай-даа бол, төрелдериңерден черле хоорулбаңар, чааскаанзыраваңар – деп, Сүрүңмей аныяктарга чагып олурган.

Танай ирей, кадай: «Ол-ол, дыңнаңар. Мооң бажы чедер. Кончуг кайгал кудавысты аарай!» деп каап олурганнар. Хат-шуурган дег дүшкүүрлүг ийи-үш хонук ынчаар эрте берген. Күдерек кадайы, ажы-төлү-биле арткаш, шыыладыр удуй бергеннер...

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Күдеректи чүге чызаан өөнче кыйгырты берген, түңнели чүү болганыл?
2. Амбын-ноян Күдеректен өжээнин кандыг арга-биле негеп алганыл?
3. Сүрүңмей деп кымыл?
4. Бо эгеде улустуң аас чогаалының кандыг хевирлерин ажыглаан, чүге?
5. Роман С. Тамбаның берген үнелелинге дүгжүп турар деп бодаар силер бе? Бадыткаңар.

Чогаадыкчы ажылдар

Чижек төлевилелдер темалары:

1. Бөлүктөп ажылдаар. «Арзылаң Күдеректиң» кол-кол маадырларының салым-чолу.
2. Бот-тускайлаң «ТР-ниң Чаан мөгелери».

Бот-тускайлаң даалгалар

Рефераттар темалары:

1. «Иргит Бадраның салым-чолу».
2. «Арзылаң Күдерек» деп романың бирги номунуң бижиттинген төөгүзү.
3. ТАР үезиниң сураглыг мөгелери.

Дараазында ажылдарны номчуурун сүмеледивис

Иргит И. «Арзылаң Күдерек» деп романың эрткен оруу // И.Бадра Арзылаң Күдерек. Бирги ном. – Кызыл: ТывНУЧ, 1996. – Ар. 270-275.

Иргит И. «Мээң үем – силерниң төөгүңер» // Улуг-Хем, 2010. – № 1-2. – Ар. 128–130.

Иргит Б. Төөгү дөстүг, төрөпчи эзерлиг // Улуг-Хем, 2010. – № 1-2. – Ар. 130–137.

Донгак У.А. И. Бадраның «Арзылаң Күдерек» деп романы // Улуг-Хем, 2010. – № 1-2. – Ар. 105-110.

Бирги эге

1886 чылдың күскээр чайы. Моолдуң Улуг-Хүрээге Богда Данчыы улустуң Улуг Наадымы болур дей берген. Таңды-Тываның Амбын нояны өлзей-Очурга база-ла «куштуг бижик», чалалга-дыңнадыг чедип келген. Ында бо удаада чүгле үш-ле мөге алзын деп дужаап каан болган.

Эрткен кыжын Күдеректи «хай дээр» дээш шыдавайн барган ноян бо удаада ону Улуг-Хүрээже албас бодап алган. Ынчалза-даа адазынга көөрдө бурунгаар үзелдиг, ооң-биле чергелештир Күдеректиң кижизиг мөзү-шынарын билген Комбу-Доржу мээрең Амбын ноянның аактыг-кээктиг чаңын-даа тоовайн, Күдеректи Моолдуң улуг Наадымынга хүрежир кылдыр ыйыдып кирип каан.

Комбу-Доржунуң шилилгези-биле база-ла Бакыйлаң, Откан база Күдерек хүрежир болган.

– Бо удаада бистиң туружувус бир еске апарган болдур ийин. Бис ам Улуг-Хүрээге баарывыска – шуптувус Барыын таланың улузу апаар бис. Ынчангаш силерниң мөгелериңер шыдаар шаанче тудушкаш, шүглүр болза, шүүлзүннер. Оларны ам хору-ваңар! – деп, манчы-кыдат цзяньцзюй чарлык болган.

Ук болган чугааның утказын тыва мөгелер база дыңнап каан болгаш, ноян-биле кады чоруур хөңнү чок чораан улус амырап, а Улуг-Хүрээге шүүп-даа болур деп чүве дыңнааш, оон-даа артык амырап, күзел-соруу бедий берген турганнар.

Наадым эгелээн. Богда-Кегээн Наадымны ажыдып, йөрээп турган.

Чаңчыл ёзугаар 512 мөгени хүрештирер деп чарлапкан. Мөгелерни даңзылап, бөлүктөп чарып эгелээн. Тываның үш мөгези анаа баарда хүрежип кедер хеп талазы-биле дыка шыырак болганнар.

Мөгелер даңзылаары доозулган. Даңзыда кирген мөге бүрүзү шагда-ла содагланып каапкан, хүрежиринге белен турган. Даңзыда кирген мөгелер дээрге, анаа-ла сан сүрүп белеткээн кижилер эвес, а начын, арзылаң, чаан, амырга дээн шолаларлыг, чүгле шүглүр дээш кордап келген, кончуг-даа күчүтен эрлер турган.

512 мөгени 256–256 кылдыр ийи чаргаш, 1-ги салыгны 4 үзүп үндүрер деп шийтпирлээннер. Моол улустуң бурун дүрүмү ындыг чүве-дир.

Бирги салыгның бирги бөлүүнгө үш тыва мөгениң аттары база кире берген.

Бирги салыг ийи хүн үргүлчүлээш, доозулган. Үш тыва мөге аныяк моол удурланыкчыларынга таварышкаш, чииги-биле октагылап алганнар.

Күдерек ол чылын чаа-ла чээрби ийилээр деп турганы ол. Чогум эзулуг бышкан эр эът-ханынга четпээн-даа болза, ол кедергей күчүлүг шыңганнарлыг, ана хемниң хоюг борбак даштарын иштинде тырып каан чүве ышкаш шыңганнарлыг чиңге белдиг, үрдүрүп каан сыңыйлар дег ийи дартагар, кончуу сүргей дөңмектерлиг, аяк дег аңгак болгаш шала саргылзымаар көк карактарлыг, дүндүгүр-ле кадыр хавактыг, адазы дег, эзир-нии дег кырлаң-на бедик хаайлыг, шала дыдырашсымаар сарыг бажының дүгүн кулаш хире чоон кежеге кылдыр өрүп алган, шырайынче удур көргөн улус сүрээдеп турар түрлүг мөге эр апарган. Ону көрүпкөн кижини бүрүзү дораан-на бо мөге кижини дир деп билип каар.

Бешки салыгның 32 мөгези арткан турда, үш тыва мөге артпышаан. Ол салыг эгелээр деп турда, оолдарга Лодай чаан кылаштап келген. Лодай аңаа моол тывазы деп бир-ле чавыскалак дурт-сыннынг, шала чүгүрүк карактыг арган кара кижини эдиртип келген. «Мынаар Мөңгүн-Тайга чоогунда, Моол черинде Ценгил деп хем унунда муң ажыг тывалар бар бис» деп, ук кижини дыңнаткан. Оң адын Бады-Суур дээр болган.

Бады-Суур Күдеректин экинчиге часкааш:

– Дадагалзаа турбас! Силерниң каап турарыңар солун-дур. Бо черниң моолдары ындыг аргалар көрбейн чораан дизе, хөөрем болбас. Бистиң Барыын Моолдуң мөгелери силерге чоргаарланып турлар. Күдер, сен ам 4 онаанда – 2 начын, 1 арзылаң, 1 чаанны дүжүрүп алдың.

– Че, Күдерек, сен маңаа шүүр дээш кызывыт.

– Бистиң таланың мөгелери-даа, дүжүметтеривис-даа, чонувус-даа ам сени чугаалажы берди. Ол улуг идегел, бүзүрел эвеспе.

Бешки онаа эрткен. Откан ушкан. Күдерек биле Бакыйлаң артпышаан. 8-ки салыгда Бакыйлаңга Хентий аймактын алдарлыг мөгези Лувсан-Дорж чаан таваржы берген. Бакыйлаң ону чер даяндырып турда-ла, улаштыр хөделгеш, артынче хире халааш, чая тудуп октаан. Моолдарга чаңгыс хол-биле даянырга ажырбас дээр, чөпшээрээр. Тывага болза, ол Лувсан-Дорж октаткан деп санадыр турган. Ам дөрт мөге арткан. Оларның бирээзи амырга, өскези чаан, үшкүзү арзылаң, чүгле Күдерек кандыг-даа ат-шола чок. Ол дөрт мөгениң хүрежин даарта хүнче шилчидипкен.

Мөгелер кезээликтей майгынга чанып келгеш, аъш-чемин кылып чип турда, Амбын ноянның дүжүмеди Каас бо-ла чын-дыңнадып чедип келген.

Төрээн чериңер, чонуңарның, нояныңарның адын камгалап, шыдавыже эки-ле тутчуп келдиңер. Оон ыңайгызы ам Күдеректе арткан-дыр. Үстүкү черде ноян, дүжүметтер сени «Таңдының эзири» ден адап алган-дыр, Күдерек. Сени моолдар безин «Наа-дымның дээжизи» деп мактап турлар. Че, чүү деп бодап олур сен, шүүп шыдаар сен бе? – деп, Каас айтырган.

– Шүглүр мен деп улуг сеткилди канчап чугаалаар мен. Ам арткан мөгелер алдар-сураглыг мөгелер-дир. Ылаңгыя Лодай чаанга канчап күш чедер боор – деп, Күдерек шала пөрүк харыылаан.

Тыва үш мөге база бир тыва мөге салыкчызы ынчаар хөөрежи олурда, Лодай чаан бо-ла басып чедип келген:

– Бистер Барыын Моолдан 56 мөге келдивис. Оон мен чааскаан арттым. А силер Таңды-Тывадан үш-ле кижичи келдиңер. База-ла чаңгыс кижичи арткан. Мону деңней санап көөрге, уг чок улуг ылгал бар-дыр. Силер, Таңдының оолдары, шынап-ла берге эрлер-дир силер – диген.

Ол аразында Каас дүжүмет бо шаап келген.

– Улуг ноянывыстан сөс эккелдим. Күдерек кымның-биле хүрежиксей-дир, ону ынчаар чагыдып каар аргалыг апардым дидир. Кым-биле хүрежиксеп тур бо? – деп айтырган.

– Бо улуг акыйдан айтырып көрзүвүссе? – деп, Бакыйлаң аайын тыппайн барган.

Келген херээн Бады-Суурга чугаалап чадап чыдырда-ла:

– Күдерек баштай Дамбий-Жансан-биле хүрежир болза эки. Оон башка идегел чок-тур. Ам дүрген барып ону чазап, белеткевес болза, Лувсан-Дорж Күдеректи амалаар деп тур эвеспе – деп, Бады-Суур Каасты кайгадып, шириин, дорт чугаалаан.

Тыва мөгелер болур шагында Наадым шөлүнге чеде бергеннер. Кижичи дээрге өске хүннерден ыракта көвей чыылган. Күдерек даады-ла девип үнүп турганы барыын талакы азарынга өөрү-биле кылаштап чедип кээрге, Лодай база ында келген, шагда-ла содагланып каапкан турган.

Күдерек база содагланы берген. Ол аразында Богда-Кегээн баштаан ноян, дүжүметтер, ламалар, кадагааты аалчылар олуттарын ээлегилепкен.

Дамбий-Жансан сес кончуг каас кеттинген салыгжыга үдедип алган, шөлче шимчээр-шимчевес чүве дег басып үнүп олурда:

– Амырга Дамбий-Жансанның онаазы Таңды-Тывадан кел-

ген аныяк мөге Эрхитний Хутир-экени салып үндүрүңөр! – деп, узун хоюг кыйгы шөлдүң кырынга чаңгыланы берген.

Күдеректи база-ла сес чараш хептиг салыгжылар хүрээлеп алган шөлче үндүрүп эккелген. Үнериниң бичии мурнунда Бады-Суур маңнап келгеш:

– Сегиржиң ап чыда-ла, оң талакы буду-биле, киир тутпайн чоруй-ла, тевер деп бил. Оозу айыылдыг. Артканын билир сен – деп, чагый тыртып каан.

Дөрт мөгени салып үндүрген. Мурнунда хөй мөге аразынга Күдеректиң девири эки көзүлбейн турган. Ам дөрт-ле кижии артканда, ооң девириниң чаражын чон магадап-ла ханмаан. Багай-согай, шөртең-дыртык, чолдак мөгелер ону адааргап көрүп турганнар. Шынап-ла арткан дөрт мөгениң чаражы-ла ол.

Дамбий-Жансан келдиң-келбең бе, Күдерге чоокшулап келсал-ла, шурай-ла берген. Күдер-даа чалданмайн, удур дап бергеш, адаанче кире халыыр часкан. Амырга аңаа бир орталанып, соксай хона бергеш, оң холун карбаңнадып, Күдеректиң оң талакы эгин бажындан аптарын кызып, бир чүткээн. Күдерек ол холдан алгаш, эдerti дап бергеш, амырганың оң талакы будундан алгаш, аңгайтыр көдүрүп үндүрүп келген. Хамык чон алгы-кышкы-ла апарган. Күдерек ол-ла хевээр хөделгеш, Амырганы ээгилендир апарып дүжүргеш, «Дадайым, кемдей берди эвес бе?» деп, Күдерек иштинде боданган.

Күдерек девип чоруткаш, Богда тугун долганып тургаш көөрге, Дамбий-Жансанны ийи чазаанчы колдуундан сөлеп алган аппарат чытканнар. Чаан Лодай аныяк арзылаң Лувсан-Доржка кагдырган. Моолдар бодунуң мөгезин хей-аът кирип курайлап, ырлажып турда, шуурган-даа кайын ынчаар шиилээр.

Ийи мөге-даа девип-ле үнген. Кайызы-даа шилгедек, мөчек-мачак шыңганарлыг, бот-боттарынга тааржыр-даа чараш эрлер. Бот-боттарындан сезинчип, холга кирбейн шаг-ла болганнар. Лувсан-Дорж черле хандыр туттурбас, чылбырааш ушта халып-ла турар, кончуг ээлгир, аваангыр, хоска хүрежир амытан болган. Ынчалза-даа ол чаңгыс катап Күдерге билээн туттуруп алган. Ол-ла болган. Күдерекке ол четчир. Ол ону салып өлбес. Күдерек коргунчуг күжү-биле Лувсан-Доржту хаара туткаш, содак хончузунче салааларын дыгып кирипкеш, өрү көдүрерге, демгизиниң ийи буду өрү көдүрлүп, Күдеректиң буттарынга ораажып, шапкыланып турган. Оон Күдерек оң холун чыыра тырткаш, солагай холун кошкадыптарга, Лувсан-Дорж агаарга ийлендир астына хона берген. Күдерек чүгле Лувсан-Доржтун кырынче барба ышкаш кээп дүшкен, бо-ла.

Күдерек тургаш, далаш чокка Лувсан-Доржту тургуза тырт-каш, ооргазының довураан кактааш, девип чоруй барган. Хамык чон шимээргеп, хөлзеп туруп калган.

Күдерек Лодай сугларга келири билек, хөлзеп-дүвүрээн Бады-Суур уткуй маңнап келген:

– Ол канчаарың ол, дуңмам? – деп, өөрүүрден коргуп айтырган.

– Чүү болу берген чүвел? – деп, Күдерек дүште-даа чок айтырган.

– Бо хамык улус сеңээ өжээргеп турар чүве эвеспе, Күдерек – деп, Бакыйлаң биле Отканчык Күдеректи куспактап, чыттап тура, сымыранганнар. Ол аразында Лодай кылаштап келгеш, Күдеректи куспактааш:

– Моон дүрген чоруур болза эки, Күдерек. Ол кижиниң ооргазын чүге кактай берген сен. Ол өш-өжээн сагынган чорук деп улус билген хире-дир. Бистиң Барыын Моолдуң мөгелери сени дуглап бээривиске, ам дораан чоруткаш, бодуң майгыныңга чеде бер. Бис соондан чеде бээр бис – диген.

Хүреш төнгөн. Хөлзеп, хөөрөп, көжүп шимчеп турган улус аразындан он ажыг моол мөгелерге, тыва эштерге хүрээледип алгаш, Күдерек ол черден ырап чорупкан.

Күдерек чүнү-даа ыыттавайн, куду көрүп алгаш олурган. Ооң Бүгү Моолга шүгени – аас-кежик, өөрүшкү эвес, а муңгарал, дүвүрел, хомудал бооп доозулган ышкажыл.

Лодай бо чедип келгеш, Күдеректи кыдат садыгжыга чагааш Улаастайже чордуптар.

Ийиги эге

Улаастайга келгеш, ийи хонуп турда, соондан эштери, Амбын ноян дүжүметтери-биле чедип келгеннер.

Күдерек өөрү-биле өөрүшкүлүг ужуражып, хамык чүвениң амыр-менди доозулганынга сагыш ханып турда, Амбын ноянның дүжүмеди Каас келгеш: «Улуг ноян сени кел диди» диген.

Хаан кел дигенде, карачыл кижии баар хүлээлгелиг. Күдерек Каастың соондан чоруп каан.

– Чаа, хамык чүвени үүлгедип кааш, бодуң тын-менди бээр дезип чедип келген, мындыг сен бе? – деп, Өлзей-Очур дораан-на чалчыттынып эгелээн.

– Сээң ол чудуң аштап, ээрежип, чашпаалап, чүнү кылбадывыс, дээр. Ам чүнү канчаар деп бодап олур сен? – диген.

– Чүнү канчаар боор, хайырааты. Буруумну бүрүнү-биле хү-

лээнип тур мен. Ынчап баарын билген болза, ынаар барбас чү-
вемни деп бодап олурар кижидир мен – дигеш, Күдерек ноя-
нынга сөгүрөөн.

Күдерек боданып олуруп-олуруп, чиге-ле айтырган:

– Мээң кылып каан буруум чогуум кандыг чүвөл аан, аңар?

Амбын ноян боду безин аңаа тула берген.

– Ону бодуң бодап бил! – деп, эктин чайып каап хорадаан
шырай көргүзүп олургаш, Амбын ноян: – Сеңээ Бүгүдө Моол
күрүнениң Богда-хааны бо чылдың Улуг-Хүрээге болган күрү-
нениң улуг Наадымынга шүүлгениң дээш «арзылаң» деп мөге
атты тывыскан-дыр – диген.

Күдерек ызырныпкаш, ыт чок кезек олургаш:

– Меңээ ыңдыг аттың херээ чок! Шак ыңдыг куду көрүүш-
күн-биле берген атты мээң ажырымнап ап чыткан херээм чүү боор.
Ыңдыг октадырынга хөңнү чок улус, өскээртен мөгелер чалавас-
ла болгай. Оларның хүрежи орустарга, тываларга, казахтарга,
ингилиистерге-даа херек чок! Кым-даа ону хүрешпес! Кым-даа
сонуургавас! А мен моон соңгаар хүрежирим база соксадыйн.
Чаш ажы-төлдүг, амыдырал-чуртталгам чаа эгелеп чыдар кижидир
мен. Силерниң, улуг дужаалдыг хайыраатыларның, холу-
ңарда ойнаарак дег чуукталып, октат дээрге октадып, окта дээрге
октап турар эрең эвес-тир мен. Шаажылаар болзуңарза, анаа
шаажылап кааңар. Мээң кырымче хары чоннуң ногаандыктарын,
саттыныкчы идегеттерин салган херээңер чок. Моон соңгаар
кандыг-даа хүреш, маргылдааларже мени чалаваңар! – дээш
үне маңнап чыдырда, Амбын ноян килеңневес килеңин килеңнеп:

– Тур, чыдыг сойлук! Шак бо чүвени туткаш, хүлүп-шарып
кааңар! Чүү кончуг бажы эъттенген, калчаараан карачуулул бо!
Кым мен деп бодун өрү көрдүне берген языл! – деп алгырарга,
он ажыг хөдел-соодалдары маңнажып кээп, Күдеректи туткаш,
аргамчы-биле ийи холун артынга хүлээш, доңгайтыр октап
кааннар.

Ол-ла дораан Амбын ноян манчы-кыдат Хевей Амбынга
моорлап чеде бергеш, манчы-кыдат чанчынга болган чүүлдү хөө-
редип чугаалаан.

– Ол дээрге дыңнап көрбээним дүржөк чорук-тур, аңар! Ол
кижиңер кайдал? – деп, манчы-кыдат чанчын айтырган.

– Туткаш, хүлээш, өг чанында ужур октап кагдым – деп,
Өлзей-Очур чашпаалап чугаалаан.

Күдерекке удур эрии-шаажы-даа хереглевээннер. Эрткен
чылгы тываларның чыткан кинданынга аппарып суп кааннар.
Аңаа кинчи, дөңгү-даа кедирбээннер.

Кежээлерде Күдерек тыва эштери-биле оожум ырлажып, хөөмейлеп-даа олурарлар. Черле ынчаш Күдерек ол кинданга келгенден бээр, тыва оолдарның хей-аъды көдүрлүп, чоргаар-даа апарганнар.

Үшкү эге

Ол хүн Бакыйлаң биле Откан болган чүүлдү дыка орай дыңнааннар. Күдерек ноянче баргаш, чиде-ле бээрге, Лодай сугнуң майгынынга олурган оолдар Каастан айтырыштар дээш, ынаар чорупканнар. Каас чииртими кончуг кылдыр каттыргаш, оолдарны шалый аарак:

– Кончуг «арзылаң» мөгөңөр дүржок херек үүлгедип алгаш, кинданче кире берген. Ол-дур, чүү кончуг туразы улгадып чорду чээ! – деп кончаан.

– Адыр-адыр, аңар! Чүү киндан? Кандыг киндан? Чүү дээш ол кижини ында суп каан чүвөл? – деп, оолдар Каастан катап айтырганнар.

– Мен силерге билдингир кылдыр тайылбырладым ышкажыл. Силерниң эжиңер Иргит Күдерек Таңды-Тываның ногаан нояны Амбынны дорамчылап, сөглөп каапкан-дыр. Ол дээш Барыын Моолду тегерип чагырган манчы-кыдат Хевей Амбын Цзяньцзюй чанчын ол калчаа сойлукту үш ай кинданга херек эрттирер мылдыр ялалап каан-дыр. Ам билдинди бе?

– Ам-на билдинди – деп, оолдарның бажы доңгая берген харыылааннар.

Бакыйлаң биле Отканчык ол-ла дораан Лодайга халдып келгеннер.

– Че, чүү болган-дыр, киживис? «Арзылаң» адын алган, девип-самнап тур бе? – деп, Лодай оолдардан айтырган.

– Ат болган чүве-дир. Ол киживисти Хевей Амбын кинданда аппарып суктуруп каап-тыр. Тываның ногаан ноянын бак сөстөр-биле сөглөп каапкан кижидир. Лодай карактары муңгак дола берген чугааланган:

– Кончуун аа, бо-ла тыва чонувусту бот-боттарывысты деткижер, камгалажыр деп чүве билбес. Күдерек дээрге чүгле тыва чоннуң эвес, а бүгү Барыын Моолдуң ынак мөгези апарган дээр-зин силерниң ол Амбын ноян деп кижидер медегеп билип турар кижиде аан? Ам Барыын Моолдуң чону ынак мөгезин ынчаар дорамчылатпас. Олар Бээжин чедир чаргылдажып тургаш, бо Күдеректи ол киндандан хостап алыр. Ол тыва чоннуң алдар-адынга чүдек, соо багай ат-алдар ышкажыл.

Ол-ла кежээ Лодай чаан Барыын Моолдуң бүгү-ле Наадымынга чораан мөгелерин чыыпкан. Аңаа база-ла Барыын Моолдуң улуг эргелиг дүжүметтери кылаштажып келгеннер. Чогум чүү болганын Тываның нояны Амбын нояндан айтырар дээш, чалаарга, оозу корткаш барбаан. Күдеректи хостаарының дугайында дилегни манчы-кыдаттың Барыын Моолду тегерип чагырган Амбын чанчынынга өргүүлдө кииргеннер.

Ук өргүүлдө Лодай, Бакыйлаң, Откан, моол мөгелер, шупту 60 ажыг кижини ат салган. Ол-ла дүне Чазакты-хаан, Сайын-хаан, Элчиген аймактарның чонунга «Танды-Тываның чок дээн шыырак аныяк мөгезин бодунуң-на нояны актыг черге нүгүлдээш, Улаастай кинданында суктурган» деп чар тарай берген. Чоннуң килеңи көдүрлүп эгелээн.

Эртенинде Амбын ноян карак ажыт дезип чорупкан. Ынчалза-даа Бакыйлаң биле Откан ийи чеже-даа чаныксап турза: «Күдерек чокта чорбас бис. Улуг чанчында кирген өргүүлдөниң харызын манаар бис» дигеш, Улаастайга чыдып калганнар.

Дамчыыр чугаа – далай чалгыы-биле дөмей-ле. Күдеректи Амбын ноян Улаастайда кинданда суктурган деп медээ Узун-Тестиң унунга Амбын ноянның бодун мурнай кирип келген. Шору сарыыл-медерелдиг Комбу-Доржу мээрең адазының далаш, каржы-дошкун болгаш ырадыр чүвө көрө албас талазынга хөңнү чок турган

Адазы Чинчилиг хараалынга кээп, манчы-кыдат кызыгаар шериинге бижик-шынзылгазын көргүзүп турда, Комбу-Доржу бо-ла уткуп келген. Адашкылар хараал дүжүмедииниң өөнгө дың иелээ олуруп алгаш, колдуу-ла алгыжып үнгеннер.

– Силер ол Күдеректи чүгө кинданда суктуруп каан силер? Ам бүгү Барыын Моолдуң чону силерни кочулап, силерге чөгенип, силерни тенок ноян кылдыр адай берген-дир. Ол бүгү меңээ база дээр, бистиң, сагаан ызыгуур-сөөктүг чазаавыстың өмүнээзинге бужар бак, кара мең болуп турар-дыр.

– Баштай олуруп ап көрүңер... Билип көрүңерден. Күдерек дээрге, шагдагы Чодураа оваазынга шүглүп чыдар өссүгенек эвес, а Барыын Моол чоннуң улустуң ынак мөгези апарган кижини-дир. Ол ам өске Күдерек-тир ийин, ачай. Ону дораан-на угаап-бодаар ужурлуг турган-дыр бис. Сээң үең-биле мээң үем ийи аңгы болур. Чүвени ырадыр бодап көрүңер – дигеш, Комбу-Доржу адазының эдээндөн алгаш, хаваанга дегзип, мөгөйгөш: – Шала доңгун болганым дээш буруудатпайн көрүңер – диген.

Өлзей-Очур оглунче бир караа шимдине берген шыгаап көрүп олургаш, шагжок чугааланган:

– Сээң шын-даа бооп чадавас. Мээң орнум чазаар, изим базар салгалым сен-дир сен. Ол мөгең дугайында бодуң-на болгаап көр – диген.

– Муңгараваңар, ачай. Шупту чүвени ам-даа эдип ап болур-дур. Күдеректи хостаар дугайында «куштуг бижиктен» доп-дораан Улаастайже чорудуштуңар. Оон башка Барыын Моолдуң эргетеннери силерни мурнап ону хостап алырлар. Ынчан бистиң Таңды-Тываның Амбын чазааның ат-алдары буураашкыңга та-варжыр.

Комбу-Доржу адазын кээргеп, хөдел-соодалдарын кел дигеш, ноянны таптыг чыттырып, ноюрзадып, дыштандырып каан. Ооң соонда Күдеректи доп-дораан хостап үндүрериниң дугайында дилег бижикти Хевей Амбынның адынга ол-ла черге чогаадып бижээш, адазының хола танмазы-биле бадыткааш. Улаастайже үш шапкынчыны аъткарышкан...

Бешки эгеде Моол эштери Лодай, Бакыйлаң, Откаанчык, Бады-Суур Күдеректи киндандан хостааш, өөрүшкүлүг уткуп алганнар. Тывалар буянның сеткилдиг моол мөге Лодай эжиниң соонче ынакшыл, чоргаарал долган карактары-биле көрүп туруп кааннар.

Ол эртен Тывадан Комбу-Доржу мээрэңниң шапкынчылары келгеш, Хевей Амбынга «куштуг бижик» эккелген. Ында Таңды-Тываның Амбын ноянының таңмазын хап, Күдеректи агартып, киндандан хостап үндү-рерин дилеп каан чораан... Амбын карактарын имирертир көргөш, каржы хүлүмзүрээш, ол саазынны отче киир окташкан...

А таптыг-ла ол өйде үш тыва мөге Хаан-Көгейниң сыннарынче угландыр кончуг аъттарын чизиредир челзип чоруп органнар.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Күдеректиң окур-хевириниң чуруттунганының онзагайы.
2. Тыва мөгелерниң Моолдуң, Улуг-Хүрээге Богда Данчыы улустуң Улуг Наадымының хүрежинге киришкен түңнели.
- Күдеректиң «Бүгү Моолга шүггеним – аас-кежик, өөрүшкү эвес, а муңгарал, дүвүрел, хомудал бооп доозулган ышкажыл» – дээн бодалын чүү деп бодаар силер?
3. Күдеректи манчы-кыдат Хевей Амбын чүге кинданче киир октапканыл?
4. Барыын Моолдуң Наадымынга киришкен мөгелер Күдеректи хостаарыңга канчаар киришкенил?
5. Комбу-Доржу ачазының частырыын канчаар эткен-дир.

Алдыгы эге

База бир чыл эрте берген. Күдерек Моолдуң Улуг-Хүрээге болган Наадымга шүггөш, «Арзылаң» деп шоланы алган соонда, ооң ат-сураа чүгле Таңды-Тывага эвес, а Бүгү Моолга дыргын

дыңналы берген дээр болза хөөрем болбас. Чүгле Амбын ноян-биле ооң аразында хыйыр-кылчаң чоруу бүдүү-даа бол, үргүлчү леп артып калган. Күдерек: «Манчы-кыдаттың чазаа Моолга-даа, Таңды Тывага-даа тергиидеп турда, Улуг-даа, биче-даа хүрээлерге барып, наадымнарга хүрешпес мен. Ноябрьнарның, баяаттарның аразыга чиш болуп, оларның ойнаараа ышкаш болбас мен» деп быжыы-биле шийтпирлеп алган. Ынчангаш дараазында чылда Улаастайга Богда данчыы болур черже Комбу-Доржу ноян бар дээрге, чаш ажы-төлүнге сылдааш ынавайн барган. Аңаа Баа-Хөө-биле Откан барып хүрешкеш, бирээзи сеске, өскези дөрт чедир хүрешкеннер. Аңаа, аанакайның, Лодай шүүп каан.

Сес айның чаазында Чаа-Овааны дагыырын чарлапкан. Оваа дагыырынга чедир чеди-ле хонук арткан турда, Самагалдайга Моолдуң сураглыг мөгези Лодай чаан боду кел чыдар деп чар тарай хона берген.

Лодай чаанның ол оваа дагыыр байырлалга келгенинге Таңды-Тываның мөгелери хөлчок өөрүп, хүндүлүг эшти канчаар уткуурун дугуржуп алганнар.

Лодай бодунуң эки таныыры, чоок кижилери апарган Күдерек, Бакыйлаң, Отканчык, Чогдур, Сорукту сугларны көрүп кааш, хөлчок амырап, карааның чажы дамдылап, хүрең арны чырып турган.

Хөй хонуктарда оран дүвү Бээжинден алдан тебе чинни тээп келген, могап-шылаан Лодай Күдеректиң өөнге кээп, ийи хондур удуп, дыштанып алган.

Бир-ле хүн Күдерек сугга Барысхөө агай боду кылаштап келген. Хөөкүйнүң кырааны-даа аажок.

Улуг авыгай кижии кирип кээрге, Лодай ол дораан тура халаан. Ол соңгаар бир базып, ийи холун дискээнге чедир бадырып, мөгейген. Моол кижии чонунуң чаңчылдарын ыдыктап сагыыры албан. Барысхөө Лодайдан мындыг айтырыг салган:

– Силер бо оран-делегейни кезип, каяа-даа чораан, көрбээн, билбээн чүвөөр чок кижии-дир силер. Чүвени канчап билир. Мээң эр чаңгыс оглум Улуг-Хүрээже өөренип чоруткаш, олчаан читкен. Ам оон бээр чээрби чыл болду. Ие кижиниң чүрээ ийлеп, балыглап, манап-ла олулар-дыр мен. Өлгөн кижии болза, маңаа хүрээ-хиитке соңгу оруун номчуттуруп, ёзу-чурумун эртирип каар эйтик мен. Дириг болза, кайда, чүде, кандыг тамы иштинде азы уургайда, кинданда олулар чүвези ирги, Бо дугайында чүнү билген ирги силер? – деп, муңгарап-деңгереп чугаалаан.

– Ады-сывы кым деп кижии ийик, хүндүлүг авыгай? – деп айтырган.

– Таңды-Тываның Амбын кожуунунун иргиттин дөрт сумунун чайзаңы Иргит Алдын оглу Агбаан деп кижиги.

Лодай ам база боданы берген.

– Он хире чыл бурун боор ийин. Төвүт чуртунче чиң тээп чорааш, аңаа кулаам уу-биле дыңнаан мен ийин. Та ол, та ол эвес. Аңаа Таңды-Уранхайдан үш оол өөренип барган турган чүве-дир. А ол Төвүт деп чер ингилис дээр ак кештиг кадагааты улустун чагыргазының алдында бактаап турар чер-дир.

– Моон барган үш оолдун бирээзи бистин Самыына улузунга дөмейлешпес, карааның өңү шаңгыр, арны ак болган. Оон ыңай бир караа шала кемниг болган дээр-дир... – деп чордала, Барысхөө агай моорап калган.

Хамык улус дүвүрөп, агайны силгип, арнынче аржыыл-биле челбип турда, мүн-не миннип келген.

– Ийе, ол-дур. Мээң оглум-дур. Адазы дег шаңгыр карактыг чүве. Бир караан аъттан ушкаш кемдедип турган кижиги – деп шагжок чугаалангаш, улуг тынып, аяктан сериин шай ижип, секпереп алгаш: – Буруудатпайн көрүңер. Бажым дескинип, шыдашпайн бардым. Үр чыл манаан сеткилим тевиин ыйнаан – деп, Лодайның мурнунга агартынган.

– Мен силерни эки билип олур мен – деп, Лодай сагыш човап чугаалаан.

– Оон ыңай чугаалап көрүңер. Оглум ам кайдал?

– Ийе харын, амды ингилис шериг сайыды чанчын ол оолду орус кижиги төлү-дүр дээш, боду алгаш, ынаар база бир изиг чуртта турар Хала-Хота деп черже аппаратан дээр-дир. Оон ыңай чүнү-даа билбес мен... – деп, Лодай чугаазын дооскан.

– Че, силерге улуу-биле четтирдим, хүндүлүг мөге. Меңээ читкен оглумнун дугайында чырык-чаагай медээни эккелгениңер дээш өөрүшкүмнүн демдээ кылдыр эзерлиг, чүгенниг кончуг чүгүрүк тыва аътты белекке берейн, хүлээп ап көрүңер – деп, Барысхөө агай хүлүмзүрүп чугаалаан.

– Улуу-биле четтирдим, хүндүлүг авыгай. Мээң бичии медээм ол хире өртектиг бе? – деп, Лодай мөгейген.

– Сээң медээң меңээ өртект чок үнелиг-дир. Мээң оглум дириг бар ышкажыл. Ынчангаш мен оглум келгиже дириг олурар хүлээлгелиг кижиги-дир мен – деп, Барысхөө тын харанып чугаалааш: – дээш Барысхөө ам ыглап бадырышкан.

– Ол албан эеп чедип келир – деп, Лодай агайны оожуктурган.

– Сээң медээң меңээ өртект чок үнелиг-дир. Мээң оглум дириг бар ышкажыл. Лодай Барысхөө агайның оң холун алгаш, чыттап каан. Барысхөө Лодайның бажынга холун салып, йөрээген...

Ол хүн Шиви-Кудуруунга, Күдеректиң өөнүң чанынга биче-жек найыр эрттиргеннер.

Өг чанында ногаан шыкка ак-ак чагдымнар, ширтектер чаткаш, хамык чонну долгандыр олурткаш, эът-чемни, суксун-сугатты долдур оваалааш, найырны эгелээн. Байырымның үстүн Танай даайы ажыткаш, ырак Моолдан келген улуг өң-тала Лодай чаанга байыр чедирип, йөрээл чугаалаан.

Ооң соонда Лодай чаан Тыва черге келирге, ооң Моолга хүрежип таныжып алган эш-өөрүнүң мынчаар хүндүлөп уткуп турарынга өөрүп турарын чугаалааш, тыва чонга йөрээл номчаан.

– Ойт, көрүңерден, бо кончуг мөгелер аразында Ловайжык деп чүве кире берген девип тур – деп, Сааяң биле Шимей ийи алгыржып үнген.

Ловай дээрге Садыкайның эр чаңгыс оглу чүве-дир. Ол кара чажындан шала шог, турамык оол бооп өзүп келген. Чүге дээрге мөге даайы Күдерекке ооргаланыр, чоргаарланыр, ооң кадында Күдеректи ол-ла олчаан кылдыр өттүнер, база кедергей хүрежир, кымга-даа дүжүп бербес мен дээр, хедер, дедир чаңныг оол бооп өзүп келген.

– Авыктоо! Улуг эргек хире чүвениң кончуун аа! Чанагаш турда көөрге, ана шалдаң пага-ла-дыр, мооңар – деп, Ловайның адазы Санаа оглунга чөгенип, ыядып каттыраңнап олурган.

Лодай чаан олургаш, бажынче тыва арага үне халый берген, хөглөп-хөөрөп тура халып келген:

– Мен бо оолдар-биле маңа бичии ыймактажып көрейн – деп, Күдеректен дилеп турган.

– Силер бөгүн мында аалчы кижини болганыңарда, бо хүрешти анаа көрүп, таалап олуруңар – деп, Күдерек аажок ээлдек дилээн.

Лодай черле хоржок болган. Ам канчаар, өгде содак-шудан эккелдиргеш, Лодайны содаглапканнар.

Лодай чаан, ёзулуг чаан ышкаш, күчүтен эът-ханы-биле хамык улусту кайгадып, ногаан шыкка дизиледир тепсенип девээн. Хүреш-даа эгелээн.. Хенертен «Ловай Лодай чаанны амалапкан» деп кыйгы чаңгыланып үнген.

Ловай саат-даа чок, шуут-ла маңнап келгеш, Лодайны ийи үш дескиндир маңнап чоруй, бир холун бурунгаар сунуп алгаш, манап турган чаанның будунче шивеш кылдыр кире халааш, солагай талакы буттан алгаш, канчаптар-даа чай чокка көдүрүп үндүргеш, кончуг аңгагар-кеңгегер чаанны час ойтур аппарып дүжүрген.

Хамык чон бут кырынга туруп келгеш, шиигайны-ла берген Ловай чаанны тургуза тырткаш, чассаан чүве ышкаш хөрээнден куспактангаш, девип баргаш, черде турган чем аразындан быштактар алгаш, дээр шаар чашкылапкаш, маңнап чоруткаш, ол-ла хевээр баглаашта турган кончуг чүгүрүк аъдын муна каапкаш, кускуннап-кускуннап, шаап чоруй барган.

* * *

Овааны дагыыр дээн хүнүндө хамык ара-албаты чон Калдак артче сөктүп-ле каан. Амбын ноян өг-бүлезиниң иштин болгаш хамык дүжүметтерин эдертип алгаш, Оваа дагыыр черже чоруп оргаш, Самагалдай хүрээинден ырак эвесте, улуг оруктуң хажызында, Ак-Даштыг-Ойнуң аксында улуг дашка келген. Шак ол даштың назы-харын кым-даа сагынмас. Шаг-төөгүдөн оладып эрткен кижилер дүш-кеш, ооң чанынга дыштанып, таакпылап олурар, а шыырак улус ону көдүрүп шенеп турар даш. Ынчангаш ооң кыдыглары элеп, кылайып, туттунмас кылдыр борбая берген. Ук дашты үш ожук кырында тургузуп каан чыдар.

Оваа дагыырының эгези ол.

– Хамык мөгелерни даңзылап, содаглааш, бо көдүрер дашты, көдүртүнер. Тиилээн мөгеге кыжаалаң аът бээр! – деп, Амбын ноян дүжүметтеринге дужаал берген.

Аңаа Бакыйлаң, Күдер, Откан, Баа-Хөө, Чикей болгаш моол мөге Лодай чаан көдүрер дашты Оваа дагыыр үезинде чүгле бедик ат-шолалыг мөгелер көдүрүп маргылдажыр-дыр! – деп, ноян чарлык болган. Оларның аразындан Күдерек тиилээн. Ол-ла дораан кыжаалаң аътты ийи чылгычы чедип алган келгеш, Күдерекке дынын ап берген.

* * *

Чаа-Оваага хамык чон чыгылып чеде берген. Кижиге бажы кизирт, аът бажы козурт.

Хүрежир 64 мөгени база чарыштырар аъттарны даңзылапкан. Мөгелерниң аразында Ловайның ады база бар. Лодай чаан аңаа хүрежирин Амбын нояндан дилээрге, ол чөпшээрээн.

Хүреш-даа эгелээн. «Ловай деп тенек чүве дүүн Лодай чаанны каггаш, десе берген чүве. Ам канчаар ирги?» дижип, улус чугаалажып турда-ла: «Иргитиң аныяк мөгези Ловай бодунуң даайы арзылаң Күдеректи амалапкан» деп кыйгы үнген.

– Орта чүве бе, мооңар? Ам арзылаң Күдерек даайын октаар мен деп кордаары ол-дур аа?! – дижип, чон шимээргей-ле берген.

– Че, канчаар ирги? Ловайжык деп докпак чүве буура дег даайын шыдаар ирги бе? – дижир-даа улус бар.

Ловай база-ла кончуг омак, чараш девип-девиц, даайы арзылаң Күдеректиң чанынга кел сал-ла, шурай-ла берген.

Кайы-даа талазы кончуг авааңгыр, тыва хүрештиг мөгелер кестиң кырындан бот-боттарынга алыспайн турганнар. Ловай арзылаңның будунче кире халааш, сегирип алгаш, база-ла өрү көдүрер деп чорда, арзылаң ону черге чыпшыр базыптар дээш шыдаваан.

Ловай арзылаңны көдүрүп алгаш, кайы талаже ужур каар аайын тыппайн, доктааш депкен. Күдерекке ол четчир болган. Күдерек чээнин тургуза тырткаш, ошкааш: «Буттан алган кижинчаар саадап болбас чоор!» диген...

Хүрештиң эң солун чери – үжүүрү бо-ла болгай. Лодай чаанбиле арзылаң Күдерек девип үнүпкөннер. Хамык чон курайлап, кускуннап, мөгелерни хөөктүрүп турган. Шөлдүң ортузунга таваар кылаштажып келгеш, удур-дедир көрүшкеш, хүлүмзүрөөш, хенертен шыңгыы, кадыг-шириин апарып, хүрежиц-ле эгелээннер.

Аңаа Лодай шүгген. Тиилелгелиг, чоргаар моол девиин девиц доозуп каарга, Амбын ноянның ийи дүжүмеди эзер-чүгенниц кула аътты эккеп хүлээткен. Лодай ону мунуп алгаш, шөлдү бир долгандыр, овааны бир долгандыр челискен.

Наадым доозулган. Хамык чон чүк-чүкче тарап чоруп турган. Мөгелер тарап чоруурда, аалдарынга баргаш, Лодайны үдээриниң ёзулалынга курут барбас, белек-селектиг кээрин база дугурушканнар. Кымның чүнү алырын баш удур сүмелешкен.

Хамык улус дойлаары-биле Садыкайларның өөнүң чанынга – ак шаажаңга бе хымызын долдур куткаш, узун ак кадак-биле чаан Лодайже Ловай сунган.

Чаан олурган боду тура халааш, сунуп келген ак шаажаң биле ак кадакты ийи холу-биле алгаш:

– Бай Таңды-Тыва улустуң чуртунга кээп, ооң кайгамчыктыг эрес-шоваа, уран-мерген хүрештиг оолдарының хүреш оюнун көргеним кажан кезээде мээң сагыжымдан уттундурбас. Бистиң бо халышкы, дуңмашкы дег мөдү найыралывыс кажанда-даа бузулбас – диген.

Лодай тыва өңнүктеринге бүгү-ле арга-дуржулгазын чажыт чокка дамчыдып берип, каяа, канчаар хүрежиц чораанын, канчаар кижилерге кыстырып, түрөп өскенин, канчап чиң тээр сүрүкчү апарганын, каяа-кайа четкенин, чүнү-чүнү көргенин, билгенин онза уран-чечени-биле хөөрөп олургаш:

– Тыва хүреш – ынчангаш төнмес, ол чырыткылыг келир уелиг хүреш-тир – дээн.

Эртенинде Тес-Хемни кежир үдеп кааннар... Лодай холун чайып, алдан тевениң соондан аъттыг бар-ла чыткан. Ооң Тывага келгеш алганы ийи аъдын коштуң соонда четтирип каан, соонче көрнүп, чуртунче киштей каап чорааннар...

7 эгениң кол утказы. Тыва мөгелерниң хостап кааны Моолга турган алдан маадырларның бирээзи Садыаяжык моол мөге Бакыйлаң биле Батога үдеттирип алгаш чанып келген. Күдерекке, тыва мөгелерге четтиргенин илереткен. Бакыйлаң биле Бато чуртунче чана бергеннер. Садыаяжыкты Танайның оглу Соскар Бээзи, Даа кожуннарның кайгалы Дочу-Белекке хүлээди берген.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Күдерек чүге хүрешпес деп шииттирлеп алганыл?
2. Лодайның Барысхөөге дыңнаткан медээзиниң онзагайы.
3. Шиви-Кудуруунга бичии найырга онза чүү болган-дыр, силер ону чүү деп бодаар-дыр силер?

Чогаадыкчы ажылдар

1. 6-гы эгени адааш, пландан тургузар.

Чижек чогаадыглар темазы:

1. «Лодай, Күдерек, Ловай — онзагай мөгелер...»
2. «Барысхөө агайның салым-чолу».
3. «Тыва, моол мөгелерниң найыралы»

Сески эге

Чылдар шуужуп эртип-ле турган. Күдерек 1895 чылда Таңды-Тываның Чагытайга болган улуг Чыбыжыңга Наадымга 128 мөге салганда шүүлгеш, «арзылаң» деп адын төрөөн черинге база катап бадыткаан.

Күрүне херээн билдилиг, ээлгир баштап билбес, каржы болгаш өжээнзирек, чон ылгаар, чер-чурт тыртар Амбын ноян бодунуң эрге-чагыргазын шак ынчаар бужартадып, кожуун, сумуларын сандараткан.

Ол бүгүнүң түңнелинде Даргат биле Хаазут ийи кожуун Таңды-Тывадан үстүп үне берген. Хемчиктин Даа биле Бээ кожууннары тенек ноянга чагыртпас бис» дээш, шуут-ла дорт Моолга чагырты берген.

Таңды-Тыва тос кожуунну чагырган, тогус одагалыг, чаңгы-чалаң Амбын ноян Өлзэй-Очурнуң манчы-кыдатка чагырткан кылымал күрүнези шак ынчаар буурап дүжүп эгелээн. Тыва чон чаңгыс эвин чидирип, чаңгыс аай Тыва күрүне буступ дүжүп, каш-ла санныг тывалар тоо-быдарап, өске хөй санныг, күштүг

чоннарның аразына эстип чидип, өлүп төнериниң кырында келген...

Уранхайда болуп турар нарын байдалды Улаастайда олулар манчы-кыдаттың чанчын-сайыды Хевей Амбын билгеш, 1899 чылда Өлзей-Очурну дүжүлгезинден хооргаш, ооң орнунга Комбу-Доржуну ызыгуур салгады томуйлап каан. Ол-ла чылын Чагытайга болган улуг Чыышка Комбу-Доржуну Таңды-Тываның бүгүде даргазы кылдыр соңгаан. Ынчалза-даа ол Чыышка Хемчиктиң Даа, Бээ кожууннарының эргетеннери киришпээн.

Чаа келген Амбын ноян адазының кылып каан частырыгыларын эдер сорулга-биле кончуг шалыпкын хөделип эгелээн. Ол Хемчиктиң Даа кожуунунуң нояны Хайдып Үгер Дааны үш удаа кыйгыртырга, демгизи келбээн, а харын сөөлгү ыткан элчи кижилерни туткулааш, дедир чандырбайн, элээн үр үеде долаага тудуп туруп берген.

Манап чадааш, шыжыгып хорадаан ноян шала часкаар апарганда, Арзылаң Күдеректи чызаан черинге кел деп эккелгеш, төре херээн чугаалашкан

– Тыва кижии бүрүзү бодунуң төөгү-намдарын билир, укызыгуурун салгаар ужурлуг. Сен база бистиң Амбын угунга хамааржыр кижии-дир сен. Мен Улаастайда Хевей Амбынче база Кыдаттың Бээжинде Улуг өргээниң ном шыгжамырынче чагаалар чоруткан мен. Уранхай тыва чоннуң төөгүзүн ында уктап бижип каан чыдып турар-дыр. Ам Таңды-Тыва адырланып, аңгыланыр дей берди. Ону соксадырының аргазын дилээр апаар. Ынчангаш төөгүвүстү билген турар ужурлуг бис. Ноябрь, дүжүмет-даа, карачыл-даа кижии ону билип, медреса-сактыры албан!

– Ону силер-ле болгаап көрүңер, хайырааты. Бистер, эртем-суюл чок багай карачуулдар, төре херээнче киржиң канчаар бис – деп, Күдерек шын-на сеткили-биле сөгүрүп харыылаан.

– Кара чаңгыс ноян мен чүнү канчаптар мен? Меңээ экер-эрес, угаан-сарыылдыг эштер херек-тир. Мээң адамның бир кончуг частырыгы ол-дур! Чоннуң идепкейлиги, сарыылдыг оолдарын бодун долгандыр хаара тутпайн, а чашпаа, алык-сак-чиксек дүжүметтерге даянганш, чонунга хая көрүндүрүп алган.

Күдерек ноянының дүвүрөп, муңчулган сеткил-сагыжын бодап-билип, ооң бодалдарын иштинде чүүлдүгүзүнүп хүлээп ап олурган.

– Силерге мен канчаар дузалаптар мен, ноян-хайырааты? – деп оожум айтырган.

– Чүл дээрге, Хемчиктиң Хайдып Үгер Даа мээң келдир-тийишкинимни тооп көрбейн, «Моол уктуг кижии мен, ынчангаш

моолдарга чагыртыр мен» деп демей эдип, мээң чоруткан элчилеримни долаага тудуп, хоругдап алган-дыр. Сен бодуңнуң бүзүрелдиг, дыл-домактыг, тудунгур-кавынгыр эштеринден эдертип алгаш, бо кыйгыртыышкын бижикти Хайдып Үгер Даага чедиргеш, ол боду бээр келбес-даа болза, алыс аксы-сөзүн дыңнааш, ында Чадаанада туттурган элчилерни хостадып эккел – деп, Комбу-Доржу ноян айтыышкын берген.

– Каш кижичорза экил? – деп, Күдерек айтырган.

– Үш кижиден хөй кижичоржок боор. Чадаанага баргаш, аргалыг болза кижилер-биле кончуг чөптүг, сагыш човангыр кылдыр бодуң алдынар сен. Хемчик чону кончуг далаш, шог, бардам чон болдур ийин. Колдамнажыр болза, хедер-дедир-даа, мөге-шыыраа-даа дендии – деп, Комбу-Доржу ноян сүмелеп, чагыш олурган.

Ноянның кызыл шугумнуг бижиин алгаш, ол-ла хүн Күдерек Бакыйлаңны эдерткеш, Үстүү Шынаага хап кээрге, ында каты Сүрүңмей, кайгал, арга-хоргалыг, таныш-көрүжү тикчок эр өөндө хөй дөгерип алган, изиг-ханнаан олурган.

Келген херектиң ужурун чугаалааш, ноянның кызыл-шугумнуг бижиин көргүскеннер. Сүрүңмей боданы берген.

– Төре херээ деп чүве амыр эвес боор чүве болгай, оолдар. Силерниң холуңарда кончуг чугула бижик бар тур. Ам силерниң бодуңарны канчаар алдынарыңардан харын-даа Таңды-Тываның салым-чолу-даа шиитпирлеттинип болур чүве-дир.

– Ынчаарга база багай, ат-алдар чок каар силер. Че, ам канчаар, мени эдертип алыр улус бооп-тур силер ийин – деп, Сүрүңмей мындыг болган.

– Аа богда, четтирдим, катым. Силерниң-биле болза кижичоргаар ажыраар. Чоргаар чорбас бис бе – деп, Күдерек амырай берген.

– Чаа, ынчаарга хап ораалыңар – деп, Сүрүңмей далажы берген.

Үш элчи чаа дөгерген хойнуң эъдин дергилеп алган, Таңды сыннарының Өвүр ийин одуртур узун челиш-биле хап чорупканнар.

Ол-ла каккаш, дүннүң караңгызы дивейн чорааш, Хандагайтының Арыг-Бажынга Сүрүңмейниң таныыры бир кайгал эрниң аалынга удуп дыштанып алганнар. Ооң дараазында Хөндергейлеп ашкаш, Чадаана хемниң унунда, кожуун чаңгыс кара өгге кежээликтей бергенде келгеннер. Даштындан көөрге мүн-не «шаар сүттүг» деп болур, каш хөй, өшкүлүг кижиниң өө, малының кажаалары-даа бар.

Өгге кирип кээрге, алдан хар ажа берген хире назылыг, буянныг ак салдыг, бир талакы караа багай ашак кижиге база назылай берген шуваганчы кадай олурганнар. Ашак келген кижилер-биле амыр-мендизин айтырышкаш, чугаазының аянындан кайыын келгенин дораан эскерип каан. Орук-суур далаштыг чорааш, орта чемненмээн эрлер аңаа бак дери үнүп, шайлааннар.

– Мени Сүрүңмей дээр, акым. Үстүү чооду кижизи мен. Бо олурган кижиге Күдерек деп кижиге. Мынаар иргит сумузунун кижизи-дир. А бо олурган кижиге Бакыйлаң деп кижиге-дир, өвүр-оюн уктуг – деп, Сүрүңмей шуптузун таныштырган.

– А силерни кым дээр ирги?

– Мени Монгуш Өлзей дээр ийин, оолдарым. А бо кадайны Кара-кыс дээр. Мында бо кадайым чуртун чурттап чоруур кижиге мен. Алыс бодум мынаар Сүт-Хөл кижиге мен. Ак, Алаш деп черлер дыңнаан силер ыйнаан?

– Кайда-даа чаңгыс дыл-домактыг, чаңгыс сөөк-язылыг, шажынныг улус бот-тускайлаң чаңгыс чагыргалыг, чаңгыс хаанныг чурттап чоруур боор чүве-дир. Моол, кыдат, орустар-даа. А бистиң Таңды-Тываның чоңу элдеп улус-тур бис. Чамдыбыс дуу Калгада, а чамдыбыс өөлөтте чагыртып, сандараан-быдараан. Мооң мурнунда манчы-кыдатка-даа чагыртып чордувус. Ам та кажан-чежен чаңгыс чон бооп бөлдүнчүп, өөр-өнер бооп каттыжар улус ыйнаан бис? Мону силер чүү деп бодап олур силер, опаң-чипең оолдарым? – деп, ашак узун чугаазын дооскан. Ашак мерген угаанныг кижиге болган.

– Силер Монгуш Садыаяжыкты таныыр силер бе? – деп, Сүрүңмей айтырган. Ашактың арны шала шириин апаргаш, сезиктиг көргөн.

– Таныырын таныыр-ла мен, ынчалза-даа ооң кайдаазын билбес мен. Ону канчаарыңар ол? – деп айтырган.

– Силерден чүве чажыраар хөңнүм-даа чогул. Оон бээр үе-шаг база элээн эрте берген-дир. Хамык чүве чавырылган, өскерилген. Монгуш Садыаяжык дээрге, мээң чоок эжим апарган кижиге бо. Ону Моолга чорааш, бо олураар Бакыйлаң-биле киндандан хостап үндүргөн улус бис – деп, Күдерек аяр чугаалаан.

Ашак карактарын чивеңнедип, бодамчалыг көрүп олургаш:

– Ынчан Улаастайга хүрежиң чораан оолдарның эштери силер бе? – деп айтырган.

– Ийе. Бис-тир бис. Монгуш Садыая ам биске херек-тир...

– Че, көрдүң, бе, кадай. Садыаяжыктың эш-өөрү соондан адап-сурап чедип келген. Ол кижиге дээрге мээң кады төрөөн

акымның оглу кижги. Бодум чүвем-дир. Херек болза, сөстөн ыдыптайн. Манаар силер бе? – деп, ашак айтырган.

– Каш-чеже хонук манаар бис, акым?

– Ийи-үш-ле хонук.

Элчилер сүмележи бергеннер. Чогум турар чер бар. Аъш-чем ажырбас. Үш хонукту манап болур. Ол аразында туттурган элчилерниң кайдаазын, оларның байдалын, ол ышкаш Хайдып Үгер Дааның алыс үзел-бодалын сегиртип билип алыр. Ооң соонда «куштуг бижикти» дамчыдып бээр.

– Ийе, акым, манап болур бис – джип, элчилер чөпшээр-решкеннер.

Ашак олура, келген улустуң дугайында оглу биле уруунга тайылбырлааш, келген херээн база чугаалаан. Ынчангаш оглун дүрген-не чоруткаш, Монгуш Садыаяжыкты эккелзин деп айбылаан. Оолдуң орнунга чылгыны ашак боду хавырар болган... Олла дүне ашактың оглу аъттангаш чорупкан.

Тоску эге

Күдерек аалга кылаштап кээрге, ында Өлзей ашактың чуржузу болур Дамбаштай деп кижги келген олурган. Ону ол дүне Өлзейниң оглу чорудупкан болган. Чүге дээрге Дамбаштай Чадаана хүрээзинде дуңмазынга ужуражып чорааш, ында долаада олура Амбын ноянның элчилерин эскерген. Ол улус холу-буду кинчилик, хүрээ хериминиң иштинде ыяш чарып турган болган. Оларны ийи-үш чарылгачы эрлер кадарып турар. А хүрээниң ламалары аңаа хорадап: «Бурган черинге кулдар эккелген херээ чүл, Шариин шажынның номналы-биле кижги амытанны бектевес, кинчилевес, ээн эьдинге демир дээспес чүве» джип, харын-даа ол улусту салып үндүрер джип турган.

– Хайдыпка баар дизе, чаңгыс кижги барганы дээре. Мен кады баргаш, өргээзин айтып берейн. А ийи кижги хүрээ чанынга, мээң дуңмам сугга олурзуннар. Чүвени канчап билир, амдыы улусту үндүрерде дуза-даа херек апаар чадавас – деп, Дамбаштай сүмелээн.

Элчилер чөпшээрешкен. Хайдыпка Күдерек баар бооп дугурушканнар. Хайдып Үгер Дааның өргээзинче эртенінде, даң баштадыр баар деп шийтпирлеп алганнар. Садыа биеэгизи чок. Чон Садыаяжыкты хүндүлээр, Хемчиктиң чок дээн кайгалы кылдыр санаар турган.

Эштериниң дуу ырак Тестен келген херээн дыңнааш, Садыаяжык элээн боданган. Оон баштай Хайдып-биле черле ужуражып

чугаалажыр чүве-дир, а ол болдунмаза, хүрээде олурар кем-буруу чок элчилерни дестирип-даа үндүрер деп сүмелээн.

– Че, Күдер, сен-даа Хайдып хайырааты-биле аас-дылың-на кылып көр. А мен бо чоокта кайгалдарым эвилелдеп алгаш, хүрээ чанынга белең турайн – деп, Садыаажык мындыг болган.

Ынчаар-ла шийтпирлеп алганнар. Эртенинде дугуржулга ёзугаар Күдерек биле Дамбаштай ашак Хайдыптың өргээзинге барганнар. Хүрээ-биле ол аразы шоолуг ырак эвес.

...Күдерек чызаан өөнче чадаг базып чоруй барган. Барыын талакы улуг ак өгден бир кижичи үнүп келгеш, көрүп тура, уткуй базып келгеш:

– Кайыын келген, чүү кижичи сен? – деп айтырган.

– Амбын Чызаандан үнген элчи кижичи мен. Үгер Даага чугула херектиг келдим. Чызаан өргээзи бо бе?

– Ийе, Чызаан өргээзи бо-дур. А сен маңаа манап тур. Мен барып, ында даргаларга дыңнадыптайн – дигеш, ол кижичи өгже кире берген. Оон удаткан чок үнүп келгеш: – Че, өргээже кирип моорлаңар! – деп ээлдек чалаан.

Күдерек Чызаан өөнче кандыг-даа дүвүрел көргүспейн, таваар базып кире берип, дөрде олурган дүжүметке күдүк базып, «Амыр-ла, аңар!» деп мендилээн.

– Амбын Чызаанындан үнген, бижик эккелген, ону Үгер Даага бараалгадыр дээн кижичи мен – деп, Күдерек таваар харыылаан.

– Каям, ол бижичиң, аал – деп, дүжүмет холун сунган. Күдер хойнундан даштында таңма базып каан, хаптыг бижикти дүжүметтиң холунга тутсуп берген.

Дүжүмет бижикти чазып көргеш:

– Ындыг-дыр че, сен борта олур, а мен бо бижикти Даа хайыраатыга бараалгадыпкаш келийн – дигеш, үне халаан.

Дыка-ла үр манаан соонда, дүжүмет келгеш:

– Үгер Даа сени арай аан хүлээп аар мен диди. Ол болгужеге, даштын өгден шайлап аар сен бе? – диген.

«Черле боларның холунга кирип болбас» – деп, Күдерек боданып алган.

– Че, аыш-чем сооду, оол! – деп, дүжүмет далаштырган.

Күдер коргуш-даа чокка, дүжүметтиң соондан базыпкан. Паштаныр өгже кирип кээрге, шынап-ла эңдерик чем белеткеп каан турган. Күдер чүнү-даа ожааваан, сезинмээн кижичи өттүнүп, чула-ла чемненип олурда, өггө 4–5 хире узун-узун, шилгедек дурт-сынның, шевергин чараш шырайларлыг эрлер киргилеп келген. Күдерек чемненип дооскаш, адак соонда аякка шай кудуп алгаш, ийи-үш аартап чорда, даштын бир кижичи:

– Че, чүге олур силер? – деп алгырыпкан. Эрлер тура халышкаш, Күдерниң кырынче шурап-ла келген. Баштай-ла халып келген кижини эгин бажындан алгаш, хаваа-биле арнынга үзерге, оозу моорап калган. Ол-ла кижини өл эът хевээрзин көдүрүп келгеш, ооң-биле камгаланып, өске халып турган улусту чыттыр шапкылааш, өгден сывырып үндүре берген. Даштыгаа келгеш, туткан кижизин ынаар шывадапкаш:

– Бо чоонган кара сагыштыг, дерзии кижилер силер? Анаа олурган кижиге үш-баш чок шурап канчаарыңар ол? – деп алгырарга, демги улузу ыяш чарар черден балды-сүге, моң докпактар тудуп халчырга, тонунуң хөрээн чара соккаш, кыпсынчыдыр кышкырыпкаш, оларже халыырга, амдыы улус «албыстыг кижиге» деп бодааннар-ла боор, тоо быдарадыр маңнажы бергеннер.

Ол аразында Күдеректиң кышкызын дыңнаан Дамбаштай ашак бир өгден үне халааш, баглаашта аъттарын чешкеш, шаап-ла үнген... Күдерекче артыы өглерден мырыңай он шаа кижиге маңнажып олурганнар.

Күдерек Дамбаштай ашакче удур халыпкан. Орук ара көөрге, өдекте ортумак буга кегженип турган. Күдерек халывышаан келгеш, буганың ийи мыйызындан алгаш, октаарга, буга чизирт кылдыр барып ужарда, бир талакы мыйызы Күдеректиң холунда келген. Ол улуг кара мыйысты сүрүп маңнажып олурган улусче шывадаарга, мурнун орта кээп дүшкен. Ону көргөн улус шала сестип, тура дүжүп, сүмележи бээр аразында, Дамбаштай ашак чеде халдып келген. Күдерек-даа аъттаны каапкан. Ийи кижиге хүрээ кайы сен дээш аъттың сыр маңы-биле куштадыпканнар.

Хүрээ чанында бир-ле өгге манап турган он шаа кайгалдар Күдеректи көрүп каа-ла, чүвениң ужурун даап билгеш, аъттаныпканнар. Хүрээ чанынга халдып келгеннер. Тургузу кожалаштыр кадап каан херим ыяштарын ажыр аът кырынга эзеңгиге хере теп, бедиктенип алгаш, кезилдир харап, дилеп чоруп турарга, бир-ле чызада үш кижини чыпшыр шинчилеп каан, ыяш хирээлеп чытканнар.

Кайгалдар аъттарындан дүже халышкаш, кажааның аксын буза-чаза идип, ажыдып кире бээрге, буттарында демирлиг эштери Күдеректи танып кааш, «Күдерек келди!» диип алгыржы бергеннер. Чамдык кайгалдар чанында өгже кире халышкаш, оон семис лама эрни үндүр сүрүп келгеннер. Лама кортканындан үнү чидип, хыйыгайны берген:

Кулдарыңарның кинчилериниң дүлгүүрлерин, Садьяажык шириин айтырган. Корткан лама чүве чугаалап чадап каан.

– Бо кандаай лама сен? Дылың чиптиң бе? – деп, Садыаяжык хөрөктөнип үнгөн. – Дүлгүүрлер сенде бе?

– Ийе, менде – деп, лама арай деп ыыттаан.

– Ол кижилериңни дүргөн адырып сал! – деп, Садыаяжык дужааган. Лама кончуг ээлгир халып баргаш, черде олурган кинчилик кижилерни адырып салышкан.

Хосталган элчилерни аъттарыңга ушкарыпкаш, кайгалдар чызаа черинден үне халыткаш, Хөндөргей уунче шууштур шаап чорупканнар.

Орук ара Күдөрек аядының аксын тыртып алгаш, өөрүн туруңар деп холун чайып айыткан. Шупту доктаай бергеннер.

– Чаа, эштер, херээвис колдуу-ла чогуду. Силер ам бо үш кижини алгаш, Өлзей акый сугга баргаш, манап олуруңар. А мен черле барып Хайдып Үгөр Даа-биле ужуражыпкаш келийн – диген.

– Хоржок, күжүр дуңмам! Ам дораан чорааны дээр. Үр доктаап болбас. Ынчап тенивейн көр. Хайдып ам каржыланы берген – деп, Дамбаштай ашак дилээн.

– Черле чугаалап каар дээн сагыжым бар – дээш, Күдөр хедерлени берген.

– Че, ынчаарга сени чааскаандырзыңны салбас бис. Сээң-биле мен чорууйн – деп, Садыаяжык мындыг болган. – А силер шупту Өлзей акым сугга баргаш, чорууруңга белеткенип алгаш туруңар – деп, арткан элчилерге чугаалаан.

Ийи кижини Чадаанаже дагын ээп чоруптарга, арткан өөрү сөктүп алгаш, Өлзей сугже өскепкеннер.

Чызаан чоогунга келирге, бөлүк-бөлүк кижилер-ле караңнажыр. Оон каш кижини Күдөректини танып каш:

– Буга ужур октап, улус эттеп турган дүржок кижини бо-дур – диген бергеннер.

Садыаяжык ол улустуң аразында таныыр улузун көрүп каш:

– Бо чүнү мынчап хөделдирип турар язылар силер? Бо болза Таңды-Тываның алдарлыг мөгези кижини-дир, дыңнадыңар бе, ядараан чүвөлөр! – деп, дүште-даа чок көскөттине берген.

Садыаяжык чыылган улус-биле чугаалажып чыдып каарга, Күдөрек чызаан өөнчө кылаштап кирип келген. Дөрде дөрт-беш кижини олурган. Олар Күдөрекчө кылчайтыр хыйыртап алган, шугул-кылыкты кончуг олурганнар.

Күдөр демги-ле таныыры дүжүметке угландыр:

– Че, Үгөр Дааның мени хүлээп алыр үези келди бе? – деп, Күдөрек олурбайн-даа, – далажып чоруур кижини ынчаар дыка туткан херээ чүү боор, але? – диген.

– Ийе, билир мен. Даа ам чемненип олур. Удавас хосталы бээр. Ам бичии-ле манаптыңар – деп, дүжүмет чүү-даа болбаан чүве дег чугаалаан

Удаваанда өггө Хайдып Үгер Даа боду кире халып келген.

– Хо, Арзылаң мында чедип келген, чүнү канчап чорууруң ол, оол? – деп, авыяастап айтырган.

– Амыр-ла, хайырааты – дээш, Күдерек чурум ёзугаар улуг кижиге күдүк базып мендилээн.

– Че, ынаар олуруп көрөм – дээш, Хайдып ноян дөрже эртип олуруп алган. – Сээң бижиинни номчудум. Мени моон соңгаар ол Амбын ноян деп кижинер кыйгыртпазын. Мени чүгле Улаастайда олурар манчы-кыдаттың Хевей Амбын сайыды кел дээрге баар хүлээлгелиг кижидир мен. Мону бодуңнуң нояныңга дамчыдып чет! – дээш, чанында олурган дүжүметке: – Бо элчи кижиге ыңдыг уткалыг бижиктен бижээш, таңмадан хап бер – диген.

– Сен девин чүге бир кижини кемдеткеш, бир кижини берттиндиргеш, бир малды өлүр октап алдың? – деп, Хайдып айтырган. Күдер олургаш:

– Силер Эжен хоойлузунга чагырткан, ооң албатызы-дыр силер. Мен база ыңдыг мен. Кымга-даа кем-буруу кылбайн, маңаа бодумнуң хайыраатымның албанын күүседип, айбыга келиримге, силерниң казак-чагырга күүседип турар чызааныңар иштинге менче дүржөк кижилер шуражып, кыжанып келген. Амы-тыным оочулааш, камгаланганым шын. Ол дугайында бодумнуң ноянымга-даа, ол Улаастайда олурар Хевей Амбынга-даа дыңнадыр мен. Ол чанчын сайыт-биле Улуг-Хүрээге-даа кады чедип, чонум мурнунга бараан болуп, чүгле Таңды-Тываны эвес, а бүгү Барыын Моолду төлээлеп, моол чоннуң улустуң Наадымынга шүүп-даа чордум. А маңаа кээримге чүү дээш... – деп, чаңгыс-даа илдик чокка, тура дүшпейн сөглетинген. Хайдып тура:

– Че-че, болзун. Чүү кончуг аастыг кижиде боор сен, оол! – дээш, хүлүмзүрээш: – Че, улузуң хостап алган-дыр сен. Ам чүү херегил сеңээ? – деп айтырган.

– Чаңгыс айтырар дээн айтырыым бар – деп, Күдерек далаш чок харыылаан.

– Адырам. Силер, Амбын ноян-биле араңарда бакташкаш, ашак, кадай ышкаш чарлыш алган-дыр силер. А бис – тыва чон, канчаар бис? Аңгы чон бооп, Арзайтының кырынга хараал, доскуул тургускаш, аткылажып-боолажып, күштежип-күчүлежир бис бе? Анаа бөдүүн, ара-албаты чонга ооң ажыы чүл?

– Сен ышкаш карачуул сөөктүг кижиниң бажы ону бодан четпес чүве-дир. Мен сеңээ айыткаал бээр хүлээлгем чок – деп,

Хайдып Үгер Даа муңгаранчыг идээргең, улуургап харыылаан. – Че, болзун! Силерге, бак эрзин-тестерге Хемчик чону чагыртпас, чашпаалавас чүве-дир!

– Ийе, биске чагыртпаңар! Мээң чагырышкан Хемчик чурттут кижим-даа чок. Ынчаарга моолдарга чагыртырга эки-дир бе?

– Үен-даян айтырыглар салып олурбайн, моон үнүп чор! Сээң будуң маңаа, Бай-Хемчикке турбазын! – дээш, Хайдып долдаш-далдаш үне маңнай берген.

Күдөрек сагыжы ханмаан, хөөннүг-хөөн чок кылаштап үнүп келген. Садыаяжык үш аъттың дериг-херекселин, таалыңнарны ийи аътка дергилеп, чүдүрүпкен белен турган. Эжишкилер аъттанышкан.

Оңу эге

Өлзей ашак өг дашты ширбип, ол-бо көрзүнүп турган. Күдөрек-биле Садыаяжык чедип келгеннер.

Хамык улус өгже кирип, шай-суксун ижип, шааладыр хөөре-жип олурганнар. Күдөректиң Хайдып-биле чүнү чугаалашканып айтырарга, сувуразын чугаалап берген. Садыаяжык олургаш:

– Чаа, калчаарап тур! Таңды-Тываның чонун кым-даа чарып шыдавас! Шупту төрөл-дөргүл, эш-кош, куда-хувуй апарган улус-тур бис. Ол манчы-кыдаттың черле өзү үстүр хүнү келир. Ынчан кымга чагыртып, кымның алдын чылгаар нояныл бо? – деп хорадап, шугулдап олурган.

– Эрзин-Теске чагыртыры албан эвес! Амбын ноян-даа болза чүү апарганыл. Бис-даа болза ол ноянывысты сөөлгү үеде ажыбы-биле кочулаар, тоогулаар апарган улус-ла болгай бис. Херек болза, Таңды-Тыва тос кожуун оглу чаңгыс черге ужурашкаш, чаңгыс чагыргадан шүүп, доктаадып тургузуп-ла алгай бис – деп, Сүрүңмей хей-аъды көдүрлү берген хөөреп олурган.

– Шын харын. Бир-ле кожуун ноян-хаады Таңды-Тывага тергиидээн херээ чүү боор. Теске-даа, Чадаанага-даа эвес, а көңгүс аңгы черге төптен тургускаш, чаңгыс чагыргага бүгү кожууннарның сарыылдыг оолдарын ыйыг, кыйыг чокка деңге хуваап олуртуп тургаш, чазак-чагыргавысты тургузар ужурулук улус-тур бис ийин але – деп, Дамбаштай мынчалган.

– А бо Хайдып деп кижиде бодун «моол кижиде мен» деп турган, ол кандаай чүвөл? – деп, Бакыйлаң сонуургаан.

– Катканының кара бажын чугаалап тур. Моол төөгүзүн кым билбезил. Кандыг-даа моол чок, кара баштыг тыва улус-ла чүве. Дуу Моолдуң дүжүметтериниң сартыын четтирип, оларның

чалгынының адаанга чаглактаныксааш, ынча деп мегелеп турары ол-дур – деп, Монгуш Өлзей ашак хорадап чугаалаан.

Эът-чемни долдур делгеп, аалчыларны хүндүлей бергеннер. Шупту аштанып-чемненип эгелээннер. Баштайгы элчилер боттарының канчаар туттурганын хөөрөп олурганнар.

Эштери өгден үнүп келген, Күдеректи кыйгыра бергеннер. Элчилер аъттаныпкаш, буянныг ашак, кадай-биле байырлашкаш, Хөндергейже углул чорупканнар...

* * *

Күдерек, Сүрүңмей, Бакыйлаң үш аалынга амыр-менди чедип келгеш, Амбын ноянга Хайдып Үгер Дааның бижиин эккеп бергеннер. Амбын кылыктанмас кылыгы хайнып артып калган.

Күдерек аалынга келирге, Дамдыкай оол божуп алган болган. Оглуңуң доюнга төрелдери, эш-өөрү келген. Аңаа Күдерек оглун Монгуш-оол деп адап алган.

– Оглуң чүге ынча деп адай бердиң? – деп, улузу айтырарга, Күдерек шала тывызыксыг кылдыр:

– Мынаар Чадаанада Монгуш Өлзей, Монгуш Садыаяжык, Монгуш Кара-кыс, Монгуш Сендең база Монгуш Норбу деп, хан төрөөн чүвелерим ышкаш, чоок кижилерлиг апарган мен. Оларга тураскаадып, оглумну Монгуш-оол деп адап алганым ол – деп харыылаан...

Шынап-ла Таңды-Тываның чону ноян-баяаттарының аак-кээгинге алыспайн, аргыжып-кергижип, үнчүп-киржиң, аралажып, демнежиң, өгленчиң-баштанчың, төрелдежиң чорааш, кадагаатының кандыг-даа эзээргек, кара сагыштыг чолуктарыңга базындырбайн, төрөөн чери Таңды-Тывазын чаңгыс аай күрүне кылдыр камгалап ап шыдаан. Аңаа тыва чоннуң бир ховар мөгө оглу Күдеректиң кириген үлүү база бар боор ийин оң...

Бодан, харыыла күүсет...

1. Бо эгелерден Тываның төөгүзүнүң дугайында немей чүнү бидип алдыңар?
2. Күдерек Комбу-Доржунуң даалгазын канчаар күүсеткенил, аңаа кымнар киришкен.
3. Хайдып Үгер Дааның хүлээп алышыкынынга Күдеректиң кандыг мөзү-бүдүжүн эскердиңер?
4. «Арзылаң Күдеректиң» ийиги номун сонуургап номчуурун сүмеледивис. Чогаалдың болуушкуннары Моол, Россия юлгап Кыдатта болуп турар.

Үшкү кезекке онаалгалар.

1. Кезектиң композиция-сюжедин тодараткаш бижиир.
2. Силерге таарышкан эгеге аттан чогаадыр.

Салчак Өдекеевич ТАМБА

(1918–1983)

Салчак Тамбаның чогаадыкчы ажылы Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарындан бээр алгаан. 1942 чылда «Дайынчы кыйгы» деп чыындыга «Капитан Гастеллога» деп шүлүк-биле чогаалчы намдарын эгелээн.

С. Ө. Тамба 1918 чылдың март 15-те Каа-Хем кожууннуң Оштан деп черге төрүттүнгөн. Чайлаг школазының эге клазын доозуп алгаш, Алтайның Ойрот-Тура (Горно-Алтайск) хоорайга көдээ ажыл-агый техникумун база Кызылга совет-партия школазын дооскан. Башкылап, партия ажылынга, 1951 чылдан эгелеп, «Шын» солунга чогаал ажылдакчызы бооп, 28 чыл ажылдаан. Авторнуң чогаалдары тускай номнар кылдыр дараазында аттар-биле үнгүлээн: «Доңгада кадык», «Мээң ырым», «Шүлүктер», «Мээң байым», «Чоннуң үнү», «Бичии дургун», «Саян чечээ», «Амыргалаар», «Үелерниң үскүлежи».

Тыва литератураның төөгүзүнче С. Тамба шүлүкчү бооп кирген. Чуртта чаартылгалар, үениң сайзыралы шүлүкчүнүң чүрөөн чүглөп, сорук киирген. «Бүткен күзел», «Дагдан кежир харап көөрге», «Төөгүнүң кескиндизи», «Чолаачылар», «Амыдырал хеми» чергелиг тыва поэзияның дээжилеринге хамааржыр шүлүктеринге ол амыдыралдың чаа демдектерин үлегерлеп, үежилерниң ишти-хөңнүн чечен илереткен.

Шүлүктерден аңгыда, С. Тамба лиро-эпиктиг чогаалдарны бижээн. «Доңгада кадык» деп шүлүктөөн тоолу тыва поэзияга чаа жанрның эгезин салган.

1960–1970 чылдарда бижиттингилээн «Арат ажилчынның ырызы», «Ажык, Саргал дугайында ырлар», «Ынакшылдың ырызы» деп балладалар, «Мөңгө мөгө» деп шүлүглел авторнуң хуузунда чедиешкининиң кызыгаарындан ырак үнүп турар.

Чээрби ажыг чыл иштинде чүглө шүлүкчү бооп келген. Ол эрткен чүс чылдың 60-гы чылдарының ийиги чартыындан соңгаар проза чогаалдарын бижип эгелээн. «Бичии дургун», «Алдынчы», «Ивижилерже орук» болгаш өске-даа чечен чугааларга чогаалчы төөгүнүң амыдыралын көргүскөш, амгы шагның идеяларын илереткен.

Номчукчуларның мурнунга чогаалчының эң-не шыырак чедиешкини – «Амыргалаар» деп тоожузу болган.

Салчак Тамбаның чогаадыкчы ажылынга очулга ажылының үлүү улуг болган. А.Фадеевтиң «Чылча шаптырыышкын», А.Кахтарның «Эрес кыс Саида», С.Бабаевскийниң «Алдын сылдыстың кавалери», А.Кутуйнуң «Чоруттунмаан чагаалар», Ю.Шесталовтуң «Көжүлдениң көк хады» деп чогаалдарын тыва номчукчулар ооң очулгазы-биле билир.

Салчак Тамба – ССРЭ-ниң журналистер эвилелиниң кежигүнү.

Мээң байым

Мээң байым

Каас-коя хепте эвес,

Кармак долу акша эвес,

Чыргап орар кожай эвес,

Чыжыр алдын ширээ эвес,

Чыраа, саяк аът-даа эвес,

Чычаан-терге ээзи эвес,

Арга-оптуң хөйү эвес,

Албан-дужаал улуу эвес.

Мээң байым

Кадыр, маска тударымда,

Кадыг чымыш тоовазымда,

Чораан бодум бөдүүнүмде,

Чонум-биле иштежимде,

Дужаал улуун сүрбезимде,

Туружумну ээлэнимде,

Арыг, шынчы сеткилимде,

Ажы-төлүм көвейимде.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Шүлүктө лириктиг маадырның кандыг талаларын эскердинер?
2. Шүлүктүң утказынга хамаарыштыр боттарыңарның туружуңар илере-дириң кызыдыңар. Силерниң көрүжүңер-биле кижиниң дээди байы чүү болур ужурлугул?
3. Шүлүктүң уран-чечениң сайгарыңар.
4. Шүлүктү аянынг номчааш, доктаадып алыңар.

Амыдырал хеми

Өскөн хемим дааштыг чалгыы сөс чок-даа бол,
Өөрөнгөн мээ таныттыңар аялгалыг:
Агым сугнуң эрик часкаан шаалаажы
Амыдырал хөгжүмү бооп диңмиттелир.

Чатты берген дөргүннерлиг Каа-Хем суунуң
Чаңгыс борбак дамдызы-даа халас барбас:
Даг, хем шуглаан туман, булут көдүрүлгөш,
Тараа, сизген шөлдериңге частап дүжөр.

Кажаазында огородун суггарарлар,
Ханды, шайны, аьшты-чемни белеткээрлер.
Эргим хемим эриин орта эртениң кээр
Ээкештиң, ёзулааштың моортан суглаар.

Катер, хеме, салдар аңаа ойнаарак-ла,
Караңнадыр өрү-куду шывададыр.
Сайгылгаанга күштү немеп, салдар чүктөп,
Сайзыралдың чырык оруун кыпсып чыдар.

Өдүрөктер, кастар, куулар уя тудуп,
Өзүп-төрүүр салдам, септер ораны бо.
Сүрүн чоннуң арбын сүрүү оьттап-оьттап,
Суглап ижер, девээ, турлаг чери-даа бо.

Доора хемнер салааланган эмгежок бол,
Доозазы бээр аккан, боже чүткээн
Хаяларга кыстыргылап бадып келгөш,
Каа-Хемге каттышкаштың, тыныш ажаан.

Эргим хемим унун дургаар ээтпектер хөй:
Эрес оолдар, чалыы кыстар аңаа эштир.

Маргылдаалар болганчок-ла эрткилей бээр:
Бассейн бооп, чайгаар бүткен черлер-даа бар.

Каа-Хемниң эриинге кээп харап тур мен:
Хамык чүве карактарда чайнап туру.
Ам бо хүннүң чурумалын бодаарымга,
Амыдырал хеми мында агып чыдар.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Шүлүктүң адын чүгө ынчаар адаан деп бодаар силер?
2. Чогаалдың долу литературлуг сайгарылгазын кылыңар.

Аалдап четсе

Кучияктың ырларындан
Кудай чаңны диңмиттелген,
Ай, хүн хараан алдын дөжээн
Алтай чуртун аалдап четсе!

Ээлдек, эптиг амыр сөңү –
«Эзен», «якшы» сөстөр тудуп,
Өңнүктерниң холун мажып,
Өргээзинге кириксенчиин.

Каа-Хем ышкаш, ак-көк суглуг
Катунь хемниң унун дургаар
Кандыг-кандыг солун чүүлдер
Карактарга көзүлбес деп.

Тывам ышкаш даглыг, хемниг,
Дыт, пөш, хадың аргаларлыг
Элик-Манар, Кош-Агачты
Эргип көрүп чоруксанчыын.

Аныяамда школага
Аңаа чурттап, өөрөнгөш,
Шак ол оран амга дээр-ле
Сагыжымдан ыравас-тыр.

Дүнү-даа Ойрот-Тура
Түмөн сылдыс чырыткылыг,
Эртемдиве эжиим ашкан
Эргим болгаш хайыралыг.

Алтай дүндүү бедик дагның
Ак-көк булут аразынче
Шымнып үнгөш, келгенимни
Шынзыктырар демдээм-даа бар.

Кожа-хелбээ алтай чоннуң
Колхозтарын көрүп чорааш,
Демниг сууржуң чуртталганың
Дээжизин амзапкан мен.

Чуртум Тыва бөгүн сууржуң,
Шупту чери – колхоз, совхоз.
Акы-дуңма алтай чон дег,
Ажыл-ижи башкарылган.

Ынчангаштың найыралды
Ырлап-йөрөөп чоруурум бо,
Акы-дуңма кожа чонче
Аалдаксаан ужурум бо.

Бодан, харыыла, куцсет...

1. Шүлүкте кирген черлер аттарын картадан тывыңар.
2. П. Кучияктың дугайында дыңнадыгдан кылыңар.
3. Алтай чон биле тыва чоннуң аразында демейлешкек чүүлдерин шүлүктен тыпкаш, сайгарыңар.
4. Лириктиг маадырга Алтай чурту чүгө сагыжындан ыравастаныл?

Сөзүм утпа

Шүлүкке композитор

Р. Кенденбиль аялганы бижээн.

Ырак-узак, айда-чылда эвес-даа бол,
Ынаам сенден чарлып чоруур оюнчук бе?
Хонуум эвээш, дедир келир болзумза-даа,
Холуң тудуп, чагып тургаш, аъттаныр мен.

Өске черге хонуп, хүнзеп чорзумза-даа,
Өөрөнгөн эжим сени утпас-даа мен.
Холдарымны дыңзыг туткаш, «Байырлыг» дээн
Хоюг, чымчак чылыг сөзүң сактып кээр мен.

Чаңгыс-даа бол, көрүшпестин хонуу болза,
Чарылган деп санаттына бээр-ле болгай.
«Аалыңга омак-хөглүг, эки тур» деп
Аьттанырда чагып сөглээн сөзүм утпа.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Шүлүктүң тема, идеязын тодарадыңар.
2. Шүлүктүң тургузуун сайгарыңар.
3. Шүлүкте кирген уран-чечен аргаларны тыпкаш, оларның ажыглалын тайылбырлаңар.

Капитан Гастеллога

Эрес-дидим чалданыш чок тулчуп чораан
Эзир куш дег, ужар маадыр Гастеллога
Эки сөзүм дээжилерин кожуп тургаш,
Эчис мөңгө тураскаалды болдурайн.

Гастеллонун маадыр соруун эдергеннер
Калбак, делгем улуг чуртта кайы көвей.
Шынныг херек – хосталга дээш улам эрес
Шыңгыы, түрлүг, кадыг-дошкун тулчуп турлар.

Аныяк маадыр хартыгавыс Гастелло
Аравыста көзүлбейн тур. Ынчалза-даа
Ава болган ынак чуртта ады-сураа
Алдын-биле сиилбиттинген, уттундурбас.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. «Николай Гастеллонун маадырлыг чоруу – Төрээн чуртунга ынакшыл-дың дээди чадазы» деп бодалдың утказын тайылбырлаңар.
2. Тыва чоннун Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында Тиилелгеге киирген үлүг-хуузун сактыш чугаалажыңар.
3. Гастеллонун омур-хевирин чуруурда, кандыг уран-чечен аргаларны ажыглааныл, тайылбырлаңар.

АМЫРГАЛААР

(Эзим тоожузу, 1978 чылда бижиттинген)

Бирги ном

*«Бистиң цениң изиг тыныжы сиңген, ёзулуг амгы шаг-
жы болгаш уран күүсеттингени шыырак чогаал»*

А. Калзан

Аттың тывылганы

Сергелеңниң сыындан мырыңай ылгалбас амыргалаары хөй-ге тараан. Оон эгелээш-ле, Амыргалаар деп шолалыг апарган кижии...

Амыргалаар азы Сергелең кончуг баштак, ынчалза-даа кадыгланы бергенде, ыйлыш дивес туруштуг кижии, оон ыңай ол улуг-даа, бичии-даа кижилер-биле бир дөмей чугаалажыр, оларны ылгай көрбес, ажыл кыла бергенде, мырыңай кайгамчык, могаар-шылаарын-даа билбес. Ооң онза чүвези – бойдуска, аңмеңге ынаа.

Сергелең азы Амыргалаарның бойдуска, ооң дириг амытаннарга ынаан барымдаалааш, ону аңныыр хайгыылчызы кылып каан.

Амыргалаар хайгыылчы ажылын чааскаан кылыксакас, аңаа хөй кижилерни, ылаңгыя аңчыларны кириштириксээр.

Тайга ному

– Дүрүм ёзугаар лицензияларлыг, шөлээзиниң үезинде аңнап чоруур улус болганыңарда, мен силерге бо черниң эр аң (сыын дээри ол) оъттаар черин көргүзөр апарган-дыр мен, оолдар. Бөгүн аъттаныштар бис, демги бир бооларыңарны (фотоапараттарны дээри ол) кагбас силер! – деп, Амыргалаар чагыды.

Амырай-ла берген бис. Тевек тепкен азы лапту ойнаан бичии оолдар ышкаш халыжып тур бис. Бистиң өөрүп турарывыс үндезилиг. Шөлээлеп алгаш, аңнап чедип келиривиске, Амыргалаар бодунуң тайгазының аңын боолаткан эвес, бис чүгле бир хүлбүстүң, эзириктиг эликтиң дүрзү-хевири чурукка тырттырып алган боордан башка, чаңгыс хола ушта атпаанна болгай бис. Тайга ээзи ам кээп, эр аң оъттаар чер көргүзөр болганда, канчап өөрүвес боор.

Дуъш четкелекте, Амыргалаарның Чааш-Доруунга чүү-хөөвүстү коштап алгаш, Чөлөнгиш хемни өрү базыпта-ла берген бис. Ол-ла чоруп орувуста, малгашта аң изи чыткан...

Амыргалаар тайылбырлады:

– Көрүңер даан, караңгайларының баштарының изи шиш-шиш көстүп чыткан чүйүк, сыынны болза, шиш эвес, мадагар боор чүве, шала чоон дээрим ол.

Амыргалаар сыын биле мыйгак изиниң ылгалының дугайын оон ыңай-даа тайылбырлаан...

– Бо чүнүң изил?

Фролкин исти көргөш, ылавылап туруп-туруп:

– Сыын изи – дээн...

– Күжүр эрни! Ол-ла болгай, тайга номун номчуп эгелээн-дир сен, сыын дээниң шын. Ол маңаа бурунгу хүн эртен чораан-дыр, көр даан, бо базып каан сигеннерниң чамдыызы туруп келген, чамдыызы кадып эгелээн. Дүүн шору изиг болган аа? – дээн. Фролкин тайга ээзинге мактадып алгаш, көзүлдүр-ле өөрээн.

Бодан, харыыла, күцсет...

1. Амыргалаар деп атың утказын канчаар билип турарыңарны тайылбырлаңар.
2. Эгени автор чүге «Тайга ному» деп адаанын чогаал сөзүглелинге даянып харыылаңар. Аңнарның эр, кыс аайы-биле адаар аттарын сактып алыңар.
3. Тоожунуң долу сөзүглелин тыпкаш, номчуңар.

Аңнар чизези

Амыргалаар аң чизезин, шынап-ла, чорудуп турар. Ооң ол кылган чизези аңнарның чаңгыс-чаңгыс баш санынга, өң-чү-зүнүңге чедир тодаргай эвес-даа болза, колдуунда шын, барык карышкак чок чыгыы бооп турар. Амыргалаар Чөлөнгиш хемде чеже сыын, мыйгак, буур, булан, элик, хүлбүс, адыг, чекпе, бөрү, дырбактыг, тооргу, кодан, киш, күзен, кара-куш, күшкүл, күртү барын барык чазыг чок чыгыы билир. Оон туржук, диң ышкаш эң-не хөй, эң-не көжүгөн аңны безин чижеглеп даңзылап алган турар.

Аң чизезин чорударда, Амыргалаар хөй аргаларны хереглеп турар. Бир дөрбелчин километрниң иштинде кандыг-бир аңның чеже онаажып турарын билип алыры эң-не бөдүүн арга. Дөрбелчин километр черде каш элик бар-дыр, а Чөлөнгиш хем ол-бо талаларынче хемнер-биле кызыгаарлашкан кырлар кырынга чедир чеже дөрбелчин километр черни ээлеп турарыл,

ону топография азы геометрия чуруму-биле билип апсыңза, эликтерниң ол хемде чеже бары билдине бээр. Оон ыңай аң чизезин каъттар, хемнер, ойлар, аргалар аайы-биле база чорудуп болур.

Аң чизезин чорударда, шаг-үени таарыштыр шилип аар херек. Чижээ, сыын-мыйгакты, элик-хүлбүстү чизелеп аар дээн дийик. Борта февраль айның эгези кончуг тааржыр. Ол үеде хүн караа чылып кээр, ынчалза-даа харның кыры кылайып доңмаан, хүл хевээр чыдар. Сыын-мыйгак-даа, элик-хүлбүс-даа мээс арынга үнүп кээп, хүнге дөгеленир, чүм черлерни казып оъттаар, чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, бар-ла аң барык шупту көстүр. Аңнарны хоюспайн, ыраандан азы дужааш черден дураннап, анаа карак-биле көрүп-даа санап болур. Оларның чүгле санын хамаанчок, хар-назынын-даа билип аар. Улуг сыын, ак чартык, мыйгак, тош, бызаа дээш шак ынчаар ылгап аар.

Аң чизелээринге бир эптиг үе – кыштың башкы айы. Чизе чорудар деп бодап алза, хар чаай кааптарын манаар херек. Аңнарның ажаттаар, кежеттээр черлерин эргип, чаш харда оларның истеринден чеже барын санап билип аар. Диинниң сырыйын, чеже барын база ол-ла арга-биле чап-чаа дүшкен быскан соонда оларның ыңай-бээр халышкан изинден билип аар. Диинниг бүгү эзимни километрлеп санаары албан эвес, ийи-үш хире черге саналганы кыла кааптарга, ол кезек сында чеже диин бары ортумаа-биле билдине бээр.

Амыргалаар кыжын ол черлерни эргип чорааш, аңаа чеже аң кээп, ону чип турарын изинден санап аптар. Аңнарның чизезин чорутпушаан, кайы каътта, эзимде азы хемчигеште кандыг аңнар, кайда турарын база билип ап болур. Ойларда, кырлар кырында болгаш өске-даа черлерде аң чыдыннарын санаарга безин, элээн чүве билдинер.

Амыргалаар аңнар кайда чеже хире барын билип турза-даа, ону улуска сөглөвөс, «күрүне чажыды» дээр. Бир эвес сан-чурагай херек апарза, ону чүгле ажыдып болур черге сөглээр кижидир.

Амыргалаарның аң чизезин чорудуп турарын бир катап хынап көргөн. Ооң бир илеткел бижиинде: «Кундус биле Чааймы уннарында 60 буур (Чааймыда 40, Кундуста 20) бар. Эрткен күзүн Кундустан 5 буурну немей өлүрерин чөпшээрээни шын эвес...» деп бижээни.

«Шын эвес» деп сөс Тываның аңныыр ажил-агый эргелел черин, бодавыже, аартыр шивегейлеп каапкан болбайн аан. Амыргалаарны аңнарны чизелээни ооң айытканынга оода чоокшулажыр бе дээрзин хынап көөрү-биле ады үнген черже

хынакчыларлыг вертолет чоруткан. Олар Кундус биле Чааймы хемнерниң уннарынга ийи хүн ужудуп, ында буурларны санаан. Түңнелинде Кундуста 18, Чааймыда 36 буур чорааны хынакчыларның караанга көзүлген. Моон алгаш көөрге, Амыргалаар буурларның чизезин мырыңай ылап чоруткан болган.

«Чер аңы таңдылыг, аал малы коданныг» деп тываларның чугаалажыры шын. Аң-мең ийи кожа хемнерниң аразынга чоруп, кырны ажып аргыжып турза-даа, ол ийи хемниң кайы-бирээзинде аңның бир-ле кол турлаа бар, ол аңаа өскөн, төрөөн. Аң ол турлаан черле кагбас, оон ойладыпса-даа, каш хонгаш, аңаа дедир ээп чанып кээр.

Аңнар тайгага чайлаглап алгаш, күзүн ол черниң оът-сигени саргарып, хем черниң ымыраа-сээги чок апаар орта, чуртунга дедир ээп чанып кээрлер. Олар тайга-сын кезип чоруп турза-даа, демги чизе-даңзыга хевээр турганнар.

Амыргалаар чамдыкта:

Сүзүүң сиңген таңдың каггаш,
Чүнүң аңын өлүрер сен.
Чүрээң берген эжиң каггаш,
Чүнүң чуртун ээлээр сен.

Өндүр бедик таңдың каггаш,
Кандыг черни аңнаар дээн сен.
Өөрөнгөн эжиң каггаш,
Кандыг хейге чашпаалаар сен –

дигилээш, хомустагылаары уткалыг, бо дээрге кижиниң бай таңдызынга, төрөөн черинге ынаан сөглөөн кожамы-дыр.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Амыргалаарның аңнарны канчаар чизелээрин допчулап чугаалаңар.
2. «Чер аңы таңдылыг, аал малы коданныг» деп чугааның утказын канчаар билип турар силер, тайылбырлаңар.
3. Тайганың аң-меңиниң дараазында аттарын орус дылче очулдуарын шенеп көрүңер: сыын, мыйгак, буур, булан, элик, хүлбүс, адыг, чекпе, бөрү, дырбактыг, тооргу, кодан, киш, күзен, кара-куш, күшкүл, күртү.
4. Сыын, мыйгак, буур, булан, элик, хүлбүс деп сөстөрниң утказын тайылбырлаңар.

«Кичээниңер!»

Ада-чурттуң Улуг дайыны доозулгаш, барык ийи чыл бооп чорда, Уралдан Белбейге Исаак Шутов деп кижиге көжүп чедип келген. Ол боду дөртөн хар иштинде аныяк эр-даа болза, курлак чедип турар кыскал-сарыг салдыг, баштай көргөн кижиге ону улгады берген ашак кижиге дээр хире. Ооң кадайы Мария ашаандан элээн аныяк, ынчалза-даа ол база назылай берген кадайларзыг көстүр. Сарафан дээр хөлбегер хевин кедипкенде, ооң кадайларзы даам баар. Олар он беш, он алды хире харлыг Леонтий дээр оолдуг, ол үе-чергези оолдар-биле ойнап-хөглевес, тускайлаң, хаалчак.

Исаактың адазы Ермил ирейниң салы чаа-ла өлөрип чоруп оорар, ооң арнын салы дуглай үнгөн, ынчангаш карактары булуттар аразындан бакылап келген сылдыстар ышкаш, кылаңайчып көстүр, а ашак боду окпан-чикпен, чиик адак. Бажың иштин ол баштап, чагырып чоруур, ооң сөзүндөн эртпестер.

Шак мындыг өг-бүлө тыптып көжүп келгеш, эрик кырынга чер-бажың туткаш, чурттай берген. Чаа чурттакчыларның мал-маганы-даа, хаван-дагаазы-даа чок, ол хиреде бөрү түрлүг, канчалдыр-даа көөрге, ылап-ла бөрү, кижиге арнынче көрүнмес улуг көк ыттыг. Оозу ыттар ышкаш, кодан кадарып ээрип маңнап-даа турбас, ээлери каяа чыттырып каг-дыр, оон шимчевес. Ол ыт бажыңга кижилер кирип кээрге, сезиктиг туруп үнүп кээр. «Чыт!» деп каарга, орун баарыңга барып чыдып аар, оортан келген кижиниң шимчээшкин бүрүзүн көрүп, кандыг-бир чүвө болу берзе, барып сегирип алырыңга белен чыдар.

Шутов көжүп келген дораан-на, ол черниң улуг ламазын айтырган. Андриан Поляков деп лама Каа-Хем өрү, элээн ыракта чурттап турар дээрзин катап-катап айтырып, ылавылап билип алган. Исаак ооң соонда ук черниң аңныыр хайгыылчызы Амыргалаар дээрзин улустан айтырып билип алган. Шутов хайгыылчы чогуум боду кандыг кижил, доңгун бе, чазык бе, амыдыралы шыырак бе азы түрөңги бе, нам кежигүнү бе азы чок бе дээрзин дыка ылавылаар турган.

Удатпаанда, чыл четпээнде, Исаактың келген черинден беш өг-бүлө көжүп келгеш, ооң-биле кожа хонуп алганнар. Ол кезек бажыңнарны ук черниң кижилери «Урал колониязы» дижи берген. Исаак-даа, келген өөрү-даа ыяш белеткээр черге ажылдап турганнар.

«Урал колониязының» улусундан ук черниң кижилери бичии-даа сезинмес, өске черден келген улус дээш, харын-

даа дузалажыр турганнар. Ол кижилерниң каракка көзүлдүр, кулакка дыңналдыр кылыпкан кеми-багы-даа чок.

Ынчалза-даа Амыргалаар Шутов болгаш ооң кудуруу бооп чедип келген кижилерни аң оорлары болар деп сестип чоруур, оозун улуска-даа ыттавас турган.

Бир-ле хүн Амыргалаар «Урал колониязының» кижилериниң ыяш белеткеп ажылдап турар черин барып көөр дээш чорупкан. Амыргалаар оларның бригадири-биле кады чеде бээрге, белеткелчилер дүштөп турган.

«Кичээниңер, хайгыылчы келди!» дээнзиг, кижилер бот-боттарынче көрүнчү каапканын Амыргалаар эскерзе-даа, дүш чок турган. Улуг пашта хайнып турган чүвени бир кижини эскеш, ынаар майгын артынче апарган. Ында та чүү бар, аң эъди-биле кылган быдаа-даа болур чадавас. Ону аалчыларга салбааны ужурлуг-ла болгай. Амыргалаар өжегээр ону херекке албаан. Сал даакчылары көк кырынга клеенка чаткаш, аңаа хлеб, дузап каан хаван чаа, кадырган инек эъди, дузаан капуста, огурец эккеп салгаш, аалчыларны чалаан.

Амыргалаар элээн сиңнигип чемненип чоруй:

– Кадыг ажыл кылып турар улус эът-чаг чиирге, дыка ажыктыг, күш-шыдал кирер болгай. Силер ресторанда ышкаш чемниг эрлер-дир силер – дей тыртып каан.

Амыргалаар чугааны кайнаар углай бергенин эскербейн-даа, бригадир:

– Хайгыылчы мээң оолдарымга бир аңдан хайырлаптар болза, эки-ле-дир ийин – дээн.

Исаак дораан-на:

– Хайгыылчы чаңгыс хамаанчок, бүдүн өөр аң-даа чөпшээрпесе, канчаар бис, ону кызыл хол-биле тудуп аар, аргамчы-биле шалбадап аар эвес, боо-моңгу чок улус болгай бис – дээн.

«Аңга чыт алзыпса, талаар, ойлап ыңай болур» кылдыр бодааш, Амыргалаар кончуг чазык чугаалаан:

– Бо хире ажылдап турар эрлер чүү боор, күстен бээр боо-моңгуга четтине бээр силер ыйнаан, ынчаарда лицензия дугайын бодап көөр бис – дээн.

Дүъш соонда сал даакчылары ажылдап эгелей бергеннер. Амыргалаар биле бригадир сал курлары дажып, кезек ажылдааннар. Хайгыылчы сал даакчыларының ыяшты чонарын, үзе кагарын бүдүү көрүп турган. Ала карак бо, Исаак солагай кижини болган! Ооң балдызы, шынап-ла, хылыш дег чидиг. Ыяшты чонуп, кертип, сал куру кылыр шеттерни, хаактарны одура шаап турарын көөрге, шевер-даа, тудунгур-даа.

Элээн ажылдааш, Амыргалаар сал даакчыларынга чугаалаан:

– Силер бүгүдеге мээң чагыым, сагындырыым бар, ону чугаалап каар дээш келген мен, эштер. Доо ол дужувуста ийи кадыр каъттың аразында дыттыг арганың ыяжын кеспес силер. Ол дугайын чогуур чер-биле чугаалашкан чүве. Чүге дээрге ол онза чер, аңаа кара-куш ойнаар. Ол черниң ыяжын кезип кааптар болза, аңаа куш ойнавас апаар. Онза чугула черлерни камгалаар ужурлуг бис. Аңныыр үези турда, оон куштап болур, аңчы шөлээ-чөпшээрелдиг болур дээрзи билдингир.

Амыргалаар биле бригадир ажытталы бээге, Исаак өөрүндөн айтырган:

– Пашта быдаавысты хайгыылчы эскерген деп бодаар силер бе?

– Аң эъди хайындырып турар деп бодаан болза, көре бер-безикпе.

– Ындыг болгу дег, ол көөр эргелиг-даа болгай.

– Мен бодаарымга, Амыргалаар дыка кажар, кичээнгейлиг хире кижидир. Бистиң бүдүүлөп турарывысты эскерип кааш, хынап чорааны чадавас. Бо тенек бригадир: «Мээң оолдарымга чаңгыс андан» – депкеш, хамык чүвени будаар часты. Э-э, оолдар, кичээнмээже хоржок!..

Амыргалаар бодунуң активин, ылаңгыя, эң идегелдиг кижилерин чыып алгаш, сөөлгү үеде көргөн, билген чүүлдерин чугаалап берген.

– Аң оорлаар чорук кызырылган, барык читкен турган чүве болгай. Ам база катап тыптып эгелээни багай-дыр. Мен бо бир улустан, «Урал колониязының» кижилеринден сестир мен ийин. Баштай көжүп келген Исаак, ооң адазы Ермил дыка кажар улус деп бодаар мен. Оларның соондан келгеннери база орта эвес улус ышкаш-тыр. Мен бодаарымга, оларда боо-чөпсек-даа, аң тудар чүүл-бүрү херекселдер-даа бар хире. Силер чүү деп бодаар силер? – дээш, Самбуу хайгыылчыже көргөн.

«Мээң сезиим мооң-биле дөмей-дир» деп бодаза-даа, Амыргалаар өжегээр ойзуп чугаалаан:

– Тудуп албайн чыткаш, оор дээрге хоржок, ындыг-даа болза сезик ап турар кижиде хайгаараар херек – деп чазамыктап каан.

– Ол бир Харламший дээрзи дүүрге чүктеп алган ажылдаар черинче бар чораанын көргөн мен. Ол Эржей эзиминче кирген соонда, ооң дүүргези ланчыы ышкаш, «чык» кылдыр эткен чүве. Ында бир-ле ужур бар – деп, Иван Саночкин Самбууга улашкан.

Исаак Шутов болгаш ооң өөрү аңныыр хайгыылчызының, активчилериниң онза хайгааралынга алдынган. Хайгааралды элээн шыңгы болгаш чажыт тургузар деп дугурушканнар. Демги кижилерниң бажыңнарынга кымнар кээп турарындан эгелээш, дыштаныр хүннерде чүнү канчап турарынга чедир. Олар чүвээ чорааш, канчаар кээп турары база ис чок барбас турган.

Амыргалаарның онза чагыын ёзугаар алырга, кол-ла чүве: аңга чыт алыспас дээш кичээнири ышкаш, оорга сезик бербес дээш кажар хөделири болур. Хоойлу-дүрүмнүң талалакчылары биле ооң үрекчилериниң аразында демисел эгелээн. Талаларның кайызы-даа кажар, дуржулгалыг.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Исаак Шутов деп кымыл, ооң өг-бүлезиниң дугайында чүнү билип алдыңар?
2. Амыргалаарның Шутов болгаш ооң «кудуруу» бооп чедип келген кижилерге сестип чорааны шын болганын сөзүглел-биле шынзыдып тайылбырлаңар.
3. Ук эгеде чураан уран-чечен аргаларны тыпкаш, ажыглалын тайылбырлаңар.

Дой

Кызылдың садыг баазаның экспедитору Никита Федорович Филипповтуң бажыңы хүрээ чоогунда, хавак баарында, даштындан чудамыргай казанак бооп көстүп турза-даа, ооң ишти делгем, арыг-силиг, ында сайгылгаанны-даа, телефонну-даа кирип каан. Бажыңының кол таңныылы Жулик дээр көк ыт. Кодан иштиниң кайызынга-даа чедип турар кылдыр илчирбе хергеш, ону ында баглап каан. Ынчангаш ынаар кижиги кирери ондактыг, ызырар ыт ооң кырынче шурай берип болур. Филипповтуң бажыңынга кээр кижилер санныг. Херим хаалгазының аксында, бетин дуй хап каан, чүгле ийи салаа кирер дыдык ындында, кнопка бар. Билир кижиги ону база кааптарга, медээ бажыңга барып кыңгырт кыннып дыңналыр. Оон бажың ээлериниң бирээзи үнүп келгеш, аалчыны уткуп хүлээп алыр.

Ада-чурттуң Улуг дайынынга киришкени-даа орта билдинмес, ол хирезинде дайынчы орденнерлиг болгаш медальдарлыг, ам кайда-даа ажылдавайн чоруур болза-даа, ыңай-бээр чүве солустур шургудар шунугай садыгжы Роберт Шульц дээр немец ат-фамилиялыг, «р» дээр үжүк адай албас кижиги кадайы-биле келгенден бээр неделя четкен.

Аалчылар-даа, бажыңның ээлери-даа бир-ле улустуң чедип кээрин четтикпейн манап, олура хонуп-даа турганнар.

Аалчы биле бажың ээзи аар-саар чүүлдер дугайын чугаалажып, кээр ужурлуг улузунуң чүге саадап турарын кайгап, удуурунче белеткени бергеннер. Таптыг-ла ол үеде манап турган аалчылар бүдүн бригада: Ермил, Исаак, Мария баштаан чедип келгеннер.

Бүдүн центнер деңзилиг Элеонора оруннуң илчирбезин шыгырт кылдыр өндейип тургаш, кудусту дүрүштүр чая олурупкаш, хевис кырынче чоон-чоон чодаларын салып бадырыпкан. Элеонора саваарап, эзеп олургаш, ниити өрээлче үнүп келгеш, менидилээн:

– Экии, эргим аалчылар!

Аалчылар сандайларга саадап олурупканда, Филиппов айтырган:

– Херек бүттү ыйнаан але?

– Бүткен...

Элеонора кандыг-даа аңнарның кештерин херекке албаан, ынчалза-даа бир дырбактыг кежин чүрээниң дужунда чыпшыр тудуп алган олурар болган, а Рита бир кара киште сиңниккен.

– Диңнерни, күзеннерни силерни дамчыштыр ыйнаан але? Москвага баргаш-ла, чидип каар ыйнаан ол.

– Ындыг-даа болза Ленинградка чедирер херек, Высокийни утпас.

Өлүктү хуваай салып келзе-келзе, демги ийи кадайның туткулап алганы киш биле дырбактыг кежин база хуваалдага кирирер апарган.

– Мен силерни бажыңымга ижиктирип турдум. Моон соңгаар ындыг черни бодуңар тывыңар! – дээш, Элеонора удуур өрээлинче кире берген. Эрлер бот-боттарынче көржүп каан. Эпчок байдалдан үнеринге Исаактың кадайы дузалаан:

– Элеонора бо бажыңны ээлеп турар-дыр, а Рита силерни аалчы кижини кылдыр эдерттип алгаш, улуска сезик алыспайн чоруур-дур – дээш, Щульцке көргөш, уламчылаан: – Кадайларның алыксаан кештерин аңчыларның белээ кылдыр бээр херек!

Хуваалданы дооскан соонда, катап столга чыгып олурупканнар...

– Даарта кежээкиниң он шакта үнер силер аа? Чолаачы идегелдиг, машина база ынаныштыг але? Ча, ол-даа хамаан, чолаачы күжүрнүң аксынче бичии чаг суп кагза, авазының эмиин тып алган уруг ышкаш, ыды чиде бээр оң – деп, Щульц чугаалаан.

– Чолаачы албас, машинаны бодум чорудар мен. Ол машина алгы-кеш чүктүг болур – деп, Филиппов аңаа удурланган.

Щульц биле Филипповтуң аразынга чугаа ам-даа уламчылаан. Щульц боданмышаан, чагаан:

– Ермил ашактың аарыынга сылдаглап келген улус ышкажыл бо! Ол ашак эмнелге кирзин, хүрээге баргаш, бурганга тейлезин. Аалчылар чана берзиннер. Ермил «сегий» бергеш, каш хонгаш, чана-ла бергей. Ук черниц улузу аалчыларның олчазын эвээшсинип турган деп Исаак чугаалады. Оон сезинмээже хоржок. Серемчилелдиг болур херек. Аңныыр хайгыылчызы берге кижидээр чорду. Бир эвин көрүп тургаш, ону таарыштырып кааптар болза, эки чүве-дир ийин. Кээргээчел, эриг сеткилдиг болган херээ чок, бөрү ышкаш, доң баарлыг болур херек.

Каа-Хем бажындан бадырган үнелиг аң кештери чиijeң саядыгжы холдар дамчып, Саян ажып чоруур апарган. Ол өлүктү Филиппов биле Щульц Абаканга чедирип каар. Оон ыңай ол, далайже борбак даш октаан ышкаш, чиде бээр.

Каа-Хем бажының үнелиг аң-өлүүнүң кежи улуг хоорайларда шунугайлар холу дамчып чоруп бээр, даштыкыже-даа үнер чадавас. Киш кежи-биле каастанып алган агайлар ону тыпкан аңчыларны тоовас, бир эвес оларны көрүп кагза: «Чүү мындыг робинзоннарыл бо» дижирлер.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Никита Федорович Филипповтуң бажыңының чурумалын чураан үзүндүден уран-чечен аргаларны тыпкаш, оларның ажыглалын тайылбырлаңар.
2. Элеонораның омур-хевиринден чүнү билип алдыңар, оон кандыг түңнелди үндүрүп болурул?
3. Ук эгеде кирген маадырларга характеристикадан бериңер.

Кел дивээн аалчылар

Филиппов болгаш ооң аалчылары удуур дишкеш, хеп-сынын уштуп турда, Жулик калчаалыг ээре берген. Оор кижиниң чүрээ бош дижир. Ынчангаш-ла боор, бажында кижилер чиктии сүргей кынны берген, ыттың ээерин сезиктиг дыңнааннар. Ол соксаар хамаанчок, улам киткеп, тудуп чип каа дег, туруглады берген.

«Бир эвес боттуң кижилери болза, сигнал базып, медээлептер болгай. Бо черле каралыг улус-тур. Артында машиналыг. Шагдаалар бооп чадавас, канчаар кончуг болган чоор» деп бодал Филипповтуң бажынга кирген.

Ынчангаш ол маңнавышаан баргаш, аалчыларга:

– Шагдаалар келген ышкаш-тыр. Машиналыг улус-тур, херим эжиин соктап, силгип турлар. Олар удавас чаза таварып кирип кээрлер боор. Канчаар бис? – дээн.

– Бүгү чүве билдинген-дир. Оларда биске удур барымдаалар хөй. Холга кирзивиссе, дээди хемчег-биле шиидер болар. Үүл-геткен херектер аар болгай. Анаа холга кирип болбас – дээш, Щульц пистоледин чазыраткан.

– Чаяан бооп, өршээлдиг-даа болуп болгай. Анаа чүве ай-тыргаш, чиндилге чок чоруй барып-даа болгай-ла. Кириптер-дир. Айыыл-халап чайлап эрте бээрин канчап билир – деп, Исаак сиригайнып чугаалаан.

– Хамааты Филиппов! Силерде милиция келген. Эжиңер ажыдыңар! – деп дужааган үн дыңналган. Филиппов харыы бербейн, а харын хана өттүр шимээн үнген черже дужаап адарын улузунга дужааган...

– Милиция-даа болза, ам озалдаан. Ам чүгле удурланырдан өске арга чок – деп, Щульц быжыы-биле чугаалаан...

Милицияның бисте кандыг херээ барыл? Оор-сук кылбаан, арагалааш, чалчык-бузук үндүрбээн-дир бис, черле чүл аан бо? – деп, Исаак мындыг.

– Демги ол аңнырыңар хайгыылчызы билип каан боор. Милицияны ол тургузуп үндүргөн болгай аан. Ол ам даштын шагдаалар-биле кады чоруп тур боор – деп, Филиппов шугул-даан.

– Силер орукка оваарымча чок чорааш, улус караанга көзүл-ген боор силер – деп, Щульц чудуруктанган.

– Бистен кым-даа сезик албас ужурлуг – деп, Исаак агар-тынган.

Олар улус караанга көзүлбээни-ле шын. Исаак суг улуг оруктан элээн бөлгээр Баян-Кол өрү чурттап турар Михайловтуң бажыңыңа караңгыда келгеш, аъттарын-даа, боттарын-даа улус караанга көргүспээни ылап...

Даштын кижилер хана өттүр адышкынын база катап ол-бо таладан мырыңай изиг чоруда берген. Чемненир өрээлде соңга караа чыжырт дээн соонда, шериг хептиг кижиги кире халып келгеш: «Холдарыңар көдүрүңер!» деп командылаан. Щульц хол боозу-биле арнып кээр орта, ол кижиги былдай дүшкеш, куруг орнун аттырган. Карак чивеш аразында Щульцтуң хол боозун ушта шаапкан. Улуг лейтенантының кире халып келген өөрү Исаак биле Филипповка шимчээр чай бербээн. Аңгадап калганнары ол ыйнаан, Элеонора биле Мария ийи холда бооларын тутпушаан, көжүй берген турганнар.

Дораан чиндилге эгелээн. Каа-Хемден бадырып келген аң-өлүктөн аңгыда, өске-даа хөй чүүл Филипповтуң шыгжамырындан уштунган. Боо-чепсек, бараан аймаа дээш чүве-ле эндерик. Садыг баазаның экспедитору болгаш, хөй чүвени таарыштырып алганы илдең. Ол чүгле өлүк шургудуп турганы дээш буруудаар эвес, бараан оорлап турганы болгаш эрге-чагырганың төлээлекчизи – милицияга чепсектиг удурланганы дээш база буруудаар.

Исаак биле Ермил адашкыларның бисти кым-даа көрбээн деп, Каа-Хемни куду дүн караңгызынга көжөгеленип алгаш бадып органы хей чүве-дир ийин. «Урал колониязының» кижилериниң хөделиишкин бүрүзү, ылаңгыя «кижи аараан» хүнден эгелээш, оларның кылган базымнары онза кичээнгейге алдынган турган. Оон башка аңныыр чурумунуң үрекчилери болгаш өлүк шургудукулары тевер эзирниң аспаанче ындыг амыр кире бээр деп бе?

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Ук эгеге кыска пландан тургузуңар.
2. Эгениң сюжеттиг шугумун сайгарыңар.
3. Исаак, Филиппов, Элеонора, Мария, Щульц, Исаак, Ермил деп аттарының утказының тайылбырын интернет четкизинден тышкаш, номчуңар.

ИЙИГИ НОМ

Дииңнер көжүлдөзи

Оран кырынга орту, делегейге дески чүве белен турбас, чай биле чай, кыш биле кыш дөмей эвес дижир болгай. Шынап-ла, ындыг. Бүгү районнуң девискээринге хамаанчок, чаңгыс хемниң унуда безин агаар-бойдус, үнүш-дүжүт аңгы-аңгы тургулаар ийик чоп. Ол чылдың чазы элдеп турган. Каа-Хемниң хүн бадар талакы тайгаларынга агаар-бойдус дошкун болган. Үжептиң, Шөөйнүң, Калбак-Оргунуң, Ойнааның, Копту, Дерзиг хемнерниң баштарының тайгаларынга үргүлчү хар дүжүп, дүнелерде сооп, бичии дамырактар туржук, хемнерниң агым суу безин чаакталы доңгулай бээр турган.

Амыргалаар биле Самбуу, Саночкин бойдуштуң ол хире улуг өскерлиишкини хамаанчок, чамдык кижилерниң билиг чок эртириптер чүүлдериң безин оваарбайн барбас, эскериичел эрлер.

– Хемниң бо талазының тооруу бо чылын үнмес боор, доңат күштүг-дүр – деп, Самбуу эштеринге чугаалаан.

– Чүглe тоорук эвес, кат база үнмeс деп бил – деп, Саночкин немеп каан.

– Эскерип турарыңар шын-дыр. Амдызында ындыг-мындыг чугаа тараткан херээ чок. Агаар-бойдуштуң ол хире улуг өскерлиишкини анаа-ла ис чок эрте бербес. Оозун көрe бээр бис. Күзүн барып дииңнер көжүлдeзи болур чадавас боор. Ынчалздаа хемниң бо талазының аңчылар турлагларын ыяк белеткээр, оларның аъттарынга, аңнарга сиген кезилдeзин ыяп-ла чорудар. Дииң өскe сынчe көжe-даа бергей-лe, өскe аңнар, киш, күзeн, ас, дырбактыг, кундус, күшкүл, күртү, кара-куш дээш оон-даа өскe хөй үнелиг аңнар чуртунга артып каар, оларны аңнаар херек – деп, Амыргалаар эштерингe чагаан...

Хайгыыл кылып чорааннарның чугаазы-биле алырга, дииңнер көжүлдeзи солун болгаш чаныш-сыныш чок маадырлыг болуушкун. Оларның чугаазы-биле алырга, эжинген дииңниң эңне кичээр чүвeзи кудуруун сугжe киирбeзи. Дииң эштирдe, кудуруун өрү ходуйтур сунуптар. Хөй дииңнер эштип кириптергe, көөргe, суг кырында хөй-лe кара өргeннер кожаңайнчып турар. Бир эвeс дииңниң кудуруу сугжe салдынып кирe берзe, ооң соонда ол хевээр-лe көзүлбeйн баар, бодавыжe, суг дүвүнчe киир тырттыра бергeни ол. Дииңнерниң үштүң бир хирези сугга баар дээрзи маргыш чогуң хайгыылчылар чугаалаан болгаш хайыраан эртинениң хөй барып турарын аажок хомудааннар.

Дииңнерниң чүгe башкы сынчe көжүп чоруп турарының дугайын Амыргалаар эштерингe тайылбырлаан. Сизим бажының, Ажык, Андыктың, Бүрeнниң, Каптагайның, Тарбагатайның тооруу пөштүң мырыңай адаккы будуктарындан эгелээш үнгeн. Тооруктуг пөштү көөргe, ол ногаарарып эвeс, хүрерип көстүр. Чамдык пөштерниң будуктары тооруун угбайн, сынып дүжүп-даа турар. Тоорукту хайыра чок чержe дүжүр октаар кээргeннерниң болгаш чазый кара тааннарның бeзин шаа төнгeн. Ол черлeрдe сөөлгү он чылда көзүлбeэн тооруктуң кайгамчык дүжүдү үнгeн.

– Дииңнер ынаар чоруп турар амытаннар ышкажыл. Олар ону канчап билип алган дээр силер, хайгыылчы? Дииңнер радиолуг, телефоннуг эвeстер. Бижиглeжир шаа база чок-тур. Медерел чок, анаа-ла-бир амытаннаар аан?

– Оларның та каш дугаар медерели, оозун билбeс мeн, ынчалзда-даа олар ол дугайын ылап билип алганнар-дыр. Ынчангаш чамдызы сугга дүжүп-даа турза, олар соончe хая көрүнмeйн-даа чоруп турарының ужур унда деп билиңер.

– Бистиң калбак, тeрeң, шапкын Каа-Хемивис хeнзиг бичии дииңнергe моондак бооп шыдаваан ышкажыл, аа хайгыылчы?

– Тура-сорук деп чүве ындыг кончуг күштүг. Диинчер ыш-каш амытаннар тура-сорук хамаанчок, медедел чоктар джирер силер ыйнаан. Ындыг болза-даа олар амыдырал дээш ол хире чүткүлдүглер-дир. Мындыг ыры бар:

Арга черниң аңын аңнаар
Амыргалаар аңчы-ла мен.
Амыракка чедер дээнде,
Атка дүжер сугжу-ла мен.

Эзим черниң аңын аңнаар
Эдискилээр аңчы-ла мен.
Эжикейге баар-ла дээнде,
Эштип кежер сугжу-ла мен.

... – Диинчерниң тайгадан бөлүү-биле дүжүп баткаш, хемни эштип кешкеш, башкы сынче үнүп эгелээни хем унунда чурттап турар улуска шагда билдинген деп билир херек. Чүгле бодунуң мөрүзүн бодаар чиижең кижилер оларны дозуп адып эгелей берген чадавас. Диинчер ам-даа эки агарбаан болза-даа, чиижеңнерге ол хамаанчок диинч көжүлдеси дораан доосту бербес, ол хар кылыннааже үргүлчүлээр. Бистиң кол чугула сорулгавыс болза диинчер менди-чаагай кешкеш, чаа черге баргаш, турумчуп алырынга дузалаар ужурлуг бис...

Чогаадыкчы ажилдар

Рефераттар темалары:

1. «Амыргалаарның аныяк-өскенге өөредиглери» (Бирги номнун эгелеринге даянып).
2. «Амыргалаарның аныяк-өскенге өөредиглери» (Ийиги номнун эгелеринге даянып).

Чарлыышкын

Амыргалаар ол эртен анаадаазындан орай туруп келген болгаш, эзегилеп, херлигилеп элээн олурган. Оон удуп чыткан кадайының чанынга баргаш: «Уруглар авазы, ам турбас сен бе? Мен бо эштерим-биле кады Көшкелиг тайгазынче үнгеш, оон Чөлөгө аңнаар болган ийик бис» – деп чугаалаан.

Амыргалаарның ындыг ээдергей шинчилиг турганын эштери черле көрбээн. Ол эртен Амыргалаар аъдының ооргазынга бир-ле дугаарында чонак салыр тургаш, эзерин аппарып сала каапкан.

Аъды аарзынчык бе, азы эпчоксунчук бе, сырбаш кыннып чожааш, ээзинче хомудаан шинчилиг көрүнгөн.

Черге ап чоруур херекселдерин суп ап турарын көөрге, ол канчап-даа Амыргалаарга дөмейлешпес турган. Кезээде белен турар паш суккан ачымаан катап чиңчерлээн, шайын, дузун катап-катап хынаан.

Аңчылар ам-на аъттаныпкан. Чөленгиш хемниң шыпшык бажы, Кезек-Пөш дээр одагга аңчылар орайтай бергенде келгеннер. Ынчангаш кежээки одарда аң хаяр арга чок болганнар. Олар чүгле одагланып ап четтиккен турда, кудай чүдереп эгелээн. Соңгу чүктен көдүрлүп үнгөн хөлөгелиг кара булуттар дээрни дую сопкан. Оон биче хадымырлап чоруй, баштай дымырадыр, сөөлүндө сииледир кудар чаашкын эгелээн. Дээр диңмиреп, чаңнык дүшкенинден Көшкелиг тайгазы кажангызындан-даа артык дошкун, шугул чаңчанып үнгөн. Диңмирээшкинниң сүрлүү дээрге, бүгү тайга-даа чуурлуп чаштап турган ышкаш болу берген.

– Мен бодаарымга, аъттарның эзер, чонаан союп, оदारладып өртээн херээ чок хире-дир – дээш, Амыргалаар аъдының колун, чиримин дыңзыдып каан.

Дээр дыка кудуп тургаш, бичии намдай хона берген. Пашта шай-даа хайны хона берген. Аңчылар ону эзип салгаш, иже бергеннер. Амыргалаар аяан ужулгаш, шайны хөөннүг-хөөн чок куткаш, баарыга салып алган.

Өл-шыкка алзып, түремигип хүнзээн эрлер удуурунга белеткени бергеннер, а Амыргалаар отче чаа-чаа кезектерни киир октагылап, одагның одун улам-на хөгжүдүп олурган. Аңчылар баштай ыткыр, сөөлзүредир уурук-суурук, оожум чугаалажып чыда, хаарыктап эгелээннер.

– Туруңар, аңчылар, тайга көшкелээн-дир. Бис таптыг ооң оруунда-дыр бис. Аъттаныңар, тоннаныңар, дөгөрниңер! – деп, Амыргалаар алгырып-ла үнгөн.

Аңчылар Амыргалаарның дүвүрээзинниг үнүнге-даа бүзүревейн, туралыг-тура чок туруп, эзеп турларда, Көшкелиг тайгазындан коргунчуг шимээн дыңналган. Чер сирилеп, харын-даа шимчеп турган.

– Көшке оруундан чайлаар! – деп, Амыргалаар барык алгырып-каш, аъдынче халаан. Эштери ам-на сести бергеннер. Аңчылар көшке оруундан чайлап, хем унундан үнгөш, деспелдирек кырынга үне бергенде:

– Аа, халак! Далашкаш, пөште чөлөп каан боомну каапкандыр мен – деп, Самбуу алгырып үнгөн.

– Амы-тының дестирип үнгенде, боону чоор сен, демир кескиндизин – деп, өөрү Самбууну хораан.

– Кады эдержип келген эжим ышкаш эдим чүве – дээш, Самбуу хем унуче кирер сагыштыг апарган.

Амыргалаар тура:

– Сээң аьдыңның чоржаңы кончуг, мен халдып барып эк-кэйн – дээш, эш-өөрүнүң чөпшээрели-даа чокка хем унуче, караңгы өңгелче кизиредип кирипкен.

Көшкелиг тайгазынга база бир дендии дааштыг чаңнык дүшкен. Аксын ажа сопкан сава ышкаш, дээр калчаалыг куда берген. «Диңгир-диңгир», «кизир-кизир», «дирс-тоң», «киң-коң» кылынган соонда, Көшкелиг тайгазы улам дыңзыг чаңгыланган. Караңгы-даа бол, хем эриинден элээн ырак турган улуска безин коргунчуг шимээн, черниц ындынныг шимчээри, харын-даа сөгүлгөн тайганың хөлегелиг кара кезии безин бичиижек дөргүн-нүң унун хөме алган дээрзин чугаалап турган.

Сөөлгү катап «дирс-тоң», сөөлгү катап чер сирилээни, хемниц унуче улуг агыышкын, тодаргайлаарга, тайгадан баткан көшке улдап кирип келгени тода билдинген.

Көшкелиг тайгазы чежемейниц-даа чаңчанып, кончуттунуп турза, Амыргалаар өөрүнге келбээн.

– Киживис чоп кончуг чидери ол?

– Элдептиин аа, бо бүгү тайга күштенип, чаңчанып турар уеде деңер даан...

... Улуг аңчы, сын-тайганың ээзи, хоойлу дүрүмнүң сагыкчызы Амыргалаар шак ынчаар оран-делегейниц бодунга, Көшкелиг тайгазының сөгүлгөн чуугунга хөмдүрүп ажаадып алган.

Чогаадыкчы ажилдар

1. Чижек төлевилелдер темалары

Бөлүктөп ажилдаар төлевилел: «Амыргалаар» деп тоожунуң маадырларының салым-чолу.

Бот-тускайлаң ажилдаар төлевилел: «Амыргалаар – аңчыларның башкызы».

2. Бот-тускайлаң даалгалар.

Презентация:

С. Тамбаның «Амыргалаар» деп тоожузундан билип алган сүмелерим;

С. Тамбаның «Амыргалаар» деп тоожузунда черлер аттарының тывылганы;

С. Тамбаның «Амыргалаар» деп тоожузунда кижилер аттарының тывылган утказы.

3. Номчуурун сүмеледивис:

Калзан А.К. «Шүлүкчүнүң проказы» // Тамба С.Ө. Амыргалаар. – Кызыл, 2008. – А. 3-12.

Константин Чанзанович ТОЮҢ

(1927–1956)

Угаанныг, оожум улуг карактарлыг, делгем хавактыг, калбак шырайлыг бажының дүгүн аткаар саглаңнадыр салып алган, делгем хөректиг, бедик сынныг, оюн-баштак аажы-чаңныг, чүве хөөрээш-ле, оң холунуң башкы салаазы-биле удургу дижин тыкыладыр соктагылап каап орар, азы бажының дүгүн аткаар саглаш кылдыр суйбай каггылаптар хып дээн аныяк эр. Мээң сагыжымга Костяның овор-хевири шак-ла ынчаар сагындырып арткан. Ооң кижизии, эш-өөрзээ, биче сеткилдиин кижии кайгаар. Кезээде-ле хөглүг, чугаакыр. Бөмбүк ойнаарынга онза сонuurгалдыг. Ырлап база билир. Ол – мээң үе-чергем, республиканың хөгжүм-шии театрынга кады өөренип, ажылдап, чаңгыс черге чурттап чораан бис. Ооң-биле кады шүлүк бижип, чаңгыс эвес хүннерни болгаш дүннерни эрттирген мен.

Константин Тоюң театрға ажылдап тургаш, орус болгаш тыва шиилерге ойнап, ылаңгыя «Хайыраан ботта» Седиптиң овор-хевирин онзазы-биле тургускан. Область хемчээли-биле чоруткан конкурстарға каш удаа бирги болгаш макталдыг шаңналдарны ап келген. Ооң чогааткан ырлары Ак-көк хемниң делгемнеринде ам-даа чаңгыланмышаан. Ол чүгле шүлүктер эвес, шүлүглелдерни, харын-даа шиилерни бижигилээн. Оларға «Ынакшыл болгаш өлүм» деп шүлүглели, «Кажан-даа кады бис» деп шиизи хамааржыр. Шүлүглелиниң бирги кезээн

болгаш шиизиниң баштайгы хевирин дооскан. Ынчалза-даа үр үе эрткен болгаш эки шыгжаттынмай чораанындан шииниң сөзүглели читкен. Шүлүглелиниң ийи кезээнге автор Ак-оолдуң Самбажыктарга катчып, ооң аңгы талазы-биле меделерелиниң өзүп, чоннуң хосталгазы дээш демиселче киргенин автор бижип күш четпээн. Ооң архивинде тыва проза чогаалының, ылаңгыя О. Сагаан-оолдуң бижээн рассказтарынга кылган сайгарылгалары, критика дугайында бодалдары улуг сонуургалды болдуруп турар.

Константин Чанзанович Тоюң 29 харлыында, 1956 чылда, озал-ондакка таварышкаш амызындан чарылган. Ол амыдыралының сөөлгү хүннеринге чедир бичии чаштарны өөредип, оларны быжыг билиг-биле чепсеглээр, чараш аажы-чаңга кижизидер дээш төлептиг үлүг-хуузун кирип келген.

Константин Тоюң шаандагы Тывага аар-берге амыдыралдың, төрөөн чериниң, ооң кайгамчык чараш бойдузунуң болгаш социалистиг чаартылгаларының ыраажызы, улустуң тура-соруун хайныктырып, акы-дуңма найыралды алгап келир бедик көдүрлүүшкүннүг болгаш делгем-чаагай, өөрүшкүлүг ырларның автору. Ол аныяк салгалды, бичии чаштарны база хомудатпаан. Оларга солун болгаш чаптанчыг шүлүктөрни бижигилээн.

Эжимниң чырыткылыг овур-хевиринге тураскаадып арттылары-биле чээрби чыл дургузунда ооң чогаалдарын тыптынып, номнар болгаш солуннардан ушта бижип, чыып келген мен. Меңээ Костяның дөргүл-төрелдери, угба-дуңмалары база улуг дузаны чедирген.

Тыва литератураның хөгжүлдезинге боттарының төлептиг үлүг-хуузун кириштирип, салым-талантызы-биле чонунга бараан болуп чораан кижилерниң чогаалдары кажан-даа хелегеге артпас ужурлуг. Оларның боттары бистиң аравыста чок-даа болза, оларның номнары, келир үениң салгалдарынга бистиң үевистиң төөгүзүн дамчыдып чурттаар ужурлуг.

Олег Сувакпит

Бодан, харыыла, күүсет...

Чогаадыкчы ажыл. М. Ооржактың «Шүлүк болгаш аялга» деп чыындызындан «Ам-даа бистиң аравыста» деп темага илеткел кылып.

Көгерим

Көгерим деп карак четпес бедик артты
Көрүп болгаш барып чурттап чорбаан-даа мен.
Чорук чорааш орук ара таварышкаш,
Чоргаар болгаш каазыңны көрүп тур мен.

Эрии болбас мөңгө мөңги бөргүң болган,
Ээрерген эзим-арга тонүң болган.
Сериин чымчак салгын-биле тынып турар
Сергек болгаш туразында чоргаар-дыр сен.

Аржаан суу дег Көгерим хем бертиң-биле
Алгаан ышкаш ырлап, шоорлап бадып чыдыр,
Саглы хемниң шапкын чалгыы баарың-биле
Чассаан ышкаш, идиин аштап, агып чыдыр.

Шагдан тура далай ышкаш тараа чалгаан
Шак дуу чыткан чиргилчинниг Барлык шөлү,
Ында турар колхоз, совхоз, бүгү тудуг –
Ырлаан, хөглээн школалар, сууржугаштар.

Дөгерези чаптып тараан үрең ол-дур,
Төрөл чонга өргүп турар ачың ол-дур.
Сээң хемиң ховуларга суггат берип,
Сеткилдерге ыры шаңнап, хөглөп чыдыр.

Боолар чүктээн артынчактыг аңчылар-даа,
Аъттар четкен коштуг-комнуг чорумал-даа
Бо мээң турган оваа чаны дөстөк дөңгө
Амыр сөңнеп, таакпылааштың, алгап эртер.

Агы, каңгы, артыш, шаанак бүргөп шыпкан,
Аңның-меңниң чандыр баспас турлаа болган,
Арат чоннуң алдаржыткан бедик арты
Алдын тайгам Көгерим сээ ынак-тыр мен.

1946 ч.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Шүлүктүң идея-тематикасын тодарадыр. Көгеримге чоргааралын, ынакшылын канчаар илереткен-дир?
2. Ажыглаан уран-чечен аргаларны ушта бижээш, тайылбырлаар.
3. Шүлүктүң кайы одуруу силерниң сагыш-сеткилицерге чоок болду, чүгө?

Ыраажы кыс

Дыдырарган кара баштыг,
Дыңнап ханмас хоюг үннүг,
Чалыы-назын салым-чолун
Чассыдып кээр чараш уруг.

Алдын хүн дег чараш арның
Кайгап көрүп туруксаар мен.
Аяс дээр дег хоюг үнүң
Катап-катап дыңнаксаар мен.

Чымаарарып чоруп алган,
Чылар-чылбас кынны берген
Сээң-не оожум бүдүжүңге
Сеткилимден ынак-тыр мен.

Күзелимниң ханызындан
Күштүү-биле дилеп тур мен:
Ыяңгылыг үнүң-биле
Ырлап берем, чараш уруг.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Шүлүктүң композициязын сайгарып, мотивин тодарадыңар
2. Шүлүкке аялганы кым чогаатканыл, кымнар күүседип турганыл? Ырлап өөренирин шенеңер.
3. Чүге «Ыраажы кыс» деп адаан деп бодаар силер?

Тыва литератураның үндезилекчилери болгаш бирги салгалдың чогаалчыларының чогаадыкчы ажылынга тураскааткан литературлуг практикум.

Дараазында таблицаны долдургаш, литературлуг сайгарылганы чорудар.

Амыдыралының эрткен оруктары	С.Тока	С. Сарыг-оол	С. Пюрбю	О. Саган-оол	И.Бадра	С.Тамба	К.Тоюн
Төрүттүнген чери, чылы							
Чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының эгези							
Эртеми							
Сураглыг чогаалдары							
Очулдуртунган чогаалдары							
Очулдурган чогаалдары							
Амыдыралының сөөлгү чылдары							

Александр Сергеевич ПУШКИН

Тураскаал

Арат хөйүнүң эрткен изи бүдүп читпес,
Александрий баганадан бедик баштыг,
Анаа кижиге холу-биле кылып калбаан,
Алдарлыг тураскаалым тургускан мен.

Амы-бодум, эът бодум өлзүмзе-даа,
Алдар-адым күзелдиг чогаалымда,
Айның адаа чырык черниң кырынга
Артып калган чогаалчыга уттунмас мен.

Улуг Руська адым-сураам хадыш үнер,
Улус-ла болганга – славяннар оглунга,
Амгы черлик диртир, сын чурттуг тунгуска,
Ак хову чурттуг калмыкка ададыр мен.

Уяранчыг чогаалымга кээргел ырлааш,
Уёланчыг кадыг өйде хостал чарлааш,
Улус хөйге үе-шагда, кажан кезээде
Улуг аттыг, чаагай аттыг дидиртир мен.

(Очулгазы С. Пюрбюнци)

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Тураскаалды дамчыштыр кандыг бодалды илереткен деп бодаар силер?
2. Шүлүктүң композициязын тодараткаш, строфа аайы-биле сайгарыңар.
3. Сөзүглелде троптарның чүгө ынчаар ажыглаттынганын тайылбыр-лаңар?

ХОРУГДАТТЫРГАН КИЖИ

Бектээн соңгалыг шык кинданда ор мен,
Бергээ өскөн азыранды хып дээн эзир –
Човаг көргөн мээң эжим, чалгынын чайып,
Соңга баары черде чиг эът соктап ор.

Сорук-күзели мээң-биле каттышкан дег,
Соктап-соктап, соксап каггаш, соңгаже көөр,
Караа болгаш үнү-биле мени кый деп,
Харын, мынча деп органзыг: «Ужуп чоруптаал!

Шөлээн куштар-дыр бис; үе келген-дир!
Шөгжөөргөн булут ынды харлыг дагже,
Чүзүнү көк далайларлыг оранче,
Чүгле хат болгаш... мен чоруур черже бараал!»
(*Очулгазы Ю. Кюнзегешти*)

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Шүлүктүң темазын канчаар ажыткан-дыр?
2. Кол омур-хевирлерин тодараткаш, сөзүглелге даянып ушта бижирер.
3. Шүлүкте уран-чечен аргаларны тышкаш, ону авторнуң чүгө ажыглаанын тайылбырлаңар.

Сибирьже

Хая-дашты казып үрээр
Ханы уургай дүвүнге-ле
Кам чок түрөөн күжүңерни
Кады-биле туттунуңар.

Деңгелзиреп човаан күжүңер,
Тергийн ханы бодалыңар
Дөмөй халас черле барбас,
Дедир негеп алыр силер.

Уургайга олурар-ла
Утгунмас чуртталгаңар –
Уштунуп-ла хосталыңар,
Угаан-сагышты оттуруптар.

Ынакшыл болгаш найыралыңар
Ырак эвес, чоокшулап ор.
Ырма сынчыг човалаңыңар
Ылаптыг караамда көстүп-ле тур.

Эдилеп келген кинчилериңер
Эктиңерден дүжүп калыр.
Эчис чаагай шөлөөңер-ле
Эжиңерге ужуражыр.

(*Очулгазы С. Сарыг-оолдуу*)

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Шүлүктү кымнарга тураскаатканыл, чүгө?
2. Хосталга темазын канчаар ажытканыл?
3. Шүлүктү чүгө «Сибирьже» деп адаан деп бодаар силер?

Михаил Юрьевич ЛЕРМОНТОВ

Салгын хемези

Ээн далай туманында хеме
Эге чааскаан агарып чор, –
Ырак чуртта чүнү дилээни ол?
Ынак черинде чүзүн каапканыл?

Чалгыг ойнап, хат сыыңайнып,
Чалгын эглип, шыгырап чор.
Аа-че, кежик-чолдан ойлап деспейн,
А, ону сурап сүрбейн-даа чор! –

Адаанда кылаң суг чайыннаан,
Алдын хүн кырында, а ол –
Шуурганнарда чыргал бар дег,
Шугул килең сураглап чор!
(Очулгазы С. Сарыг-оолдуу)

Бодан, харыыла, кццсет...

1. Шүлүктүң мотивин тодарадыр. Уран-чеченин сайгаргаш, ажыглалын тайылбырлаңар.
2. Стрoфалар аайы-биле шүлүктүң тургузуун сайгарар.
3. Шүлүктүң лириктиг хөөнүңгe символдуг овор-хевирлерниң ролюн тодарадыр.
4. Шүлүктү чүгe ынчаар адаан деп бодаар силер?
5. Шүлүктүң орус дылда сөзүглелин номчааш, тыва дылче очулгазының деңнелгелиг сайгарылгазын кылыңар.

Булуттар

Дээрлерниң тояп чоруур булуттары!
Делгем шөлдеп, шууштур дискен чинчилерлиг,
Эргим ынак соңгу чүктен мурнуу чүкче
Элеңнедир мен дег улчуп чору силер.

Салымыңар ойлаттырар, ындыг бе кай?
Чажыт адаан, ажык килең кыжанды бе?
Өштүг херек силердиве чайылды бе?
Өңнүктериниң хоран хову диргелди бе?

Дүжүт үнмөс ховулардан хилээн силер...
Түрөгдөлдөн, соругдалдан былдаан силер;
Төөрөй берген, доңуп-дожаан силерлерге
Төрээн чурт-даа, шөлүлгө-даа кайын тузар.
(*Очулгазы М. Кенин-Лопсанныы*)

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Шүлүктө авторнуң илередиксээн кол бодалын тывыңар.
2. Шүлүктө чуруттунган овор-хөвирлер болгаш символдарның сайгарылгазын кылыңар.
3. Шүлүктүң уран-чеченин сайгаргаш, ажыглалын тайылбырлаңар.
4. Булуттарны кымга дөмейлээнил, чүгө ыңдыг деп бодаар силер?

Төрээн чурт

Ада-чуртка элдептиг-ле ынак мен ийин!
Анаа топтуг угааным чер оон эртпес
Ханы-биле садып алган алдар ат-даа,
Каразылжок оожургал чоргаары-даа,
Эрте шагның чаагай күзел тоолдары-даа
Эки бодал угаанымдан оттурбайн-дыр.
Эрик кыдыы көзүлбестээн делгем улуг
Эзимнерниң хөлбеңейнип чыдарыңга,
Эрийн ашкан далай ышкаш хемнеринге,
Быт-дааш чок шөлдериңиң ыржымыңга
Ынаам хөлчөк! Чүгө дээрин билбес-тир мен.
Деревня-суурлар аргыыр оруктарга
Тергеленгеш, дүне када караңгы өттүр
Муңгак суурлар имиреңнээн одун көрүп,
Мугуртаксап, хонаш дилеп шавыксаар мен.
Аңгыстарда хоорза кышкан ыштарга,
Ажылдааштың черге хонган коштарга,
Хаажыланган шөлдериңиң дөңнеринде
Кажараңнаан хадыңнарга ынак мен.
Солома-саваң-биле кырын шышкан,
Соңгалары хээлиг бажыңнар көргөш,
Хире-хире долу шаңнарны көргөш,
Кижиги бүрү билбес өөрүп келир мен;
Изиг намдап, шалың дүшкөн кежээлерде
Изиг-халаг тараачыннар чугаа-соодун,
Идик дагжаан, сыгы-хөглүг танцыларын
Имир туржук, дүнеге дээр көрүксээр мен.
(*Очулгазы С. Сарыг-оолдуу*)

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Шүлүктүң кол бодалын тодарадыңар. Төрөөн чуртунга ынакшылын кандыг троптар дамчыштыр илереткен-дир, тодараткаш, сайгарыңар.
2. Төрөөн чурт дугайында оон еске кандыг шүлүктерин билир силер?

«Очулга» деп темага чогаадыкчы практикум

1. Чогаалчыларның шүлүктериниң аразында харылзаазы, тема-идея талазы-биле чоокшулашкак чүүлдери.
2. А. С Пушкин биле Ю. М. Лермонтовтуң очулдурган шүлүктериниң тыва поэзияга салдары.

Чижек рефераттар темалары:

- А. С. Пушкинниң тыва дылче очулдуртунган чогаалдары.
- Ю. М. Лермонтовтуң тыва дылче очулдуртунган чогаалдары.

ТЫВА ЧОГААЛЧЫЛАРНЫҢ ИЙИГИ САЛГАЛЫ

Салим Сазыгович СҮРҮҢ-ООЛ

(1924–1995)

Амгы (эрткен XX чүс чылдың 80–90-гы чылдары) тыва прозаның «ховузунга» элбек дүжүттү өстүрген чогаалчы.

А. Калзан

Салим Сазыгович Сүрүң-оол 1924 чылдың апрель 15-те Ба-рыын-Хемчик кожууннуң Акка төрүтүнгөн.

Кызыл-Мажалыктың эге школазынга, Кызылдың башкы техникумунга, совет партия школазынга өөренип, Кызылдың күрүнениң педагогика институтун дооскан. Республиканың школаларына башкылап, СЭЖП обкомунга инструкторлап,

Тываның ном үндүрер черин директорлап, Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң харыысалгалыг секретарына, Тываның дыл литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институтунуң дыл секторунга эртем ажылдакчызы болуп ажылдап чораан.

Чогаал ажылын 1946 чылда эгелээн. Шүлүк болгаш проза жанрларына бижип чораан. «Баштайгы ном» деп шүлүктериниң чыындызы 1952 чылда чырыкче үнген. Ол 22 шүлүк болгаш проза номнарының автору. Ооң «Көк-көк даглар» (1964), «Ынакшыл-дыр» (1965), «Кижиниң намдары» (1983), «Авазынга даңгырак» (1973), «Өске кадай» (1980), «Тывалаар кускун» (1994) деп номнары база «Лейтенантының даалгазы», «Озалааш хем» деп чогаалдары тыва номчукчунуң улуг үнелелин чедип алган. Ол чогаалдар ССРЭ-ниң улустарының аңгы-аңгы дылдарынче очулдуртунган. С. С. Сүрүң-оолдуң чогаалдарының I, II томнары парлаттынган. Ол аныяк чогаалчыларның чыындызының дагдыныкчызы, башкызы чораан.

Чогаалчының хини тудуш төрээн чери ооң шүлүктеринде эң-не чырык одуругларда алгаттынган:

Өзүм-тыным тудуш чуртум,
Өскен, төрээн тыва черим,
Сени мактаар, сени деңнээр
Чечен сестер чедишпес-тир – улуг-дур сен,
Ынчангаштың ынак мен,
Ындынныг-ла ынак мен.

(«Төрээн черим»)

...Хөлүгүр көк, шип-ле шимээн өлүг ышкаш
Көк-көк даглар, көөрге-ле, үн чок ышкаш,
Ырлаптар сен, олар сеңээ улажыптар,
Ырак-чоокка ырын дораан тарадыптар...
Ынак Тывам даглар-биле бүргеттинген,
Ырым – үнүм хаялардан дыңзып үнген.

(«Көк-көк даглар»)

Чогаалчының лириктиг-даа, хөглүг-баштак-даа хөөннерлиг шүлүктеринге тыва композиторлар А. Чыргал-оол, Р. Кенденбиль, А. Танов болгаш өскелер-даа аялгаларны эвээш эвести бижээннер.

С. С. Сүрүң-оол тыва дылче А. Пушкинниң «Цыганнар», «Хүлер аъттыг», «Кавказка туттурукчу» деп шүлүглелдерин, М. Лермонтовтуң «Калашников садыгжы дугайында ырызын», П. Ершовтуң «Мөгениг аътчыгаш», Лу Синьниң «А-Кьюнун чогуум төөгүзү» деп чогаалдарын тыва дылче очулдурган.

Тыва АССР-ниң алдарлыг чогаалчызы, Тываның комсомол шаңналының лауреады. 1962 чылдан бээр ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, Тываның Улустуң чогаалчызы.

С. С. Сүрүң-оолдуң чогаалдарының дугайында М. Хадаханэ, В. Локонов, Ч. Серен-оол, Д. Куулар, А. Калзан, К. Кудажы болгаш өскелер-даа сайгарып, боттарының үнелелдерин бергеннер. Ооң чогаалдарының даңзызы Кызыл хоорайда А. С. Пушкин аттыг национал библиотеканың аңгы-аңгы чылдарда үндүрүп турган библиографтыг номнарында кирген.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. С. Сүрүң-оолдуң шүлүктериниң чыындызын тыпкаш, төрөөн чер-чурт, ынакшыл темаларыңа бижиттинген шүлүктери-биле номчуп таныжыңар.
2. Чогаалчының «... мээң чогаадыкчы ажылымга кол-ла салдарны очулга чедиржи ирги бе» дээн бодалын чижектер-биле бадыткап шынзыдыңар.

Көк-көк даглар

Хөлегелиг,
ылым-чылым,
үн чок ышкаш
Көк-көк даглар аразыңа төрүттүндүм.
Сарлык дозуп,
өшкү ай деп –
кадарчылап,
Чалымнарга, чуңма ышкаш, маңнап өстүм.
Көшкелерлиг,
шип-ле шимээн,
өлүг ышкаш
Хөлчөк кадыр шорааннарже үнүп чордум.
Кожаярдан, эткен сыын дег, хереп алгаш,
Хостуг үнүм –
чүрээм ырын салып чордум.
Хөлүгүр көк,
шип-ле шимээн,
өлүг ышкаш
Көк даглар, көөрге-ле, үн чок ышкаш.
Ырлаптар сен,
олар сеңээ улажыптар,
Ырак-чоокче
ырың дораан тарадыптар.

Кара чаңгыс
ыраажының хөңнү билир,
Кандыг хөңнүн сөглөксээн-дир,
оортан болур:
Хөглүг чорда, даглар база хөглүг ырлаар,
Көскү-хөрээң хөлзээн болза, сен дег хөлзээр.
Оларда ыр, сенде ышкаш, чеже-даа бар,
Омак-сергек,
шала муңгак – кандыг-даа боор.
Ынак Тывам
даглар-биле бүргеттинген,
Ырым – үнүм
хаялардан дыңзып үнген.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Шүлүктүң тургузуунуң онзагайын сайгарыңар.
2. Шүлүктүң кол мотиви чүдөл? Чижектер-биле бадыткаңар.
3. Авторнуң төрээн чер-чуртунуң каас-чаражын чураан одуругларын ушта бижээш, уран-чечен аргаларны тыпкаш, сайгарыңар.
4. Лириктиг маадырның «Ырым – үнүм хаялардан дыңзып үнген» деп бодалдарының ханы утказын канчаар билип турар силер, тайылбыр-лаңар.
5. Шүлүктүң аянныг номчулгазын шээжи-биле күүсединер.

Ак

Ак деп хем бар.
Аажок берт чер.
Чүгүрүктү мунупсуңза,
чоруу үнмес,
Чүге дизе
шаптык моондак эгээртинмес:
Дүндүк шаары,
бедик даглар бажын дозар.
Дүвү чок дег,
ханы кашпал орууң дуглаар...
Чүгле-чүгле,
чүглүг куш дег, торлуружок
Чүреккирлер
ындыг берттен сестири чок.
Ак деп хем бар.
Аажок берт чер.

Качыгдалдан хосталыр дээш тынын берген
Кайгал эрлер –
алдан маадыр аңаа турган.
Кара-Дагга, Сайырларга, Көшпес ынчаар
Каш-каш чылда,
алдырбайн, тулчуп келген:
Кайы-даа даг
маадырларның оңгузу-дур.
Кашпал бүрү
кайгалдарның шивээзи-дир...
Ак деп хем бар.
Алдан маадыр аңаа турган.
Актың оглу
чоргаарланмас аргам чок-тур.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Шүлүктү кандыг идея дамчыштыр теманы ажыткан-дыр?
2. Алдан маадырлар дугайында кандыг чогаалдар билир силер, бижичер.

Чогаадыкчы ажылдар

1. «С. Сүрүң-оолдуң төрөөн чер-чурт темазынга бижиттинген шүлүктөриниң онзагайы» деп темага реферат кылыр.
2. «С. Сүрүң-оолдуң төрөөн чер-чурт темазынга бижиттинген шүлүктөрүндө хемниң омур-хевири» деп темага дыңнадыг.
3. «С. Сүрүң-оолдуң төрөөн чер-чурт темазынга бижиттинген шүлүктөрүндө дагның омур-хевири» деп темага презентация.
4. С. Сүрүң-оолдуң ыр апарган шүлүктөрүн М. Ооржактың «Шүлүк болгаш аялга» деп номудан тыпкаш, ырлажыңар.

НОГААН ОРТУЛУК

С. Сүрүң-оол тоожузун «Ногаан ортулук» деп адааны таварылга эвес, тоожуушкуннун кол объектизи «Ногаан ортулук» деп адап турарывыс Чедер хөл, ону долгандыр турар бойдус: куштар, үнүштер, дириг амытаннар.

(Тоожудан үзүндүлөр)

Чедер-даа, ачылыг хөл бо-ла! Дуу, көрүнчүк дег, кылая берген чыдыр. «Экии, хөлүм! Ээлериң бирээзи мен. Сенде келдим. Нервим баксыраан кижидир мен. Эмниг сууң-биле, эмниг малгажың-биле экиртип каап көр. А мен сени үргүлчү мактап, сеңээ бүгү назынымда чүдүп, сеткил-сагыжымдан ынак чоруур мен. Ындыг-дыр аа, хөлүм?»

Баалык кырынга олуруп алгаш, иштимде ынчаар бодап олур мен. А менден ырак эвес бир дөктүрөк кырында бир куш, олурту шаап каан доорбаш дег, сөскее берген олуржук. Ол болза сары. Ооң эртенги чем чиксеп, өрге манап олурары илдең.

Хөлдүң турар чери кош-адышка дөмейлешкек, оңгар. Хөл ооң эң-не дүвүнде. Долгандыр ийлерни тарып, тракторлар-биле дырбактап каапкан. Ынчан августуң чээрби үези чүве. Чай төнмээн-даа болза, күстүң кел чыдары каракка көстүп, эът-кешке-даа билдинип турар апарган. Ол эртен безин чидиг сырынныг болчук. Кайнаар-даа көөрге, ала-ала ховулар-ла болгай. Оларны дилиндектей, аралаштыр чаргылаан. Бир дилиндекте быжып турар тараа. Олар оюк-деликтей, саргара бергилээн. Ол база-ла күстүң чыгадып келгенин херечилеп турар. Бир дилиндекте тараа тарываан. Ону чайын чарып, келир чылга курлап каан. Хөлдүң бетии кыдыында ногаан ортулук, Чедерниң ужу-кыдыы чок ховуларының ортузунда кижии холу-биле бодараттынган хензиг арыгжыгаш. Ында ыяштар амдыызында ногаан чайт хевээр. Ол болза ховугайның ховузунда чүгле ногаан ортулук эвес, а курорт.

Хөлдүң кыдыында-даа, шала кедектелдир-даа кадарчылар өглери-ле эңдерик. Карак чедир черден бээр көстүп турганнарын санап чор мен. Бирээ, ийи, үш, дөрт... сес, тос... он беш. Оон ескелери көзүлбес, оң таламда сарыг кырлаң баткан, бир чамдыктары ооң артында. Ында та каш. Бир өг мурнумда, мырыңай оруум үдүнде. Хараачазындан уштунуп келген чандаңындан ак-көк ыш оптугуп-оптугуп үнүп кээрге-ле, эртенги сырын хөл уунче сывыртап алгаш чоруп тур. «Ээ, маңаа кире дүжер-дир. Шайлап алыр-дыр. Ээлери-биле таныжып алыр-дыр. Таныжарым-даа чадавас. «Эртежи кижии эътке дужар» деп-даа чугаа бар».

Барганывыс хүн бисти эмчиже эрттирбээн, чүгле чемненип хүнзедивис. Даартазында эмнелге корпузунга чеде берген. Баштай килденир, узун-кысказын, ханының базыышкынын хемчээттирип алыр чүве-дир.

Чиңге коридор. Кижиниң хөйү-даа чүдек, чудурук сугар чер чок деп болур. Дооза-ла эмчи манап турар, кижии болган-на мурнун былаажыр. Оода анаа, ыт чок турар боор, бар шаа-биле шоолажыр. Бир херээжен үнүп келгеш, оожургатты-даа:

– Шимээргевейн көрүңер! Кым кижиниң кайы эмчиге кирерин чарлаптар бис. Чүгле бичии манап көрүңер!

Шынап-ла, улустуң чугаазы, хайнып турган кара шай кырынче соок сүт кудупкан-биле дөмей, кезек када чавырлып батты. Ынчалза-даа удаткан чок катап-ла үрүңейнчип үндүлөр.

Ынчан сөөлгү сезон чаа эглек турда, кижилерниң оон-моон кидин-не сөктүп кээп турар үези. Эмчи эртер ужурлуг дыш-таныкчылар уурук-сууруктап, шуужуп турбайн канчаар. Бирээни келгеш, бирээни айтырар, өскези келгеш, бир чугаа үндүрер. Ол чугаа дам көвүдөп турбас бе, адак соонда ак халаттыг, ак довурзактыг, ак-көк хыралыг карак шилдиг херээжен үнүп келди.

– Дыңнаңар, эштер! – дизе-ле, хөлчөк таныырым үн. Узун эвес кижин болгай мен, бедиктенип-бедиктенип, топтап көрдүм. Богдаа, Саая Салбаковна-дыр-ла. Сактырымга, кулактарымга тааланчыг музыка-даа дыңналып келди ышкаш. «Бот чүвези борзуг» дижир. Чаңгыс чурттуум мында чедип келгенинге өөрүүрүм ол чүвө ыйнаан. «Ой, экис!» дээн сөстөр кулаамга база дыңналды. Оларны мээң кады чыдар эжим – даянгыштыг Ашак-оол чугаалады ышкаш. Ышкаш-даа эвес, ылап-ла ол, ооң үнү. Ол ында, хаалга кастыгында, кыстына берген турган чүвө.

Мында ийи эмчи бар. Ону барымдаалааш, ийи аңгы даңзы тургускан. Кымнарның кымга баарын мында айтып каан. Оон көрүп алыңар дээш, ийи калбак саазынны ийи хаалга аксынга азып кааш, херээженнер эмчизи амдыызында келбээн, бөгүндарта кээр депкеш, Саая Салбаковна кый дидир:

– Иргит Ашак-оол мында бар бе?

– Бар.

Мээң колдуктааштарлыг эжимни ынчап тур-ла.

– Бээр эртип келиңер.

– Ашак-оол даңзы баарында, изиг хүнде суг былаашкан хойлар ышкаш, иткилешкен, сыңмарлашкан кижилерниң ара-аразы-биле колдуктааштары-биле хойгузар, коргудар чыгыы чорааш, арай деп-ле эртти. Ону канчаар эмчи боор деп, кайгап-даа, адааргап-даа туруп калдым. Даңзыны көөрүмге, Саая Салбаковна мени бодунда кылып албаан, пат кайгадым. «Азы эскербээн чоор бе?» Чара чүткүп келдим.

– Саая Салбаковна, мен силерге туруп көрейн.

– Силер Кызылга меңээ турар силер. Маңаа силерге өске эмчи солун боор. Биске шаптыктавайн көрүңер – дээш, оом хаваан дүгдүлөш кылды ышкаш.

Ол дээрге дүрген-не үнө берзин дээни ол. Сагыш арай багаай үнүп келдим. Черле аайын тышпайн-дыр мен: «Мени чүгө ынчаары ол? «Шаптыктавайн көрүңер» деп чүзүл? Шаптыктап канчапкан мен». Ооң чанында сестра биле Ашак-оол олуржук.

Бистиң участоктуң эмчизи бо-ла болгай. Бээр кээрге-даа, ону эрткен мен. Чаражы-даа чүдек, борбак-борбак, кара-кара

карактары-биле сенче кылчаш кынныр болза, чүрээң дораан шимирт дээр, биче-бача аарың, сактырга, холдан тен ап каапкан ышкаш, дораан чаштай бээр. Ооң чанынга чаңгыс-даа катап олурар аас-кежиктиг болзуңза, биеэ кадык бодуң апаар сен деп бодаар мен. Кайгамчык-ла чараш арынныг, кайгамчык-ла чараш көрүштүг эмчи. Ооң-биле черле таныжар мен, чуртувус-даа чаңгыс. Калган ашаа база бистиң чер кижизи, харын-даа төрелдежир улус бис. Ол хөөкүй болза-даа аныяанда чок апарган, а кадайы уругларлыг арткан.

Ашак-оол бажын көдүрүп келгеш, чанында салып алганы папирозун кыпсып алгаш, кезек соргулады.

– Ол болза узун төөгү ийин – дээш, Ашак-оол бажын бир ийинче ийлendirгеш, аксын чарс кылды. – Хе-хе-хе! Акыңны ындыг амыр деп бодаар сен бе. Аскак дээрден башка, ооң танывас, билбес кижизи чок-тур ийин.

– Сугзуду бербе – шаагдадым. – Допчулавыт.

– Оо, тенээңни. Чорук кижизинге соот херек болгай аан. Эмчиге үр чыткан мен дээн мен але. Мындаа аан...

Адак соонда үндүр бижиткен. Бажыңга каш хонуп чорда, шагдаа черинден келдирткен. Чеде берген. Биеэги-ле биче лейтанант аныяк оол олурган. Аксы-сөзүн ап, протокол тургузуп, ат салдырып алгаш, манап олоруңар, каш хонгаш суд болур дээн.

Мооң мурнунда Ашак-оол боду судтажыр хамаанчок, суд болган черге-даа олуржуп чорбаан. Боду качыгдаан, каражадаан кижиге хамааржыр. Кижиге бодаарга, ында сестир чүве чок. Ынчалза-даа сагышка черле анчыг. Сактырга, хамык-ла чүве ооң хайы-биле болган ышкаш. Бир эвес магазин барбаан болза, оолдар ону чоп эттээр, ону чоп дээрбедээр. Боду-даа берттик-межелге чоп таваржыр. Суд-сад ышкаш, артык ажил кайын турар.

Өг-бүлеге-даа, эш-өөр-биле-даа ол дугайын чаңгыс эвес удаа чугаалашкан. Дооза-ла сенде буруу бар эвес, чоп сагыш човаар сен дижир болган.

Ийе, суд болур, манап олур деп каан. Хулиганнаан оолдарның арны-бажын караңгыда орта-даа көрбээн. Херечилер кымнарыл дээрзин билбес. Кеземче хоойлузунуң кандыг чүүлү-биле кым каш чылда шииттирери-даа билдинмес. Ооң бодунга кадалбаанын бодаарга, демги оолдар хөрлевээн, боттарының буруузун дораан билинген хевирлиг. Бо кижиге бодаарга, ындыг болур-даа ужурлуг. Ынчалза-даа дөмей-ле сагышка анчыг...

Суд болур деп дыңнадыг-даа келген, ай-хүнүн, болур шагын айтып каан. Ашак-оол бажыңга кайын олурар аар, шак бурунгаар-ла чеде берген. Сцена кырында шииткекчилерге белеткээн стол.

Ашак-оол ийиги одуругга олурган. Хенертен олурганнар хөлзеп, сандайлар кыжырткайнып, кижилерниң карак-кулаа артында барган. Ашак-оол база-ла аткаар эргилген. Шагдалар ийи оолду сүрүп олурган. Оолдарның арыннары, дүвүреңге борашкан чүве дег, куу-куу, баштары дөңгүр-дөңгүр, дурт-сыны күдүгүр-күдүгүр. Чон арны канчап көре аар, карактары куду. Бирээзи – хөрлүг оол, бирээзи ынчан гитаралап турган оол. Харын олар ол-ла. Оолдарны эң мурнуку сандайга ийи шагдаа ортузунга олуртуп алган. База бир шагдаа индир чанында барган.

– Суд келди. Туруңар!

Залда кижилер кизир-казыр тура халышкан, шииткекчилер олуруп алырга, база олурупканнар. Шииткекчи районнуң суд даргазы. Ашак-оол ону таныыр. Улус төлээлерин танываан. Бирээзи борбаак кара карактарлыг, аныяк херээжен. Бирээзи – пенсионер-ле турган боор, кырган ашак.

– Буруудаттырып турар Марк Ооржак! Туруп келиңер – деп, шииткекчи кыйгырган.

Оозу туруп келген.

– Судка чүгле шынын чугаалаар мен. Меге өчүк бээр болзумза, буруу чүктээр мен деп сөзүңер бээр силер бе?

– Ийе, бээр мен – дээш, – «судка чүгле шынын чугаалаар мен. Меге өчүк бээр болзумза, буруу чүктээр мен» – деп сөстөрни хөрлүг оол катаптаан.

– Фамилияңар? Адыңар? Адаңар ады? Төрүттүңген чериңер?

– Ооржак Марк Белекович. Төрүттүңген чылым 1959.

– Кылып турар ажылыңар?

Ооржак хары тышпайн, хейде-ле ыңай-бээр чаяңайнып туруп-туруп, чаңгыс сөс чугаалаан:

– Чок.

– Чүгө?

– Ажыл тывылбас-тыр.

– Дооскан сургуулуңар?

– Чеди класс.

– Иргит Ашак-оолду таныыр силер бе?

– Чок.

– Херекти үүлгеткеним шын деп, бурууңарны миннип тур силер бе?

– Чок.

Шииткекчилер удур-дедир көрүшкеннер, харыыга таарзынмаан хевирлиг.

– Чок деп чүңүл? Бо – дээш, шииткекчи көктеп каан саазыннар көдүрүп үндүрүп келген, – мында, бо байысаалга прото-

колунда бурууну кылганым шын дээш, адың салып каан-дыр сен? Ам чончап бардың?

– Шошту бо кижиге – дээш, артында олурган Ашак-оолче хая көрнүп көргөн, – боду эгелээн. Караамче шашкан. Бис чүглө арага дилээн бис.

– Мегелеве! Ол кижини сен баштай доңгайты октаптың! – дээн бир херээжен үн залда үнгөн.

– Оожум! Оожум! Мен силерге сөс бербээн мен – деп, шииткелчи оожургаткан.

Ооң соонда шииткекчи-даа, улус төлээлери-даа хөй-ле айтырыг салганнар, а Ооржак дөмей-ле буруулуг мен деп сөс бербээн.

Дараазында чолдак оолду тургузуп келген. Адын ол Белек-оол диген, он алды харлыг, өөредилгезин ара каапкан оол. Ол харын чүү-чүү болганын кандыг-даа хажыдыышкын чок, шыны-биле чугаалааш, бодунуң буруузун билинген. Ооң аксы-биле алырга, Ооржакка көгүттүргөн, оларның кол сорулгазы Ашак-оолдуң арагазын былаап ижери-даа эвес, а ооң хөй акшазын алыры. Ону олар, Ашак-оол садыгга аыш-чем садып ап турда, көргөн.

Херечилерни кыйгыртып турупкан. Беш кижиге болган, автобус доктаар черге ынчан чыгып кээп турган кижилер ол. Дооза херээженнер: үжү улгады бергилээн, а ийизи школачылар. Оларның аксы чаңгыс болган: Ооржак доңгурак уштуп эккээрге, корткаш дезипкен, ынчалза-даа ырактан көрүп турганнар. А школачыларның бирээзи милицияже халыпкан, ооң ачызында шагдаалар ийи оолду дораан тудуп алганнар.

Оларны дыңнап-дыңнап, Ооржакты шииткекчи катап тургузуп келген.

– Ам чүнү чугаалаар силер? Буруулууңар шын-дыр бе?

– Чок, херечилерни Ашак-оол хээлилеп алган-дыр. Бодунуң төрөлдери тур боор. Катап хынап көрүңер.

Бодунуң кырында улуг айыыл диргелгенин Ооржак билип турбайн канчаар. Аңаа ийи дакпыр буруудаашкын онаашкан. Хулиганнап, дээрбедээшкин кылганы дээш, бир чүүл, а назы четпээн оол арагаладып, кем-херек үүлгедиринге көгүткени дээш, база бир чүүл. Аңаа аргалыг-ла болза бодунуң херээн чиигедип алыры херек.

– Силерде айтырыг бар бе? – деп, шииткекчи улус төлээлеринче көргүлээн.

– Мен, болур ирги бе? – дээш, борбак кара карактарлыг херээжен туруп келген.

– Бо кым деп кижил? – деп, Ашак-оол оглундан айтырган.

– Па, эмчи ышкажыл, дуу совхозта аан. Кижиге эмчизи. Кым дээр ийик?.. Ыы, чүве – Саая Салбаковна.

– Мында – деп, Саая Салбаковна эгелээн, – база бир херечи олуруп турар чүве ийин. Ону база дыңнаптар деп санал бар.

– Кайыл ооңар? Кым деп кижил? Туруп келзин.

– Саша!

Артыкы сандайдан ак арынныг, хертеш сынныг, чаражы кончуг аныяк херээжен туруп келгеш, шииткекчилерниң баарына, Ооржактың чанынга туруп алган.

– Мен бо районга мурнунда ажылдап турган мен. Ам өгбүле аайы-биле келдим. Бо Ооржакты таныыр мен, дөө Ашак-оолду база таныыр мен. Саая Салбаковнадан дыңнадым, суд болур деп. Анаа, кымнар судтажып турар чоор дээш, сонуургааш келген кижиге мен. Ам көрүп олуруп-олуруп, Саая Салбаковнаже чүве бижээш чорудуптум, мен бир херечи бооп көрейин. Билир чүвем бар. Сөстен берип көр деп. Сөс бергенинге четтирдим – дээш, Сашаның үнү дыңзып, Ооржакче эргилип келген – Сен, Ооржак, хөрлээр деп тениве! Дүрген-не кара-бажыңче базып ор! Ооң бетинде туруп барып, ол артыңда Ашак-оолга сөгүр! Тейле! – дээш, чүве чугаалап чадап, кезек хөрээ догдаңайнып тур. – Аварияга таварышканың уттупкан сен бе? Амы-тының кестиң кырында турду. Ол кижиге, Ашак-оол, эвес болза, шагдала өлгөн сен! Сени кым тынгарып алчык? Ол-дур чаныңда! Өлүп чыдырыңда, ол кижиге сеңээ ээрем дег ханын берген. Ол ханның ачызыңда сен дириг арткан сен! Билдиң бе?.. Ам ол кижини канчап каан-дыр сен?!

Зал ишти шип-ле шимээн, сандай безин кыжырт кылып кижиге чок. Чүгле бир-ле херээжен кижиниң «чүдек кулугур» дээн сөстери дыңналып келген. Ашак-оолдуң чоогунда олурганнарның бирээзи: «Ол оолдуң авазы-дыр, хөөкүй ыглап ор» деп, кожазында эжинге-ле боор, сымыраны аарак чугаалаан. Ашак-оол ынчаардагы ханын берип турганы оол бо деп кайын билир ийик. База кайгап калган. «Шын чоор бе?» деп бодап, ылым-чылым олурупкан. А Ооржак шуут-ла карара өлүп калды ышкаш, черже күдүйүп бады барган.

Шииткекчи туруп келгеш, кыйгырган:

– Буруудаттырып турар Ооржак!..

Демгизиге чизир-чазыр тура халааш, шииткекчиге оон ыңай сөс сөглеттирбейн, алгыргылаан:

– Хамааты шииткекчи! Улус төлээлери! Дүрген-не буруудадыр доктаалды чарлап көрүңер! Буруумну миннип тур мен. Мени кээргээр, камнаар дивеңер!..

Суд доозулган. Ооржак шииттирген, эжи бичии оолду шенелдээ шиидип каан. Чыылганнар тарап чоруп турган. Аскак кижиге амытаннның соонда даштыгаа үнүп келген. Саая Салбаковна биле Саша ында чугаалажып турганнар.

– Кончуун көрдүң бе, акым, ол маңзыгыр баштыг чүвениң (Ооржакты ынчаары ол), холумга докпак чораан болза, моорады шааптар чыгыгы турдум – деп, Саша диштерин ызыртынып, чудуруктанып турган. – Караа көзүлбестээн! Мен болза, оон-даа хөй чылдар шиидер мен ону.

* * *

Кижиден аңгыда, аң, куш аймаа база өй-өйлөп боражып ап турарын эскерер бис. Чижээ, бора-хирилээ довуракка боражыр, а көгө-бугалар чаашкын соонда, аңаа, маңаа түр када хөөлбектей бээр сугларга былгажыр, а сыын-мыйгак, буур-булан тайгада ёзулуг хөөлбектерге, оон эрткеш, ёзулуг хөлдерге кирер. Ылаңгыя, буур-булан чайгы үеде ол чокта чуртта албас, чүгө дээрге ымыраа-сээк оларның хос хаайларын дуй үглөп, тыныжын бергедеди бээр. Олар хөлдерге баргаш, сүзүп кире бергеш, бир-ле дугаарында, думчуун, харын-даа бүгү бажын сугже суп кирипкеш, дедир уштуп эккелгеш, үндүр былгырыптар. Ону олар каш-даа катап кылыр – думчуунуң иштин арыглап турары ол. Ооң соонда эштип, шымнып, аңдарлып-дүндерлип, суг дүвү нүң оът-сигенин чип, сугга шак-шагы-биле туруп бээр. Оларның оозун тывалар база-ла боражып тур дижир. А Саая Салбаковна меңээ сугга боражып ап турарын сүмелээн.

Хөлчө элээн сүзүп кире бергеш, карактарым шимдингеш, шуут-ла олупкаш, тура халыдым. Оон катап чыда дүшкеш, чүглө бажым уштуп алгаш, кезек чыттым. Суг баштай соок ышкаш сагындырган, чоорту оозу билдирбестеди. Харын-даа чылыгы кончуг ышкаш. Ынчаар чыдарга, тааланчыын канчаар, буур-булан ышкаш, оон шак-шагы-биле үнмейн туруксааң кээр. Ынчалза-даа эмчи чугаалаан: чүглө бораныр, үр кирбес дээни ол.

Кадыг эр Ашак-оол чүнү тоор боор, биеэ хевээр-ле үпчү боду кара малгаш. Чүглө диштери агарар. Оода ишти-хырнын та чоп чаар кижиге. Бир-бир бодаарга, оюн эрээн бичии уруглар-даа ышкаш. Топчанда карара берген чыдар, чанынга «Беломор» биле серенги салып аар.

Ол хүн кедергей эки хүн болган, сырын безин чок, сиген бажы безин шимчеш дивес. Хүннүң хаарып турары-даа хөлчөк. Ооң ужун хөл кыдыгы дооза кижиге, бо шактарда корпусстарда

барык-ла кижиге артпаан боор. Курорттуң каш хемези дөгере сугда. Топчанга сандайланып олуруп алгаш, көрүп ор мен.

Сактырымга, артымда аът даваннары-даа диртилээн ышкаш. Хая көрнүрүмге, дуран астып алган, шляпалыг ашак чортуп ор. Оон деске, бистиң чанывыска дүшкеш, араазай доруг аъдын баглап кааш, кымчызының салдырыын эзер бажында кедире каап кагды.

– Аарыг-аржык ыңай турзун – дидир оң.

– Ындыг-ла болзун, чорук чогузун.

Кадарчы кижиге болду. Өө дуу көстүп турар, хөл ужунда. Бүгү назында колхоз, совхозтуң хоюндан салдынмаан. Алыс чурту – Хемчик, маңаа көжүп келгенден бээр үжен чыл четкен.

– Адымны Дарган-оол дээр – дидир оң. – Харым ам бежен тос. Бо черге хып дээн аныяамда келген мен. Ам уругларым чеди. Ынчан кадай-биле уруг-дарыг-даа чок бис, чаа өгленген.

– Бээр чоп бады келген силер, чуртуңар каапкаш? – деп, Ашак-оолдуң аксы дөзер эвес, шала ындыг, чүү дээр чүвөл, шаштырыгылыг айтырыгны дорту-биле салды.

– Тенээни, дуңмам, тенээни – деп, ашак демгиңни сургаар сагыштыг, – төрүттүнген черин кым-даа кажан-даа кагбас-тыр ийин, чүгле өлгөн соонда, ынчан уттундурар. Мен бо кырган бодум аан, чыл санында төрөөн черим барып кезиир мен. Оон башка хоржок, сагыш саарзык. А дириг чорааш, каяа чурттаары өске херек, кижиниң туразы. Амыдыраары херек. Ажылдаары херек.

– Чуртталга-даа хомудал чок-ла ыйнаан? – деп, чугааны улам деткиирин оралдаштым.

– Кандыг хомудал турар боор. Чүгле бодундан хамааржыр. Шуут-ла аккан хем дег, саалаар чүве кайда боорлаан. Бергелер-даа турар, моондактар-даа таваржыр, өөрүшкүлөр-даа келир. Чүү турбас дээр, турар, турар – дигилеп, кадарчының чугаазы соксаш кынныр хевир чогул. Үзе кирер бодап олурумда, Ашак-оол мени мурнапты.

– Ээ, кадарчы, эзериңерниң чөгөнчиин але? Амыдырал экидир. Алыр акшаңар, бодавыже, хөй болур ужурлуг. Ол хиреде таанда эзериңерниң чүдөөн. Мен болзумза, аът ооргазынга кагбас мен. «Эзер бакта, кодан ырак, идик бакта, эжик ырак». Ындыг аа?

– Ындыг. Мен база бак аът мунар, багай эзер урдунар хөңнүм чок. Ам канчаар, чок чүвени. Сураглааш-даа тыппадым, садыг-коржаага-даа чагааш, чадаштым.

Мал хөөкүйнү бактап канчаар. Араазай доруг аътты даштындан көөрге, кижини хандыкшыда бээр чүве чогул. Оон

кырында эзери, шынап-ла, хевир чок. Казак эзерниң сомазы арткан. Шаанда эки-ле турду ыйнаан. Ам ону сек-даа дизе ажырбас. Көвенгизи чок, деспелери база чок, өңү безин читкен. Ашак-оолдуң «шүгүмчүлээни»-даа шын турган боор.

– Бо аът маңаа турзун. Мында бир уругга ужуражыпкаш келийн – деп сөстөр-биле кадарчы туруп келди.

– Ээ, кадарчы – деп, Ашак-оол алгырып үндү, – каям дураның. Ооңу биске каавыт.

Оозу чөпшүлү кончуг, эктинден уштуп берди. Ашак-оол хавындан дораан ушта соп алды. Сес чүстүг кара дуран.

– Каям, канчаар долгап аар чүвел, айтып бээйт.

– Карааңарга таарыштыр долгап алыңар – дээш, ол-бо көргүскүледи.

– Силерниң өөңерни көрүп көөйн шиңме. Эжен сүлде, мырыңай бо апаарды – дээш, мээң эжим кадарчының аалынче шыгаап алган олур. – Эжик аксында ийи бичии уруг. Үш ыт. Баглаашта аът. Куу машина. Аалчылар келбээн бе?

– Чок, ында кым-даа келбээн. Машина – мээң багай чүвем-дир. «Жигули».

– Кай, машинаңар база бар бе?

– Ийе.

– Машиналыг хирезинде эзери чок – деп, Ашак-оол дуран-навышаан, аксы-биле дузап олур. – Кым мунуп турар чүвел ооңу? Бодуң бе?

– Өг ишти дооза мунар, бичии уруглардан эгелээш.

– Мында төрелиңер бар бе? – дидим.

– Ийе, чээним уруг бар, кады төрөөн кыс дуңмамның уруу. Аңаа ужуражыптайн дээш. Мында түр када ажылдап чыдыр, эмнедип-даа турар чүве ийин – дээш, кадарчы чоруур дей берди.

– Ады кымыл?

– Ады – Доң-Кат – депкеш, хая-даа көрүнмейн, шууду-шууду базыпты. Ашак-оол орта дыңнавайн барган, карактарындан дуранын адырбайн, ыңай-бээр углап ора, айтыра-дыр:

– Кым дидир?

– Доң-Кат.

– Ыы-ы, ол уруг ооң төрели чүве-дир але – деп, оом боду хуузунда чугааланды. Дуранны ам мен ап алдым. Баштай-ла хөл ортузунда хемелээн улустарны көрдүм. Бир хемеде чүгле ийи кижии бар болду, бир эр, бир херээжен. Ылавылап көрүп турарымга, бээр көрүндүр, хемениң шиш бажында олурар херээжен кижии ылап-ла Доң-Кат, а эжип чоруур эр кижиниң

арны орта көзүлбес. Кадарчы Дарган-оолче көрнүрүмге, дуу бар чыдыр. Кыйгырдым:

– Ээй, кадарчы!

Та дыңнавааны, та херекке албааны, ыңай бар-ла чыдыр. База катап оон-даа дыңзыг кылдыр алгырдым:

– Кадарчы! Дарган-оол!

Ам-на эглип келди. Холум-биле хөлчө айыткаш, имнедим. Оом аайын тышпайн тур ышкаш, бирде менче, бирде хөл уунче эргилип, чаңгыс черде тур. Уткуй кылаштап чеде бергеш, дуранны тутсуптум.

– Көрүп көрүңерем, Доң-Кат дуу ол эвес чүве бе, хемелеп чоруур. Эң бетики хемеде. Мен көөрүмге, ол-ла ышкаш-тыр.

– Шынап ол-дур – дээш, кадарчы дуранын менче дедир сунду. – Мону ам кажанга дээр манаар ужурлуг чоор. Бо чылыгда амырап чор ыйнаан болар.

Хеме ындыг кончуг ырак эвес, эриктен ийи чүс бе, ийи чүс бежен метр хиреде черде. Моон алгырарга, ажык чок, дөмей-ле дыңнанас, чүгле кым-бир кижичанынга четкеш, дыңнадып болур. Бир хеме мыя бо, өртөп каар чериниң чанында. Аңаа чеде бергеш, ооң кырында олурганнардан дилээрин сүмеледим. Кадарчы-даа хөл ортузунче киир кылып каан манзы «асфальтылап» сапыктарының улдуңнарын шаккылады базып чорупту. Эжимниң чанынга ээп келгеш, көрүп тур мен. Дарган-оол «асфальтының» ужунга четкеш, холун карбаңнаткан соонда, ыңай чаа-ла бар чыткан хемежилер дедир ээп чоруй, дедир-ле хемезиниң ылгыны кончуг ыңайлап чоруптулар.

Ашак-оол доңгайып чыдыпкаш, үн-баш чок таалап чыдыр. Ооң бээр кел чыда, эгелеп каан чугаазы бар-ла болгай. Сагындырдым.

– Аа. Ийе, ачам дугайы де. Ат болган ашак боор, кылык деп чүвези. Иий дадай, от-көсчө-даа халый бээринден дадай дивес. Черле мен миннип кээримден-не ындыг. Азы та чүгле меңээ ынчаар сагындырар чүве бе – дээш, Ашак-оол час ойда көрүндүр чыдып алды. – Мени черле ала караа-биле көрбөс кижичы. Та каш катап часкаткан, та каш катап шыкпыыштаткан. Сан чок. Бир катап терекке ийи буттан куду баштандыр астырганым сагыжымдан ам-даа үнмес.

– Соңгу адаң чүве бе? Соңгу адалар ындыг чүве дээнигай.

– Чоп соңгу ада боор, бодум-на адам. Дөмейивисти улус кайгаар-ла болгай, чаңгыс хепке кудуп каан-биле дөмей дижир. Ачам чок апарганының соонда, чартык чыл хире эрткенде боор, бир төрелим кадайның өөнгө чеде берген мен. Улуг-ла бодум аан,

өгжө хөнөртөн кире берген кижидир мөн ийин. Ол кадайның чүрээ чарлы бер часкан болгай. Кыргызан кадай болбазыкпа, карактары баксыраан. Мени көрүп кааш, менче ийи караан чара көрүпкөн, мырыңдай кедейип, ковайып келген. «Экии, кыргызан-авай» дептеримге, ам чавызап баткан. «Кончуг букту. Чүрээм чарлы бер часты. Чүү кончуг адазынга дөмей төлүл» деп бо-ла. Өске-даа улус дөмей-ле дээр. Ачамның чуруун көөрүмге, мен-не олчаан.

– Тенек-тир сен ийин, тенек. Ынчангаш ачаң көрбөс тургандыр – дидим.

– Хе-хе-хе! База шын боор. Бичиимде хөлчөк чөрүү дижир-ле болгай, бир ыңайым дээнде, хей дээр. Чөптээрге-даа, көгүдерге-даа хоржок.

– Бичиинде хамаанчөк, ам-даа ыңдыг ышкажыл сен.

– Чүмден билдиң?

– Көстүп турган чүвени. Бетии чижек бо-дур, эмчилерниң сөзүн хаайынга какпас.

– Хе-хе-хе! Ол-даа чайлыг. Кижиди боду баштыг чорза эки. Народная медицина база турар – деп, орус, тыва сөстөрүни холуп ор. – Я – шыдаар-дыр. Хе-хе-хе!

– Шөйүп чытпайн, ачаңга канчангаш куду баштандыр астырыптың? Ооңу допчулавыт.

– Кара шагдагы чүве-дир ийин, ам сактырга, дүш-даш-даа ышкаш – деп эгеледи.

Ынчан чеди бе, сес бе харлыг. Чаңгыс өг. Мурнунда кадарып турган кижидир, хойну аан. Оон чалгаазы кээп эгелээн. Бир хүн шуут ынавайн барган. Хойну чалапкан. Ол хүн ачазы аңаа чем ижиртпээн, чүгле өл ааржы чип хонган. Даартазында хоюң кадар деп база көгүткеннер. База ынаваан. Авазы кавайлыг чаш уруун хойлап алгаш, хой соондан кылаштаан, а ачазы бир-ле чер чораан. Чайын чүве-дир. Чаш уруунуң бажынче та хүн адыпкан, та канчап барган, даңны атсы удуваан, аакталып, ыглап тура хонган. Эртенинде хой ээн үнгөн, авазы айбылап чадап каан. Ол аразында ачазы чедип келген. Хою дүш четпээнде, дедир чизиредип келген, хойдуккан, корткан, алгырышкан, бышкырышкан. Ончалап көргөн, үш бе, дөрт бе баш чөк. Билдингир: бөрү халдаан. Ачазы айттаныпкаш чоруткаш, ийи өшкү, бир хураган чүдүрүп алгаш келген, боостаалары үзүк-үзүк, балыг-балыг, хан-чинниг. Адазы оларын эзерден чай идипкеш, аңдын баглай тыртып кааш, оглун сывырып тургаш, тудуп алгаш, ийи макпалчыындан баглааш, бажын куду кылдыр ыяш будуунга аскаш, ооргазынче шывык-биле тутсугулапкаш,

сөс-домак-даа чок өөнче кире берген. А Ашак-оол халаңайнып, ааңайнып турда, авазы маңнап келгеш, адырып алган.

– Чүдек корткан мен. Чер, дээрни көөрүмге, шупту-ла дедир дескинип турар ышкаш апарган. Ала-чайгаар кускум чаштай берген. Болбаан кижиге, ачам. Ооң соонда ооң кара аайында апарган мен – деп, Ашак-оол минни-дир. – Хөлчок-ла кылыктанган кижиге.

– Ол дээрге, ачаңның кылыгы эвес, сени кезеткени ол-дур – деп маргыштым.

– Чок, чок, билир-ле болгай мен. Черле кылыктыг кижиге – дээш, эжим алдыртпазын кызытты.

Ооң-биле маргыжып канчаар, ындыг-даа болур ыйнаан. Өлүп калган кижиниң экизин-даа, багын-даа ам кээп касканнаан херээ чүү боор.

Дарган-оол бо келди.

– Ужурашканыңар ол бе?

– Ол-ла болгай. Хөй чүнү чугаалажыр деп. Иези кадай келир болган чүве ийин. Сураг барган. Чүү болган чоор, ону билип алыксаан кижиге мен. Чагаа-чугаа ап турар иргиге бе деп бодааш. Чагаазы-даа келбээн-дир. Ыяап-ла келир-ле дидир – дээш, кадарчы дураны-биле аалынче көргөш, кедээр кырлаңнарже оозун угландырды. – Молдурга, казыра чүвелер бар чүве ийин. Эрткен дүне өдекке хонмадылар. Дуу аалдың инектеринде катчы берген чоор бе. Оларны дилеп үнген кижиге мен.

Ашак-оол чыткаш:

– Кадарчы! – дидир оң.

– Аай?

– Сен бо хөл дугайында тоолчургу чугаа-домактан чүнү дыңнаан сен?

– Черле чок.

– Мында хөл бугазы бар бе?

Дарган-оол каттырымзады.

– Мында чүнүң бугазы турар боор.

Ашак-оол улам сиңнигип чыдыр.

– Мында бир кырган ирей Чедер хөлү ыглап чыдар апарган. Чүгле хөл эвес, мында турар бүгү-ле дириг амытан бүрүзү ыглажып турар деп чүзүл. Шын бе?

– Ыглап? Чүгө?

– Чүгө дээрге, хөл кургаар деп барган-дыр.

– Ол шын. Мен мону үжен чыл хире долгандыр чурттап келдим. Ийи караам бо-дур, көрүп келген. Бис кээп турувуста, чү-дек улуг хөл-ле болгай бо. Куш аймаа мырыңай эндерик.

Ам көрү-ңер, паш дүвүндө сырганды ышкаш. Хөй куш-даа ызыртынмаан. Ам бир он беш – чээрби чылдан кургап каар, көөр силер – деп, Дарган-оол бадыткалдыг чугаалап тур. – Харындаа бо кижиге, ээзи кижиге, каракка чаржынчыг-дыр. Бо сугну, мооң эмниг шынарын бодааш, шынап-ла, ыглаксааң кээр. Демги ирейниң чугаазында чүве-ле бар ышкаш-тыр. Хөл чеже-даа ыглап чытса, ооң карааның чажын кым көөр.

Хүн чүгүрүүндө кире берген. Бо үеде одарда чораан мал – хой-өшкү, инек аал коданынче боттары-ла чоорту чоокшулап турар-ла болгай. Курорт долгандыр, ооң иштинден чап кадында «оорлап» оъттай кааптар даңды шилги-ала инектер бар. Оларның баштыңы база-ла шилги-ала буга. Олар ам база мында келген. Шилги-ала буга хенертен хос хөрээн көөргеди берди: «Мөө, Мөө...». Оон кезек, узун-узун, суук-суук кылдыр бустай каггылапты: «Мөө-ө! Мөө-ө!..». Буставышаан, чер касканнап, кужурлуг довуракты соонче эшкеннеп тур.

– Силерниң инектериңер бар бе? Чүү кончуг хөй чүвел?

– Ийе, бисти. Көөрге хөй, көдүрерге чиик чүве боор ийин оң – деп, кадарчы ойзу чугаалааш, оозун улам тодаратты. – Ээлери-ле хөй: уруг-дарыг, дөргүл-төрел, эш-өөр... Кымны чок дээр. Аңаа турзун дээш, эккеп салып-ла каар-дыр. Үзүлген казыра, молдурга – сагбас чүвелер ам-даа каттышпаан-дыр. Канчап баар моомалар боор? – дээш, аьдынче базыпты. Ол аразында шилги-ала буга мойнун бурунгаар сунупкан, ыяңгыландыр база катап бустап мөөрөп үндү: «Мөө, мөө... Мөө-ө! Мөө-ө!»

– А кадарчы! – деп, Ашак-оол алгырды. – Хөл ээзи чок деп чуң боор, бо ышкакжыл, шилги-ала буга!

– Ындыг харын – деп, Дарган-оол чөпшээрешти, – силерни шын, шын. Хөлдүң ээлери-ле хөй: шилги-ала буга, силер бүгү де. Мен. Аң-мең. Куштар... Эңмежок, эңмежок. Безин чадаарда дуу – дээш, кымчызы-биле көргүстү, – дуу маңнап чораан өрге безин мооң ээзи мен мен деп чор ыйнаан – дээш, кадарчы хүлүмзүрээш, демги-ле сөстөрүн катаптады: – Ээлери хөй. Ынчалза-даа олар чүгле алырын, чиирин бодаар-дыр, а камгалап, карактаар балдыры кошкак...

– Ажырбас, ажырбас – деп, ашактың сеткилин оожургадаырын оралдаштым. – Хүн ийис. Хүн келирге, хөлүвүс катап биеэги боду болу бээр. Харын-даа оон-даа көвүдээр чадавас.

– Ындыг болза, эки-ле-дир ийин. Ол бүгүнү карак суглуг чорда, көргөн болза көрөм. Ынчалза-даа чөгенир мен ийин, бо чоокта кайын бүдер ол. Ээ, мен хамаанчок, силер-даа көрбөс болдуңар бе – депкеш, Дарган-оол аьттаныпкаш, ам сактып

келген боор, чугаалай-дыр: – Мен каш хонгаш, чедип кээр мен. Мында бистиң совхозтуң пансионаты бар. Аңаа каш хонгаш дыштаныр мен. Ынчан таптыг хөөрежип тургай бис аан – дээш, чортуп чорупту.

– Ээй, кадарчы, Дарган-оол! – деп, Ашак-оол кый диди. – Бээр келем!

– Оозу дедир эеп келди.

– Таныжып-даа алдывыс, чугаавыстың аянын алырга, сагыжывыска кирер хевирлиг улус-тур бис, үжелээ аан. Ол хиреде бисти өөңче чоп чалавайн бардың? Ажы-чемиң харамнанырың ол бе? Хе-хе-хе!

– Барыңар харын, мыя бо ышкажыл. Улуг-хүнде суг чүну кылып олар силер.

* * *

Байыр-оол, Ашак-оол, мен – үжелээ хаптывыс. Доң-Кат ынавады, мен эрткен дүне аңаа хондум, ынча дыка улус чаза базып турбас мен, ажылым бар диди. Ашак-оол мурнунга олурган чүве.

– Тургус, тургус – дээш, чолаачының холундан сегирип алды. – Көрдүң бе – дээш, салаазы-биле мурнунче айытты.

– Чүл?

– Чылан.

– Үне халчып келдивис. Кара-шокар, шагар чылан дыйлаңайнып эртип чыдыр, а аксында кара дылдары караңайнып чор.

– Харын-даа көрүп кагдым, оон башка чылча бастырып кааптар ийик бис. Тыва улустуң өзүзүндө иштии хоюн талазынче эрткен чылан өлүрбес, чорук аайлашпайн баар – деп, эжим хөөрөп ор. А чылан дүргөн эрте бээриниң улуу, дүргектелдир дүрүшкеш, чүгле бажын сортайтып алгаш, бисче көрүп алган олур, шоглаар хевирлиг. Богда-а, канчангаш көөрүвүске, ооң соондан карыш-карыш хире бичии чыланчыктар чыскаалыпкан соястап орлар. Бажында иези ол чүве ыйнаан, оолдары эдерипкен. Бисти айыыл чок деп билип кааны ол боор, улуг чылан чоруй частып, орукту кежип чорупту, а оолдары ооң соондан шуужупту, удавайн сизген аразынче көзүлбейн бардылар.

– Кандыг-даа дириг амытаннар бар чер бо – деп, Ашак-оол билиргей-дир. – Мында чүү-даа бар. Дөө көрүңерем – дээш, дээр шаар айытты. – Чүү деп куштар-дыр?

Дыка бедикте чээрби хире улуг-ла куштар дескинип тур. Эзир бе дээрге, эзир эвес, дээлдиген бе дээрге, дээлдиген эвес, даштыкы хевири мүн-не оларга дөмейлешкек.

– Дас ыйнаан – дидим.

– Чок. Та чүү деп куштар. Чүү-даа болза, араатан-на куштар турган боор, эзир төрелдиг – дээш, Ашак-оол олудунда олурупту. Ыңайлап-ла кагдывыс. Километр-даа эртпээн боор бис.

– Тургус! Тургус – деп, Ашак-оол база мөгүдөп үндү.

– Чүл?

– Дөө көрдүңөр бе? Дилги.

Шынап-ла, терезин аразы-биле дилги чылбыртып эртип чыдыр. Ында кижини сонуургаар чүү боор. Байыр-оол машинасын шимчедип үндүрдү.

– Бо эрги машина изи чыдыр бе. Дөө мурнунда. Олче ээй бер шиңме – деп, Ашак-оол командылады.

– Ол канчаарывыс ол?

– Аңаа үнүп чыдар суг бар чүве ийин. Ам бар ирги бе? Барып көрөөли.

Келген, көргөн, чүгле паш орну хире черде оңгар. Суг кайда боор – кургаг. Ашак-оол таалайын таккыладып тур.

– Хайыраан суг, дус чок арыг суг-ла болгай, ижер.

– Далай дег суг кадып чыдырда, ол чүге чыдар чүвел – дидим.

– Мен бо курортка бир дугаар кээп турумда, эңмежок суг чүве, хөлче арыкталып хап чыдар. Борта өглер чайлап турар чүве. Демгини ирейини чөп-даа эвеспе ооңар, бо хөл-даа, мону ээлээн чүү-даа ыглажып турар апарган деп – дээш, Ашак-оол бажын борбаңнатты. – Чаңгыс кижини назынында безин бойдус дыка-ла өскөрлүк чүве-дир бо – дээш, бистен ырак эвесте өрге үңгүрүлө боор, аксында мортуктуг үңгүр аксында, эткеш-ле чыптыш-чыптыш кынып каап олурар, хүргүл кушкашче айытты. – Таныр силер бе? Чүү деп кушкаш-тыр бо?

Байыр-оол танывады.

Демгини кушкаш хилерт кылдыр ужуп үнгөш, бирде чалгын-нарын кыза тудуп, бирде чаткылап чоруй, дедир черже бадыпты.

– Чашкаадай ышкажыл – деп, Байыр-оол ам-на танып каапты.

– Бистиң черде куштар-ла хөй: улуглары-даа, биччилери-даа бар. Хек, хамнаарак, айлаң-кушкаш, дуруяа ышкаш ыраажылар-даа бар. Оларның өң-чүзүнү аңгы-аңгы, эдери база бот-боттарынга дөмөйлөшпес. Ылаңгыя, тайга үнө бээрге, чүс-чүс метр тутчу берген аргаларда, Байыр-оол ышкаш бичии оолдар хамаанчок, ашак апарган бо кижини безин көрбөөн куш аймаа эңдерик.

Ыңайлап-ла ор бис.

– Кым буруулуг деп бодаар силер, өгдө кырган ирей бе азы оолдар бе?

– Ол чүү ындыг айтырыг боор, кым буруулуг деп. Оолдар болбайн канчаар – деп, Байыр-оол шын-на сеткилин чугаалады ышкаш.

Ооң харыызы мээң сеткилимге кирбеди.

– Чок, оолдарда буруу чок. Хамык ужур аал ээлеп орган ирейде – дидим. – Чүгле ол улустуң арагазын куттунупкан. Ону ишпээн болза, оолдар чүге хой тудуп ап чыдар. Кедерезе, тудуп алыңар дээн чыгы-ла болгай.

– Хе-хе-хе! Эр угааныңар канчап барган? – деп, Ашак-оол мойнун долгап ор. – Мен болза, демги оолдарны-даа буруудатпас мен, ында чөнүк ирейни-даа чемелевес мен.

– А ам кым буруулугул ынчаш?

– Кым буруулугул, кым буруулугул. Чүве-ле болза, ынча дижир бис. Дыңнап чоруурга-ла, аныяктар-ла дижир. Оларны-ла бактаар. Улгады берген кижилерниң аксындан үнер-ле сөстөр ол: «Аныяктар үен барган», чок болза «Бо шагның аныяк-өскени хөлүн эрткен», азы «хамык-ла бак чүвени аныяктар үүлгедип турар» дээш, чүү дишпес дээр. Хулиганнар-даа олар-ла, оорлар-даа олар-ла, арагачылар-даа олар-ла. Харын бүгү-ле бурууну оларга онаап турар апарган шаг бо.

– Көстүп турган чүвени канчаптар сен? – дидим.

– Шын харын, олар үүлгедип турар. Бистиң үвистиң аныяктарыңа бодаарга, оларда билииргек, туразы улуг чүве бар. Ынчалза-даа дазылын көөр-ле болгай, оларны ындыг багай чүүлдерге кым өөредип кааныл? Ону уктаар херек.

– Кым өөредип кааныл ынчаш? – деп, эжимни улам хөөредип ор мен.

– Кым боор, сен, мен, мооң, Байыр-оолдуң, ада-иези – дээш, чолаачының эктинге адыжын салды. – Оон-даа өскелер. Улуг улус-тур ийин. Демги ашак база.

– Өске кижилер кожа тыртпа сен. Мээң-не уруг-дарыгга көргүзүпкен бак чүвем чок – деп доза кактым.

– Хе-хе-хе! Көргүзүпкен чүвем чок деп. Каш хонук курорттап келгеш, канчап тур сен. Барып-барып эмнедип турар эмчиң-биле болчажып. Сен бодаарыңга, ол эки үлегер-дир бе? Көөр сен, ам каш хонмас сээң дугайыңны бүгү Тыва чугаалажы бээр. Хе-хе-хе! «Журналист – чогаалчы Севек Сейнекович бүдүүлээр берге кижидир. Эмчи Александра Өпей-оол-биле ашак, кадай-биле дөмей улус-тур» дижи бээр эвеспе. Мен-даа кижидир болганга чарлаар мен. Мээң аксымдан үнмес-даа сен. Көөр сен, шынап, ындыг чугаа үнүп кээр. Ол дугайын кончуг Саша шагда-ла хөөрөп каапкан деп билип ал. Дөө Саая Салбаковнага, дөө... кым-бир

кижиге. Бодунуң ашаанга-даа ынча дээринден чалданмас-тыр ийин ол. Чүү деп оржук сен? Борбак-оол деп кижини ашаанга мээң баштайгы ынакшылым бо-дур деп чедип эккеп турган дижек бе? Сени база ынча дизе хөңнү. Хе-хе-хе!

Ашак-оолдуң баштактанып олуарын билип орзумза-даа, иштимде анчыгзынарым хөлчок.

– Калчаарава сен. Бодуң багың чүден илдең ышкажыл. Арага ужуң бертинип алган – деп удур шалыдым.

– Хе-хе-хе! Шынын чугааладың. Багын чугаалаарга бачыды арлыр. Эрткен-барган-даа болза, багым база тургулаан. Ашак-оолдуң кылбас чүвези чок-тур ийин. Эмчиден үнгөш, бир будум оскунганынга сылдап алгаш, ишкеш турупкан мен. Ооң мурнунда-даа ол хайыракандан, бар болза, ойталавас чораан мен. Ээ чүү дээр, ижип-ле чордум. Ооң-биле эдержирге черле эки чүве көргүзөр ийикпе. Ыяап-ла доңгайты соп, довурак пактадыр ышкажыгай. Харын-даа кадайым эки кижиге болгаш, дириг артып калган мен. Хөөкүй мени оон чарып алыр дээш, чүнү канчанмады дээр: эмнедип-даа турду, курорттадып-даа келди. Чагып-сургап, чаш уруглар дег көгүдүп-даа чорду... Чазак ачызында ам харын оон чарылдым. Аныяктарга, ооң иштинде бодум ажы-төлүмгө, көргүзүпкөн багай чүвем ол-дур, Сейнекович. Хе-хе-хе! Мынчаар, мен дег, буруузун ажы-биле миннир-ле болгай. Сен дег хөрлөп орбайн аан – дээш, кезек ыт чок олуруп-олуруп уламчылады. – Оон өске багай чүве кылбаан боор мен, ажылдап чордум, өөренип чордум. Оорлап билбес мен. Хулиганнап чорбадым. Кадай-хөөгөттен чарлып-чирлип чорбадым. Өске кадайлар-биле болчаг кылбадым. Хе-хе-хе! – дээш, база үзүктөлгөш, эде-хере олургулады. Оон хорадаан үн-биле чугаалады: – Хайлыг демги ол маңгызыр баштыг чүвениң ёразы болбазыкпа.

– Ол чүү ындыг маңзыгыр баштыг чүвеңил?

– Мени бертип каан чүве аан. Кым ийик ооңар? Адын безин уттупкан мен.

– Шынап, ооң кайдал? Шагда-ла хосталып үнүп-ле келди ыйнаан? Сеңээ келди бе, буруузун миннип?

– Меңээ кээр хамаанчок, аалынга безин четпээн дижир-ле болгай. Домзактан үнерин үнүп келгөш аан. Арагалап алгаш, олла дүне моңнуп өлүп калган-дыр. Улус арны көөрүндөн ыятканы ол ыйнаан.

Эште база-ла ыт чок. Сактырымга, чугаа төнмеди-даа ышкаш.

– Оон?

– Оон ол-ла-дыр. Араганың хайы-биле бир кижиге, хөлчөк аныяк оол, амызынга четтинген-дир. Ол ажыг сууңар ыңдыг хоралыг чүве-дир. Элээр болза, чүгө өлүрүл.

– Сээңии-биле алырга, шупту кижилер ажы-төлүн бак чүвеге өөредип каан ышкажыл? – деп, улам-на кадалдым.

Дарган-оолдуң аалы чоокшулап келген. Бистиң оруувуска оъттап чораан хою бистен хойгаш, машина оруун кеже халчып, шөйбек кудуруктарын кожаңнадып, ол-бо хойдугуп турлар.

– Тургус, Байыр, тургус! – деп, Ашак-оол база-ла чолаачының билээнден адыжы-биле куду басты. – Бо эштиң айтырынын маңаа үзе шиитпирлеп кааптаалыңар, кончуг чугула айтырыг-дыр. Байыр-оол машиназының моторун өжүрүптү. Үжелээ даштын бис.

– Мен бүгү кижилер дивээн мен, Сейнекович. Бирээде, ону билип аар. Ийиде, кымның ада-иелери ажыл кылбазыл, оорлаарыл, мегелээрил, арагалаарыл – ажы-төлү оларны дөзээр. А ыңдыг чүве кылбас ада-иелерниң ажы-төлүнүң чүс хуузу эвес-даа болза, тозан хуузу кажан-даа чурум үревес. Бистиң салгалдың оглу, кызы, кайы хире топтуг, томаанныг ийик. Карак ажыттаар чүве чок, мегелеп билбес, ада-иезиниң аайындан эртпес, безин чадаарда, чокшуп безин билбес... Чүү дээрлаан, эки-ле үе турган. Ам, шынап, элдеп чүве бооп турар чүве бо. Та кажан соксаар. Бодап-бодап кээримге, №1 дайзын – арага. Ол чок болза, улуглар-даа чурум үревес, уруглар-даа ону өттүмөс...

Бисти хөй кижиге уткуп алды. Дооза-ла даштын турлар. Дарган-оол, ооң кадайы, кылын арынныг, кыскажак думчуктуг, бопугур чаактыг херээжен. Та аныяксыы, та черле сөөгү ыңдыг, өгнүң херээжен ээзи ашаандан дыка аныяксыг кылдыр көстүр болду. База бир, Дарган-оолдуң үези ашак. Оон артканнары уруглар, олар онче-даа хире бар боор. Ооң иштинде дөрт элээди кызыжактар.

– Улуг-бичези чок дооза мээң дузалакчыларым-дыр – деп, «дыка-ла хөй кижилер чурттап турар-дыр силер аа?» деп айтырымга Дарган-оол харыылады. – Бо-даа чамдызы-дыр. Ынчаш база келгилээр. Хөй кезии-ле Хемчиктен төрөлдеп келген уруглар-дыр бо, бодувустуу – уругларывыстың уруглары дөрт. Дөрт ашак база Хемчик.

Чамдык кадарчылар хөй-ле кажааларлыг боор чүве: хөй кажаазы, бызаа кажаазы, анай, хураган кажаазы. Бо өг ёзулуг-ла шаандакы тыва өг, шаанда чайлаглаан аалдар ыңдыг боор, кандыг-даа кажаа-хораа тутпас, чамдык бе саар өглер ыяштар аразынга бичии кажаа кылып аар, кулунчактар баглаар.

Бистер барганывыста, кежээликтей апарган-на болгай. Бир хөнеде анай, хураган хөнөп каан. Оон шала ыракта челеде бызаалар дистиндир баглапкан. Шупту дөрт ыт, үжү бош, бирээзин өргенде баглап каан. Өскелери ээрбес-даа, анаа-ла кудуруктарын чайып, ол-бо кижилер чанынга барып, оларның хол-будун, дөңмек-даңмаан чыттап кылаштап турар, а багда ыт туткуланып, ырланып-ла турар болдур ийин, харын-даа ушта чүткүп турар. Салыптар болза, кайывысты-даа чара соп алыр ийик. «Шывык туткан кижээ ыт өштүг» деп чугаа бар, ол харын шын чүве. Бисте туткан чүү боор, Ашак-оолдун холунда даянгыыштар бар болгай. Оозун ол чай аразында көдүрө каап, чок болза бир-ле чүвеже айтып, чок болза ытче угландырып турган. Ооң ужурундан ол ыттың байгы-ла караа ында, олче-ле дап берип турар.

Мындыг өглер амгы үеде илейти-ле ховартаан. Бо өг-ле эрги тываларның чаңчылын салбаан. Өг кыдыында улуг-ла брезентиде ааржы чадып каан, өг кырында – дөрбелчин ак песте ээжегей. Бир адыр өргенде таарда өл ааржы, сарыг-суу ам-даа акпышаан, харын-даа бузу буруңайнып турар. Дөрбелчин чоон доорбашта сүт тыртар машина кадап каан. Хана доразында эзер, чүгөн, согааш, бала база бар. Баглаашта ийи аът.

Ашак-оол биле магадап-даа ханмаан бис. Мен миннип кээримге-ле, ада-ием, черле аалдар мынчаар чурттап турар чүве.

Ашак-оол аксын чазыладып каап, салаазын хочуңнадып тургаш, баштай бызаалар санады.

– Он ийи – дидир оң.

Оон анай, хураган санады.

– Он сес – дээш, кадарчыдан айтырды: – Шупту силерни бе бо?

Кадарчыны кадайы мурнапты.

– Бызааларның алдызы бистии, өскелери улустуң салып каан чүвелери ыйнаан.

– А бо? – дээш, Ашак-оол хөнеже айытты.

Өгнүң херээжен ээзи ишкээр айытты. Хөл чоогунда, ыйгыл черде сирти көстүп турар улуг майгын бар чүве-дир, чаа эскерип кагдым.

– Ында пенсионерлер чурттап турар. Оларны-дыр.

– Бодуңарның шээр чүвеңер бар-ла ыйнаан?

– Каш чүве бар. Маңаа тургузар эвес.

Аалдың хою өгден ырак эвесте оъттап чорлар. А инектерниң башкылымы ыгайынчып, мөөгейнчип кирип эгелеп тур. Келгени-ле баштай ында тарай салгылап каан борбак дустар чылгаар, чок болза хөлчөк улуг көңгүл чанында оңгачалардан суг ижер.

Өгге келдивис. Иштиниң силиг деп чүвезин! Ийи чарыында кылагар-кылагар баштыг ийи орун, кайызының-даа кырында сарыг-шокар плющ чоорганнар, куш дүгү сыртыктар. Дөрде ийи аптара, ооң бирээзиниң кырында приемник, сыртык бажында чемоданнар каътташтыр салгылаан. Чүьктү ногаан шывыг-биле шып каан. Улуг-даа өг, сес хана, делгеми-даа чүдек. Чүгле дөрде ширтек, өскелерин дорожкалар-биле чадып каан, орун баарында бичежек адыг кежи чадып каан. Бут адаанда аяк-сава, аьш-чем сугар үлгүүрге, чүьк адаанда аксын шып каан, чоон-даа, узун-даа доскаар – хойтпак.

Өгнүң изии-даа кончуг, демир суугуда пашта эът мар-гырткайнып хайнып тур, чыт-чадының чаагайы-даа кончуг.

– Эьдиң эс. Ам болган – дээш, өгнүң херээжен ээзи шаа-жаңнарга шай куткаш, бистерге сунду. Оон хола тавакта арбай далганы, ооң чанында бичиижек сакпында сметана эккеп тур-густу. Аңаа немештир кырында борбак ак чигирлер оваалап каан хлеб салды.

– Хе-хе-хе! Мени азырап каан чүвем бо – дээш, Ашак-оол аяк долдур далган ургаш, кырынче сметана каап алгаш, шай куткаш, омааш-биле-даа эвес, холу-биле былгап олур. – Тыва кижиниң бир кужуру бо.

– Бир кужуру? – дидим.

– Бир кужуру хан. Боларны өй-өйлөп чип турбас болзуңарза, чеже-даа өске чем чип турзуңа, хырның үнмес.

Өгнүң херээжен ээзи деспиде эьдин үлештир аяк-тавактарга салгылааш, олурганнарга чедиштирип ор, чамдык бичии-бичии уругларның холунга-даа тутсуп олур. Биске төш баштадыр эңмежок эът келди, ооң иштинде хан-даа, чөреме-даа бар.

– Мону кажан, чежен дөгере каапканыңар ол?

– Эртен-не дөгерип каан чүве-дир ийин. Суурда уруглары-выска эът аппарып бээр дээш. Боттарывыс дүлүп чип четтик-пээн – деп, Дарган-оол тайылбырлады. Боду суук-хан аксы кезип чип олур.

Бодан, харыыла, кццсет...

1. Тоожунуң «Ногаан ортулук» деп адының утказында амгы үениң кандыг чугула темазы киргенил? Чогаалдың сюжедин сайгарыңар.
2. Саая Салбаковнаның бүдүжүнде тыва улустуң кандыг чаагай чаңчылдары бар деп бодаар силер?
3. Өпей-оол Сашаның аныяанда чүнүң салдарыңа алзып чораанының дугайында сөзүглелге даянып, делгереңгей харыыдан бериңер.
4. Дарган-оол деп кымыл? Ооң амыдыралында тыва улустуң эрги болгаш чаа культураларының демдектерин илередиңер.

5. Чогаалда кирген уран-чечен аргаларны тыпкаш, оларның ужур-дузанын тайылбырлаңар.

Чогаадыкча онаалга

1. «Ашак-оолдуң таварышканы айыыл-халап болгаш амгы үе» деп темага чогаадыгдан бижинер.
2. «Брлап эвес, ыглап чыдар хөл» деп сөстөрниц утказынга хамаарыштыр чуруктан чуруңар.

ТЫВАЛААР КУСКУН

С. Сүрүң-оолдуң «Тывалаар кускун» деп сөөлгү романы 1994 чылда тускай ном кылдыр үнген. «Тывалаар кускун» деп романда чогаалчы репрессияга таваржып, актыг черге шииттирип чораан Салбак-оолдуң хөй талалыг ажил-амыдыралын, ылаңгыя, ону нүгүлдээн херечилерден өжээн негеп алыр дээш канчаар оралдажып турганын көргүзүп турар. Романда тыва амыдыралдың философу угаадыгларын утуп чоруур кижилерге куштуң сагындырып турары болур. Роман үш кезектен тургустунган.

Автор чогаалды чүге «Тывалаар кускун» деп адааныл? Кускунну чүге романда кииргенил? Кускунну мегелевес куш деп турар.

1

«Багай төрелден хары кижидээре». Тывалар ынча дижир. Меңээ ындыг «хары кижиде» — Ондар-оол. Ол меңээ эң-не чоок, кады төрөөн чүвелеримден-даа артык.

Шынап-ла, кижиде экизи оон эртпес. Ийе, меңээ ындыг. өскелерге та...

Аңнап турда, мырай амыр. Ооң-биле тайгаже та чеже катап үндүм ыйнаан. Вайдус деп чүл дээрзин ооң ачызында биле берген мен.

Тайгага чеде бээриңге, одагны хамыктың мурнунда тегерип кээр куштар билдингир-ле болгай. Олар болза айлаң-сааскан, кээрген, кускун, көк-хөкпеш. Кээрген чайын болза, тоорук быжып турда, оозун харамнаныр. Кижиде чеде бээрге, бар шаа-биле алгырар, өске өөрүнче медээ тарадып турар хевирлиг. Айлаң-сааскан биле кускун кижилерни шуут-ла ызырты эдерип чоруп турар. Сартык манап турары ол. Хүндүс одааңга аш-чемиң чадагай кааптар болзуңза, кара шоруң, чиирин чип, ууптар хирезин дажыглап аппаар. Көк-хөкпеш одагга душ бооп таваржып кээр. Ынчалза-даа ооң соонда оон ыравас, чимзенип-ле турар. Эртен суг, чер чырыгыры билек-ле, мыжырткайнып келир.

Ондар-оол кускуннарга чалбарыыр хөөннүг кижиге. Аң кедеп чорда, кускун дескинип-дескинип, шала ырады ужа бергеш, бир-ле каът бажында азы кожагар кырынга баргаш, чаргырткайнып туруптар болза, эри хайнып кээр.

– Чок, маңа саадаан херээ чок. Ынаар дүрген баар. Ында аң көрүп каан-дыр. Бисти медээлеп турар-дыр – дээр.

Шынап харын, кускуннарда ындыг чаң бар. Ондар-оол олар-ның ачызында аңны өлүрүп тургулаан. Ынчалза-даа ындыг таварылга чылда чаңгыс катап дужуп болур, кол нуруузунда куруг үнөр боор чүвө. Баарыңга, чүү-даа чок: кускунуң-даа чок, аңың-даа чок. Хей-ле хөй күш үндүрүп, бодуң түрөп каар сен. А Ондар-оол ундаравас.

– Чок, кускуннар мегелевес. Бир-ле аң турган деп билир. Та хүлбүс, та улуг аң. Та тооргу. Та хайыракан... Өртеп каан аът эвес, олар чоп турар. Бисти билип каапкаш, арлы бергени-даа чадавас.

Ындыг янзы мээң эжим кускуннар-биле дыка хөй чылдарда «эдержиң» келген. Оларга бүзүрөксээр сагыштыг кижиге. «Салбак-оол деп акым бар. Ооң өөредии чүвө» дээр...

...Кускуннар чиигейнчи берди. Сактырга, чем былаажып, чокшуп-даа турган ышкаш. Баар дээн каъдывыстың чык бажында. Аңның турар чери-даа харын ол-ла.

Эжим ол угже дораан шывараш кынды.

– Ол-дур, бөрүлөр ында барган-дыр – дээн соонда, эжим дуранын ушта соп эккелгеш, көрө берди. – Эңмежок кускун. Сек үнгөн боор, чок болза, сыын-мыйгак тур чадавас. Бисти билзин дээш, медээлеп тур боор.

– Бисти каяа көргөн олар?

– Чок, демин-не мээң кырым-биле бирээ эрткен чүвө. Ам арта тывалап бар чытты: «бар», «бар» деп – дизе-даа, эжимниң чыры-даа чырташ диведи. – Сен маңа артып кал. Мени шак дуу кожагарның кырында ылап-ла четти дээш ам шимчеп үнөр сен – деп, сургап-сургап, базып бар чыда, тура дүштү. – Дыңнап тур сен бе? Хөлчок өөрүп турар куштар-дыр.

Черле куш бүрүзүнүң, ылаңгыя кускуннарның, эдери аңгы-аңгы. Боску чарылгыже, чаргырткайны-даа бээр, анаа өй-тавында-даа алгырар, аксының иштинде коңгурткайнып-даа чоруур... Кара угаан-биле бодап көөрге, аасты, дылды, өктү, таалайны канчаар ажылдадып чоруурундан база хамааржып тур боор. Чижээ, өөрээнде, кортканда, медээлежирде, эргеленчирде, хорадаанда аңгы-аңгы үннөр үндүрөр ужурлуг, кижилер-биле дөмей аан.

Ондар-оол эжим ол талазы-биле «эртемден» кижиге боор ийин ол. Көрбөспө, кускуннарның өөрүп турарын безин билип каапты. Эжим дүнениң дүжээн боор кижиге. Оозун ынчаш кайы хамаанчок чугаалавас, хүн эрткенде, кежээ кээп чугаалаар. Олчалыг болган болза, «ол-ла болгай, дүжүм черле эки болган чүвө» деп каар. Чогум кандыг дүш дүжедиң дээрге, чугаалавас. Куруг үнгөн болза, «ол-ла болгай, сагыжым черле эндеведи. Дүжүм арай чиктии кончуг болган чүвө» дээр. Кандыг чиктиг деп айтырар болза, дөмей-ле сөс бербес. «Аңчы кижиге дүжүн кымга-даа кажан-даа ыыттап болбас» деп каар.

...Будук чайырт диди. Ол угже баштарывыс көдүрүп келдивис. Салбак-оол адыр-адыр мыйыстарлыг хулбүс чүктөп алган кел чыдыр.

Салбак-оол хулбүзүн эктин куду кулбурады бадырды. Сыын-хулбүс эвезинде-ле эвес, ынчалза-даа медээжок-даа улуг хулбүс, аксы ана мелдер-кара.

– Кайыын аптың? Эрген-не боолап каан кижиге сен бе? Бээр омур, Шақтарович – депкеш, Ондар-оол чырыын чырташ кылгаш, дораан эде чугаалады: – Шақтар оглу. Изиг шайдан аарта. Мону мен сывыра тыртыптайн – дээш, хөрөктээжин уштуп октапкаш, хулбүстү өржүп киришти.

Хоочун аңчы хоочун болбайн. Салбак-оол демин боттарының хоюзупканы, мээң көрүп органым эликтер сүрүп чораан кижиге бооп-тур. Оларның каяа доктаарын, оларже кайылап чоокшулап алырын чер билир кижиге кайын эндээр. Оларның бирээзин апкан кижиге бооп-тур.

Ийи пашты долдур улдурупта бердивис. Үш шиште дизе суккаш, от чалымынга дөгөп каан баарның үзү хап бадып, көс кырынга дүжерге, садырткайндыр дүжүп тур. Олар база белен, чип болур.

– Чиир-дир мону – депкеш, Ондар-оол бир шишти сегирип ап чыдырда, Салбак-оол соксадыпты.

– Адыр, чүвө ужурлуг чоор...

– Шайың үстүн чаштың бе? Уттуп албаан сен бе?

Мен ындыг чүвө билир эвес мен. Харыылаар сөс тыппадым.

– Канчап барган тывалар ыйнаан бо. Боттарының-на аажы-чаңын, чаңчылдарын, сагылдаларын боттары-ла каап чоруур. Ол хиреде эртемниг бис, угаанныг бис дижип чоруур – дээш, бир шишти аңдарып кагды... Чер чораан кижиге олчаны биче деп болбас. Хулбүстү канчап өкпелээр чүвө – дээш, туруп келгеш, чөкпөк баштыг сизген чулуп алгаш, шайың үстүн дөрт чүкчө чажып, йөрөөл салып эгеледи:

Оран-таңдым, өршээ,
Оглуң мени өршээ!
Дазыл дег мыйыстыындан,
Дазагар эмиглиинден
Хайырлап өршээ, хайыракан!

Кара булут тыртып,
Карак-кулаан дуглап көр,
Куу туман тыртып,
Кумун-сайын доюлдур,
Өршээ, хайыракан.
Аът угбас артынчактан,
Бот угбас олчадан
Өршээ хайырла, хайыракан!

Кончуг-даа чем чиир эрлер таваржы берип-тир бис. Дүлүп алган эндерик эъдивистен чүү-даа артпаан, өкпе безин арылган. Шынап-ла, тыва далган-биле кылып каан мүннүң ижиштиин канчаар боор.

Чогаалда ады Курзук-оол (шын ады Курзук-оол Петр Ооржак-ович) биле Ондар-оол улаштыр аңнап чоруптарлар, а Салбак-оол аалынче чаныштар.

Салбак-оолдуң аалынга ажы-төлүнүң ажы-төлү, аңчылар-даа, ажыл-агый аайы-биле даргалар-даа үзүлбес кээр. Ооң күзели – төтчеглекчилер-биле демисежири болур.

Часкаар чайын. Сыын мыйызының үези. Ынчан эки, бак аңчылар сөгүлгөш туруп бээр чүве. Шала хоптак сеткилдиглер мыйыстың өзөрүн-даа манапас, чаа-ла алды адыр турда-ла, келгилеп эгелей бээр, шала кажар, ооң үнезин эки билир кижилер орайтады кээр. А чамдыктар мыйыска сылдап, чүгле эът тып алырын бодап кээр. Черле ынчаш кижилерниң ажырымчы сеткилдии кедереп бар чыдар шаг бо. Аң өлүрүп чадааш, аңаа үндүрген когаралын алыр деп күзел база тыптып келген. Боос-даа аң болза, боолап-ла чыдар, мыйгак бызаазы-даа болза, оюп эртпес. Каракка көзүлгенин-не чок кылыр.

Секти дойлап турган куштарның кырынга баар болзуңза, хөлчок хөлзээр боор чүве, аргалыг-ла болза, сени ойладыштарын кызыдар. Чемин хопталаары-ла ол чүве ыйнаан. Бир черде сыынның кежин, сыыргактарын каапкан болду. Чедишкен улуг сыын. Кежин каапканын бодаарга, төтчеглекчилер өлүргени чугаажок. Чөпшээрелдиг турган болза, ону кайын каар ийик. Ында сек үглээнин, олче чоокшулап ора-ла, билип каан мен,

меңээ көзүлбес, арга иштинде кускуннар чокшуп туржук. Ижин-хырынның чиштиг черин-не былаажып турган боор. Ак аъттыг кижини, мени, хенертен көрүп кааш, чүк башка ужуп үнгеш, элээн ырады ужа бергеш, катап эглип кээп, алгы-кышкызын төп туруп калганнар. Бир черде чүгле элик ишти-хырны чыткан. Оон чаңгыс оолдуг кускун ужа бээрге, эскерип кагжык мен. Кежи көзүлбеди, алгаш барганнар боор. Аңаа дыңнап турарымга, бир-ле чүве оон ындyg-ла ырак эвесте үзүк-соксаал чок сыылады алгырып тур. Дораан-на даап кагдым: эзирик-ле-дир. Өлүрткен эликтин оглу дээрзи тодаргай. Аштааш, иезин кыйгырып чыдар ол. Уун углап чеде бердим. Шынап-ла, шокар хокпалыг кыс эзирик хондур иезин эммейн, аштап-суксааш, кандыг-даа серемчилелин оскунупкан. Тодуг турган болза, шимчеш дивейн, хоруй берген чыдар ужурлуг. Чүгле кандыг-бир дайзын халдай берген болза, ынчан кээп алгырып, иезинден дуза дилей бээр. Авазы арга иштинде сырый шеттер аразынга чыттырып каан хевирлиг. Оон мүн-не ыраваан. Мени көрүп кааш, кезек кайгап туруп-туруп, ыңай ийи-үш хокпаңгырлааш, чыда дүшкеш, черже чышпына-ла берди. Дайзын келген деп билгеш, хорууру ол. Кызыл хол-биле меңээ туттурбас деп билдим. Дергимде аргамчым чежип алгаш, шалбалаар кылдыр дүрүп алгаш, аяар чоокшулап олурумда, тура халыыр дээш бажын ковайтып чыдырда, мойнунче киир каапчык мен. Алгырып маңнап турда, канчаар сен. Мырыңай дүвүрээзин үнген. Харын-даа мээң мурнапканым эки болган. Чаа-ла холга тудуп, кужактап алгаш, олурумда, аъдымның хаайы каргырт дээш, дирт-дарт хоя дүштү. Көөрүмге, көк бөрү азыг-дижи шаарара берген менче кайгап тур. Боом кайда боор, аът чанында-ла болгай. Бажым дүгү адыш дижик. Тура халып кээримге, кудуруун соңгаар шөйүпкеш, ыяштар аразынче шимеш дижик.

Флягага сүттүг шай дергилеп алгаш чораан кизи мен. Ыяш аяам бар, урудан азап алган мен. Оомга соок шайымны куткаш, кайын ижер бо, ынчалза-даа шенеп көөйн дээш, аксынга тударымга, чаш чүве чүү боор, харамдыгып-харамдыгып, доозазын пактапкаш, суксуну ханмаан, тотпаан боор, аяктың дүвүн чылгап эгеледи. База кудуп бердим, база-ла чүве арттырбады. Сактырымга, сергеп-даа келди ышкаш.

Эзирик сүттүг шай ижишкеш, тода бергени ол боор, баштай дээрезинде шип-ле шимээн барган чүве, удуп чораан. Оон чоорту шимчеп, тепкиленип эгелээн. Мунгаш хап иштинде чүнүң чыргалы деп, черге чыдарынга бодаарга, ында хөлчок эпчок чүве-ле ыйнаан. Оон боску чарылгыже, амыр-соксаал чок, эдиски

дег чинге үнү-биле сыыгайнып чоруп берди. Арганың аң-кужу аайын тыппаан боор, а араатан аңнар тудуп чиир бодап, халчып кээп турганнар. Ынчалза-даа аът даажындан кайын чагдаар, чүгле дилги бир черге көзүлчүк. А ол ышкаш оолдарлыг эликтер ол ынчаар бар турган болза, угаан-куду үнген боор. Боттарының оолдары деп бодап, чыттырып каан оолдарыңга кара маң-биле маңнап чедип турганнар боор.

Эзириктиг рюкзагымны ооргамдан дүжүргөш, эзеримниң мурнунга үңгерип алган кижин мен. Ынчаарымга харын ыттавайн барган. Өдөкчө кирип олурумда, ыттарым мени танывайн бар частылар. Аң чыды билип каан боор. Туткулама үжелээ келгөш, мени долгандыр халчып турдулар. «Сок! Сок!» дээримге, ам харын оожургадылар. Эзириим менче бар-ла шаанче сыңнып чор. Ыттар ээргизинден чүрээ чайлы бер чазып чораан боор.

Өдөкчө рюкзагтың шарыын чежип, аксын ажа кааптарымга, эзирик хенертен ушта халааш, дес кажаа иштинче кире халааш, чыннып чыдыптар чер тыппайн, чыткан анайлар чаныңга кыстына бээрге, анайлар туп-тура халчып, чүк башка хоюп турлар. Чаптаан, чарашсынган хамык ажы-төл, улгады берген-даа херээженнер үглөп келгөш, аглап тургаш, тудуп алгаш, суйбаан, эргелеткен хөлчөк-ла турлар. Оларның аразында ону көргөн, ону таныыр кижин чок. Шупту-ла «Бо чүү деп чүвөл?» деп, мурнун былаажып, айтырып турдулар.

Оон өггө эккелгөш, чылыг сүт ижиртип каарымга, чүк хозунга сыыңгаш, шимчеш дивейн чыдыпкан...

Элик аңны өөредип алыры белен чүве-дир дээрзин ынчан билген мен. Эзирик (ону ынчаар адап алган бис) каш хонмайн кижилерге-даа, мал-маганга-даа, оон чоорту ыттарга-даа өөренип калган. Ылаңгыя бичии уругларны харын-даа өөрзүне берген, чүге дээрге ону олар холундан салбас, хырны чарылгыже чөмгөрер. Ынчап чоруй, чаш анай, хураганнар-биле өднүктежип алган. Олар дешкилээрге, оларның-биле кады туруптар, үскүлөшкөн болза, үскүлежир. «Эзирик!» деп кый дээн болза, тура дүшкөш, сенче кайгап турар, чок болза, ыт ышкаш, маңнап кээр.

Салбак-оол аалыңга чок турда, совхоз директору ооң тайгадан тып алганы Эзириин апарган болган. Ол дедир баргаш, Эзириин ап алгаш, аалыңга келгөш, коңгулуур-биле демдөктээш, хой-биле кады эртен одарже үндүрүштерге, ол хөвээр келбейн баар.

Салбак-оол совхоз хою кадарып, көдээде аалында чуртта-вышаан, тайга кезээн төтчөглекчилерге удур эки тура-биле ажыл чорудуп турар. Салбак-оолдуң адазы чүгле кадарчы эвес, аңнаарыңга база ынак. Оглун тайгаже эдертип, аңнаарыңга база

өөредип каан. А аңчыларны ол куштар соора көөр эвес, оларны эдергеш туруптар, оларның одаан долганыр, сартык манаар. Кускуннарның аксындан үндүрер үннери, алгы-кышкызы аңгы-аңгы-ла болгай. Чамдыкта дыңнаарга «чок» деп сөстү чарт адаар, бир чамдыкта «бар» дижиб турар. Адазы бир катап кускуннар ийи-чаңгыс тыва сөстөрни чугаалаптар диген чүве-дир. Салбак-оол аңаа бүзүрей берген, харын боду-даа кулаа-биле дыңнап пат болган.

* * *

Мындыг черже кирип кээр мен деп, Салбак-оол бодап-даа чорбаан, дүжөп-даа көрбөөн. Ол мында ийи хонган. Ону маңаа, чүү-даа болза, хүндүс чырыкта эккелгеннер. Ынчалза-даа чогуум чүү черил бо дээрзин ынчан эки билбөөн. Машинадан дүжүр иткеш, буу-хаа бир-ле караңгы өрөөлчө киир идишкен, шоочалап каан. Соңгалар чок. Орун-дөжөк чок. Соок шала. Ийе, удатпаанда ол даап каапкан: бо болза кара-бажың деп чер-дир деп.

Чогуум чүү дээш мында эккелгенил? Канчаар-даа бодангаш, хары тыппаан. Ынчан Тывага националист дээш ында ындыг дарга, ында ындыг башкы, ында ындыг чогаалчы, ында ындыг малчын бажыңнаткан деп дамчыыр чугаалар чер алды-биле кижилерден кижилерже тарап турган. Кижилер боттарының буруу чогуун билип турза-даа, коргуп турганнар, даарта хүн бо хүн дег тайбың чурттап олуларыңа бүзүрелин ышкынып бар чораан. Ооң-биле холбаштыр чашпаачылар, саттыныкчылар, шивишкиннер база тыптып турар дээрзи билдинип турар апарган.

Ийе, шынап буруулуг, аксым бар дээш-ле үен-даян сөстөр эдип, совет эрге-чагыргага таарзынмаан хөңнүн ажыы-биле, эзирик, элээр илередип турганнар турган чадавас. Оларның херээ аңгы-ла ыйнаан. А кандыг-даа политикадан дашкаар мен деп бодун санап чораан, мал кадарып, кара күжү-биле ажылдап чоруур көк көдээ арат – Салбак-оолду чоп ындыгларның санында кирире бергенил?

Канчаар-даа аңдара-дүндөре бодангаш, Салбак-оол бодунуң буруузун тыппаан. А чүү дээш ону буруудадып турары демин чаа байысаалгадан билдине берген, аңаа салган айтырыглардан тодараан. Айтырыглар дээрге-ле ону буруудадырының фактылары. Олардан чаңгысты-даа Салбак-оол бадыткаваан, шуптузун меге деп санаан.

Ийе харын, ол хүн чартык улуг-хүн. Кыш. Хөй кижини ойнааннар. Биеэги-ле боттары, шупту таныш. Оларның аразында

ийи офицер бар, бирээзи майор, чолдак, хөлчок семис, мычыгыр кызыл арынныг, кара карактыг, кара баштыг эр. Та еврей, та цыган. Бирээзи тыва эр, капитан. Олар кайызы-даа айыыл чок черниң ажылдакчылары дээрзин шупту билир. Олар база-ла хол бөмбүү ойнаанда, бо-ла чедип кээр чүвелер. Ойнаары-даа кончуг. Ылаңгыя капитан эрниң бас кагары мырыңай дендии. Таптыг салып бээр болза, ол-ла, дек белең достурбас-даа.

Кежээликтей тарап чорупканнар. Ондар-оол база аңаа хүн-зээн чүве болгай. Салбак-оол бир көөрге, оозу чок болган. Ам оларга хонуп алып сагыштыг кылаштап олурган. Эрткен дүне база аңаа хонган кижидир. Черле ооң, хоорайга келгенде, байгы-ла тевер чери ол. Ондар-оол ам биеэги школачы Ондар-оол эвес, сыр өске: улгаткан, эртеми база улгаткан, школа соонда Москвага Комсомолдуң дээди школазын база доозуп каапкан. Ам аныктар солунунда корреспондентилей берген. Бодун улуг кижиды кылдыр көрдүнер, ажылдакчы кижиде мен дээр хөөн база бар. Ооң аксы-биле алырга, килдис эргелекчилеп, депшиир мен деп бодаар болзуңза, партия кежигүнүңге кирип ал деп редактору саналдаан. Ол дээш өөрүп турар хевирлиг. Куду-хувуй-даа дүжү-рүп турбаан. Биликмаазы-биле боттары тускайланып, бажың-балгаттыг апарган. Бичиизинден эдеришкен улус кайын кагжыр, Салбак-оол-биле, чаңгыс иениң төрүп каан оолдары дег, эл-хол, сен, мен дишпейн эдержиң келгеннер. Ондар-оол чааскаан-даа, өг-бүлезиниң ишти-биле-даа Салбак-оолдарга бо-ла чеде бээр турганнар. Ол баргаш, кара туразында аажылаар: хойтпакты-даа боду олурту шаап алып, хойну-даа дөгере тыртып аар. Салбак-оолдар олардан чүве-даа харамнанмас, өртең-толуг-даа дивес. Кышкы чиш кылдыр молдурга-казыразын-даа берип турганнар.

Салбак-оол хоорайга келгеш, Ондар-оолдарга кээп доктаар чаңчылдыг. Бо удаада база оларның өөнчө углай бар чорда, ГАЗ-69 тура дүшкөн соонда, ийи кижиде ону машина иштинче олуртуп алгаш, шагдаа черинге апаргаш, байысааган. Ол үениң хоруп каан эргиниң артышкыннарын, феодализмниң артынчыларын чаңгыс сен сагып, улус бажы төөредип турар сен дээш буруудаткан.

Майор чоруй барган соонда, лейтенант оон-даа хөй буруудадыр айтырыглар салган. «Хам-ламага чүдүүрүң ам-даа кагбааның ол бе?»-даа диген. «Совет эрге-чагыргага удур чыыш кылып тургандыр мен деп, бодунуң бурууну миннип ор сен бе?»-даа диген.

Салбак-оол совет эрге-чагыргага удур чүнү-даа кылбаан, ыңдыг бодал ооң сагыжыңга-даа кирбээн. Тыва Арат Республика Совет Эвилелиниң составыңга киргениң дыңнааш, өске бүгү

кижилер-биле бир дөмей амырап, ураалап, «Совет Социалисттик Республиканың Эвилели делгерезин!» «Улуг орус улус делгерезин!» деп алгыржып-даа турган. Кажан «Советтик Тыва апарганынга чөпшээрежип тур бис» деп сөстөр парлап каан хуудуска адың сал дээрге, дадагалзал чокка адын салып берген. Ындыг кижини чүге дайзын кылдыр көре бергенил?

– Ондар-оол – журналист, Дүгер-оол – артист, Кызыл-оол – обкомда – дээш, он ажыг кижини Салбак-оол адаан.

– Ол кижилерниң өчүү бо-дур – дээш, демги-ле саазыннарже айыткан. – Олар дооза сени карартып турар. Че, чүү сен, буруун миннир сен бе?

– Чок, буруум чок.

Үш хонук чыл дургузу ышкаш аңаа сагындырган. Салбак-оол кайын билир, ол хонуктарда майор-даа, капитан-даа, лейтенант-даа ону карартырының бүгү-ле хемчеглерин ап каапканнар. Колхозка баргаш, колхоз даргазы, Шагаа йөрээп турган «хамны», өске-даа кижилерни дүне колхоз конторазынга бүдүү байысаап, аксы-сөзүн ап каапкан, чырык хүндүс чеде бергеш, Салбак-оолдуң өөн чиндип каапкан. Тып оон чүнү тывар боор, чүгле ийи боо (Иргит ашактың бооларын (Салбак-оолдуң ачазы) хавырып алган, ол-ла. Өгден хавырар чүве чок, ында бүгү-ле этсеп оларны эвес, кажаадан хавырар мал-маган чок, ында оларга хамааржыр өскүс анай чок, хуу мал ада-иезиниң чизезинде хевээр. Өлеңмааны өг артында дөң кырынга аппарып алгаш, дыка үр байысааннар. Ол өгге, Салбак-оолга, доктаамал кымнар кээп турарын сонуургааннар.

Үш ай эрткенде, суд болган. Аңаа Салбак-оол база-ла дүжүп бербезин оралдашкан, ынчалза-даа хол үжүү барда, дириг херечилер өчүп каапканда, оон чүү үнер, олулар апарган.

1953 чыл. Салбак-оол беш чылды Карагандага хөмүр-даш казып эрттиргеш, чанып келген.

Үшкү кезек

Кижини бүрүзүңгө күзел турар. Ол дээрге сагышта пландыр. Ону саазыңа-даа бижип ап болур. Ынчан ооң күжү улам улгадыр. Ону күүседир дээш, бар-ла аргаларны кым-даа хереглээр. Ынчалза-даа сагыш ышкаш чүве турбас. Чеже-даа шырбаярыңга, кандыг-даа күзел күүсеттинмейн, чүгле сагышта, чок болза саазын кырыңга артып каар таварылгалар кайы хөй...

Салбак-оолдуң күзели, чүү-даа болза, ооң бодал алганы-биле боттанып турган. Багай кадарчы диртип черле көрбээн. План бар-

ла болгай, ынча хураган алыр, ынча дүк алыр, ынча килограмм эът дужаар деп. Ол планын Салбак-оол чыл санында күүседип келген...

Салбак-оолдуң амыдыралынга баажызы тывылбас тывызык-сыг болушкуннар болгулап тургулаан. Ондар-оол дуңмазы ооң мурнунга буруузун билинмейн барган.

Салбак-оолга-даа, еске-даа кижилерге бак чүве кылыптар деп Ондар-оол, шынап-ла, сагынмайн чораан. Ындыг чүве ооң дүжүнге-даа кайын кирип чораан деп. Хүнүн бодаар, бодунуң кежин камгаланыр чоруктуң түңнели мындыг болган. «Чүге-ле чөпшээречи бержик ирги мен» деп, ам кээп бажын шаштынарга, чеже-даа бодун кончуттунарга, ам оон чүү үнер...

Эжиниң мурнунга ол хире буруу кылган кижини ооң арнынче көре алыр боор бе, ооң чанынче чагдай аар боор бе. Мооң ужуң сагыш аарыг кижини апарган. Ынчалза-даа оон уштунарының аргазын, орайтаан-даа болза, бир удаа кылырга, оозу чедимче чок доозулган. Салбак-оолга адактың сөөлүндө душчуп, көржү бергенинге өөрээш, ону арай-ла бодал чок, анчыг сөстөр-биле ажындырып алган...

Салбак-оол биеэги-ле Улуг-Одаг деп аттыг одаанга турлагжып алган. Ол чүгле эъттиг чүве ужуруп алыр дээш кызыпкан, а тозовкалыг Күдер-оол (Салбак-оолдуң күдээзи) чүдөн чүү таваржыр ирги дээш элейтип турган. Дөмей-ле чүве аайлашпастаан. Элик аймаа безин чок. А кускуннар хүннүң-не оларны «сагындырар»:

– Чок! Чок!

Оларның сөзүңге чүдүлге билбес Күдер-оол безин бүзүрөп турар апарган.

– Тайга-таңды ээ көрнүр хире эвейн-дир. Уваа, болза-даа хенертен ынчаар ээнзиреп каар, элдеп тайга-дыр – деп, Салбак-оол таакпылап ора, чугаалаан. – Эрткен дүне хөлчок багай дүш дүжээн кижини мен. Ондар-оолдарның бажыңы өрттени берген. Ону өжүрүп чадашкан бис ийин. Хүннү бадыр кулаам-даа эдип хүнзеди. Ынчап барганда, багай медээ дыңнаар кижини мен. Уваа, чүвениң байдалының чиктиин, оран-таңды ол өжеп-кызап турупкан. Кымга, чүге багай чүве кылыпкан кижини боор мен?

– Каям, хүреген, дүү таалың дүвүндө чарыннар бар чүве ийин. Чүү бооп турар чүвел бо, салып көөр-дүр – дээш, от кыдыңга көс оваалап, ооң кырынга агбан-будук сала берген. Күдер-оол чарынны уштуп берген. Салбак-оол оттуң чалбыраажы өже бээри билек, ийи дискээнге олурупкаш, чарынын өрү көдүрүп дээр актап көргөш, чылгааш, ийи караан шимгеш, хойнунче

хойлапкан. Оон уштуп эккелгеш, тарбыдап-тарбыдап, бир-ле чүве химиренгеш, изиг көстүң кырынче салыпкан. Болу бээрге, от кыдынга соодуп алгаш, дээр актай тудуп, шинчилеп көргөн. Чарында тиглер, дылдар эңмежок болган.

Ашак оозун көрүп-көрүп, күдээзинче чиктии кончуг көргөш, чарнын черге камныы кончуг салып каан.

– Ат чүве-ле-дир. Чүү кончуг халап боор? Бир-ле чоок киживистиң сүнезини коданындан үнүп чоруй барып-тыр – деп, ол шыйылааш боостаазы-биле дыңналыр-дыңналбас кылдыр чугаалааш, маскактандыр олурупкаш, бажын халайтыпкан.

Ооң соонда он бе, он беш бе минута эртип чорда, Казыра хенертен «өг!» депкеш, өзенни куду ыңай болгаш, орук ара доктаагаш, ээрип турган. Карарып көстүр аъттыг кижичортуп орган. Келзе-ле, Курзук-оол. Салбак-оолдуң хоор аъдын мунупкан. Эктинде улуг боозу, оозунуң хавын-даа ужулбаан. Күдер-оол ооң-биле черле таныжар, оон аңгыда олар үележир.

– Бо тайгага чүү-даа чораай-ла, чоп бооң шарып алгаш чоруур кижичи сен, оол? – деп айтырган.

Курзук-оол харыылавайн, Салбак-оолче эрттир кылаштааш, ооң-биле эрги ёзу-биле мендилешкеш, карманындан аксын ажыдып каан «Беломор» уштуп эккелген.

– Таакпылажыылы, акым – деп, папирос сунуп чыткан.

– Хүн бо! Бо сен кажан, чежен таакпылап өөренип алдың? – деп, демгизи папиросту ап чыда, элдесинип айтырган.

– Тыртпас хевээр мен. Ам силерниң-биле таакпылажыр ужурга таварыштым. Кончуг багай медээ силерге чедирип келдим.

– Кандыг? – дээш, олче үзөш кыннып, ийи караан олче чара көрүпкөн.

– Демги киживис баксырай берди ышкажыл.

– Кым?

– Ондар-оол аан...

Курзук-оол сый тудуп каан саазын Салбак-оолче сунган.

«Шактар оглу, Чаңгыс тыва!

Менден ам эш дилээн ажыы чок. Бурган бар, кижини өлүрерин-даа, өршээрин-даа чаңгыс ол билир деп маргыдар болгай сен. Сээңи шын болган-дыр. Мээң аарыым сагыш аарыы... Тайылбырлап канчаар мен. Ооң кажан, канчап тыптып келгенин кайын эндээр сен.

Эрткен-барган төөгүнү аргалыг-ла болза, аас-биле чугаалап берген болзумза, эки турган. Ам канчаар... Бир катап сеңээ чугаалаар дээш, чедерин четкеш, электен эзирээш, хамык чү-

вени будап алган болгай мен. Шорум ыйнаан. Ооң соонда баар дээш, черле диттигип чадашкан мен. Арын-нүүр деп чүве бар боор-дур. Домзактан үнүп келгениң дээрезинде мырыңай баш сугар чер тышпайн турган мен. «Кажан чедип кээр ирги, канчап-ла арнын көөр ирги мен?» деп бодал мени каяа-даа хилинчектеп турган. Сеңээ эттеткеним соонда, эпчоксунарым улам кедереп калган. Сен ынчан Өлеңмааны бастып турган сен дээр уткалыг сөстөр база чугаалап үнүп келген болгай сен. Сээң ол сөстериң аалыңарже мээң оруумну шуут дуглапкан. Ам мырыңай ийи кончуг улуг бурууну меңээ онаай берген сен.

Меңээ хөлчок сеткилиң хомудаанын, ам-даа хомудап чоруу-рун билир мен. «Мени садыпкан» дээш, өжүң ханмайн чоруур. «Садыпканым» шын. Сени кандыг-кандыг буруудадышкыннарга онаап, чыгап туржук. Мен сени базым бүрүзүндө карартып турдум. Ол дугайын биживес мен, бодуң билир сен. Бир эвес Салчак (сөөлүндө капитан апарган аан, мурнунда кады бөмбүктээр «эживис» аан), ол чүве мени сени карартыр кылдыр албадапкан болбазыкпа, билдириишкинге чүү деп сөстөр, чүү деп домактар бижиирин безин боду адап берген. Кажан бисти олуруштурупканда, ол-ла хевээр өчөөн мен.

Сени чүве-ле болза, тыва сөс, тыва чем, тыва хеп, тыва чаңчыл, тыва мал, тыва сагылга, тыва хам дээр кижини, ынчангап ёзулуг националист кижини деп турдулар, оон улам контр, чоннуң дайзыны кижини деп турдулар, совет эрге-чагырганы хүлээвейн турар кижини деп турдулар. Ол бүгүнүң дугайын бижээш чоор мен, бодуң билбес эвес сен. Чүгле «Салбак-оолдуң национализи-ле шын кижини» деп ам-даа бадыткаар мен, чүге дээрге кым-даа кижини төрүмелинден-не националист болур ужурлуг, кым-даа кижини төрөөн дылын камгалаар, төрөөн чонунуң чаңчылдарын, сүзүглелдерин, сагылгаларын нештередир, шажын-чүдүлгезин сагыыр ужурлуг, оларны келир салгалдарга дамчыдып бээр дээш демисежир ужурлуг. Сен харын ынчап турдуң. Ындыг буянныг чүве кылып турган кижини бистер, мен (чаңгыс мен-даа эвес), ол сөстүң утказын четче билбес мелегей эрлер, көңгүс соора буруудадып каапкан болгай бис. Кымнарыл ол дээрзин бодуң билир сен. Шынында болза ол сөс ийи уткалыг чүве-дир. Чүгле бодунуң нациязын өрү көрүп, өске улустарны дора көөр болза, ындыг кижини, шынап-ла, буруу үзелдиг, дайзын кижини апаар. А сен ындыг чүве кылган эвес сен. Шынын чугаалаарга, айбыл чок черниң ажылдакчылары база будалып турган боор.

Сен күзелдерге, күзээринге ынак сен. Мен ону шагда-ла эскерген мен, сөөлгү үеде Өлеңмааны дамчыштыр Биликмаадан

дыңнап-даа турдум. Бирээзи-ле – малга ынак болуру. Ону колдуунда чедип шыдаан сен. Ада-ызыгуурундан малчын уктуг кижиге аңаа кайын хөлүн чазар. Ийигизи – менден өжээн негексээн сен. Ону чадап каан сен, чүгө дизе тываларда ындыг чаңчыл чок. Үште – аң-мең төтөглекчилери-биле күжүң шенежир бодаан сен. Ол чаагай күзелиң база-ла күүсеттинмэн, моон соңгаар-даа күүсеттинмес. Чүгө дээрге эрге-чагырга туткан кижилер төтөглекчилерни чаглактап, оларны деткип турарлар. Чижектерин бижип канчаар, бодуң көрүп, билип турар сен. Сеңээ бодаарга, мен харын чугула чүвени кылдым. Орлан-оол эмчи-биле дугурушкаш, өскээртен келген төтөглекчилерниң казанактарын хурт кылган мен. Бодумнуун база (Курзук-оол деп соонда чүректиг чүве-биле). Кылыр болза ынчаар кылыр-ла болгай, дээп чадап, тудуп чадап, үе чылзып турбайн. Хөйгө көскү кылдыр аан. База бир планым бар чүве, ам кайын боттаныр. Мында бир бөлүк аңчылар бар, кыш, чай чок аң кырат. Хөлчөк эки чаа машина садып алдылар. Оозун тайгага кедеп чыткаш, чок кылыр бодаан кижиге мен. Ам хоржок. Курзук-оолга чугаалаарымга, чүгө каттырат болчук. Ол кортук, ону шыдавас.

А Эзириктиң авазын кым өлүргенин билбес бис, Курзук-оол-биле актыг бис. Ону чураан чуруктарны кым дүжүргенин Орлан-оол билер хире чорду, оон айтыр.

Чедип кел, кады дииңнээли деп Биликмаадан сөглеткен чордуң. Анайтың, эзеңгим дыңзыг турган. Ыглапкан мен. Далаш-биле келдим-даа. Улуг-Одагга манап чыттым. Сен кээп четтикпээниңде-ле, араан бо-ла-дыр. Ам кайын душчур бис...

Ондар-оол.

Шактар оглу сынче углай базып-ла орган, базып-ла орган. База-ла баш долдур бодалдар. Сагышта, анайтың, Ондар-оол... Ол тура дүшкөш, дыштанып алыр деп шийтпирлээн... «Адыр, ол чүл? Бир-ле чүве кыңгырады ышкаш». Салбак-оол бажын көдүрүп келгеш, дыңнаалап, ыңай-бээр көрдүнгүлээн. Чо-ок, чүве-даа дыңналбаан. Сагыжым-дыр деп бодааш, дедир чыдып алган. Оон таакпы тыртым четпээнде, база-ла бир чүве кыңгырады ышкаш. Харын-даа коңгулдуур даажы-даа ышкаш. «Эзирик!» Шактар оглу ам мырыңай олуруп алгаш, ынды-бетин көрдүнгөн. Чо-ок, чүү-даа көзүлбээн. «Адыр, ам база». Ылап-ла коңгулдуур. Салбак-оол тура халаан. Көөрге, шынап-ла, Эзирик мойнунда коңгулдуурун кыңгырады чайып, тура дүжүп, хая көрнүп каап, арай-ла дидим эвес, аңаа уткуштур базып орган. Оң соонда улгады берген ийи эзириктер туралыг, тура чок бурунгаарлап ора, ара доктаап турупканнар. Авазы хая көрнүп, манагзыырга-даа,

олары шимчеш дивээннер. А Эзирик кылаштаан ояр кажан-бир ооң амы-тынын камгалап алгаш, өстүр азырап каан азыракчызы Шактар оглу Салбак-оолдуң чанынга кылаштап келгеш, олче узун мойнун сунуп алгаш турган. Салбак-оол ооң мойнундан куспактапкаш, караандан, думчуундан ошкап-чыттап, читкен уруу көстүп келген чүве-биле дөмей ону хүлээп алган, ооң карактарының чажы безин ала-чайгаар сыстып келген. «Каяа чордуң, Эзирик? Канчап тып келдиң? Чоп бисти кааптың? Кайы хире чурттап чор сен, Эзирик?..»

Эзирик аалдан чорутка-ла үр апарган, ону ам-даа дириг деп ынаныры-даа берге турган. Ооң кажан, канчап, чүнүң чылдагаанындан чиде бергенин кым-даа ужурун билип чадаан. Эрткен чылдарда Салбак-оол бо мынчаар чаңгыс эвес кээп турганна болгай, ынчалза-даа шимээн чок болган. Чүү-даа болза, ооң дириинге идегел турган, чүге дээрге чарын салырга, дириг бар кылдыр чаңгыс эвес удаа дүшкүлээн. Ону барымдаалаш, кым-бир кижини оорлап апаргаш, азырап турар-дыр деп ашак билип турган. Ам боду көстүп келген. Эзириктиң кырыксай бергени илдең: чырыктарында, карактарында дүктөр агаргылап калган, эът-ханында биеэги дег мөң-мөчөк чүве чок. Ынчалза-даа ажы-төлүн ам-даа эдертпишаан. Оозун бодаарга, ол ам-даа чурттаар. Ооң мурнунда кандыг бергелер турбады деп. Ийи буттуг бөрүлөр, дөрт буттуг араатаннар ону дүн-хүн чок аңаа-маңаа дозуп, кедеп турганнар. Ындыг турбуже, Эзирик ам-даа чурттавышаан. Аалдан чоруткан соонда, ооң аңчыларга көзүлбээни шын боор, оон башка олардан кээргел турбас. А дөрт буттуг араатаннарга таваржып турганы черле албан. Ол хиреде олар база күш чедип чадаан. Чүге? Чүге дээрге, адыг, бөрү, дилги, дырбактыг кыңгыраан демир даажы дыңнаар болза «чүвүрүнге салыптар» чүве-дир. Эзириктиң мойнунда коңгулдуур оларны аңаа чагдатпайн турганы чугаажок.

Салбак-оол ынчаар бодап турган.

Кижини биле Эзирик дылдажып билер турган болза, Эзирик хөйүнү-ле чугаалаар турган-дыр ийин але. Бети дээрге, аалга таарышпас-тыр мен, меңээ маңаа экинчи-дир деп чугаалаар ужурулуг. Хараалаан, бойдус аңаа ындыг дылды бербээн-дир. Чүү-даа болза, ону эргеледип-чассыдып турган кижиниң сеткил-хөңүн кайын эндээр деп. Эзиниң чаактарын чылгагылап турганы таварылга эвес-ле болгай але. Оон ынчап тургаш, рюкзакче чүткүй берген. Шактар оглу дораан билип каан: аңаа дус херек! Ашак ап чораан дузун доңгайты тудуп берген. Эзирик ону чылгап, үңгүп кирипкен. А ийи оглу дуу ырактан көрүп турганнар.

Салбак-оол ашак бодунуң хөлчок аштап турарын ам кээп эскерип каан. Орукка чаңгыс чиптер хүнезин ап алган кижиге болгай, оларын ижип-чип алгаш, ойда дүшкеш, боданып чыткан: «Кижиге биле бойдус мынчаар демнежир ужурлуг... Чүү ирги, Эзирик мени эдерер ирги бе? Ээ, ол-даа чөгөнчиг боор. Ооң өө, аалы бо ышкажыл – тайга».

Эрткен дүне ону үдеп, кускуннар та каяа-даа чедип каапкан, ам дедир эглип кээп, ону дескиндир ужуп-ужуп, ыңай ажытталып чоруп турганнар. А бир кускун ооң мырыңай чанынга куу сыраның бажынга орза-ла орган. Билири ийи тыва сөзүнүң кайызын-даа чугаалаваан: «чок»-даа дивээн, «бар»-даа дивээн. Ынчап оруп-оруп, ыгыт-дааш чок ужуп чорупкан. Элик-биле өңнүктежи берген элдептиг ашак-тыр деп-ле бодап арткан боор. Ынчап чыткаш, Салбак-оол эскербейн барып-тыр, бир көөрге, ийи эзирик авазының дузун чаржалажып чылгай берген туруптур. «Ол-ла болгай, ажы-төлү база ону чиир ужурлуг».

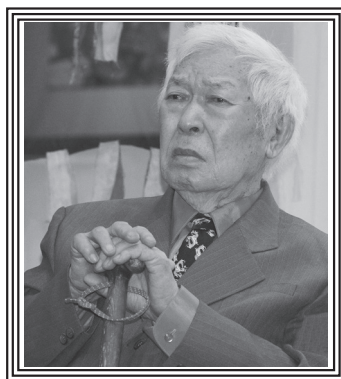
Шак орайтап келген. Дээрни куу булут дуй тудуп алган. Улуг харын урар деп барган. Эрте дээр чеге ап орбас болза хоржок. Шактар оглу Салбак-оол туруп, чүктешкизин чүктээш, боозун эгиннепкеш, басып орда, ийи эзирик дирт-дарт ыңай болгаш, ыя ында тура дүшкеш, дедир көрүп турганнар. Салбак-оол Эзирикти база катап бар шаа-биле эргелеткен. «Менди-чаагай тур шиңме, Эзирик. Мен кээп турар мен. Дайзыннарга черле алыспа...»

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Чоннуң ёзу-чаңчылдарынга хамаарышкан ёзулалдарны сөзүглелден тыпкаш, утказын тайылбырлаңар.
2. Салбак-оолду чүге «Контрлаваан болза...», «Националист кижиге бо...» деп чоннуң чугаалажыр турганын чогаалдың утказы-биле холбап тургаш, бодуңарның бодалыңарны илередиңер.
3. Ондар-оолдуң чагаазының кыска утказын чогаалдың сюжеди-биле канчаар билип алганыңарны тайылбырлаңар.
4. Чогаалда кирген уран-чечен аргаларны тыпкаш, оларның ужурдузанын тайылбырлаңар.
5. Чогаалда чуруттунган овор-хевирлерге характеристикадан бериңер.
6. Чогаалды автор чүге «Тывалаар кускун» деп адааныл?
7. «Бойдус биле кижиниң хини тудуш» деп темага чогаадыгдан бижидер.

Шинчилел ажылы-биле таныжыңар:

1. Донгак У.А. «Тыва кижиге, тыва амыдырал болгаш чуртталганың мөңгө сырыны» // Тыва чечен чогаал сөөлгү үениң шинчилелдери. ТГШИ-ниң шинчилелдер чыындызы. – Кызыл, 2009. – Ар.109-116.
2. «Тыва амыдыралдың мөңгө сырыны депшилгениң узун оруунда кижилерни кеди чок чаартылгалардан оваарнып чоруңар, мергеннерниң чагыг-сөзүн сактып чоруңар...» деп тыва литература шинчилекчизи У. Донгактың бодалдарының ханы утказын сайгарыңар.

Монгуш Борахович КЕНИН-ЛОПСАН

(1925–2022)

М.Б. Кенин-Лопсан – Тываның улустуң чогаалчызы, шүлүкчү, прозачы, этнограф, төөгү эртемнериниң доктору, хамнаашкын талазы-биле Американ шинчилел фондузунуң «Делегейниң хамнаашкын шинчилелиниң дириг эргинези» аттың эдилекчизи.

Ол 1925 чылдың апрель 10-да Тыва Арат Республиканың Чөөн-Хемчик кожууннуң Хөндергей сумузунда Чаш-Тал деп черге төрүттүнген.

Кызылдың 2 дугаар школазын, Ленинград хоорайның университетиниң Чөөн чүк факультетин дооскан.

Кызылдың башкы училищезинге башкылап, Тываның ном үндүрер черинге редакторлап, а 1964 чылдан бээр «Алдан-Маадыр» аттыг чурт шинчилел музейинге башкарыкчы эртем ажылдакчызы болуп ажылдаан.

М. Кенин-Лопсанның сөстүң уран чүүлүнге сонуургалын баштай чаңгыс чер чурттуг тоолчулар, чечен мергеннер, оларның аразында ачазы оттурган. Аңаа чаа-ла ужукталып кел чыткан тыва чечен чогаал улашкан. Ооң уламындан ХХ чүс чылдың 40-ги чылдарының эгезинде шүлүк бижиирин шенеп эгелээн.

Чогаал ажылын 1943 чылда эгелээн. «Гитлерге килең» деп бир дугаар шүлүү «Дайынчы кыйгы» шүлүктөр чыындызында парлаттынган. Дараазында элээн үр үеде М.Кенин-Лопсан парлалгаже үнмээн. 1947–1952 чылдарда Ленинградтың Күрүне университетиниң Чөөн чүк факультетинге өөренип тургаш, шүлүк бижиирин соксатпаан. Студент чылдарында «Улуг орук», «Шылгалдаже», «Комсомолчунуң сөзү», «Чалыының вальзы» деп шүлүктөрни бижээн. Университетти доозупкаш, төрөөн Ты-

вазынга келгеш, шүлүктөрүн ынчангы солуннарга, «Улуг-Хем» сеткүүлүнгө парладып турган.

А баштайгы «Улуг орук» деп шүлүктөр чыындызы 1956 чылда чырыкче үнгөн. Оон бээр шүлүкчү, прозачы бооп бараалгап, чонунга хөй санныг чогаалдарны сөңнээн.

М. Кенин-Лопсанның шүлүктери шынар талазы-биле тускай үннүг. Ол үлегер-хевирлерни дамчыштыр ханы бодалды илередир талазы-биле дыка мергежээн. Шүлүкчү Ленинградка чогаал теориязын өөренип, орус классиктерниң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазындан дыка хөйнү билип алган. Ооң «Октябрьның оглу-дур мен», «Бичии башкы», «Чалгыным» деп шүлүктөриниң чыындызында найырал, ынакшыл темалары, бойдус лириказы, көдээ ишчилерниң чымыжы кол черни ээлеп, номчукчуларның кичээнгейин хаара туда берген.

1965 чылдан бээр М. Кенин-Лопсанның талантызы проза жанрынга ажыттынып эгелээн. Ол тыва романистерниң аразында онзагай черни ээлеп турар. Ол төрээн чонунуң эрткен болгаш амгы үелерниң дугайында эстетиктиг ажыдыышкын эпостуң эң-не делгем, ишкир хевири романга илереткен. Романнары чоннуң амыдыралында бир мөзүлөш чүвөлөрниң чурумалдары-биле байлак. Чижээлээрге, «Херээженниң чоргааралы» феодализм үезинде бактың багын көрүп чораан тыва херээженниң хувискаалдың ачызында аас-кежиктиг чуртталганы тыпканын төөгээн. «Тениң самында» Тываның сураглыг кижилерниң бирээзи, уран даш чонукчузу М.Черзиниң омур-хевири чураан дээш оон-даа өске.

Ооң-биле чергелештир чогаалчының романнарын бириктирип турар чүүл: өзүп орар салгалды ажыл-ишке, амыдыралынга шын орукту шилип чаагай мөзү-бүдүшке кижизидериниң темазын чидии-биле көдүрүп турары. Салгалдар аразында харылзааны «Чүгүрүк Сарала», «Чылгычының өө» деп чогаалдарында илереткен. Ол чогаалдарда улуг кижилер келир салгалга сагыш човап, амыдыралынга шын орукту айтып берип турар. 1975 чылда ийи томнуг «Чогаалдар чыындызы» үнгөн.

Уругларга бижээни «Калдарак», «Хайыралыг Калчан-Шилги» тоожуларындан болгаш «Дээрниң көрүнчүү» деп чыындызында кирген чечен чугааларындан бичиилер улугларны хүндүлөп, оларның амыдыралчы дуржулгазындан хөй ажыктыг чүүлдерни билип ап турар.

Дараазында чылдарда «Читкен уруг», «Буян-Бадырғы» деп улуг хемчээлдиг чогаалдары-биле номчукчуларны өөрткен.

Ооң чогаалдары орус, украин, латыш, болгар, итальян, моол, немец, англи дылдарда очулдуртунган.

М. Кенин-Лопсанның чогаалчы мергежилиниң өзүлдезинге окулга ажылы улуг салдарны чедирген. Ол Д. Байрон, Г. Гейне, А. Пушкин, М. Лермонтов, Н. Некрасов, Т. Шевченко, Н. Хикмет, В. Маяковский, А. Твардовский, С. Щипачев, А. Прокопьев, Н. Тихонов, Д. Фурманов дээш оон-даа ескелерниң чогаалдарын тыва дылче окулдурган.

Монгуш Борахович Кенин-Лопсан – ССРЭ-ниң чогаалчылар Эвилелиниң кежигүну. «Улустарның найыралы», Тываның «Республика ордени» деп орденнер-биле, ССРЭ-ниң «Шылгараңгай күш-ажылы дээш», «В.И. Ленинниң төрүттүнгенинден бээр 100 чыл оюн таварыштыр» база «1941–1945 чылдарда Ада-Чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 50 чылы» медальдар-биле шаңнаткан.

РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, Нью-Йорктуң Эртем Академиязының чиңгине кежигүну.

М. Б. Кенин-Лопсан – тыва литератураның төөгүзүндө бир дугаар тыва роман болгаш роман-эссениң автору.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. М. Кенин-Лопсанның чогаалчы болурунга чүү улуг салдарны чедирген деп бодаар силер?
2. Чогаалчының кайы чогаалын эң-не сонуургаар силер? Чүгө?

Чогаадыкчы ажыл. Презентация:

1. М. Кенин-Лопсанның уругларга чечен чугааларының тематиказы.
2. Чогаалчының чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

Литература-сайгарылгалыг ажылдарны номчурун сүмеледивис:

1. Кенин-Лопсан М. Инек чылдыг мен // Чогаалдар чыындызы. – Кызыл: Тувинское книжное издательство, 1975. – С. 5-21.
2. Сат Ш.Ч. Писатель с берегов поющей реки // М.Б. Кенин-Лопсан Настигающий птицу. – Москва: Сов.Россия. – 1987. – С. 3-4.
3. Кенин-Лопсан Л.П. Книга жизни. – Кызыл, 2009. – 192 с.

СОНЕТТЕР

Чогаалчы «Төлге» деп сонеттер судуру «Эртенгиниң сонеттери», «Сагыштың сонеттери», «Аялганың сонеттери», «Алгалдың сонеттери», «Килеңниң сонеттери», «Кударалдың сонеттери», «Човулаңның сонеттери», «Хомудалдың сонеттери», «Кежээкиниң сонеттери» деп 9 кезек болгаш 162 сонеттен тургустунган. Ол аттарда ханы утка сиңген. Сонет бүрүзү-ле туугай сагыш, бүлүргей күзел оюну эвес, а шүлүкчүнүң чурттап эрткен амыдыралындан,

ханы боданышкын биле сеткиишкинден, херек кырында болган чүүлдер болгаш болуушкуннардан укталып үнгөн.

М.Кенин-Лопсан сонеттеринде янзы-бүрү темаларны чырыткан: төрөөн черге мөгейиг, ынакшыл, арын-нүүр, чуртталга дээш оон-даа өске. Ынчангаш М.Кенин-Лопсанның «Төлге» деп ному амгы тыва шүлүк чогаалында онзагай черни ээлеп турар.

* * *

Деңгер тыптып келбээн болза,
Делгем черниң кырындыва
Харлар, чаъстар, чаңнык, челээш
Кайыын дүжүп келирлерил.

Деңгер буян кылбаан болза,
Тергийн чараш чурумалдар,
Орай кежээ, даңгаар эртен
Оттуг хаяа кайыын кээрил.

Деңгер хүнү өже берзе,
Делгем черниң хамык чечээ
Сооктан доңуп өлген тургай,
Човулаңны кижиг көргей.

Улуг деңгер, ынакшылым
Уян ырын хайырлаан сен.

* * *

Часкы шагның элдеп үнү –
Чайындылар шуугай берди.
Ижээп кыштаан тарбаганнар
Ийлердиве оъттап үндү.

Кыштың соогу намдап турда,
Кыштаг чуртка анай самнаар.
Дүне када койгунактар
Дүлгээзинниг хамнай бээрлээр.

Кызыл херел даңгаар эртен
Харлыг сыннар бажын шонаар,
Караңгы дээр бүдүү чырыыр,
Кыраан назын оожум апаар.

Элдептиг час дүжүп кээрге,
Эрткен үем сакты бээр мен.

* * *

Бедик даглар, чавыс даглар,
Мени дыңнап көрүңерем.
Чараш уруг менден ойлаар,
Сайыт мени эге тогбас.

Кудумчуга шала кежээ
Кудараксап чоргулаар мен.
Хайым улус чаным-биле
Каржып-солчуп шуужуп турар.

Чамдык кижиге садыгже баар,
Чамдык кижиге театрже баар,
Чамдык кижиге киноже баар,
Чаңгыс-ла мен чааскаан чоруур.

Бедик даглап, чавыс даглар,
Мени кээргеп чоруур силер.

* * *

Иви караан көрө каапкаш,
Ием караан сактып келдим.
Кажыдалдың, уяралдың
Карак чажы бүлдеңнеди.

Анайларын мынды кээргеп,
Арай дүүрөп сестип турда,
Авам күжүр бажым чыгтааш,
Аргалаанын сактып келдим.

Өдүгөнниң ивилери
Өскерликчи чорук кылбас,
Өске чурттар барыксапас,
Өскөн чуртун черле кагбас!

Изиг боорун, харлар чаарын
Иви мурнай билип кааптар.

Бодап чораан бодалдарым
Боттанган-даа, боттанмаан-даа.
Амазонка чедиксэним
Артар ашпаан, далай кешпээн.

Ыраажылар аккыр өөндө
Ырым арткан – аялгам ол.
Тоолчуларның кыштаа чуртта
Тоолум арткан – эртинем ол.

Улуг-Хемниң чалгыгларын
Дозар моондак турбас болзун.
Ужар куштуң чалгыннарын
Доораар хылыш турбас болзун.

Эрте-бурун тыва дылым
Эмзиг оът бооп артар болзун.

Бодан, харыыла, кыцсет...

1. Сонет бүрүзүндө авторнуң бодалын тодарадыңар.
2. Кайы сонет силерге таарышты, чүгө? Ол бодалыңарны сөзүглелдер-биле бадыткаңар.
3. Авторнуң «Эрте-бурун тыва дылым, Эмзиг оът бооп артар болзун» дээн бодалын тайылбырлаңар.

Бот-тускайлаң ажыл. Реферат темалары:

1. «Төлге» деп тыва сонеттер номунуң бижиттинген төөгүзү.
2. Сонеттерниң тематиказы.
3. Ынакшыл темазынга бижиттинген сонеттерниң сайгарылгазы.

Бот-тускайлаң ажылдарны бижиирде, дараазында ажылды номчуурун сүмеледивис:

Н.Ш. Куулар, М.А. Күжүгет «Төлге» – баштайгы тыва сонеттер судуру // Амгы шүлүк чогаалынын сайзыралы. – Кызыл, 2011. – А. 13-18.

ЧҮГҮРҮК САРАЛА

Үш номнуг роман

М. Б. Кенин-Лопсанның «Чүгүрүк Сарала» деп баштайгы тыва романы баштай «Улуг-Хемниң шапкыны» деп ат-биле 1965 чылда чырыкче үнген. Роман «Частың ному», «Ынакшылдың ному», «Салымның ному» деп үш номдан тургустунган. 1975 чылда романны «Чүгүрүк Сарала» деп эде адаан.

ЧАСТЫҢ НОМУ

Бирги эге

Аъттыг арат шыргай арыг иштинден уштунуп үнген. Оон Хөндергейниң улуг оруунуң кыдыынга сыыладыр чортуп келген. Канчангаш-ла Шивилиг ховузунче көре кааптарга, ак-көк дөтпелер дег тогдуктар чындыңадыр чылбыртып чоргулаан.

«Ах! Кончуг семис эътти аа! Дүүргем чүктеп аарым кай!» деп аксын туттунган. Канчап билир, боолуг кижичи көстүп келир чадавас дээш, бичии када манагзынган – ыржым болгаш шөлээн болган.

«Кадыр каскакка безин дырбактыг ойладыр аъдым дазыр шөлге кайын бүдүрүүр деп. Дүннээн тогдуктар көжээн боор, оода бирээзин бастырып алыын адырам» деп сагыш алынгаш, үзөш дээрге, Саралазы сыг диген. Муң базым чер чүс базым хире апарган. Тогдуктар хөмө шапкан кижини көрүп кааш, баштарын кедейтипкен.

Озалааш тогдук та эжин өлүртүп каан төрөөн черинден чарлыр хөөнү чок болганы ол, та менээргенгени ол, кара туразында олулар болган. «Хол-даяңым билип кааш, мени кочулап олар кулугур-дур эвеспе бо» деп хамиренгеш, шапкан кижичи он базым хире чоокшулап кээрге, тогдук чалгыннарын далбайтыпкан – окталган аът бажынче соктурупкан дег былдай дүшкен.

«Бөрүден кортпайн чораан аъдым тогдуктан чүге хойдун» деп чиктигзинген олчаан муңгаш-дынын шеле соккаш, чавызадыр ужул бар чыткан тогдуктуң сыр соондан сыындырып келирге, улам бедип эгелээн. Аң сывыртап өөрөнгөн аът ээзиниң аайындан эртпейн, дескен тогдуктуң чип-чиге кыйыынга кожаланчып келген. Шапкан арат кызыл сөөскен кымчызы-биле алдыртпазынга кирип бар чыткан тогдуктуң солагай талакы чалгынын сый шаапкан. Турулган дүктер агаарда аласталы бергилээн. Тогдук кезек маңнап чорда, база бир тутсурга, калбарып чыдыпкан.

Дүже халааш, орук олчазын аъттаныр чарынга хыл мойнундан дергилеп алгаш, аъттаныпкан.

Аъттыг кижии каалама орукту куду алзы бадып орда, Үш-Тейден бир кижии ызыртыр сүрүп келген. Ол эр ак дөөнейлиг, дас кара аъттыг, каътташтыр суккан чүген, чуларның белдириинде мөңгүн сылдыстарлыг, кара былгаар төрөпчилиг, мөнделе кежи бөрттүг, кызыл торгу додарлыг хураган кежи тоннуг, көк чычыы курлуг, хром сапыктарлыг, доң инек-караа дег шаңгыр карактыг, сегелинде тевек ышкаш содугур сарыг салдыг, шагшаанда кулактарын сыргалап чораанын херечилеп чоруур бүде берген үттерлиг, мадагар думчуктуг чорумал болган.

Чырыындан ак көвүк сыстып келген аъдын тырта кааптарга, оозу ийи буттап шурай каапкаш, оожургай бээр аразында:

– Ужа! Ужа-а! Ужа-а-а!!! Куш ышкаш оран кезиир, аът садар Кушкаш-оол дунмаң-дыр мен. Уваа, адын сыкпаан тараачынны аар, аңчы Саадак акымны аар! – деп овуузуннуу кончуг сөглегилээш, чедип чораан шилги аъдының узун-дынын курунга кызыда каапкан. Саадак ашак тогдук чалгынын хере тудуптарга, Карадай хаайын каргырт кылгаш, ээзин октап кааптар часкан.

Аныяк кижии бодундан улуг кижини мурнай мендилээр адагбениң чаңчылын сагып:

– Эки бе! Думаа-ханаадан сол-ла-дыр бе? – деп сөгүре каапкан.

– Сол-ла-дыр! Силерниинде ыт-куштан өршээлдиг-дир бе? Бетиңерде даңза барды! – деп, Саадак удур мендилешкен.

Ийи кижии даңза солушкаш, орукту куду чортуп бадыпкан.

– Сен бо ушкан кушту чедип турар чүгүрүк аътты кайыын тып алган кижии боор сен, акый? – деп айтыргаш, Кушкаш-оол даңзаны дедир сунган.

Саадак салдынган айтырыгны шала-була харыылаवास, ынчангаш чүгүрүк аътты кайыын тып алганын төөгүп берген.

... Сараланың төөгүзүн коптарып берейн. Арат чазаа доктаап тургустунгаш, бай феодалдарның малын хураагаш, ядыларга үлеп турда, ол бени кызыл дузаламчыга алган кижии мен. Ол чазын, чаян бооп, аңнап чорутпаан болзумза, бо аът кулун турдала, бөрү чип каар турган-дыр. Чашпаякты көөрүмге, сарыг-ала боорга, Сарала деп адаан мен. А ол кулун ушкан кушту ызырты чедер аът апарганы бо ийин.

Сараланың төөгүзүн дыңнааш, Кушкаш-оол таакпы хүлүн кымчы сывынга кактааш, даңзанын идиктепкен.

Мооң Саралазының чүгүрүүн билир-ле болгай мен. Мал сывырарга, шуут кырынга баар аът. Ачылап чадап каан мен. Оорлап чарыптайн дээримге, Саадактың чер болганда таныштары

бар – илерей бээринден корткан мен. Саадак кончуг аьдын «Чодураалыгга» салбаан деп чарны мен тараткан мен, ооң тайлымындан хөөкүйнү эвилелге кииргеш, бадылавайн барган чүве-ле болгай – деп, Кушкаш-оол миннип боданган.

– Силер ышкаш аңчы кижии тараа тарываза, кандыгыл? Кыраан назыда буга казып хилинчектенгеш чоорул – дээн.

– Тайганың аңы дээрге азырап каан мал эвес-тир. Тарааны тарааш, суундан кадырбас болза, быжырымчалыг үүже ол болгай аан, оол.

Кушкаш-оол чугааның аянын өскертипкен:

– Мен база-ла хуу чоруум кылып, бир кижиден аът өре негеп бар чор мен. Бир аътты мунгаш, бир аътты четкеш, аян кылып дуңмаң-дыр мен. Аътты саарар, садып алыр дуңмаң-дыр мен. Мунуп чораан аъттарывысты тулгаар орнажыптаалы бе?

– Мен чүү дээр мен! Сарала дээрге аъттарывыс дээрези болгай. Көжер-дүжерде, беш уруг ушкажып аар – кончуг чааш аът. Кадай-биле сүмелешкеш болгай мен аан.

– Уваа чиктиг. Аътты мунуп чоруур, ол хиреде бажын бил-бес ышкажыңар чүл. Ам канчаар, кадайыңар-биле дугуржуп алгыжеңерже, манаар бооп-тур мен ийин – дээш, Кушкаш-оол аьдының чаязынче дарс кылгаш, кудургайны куду сииледир челзипкен.

Ийиги эге

Саадак бода тарааны – арбай, сула, ак-тарааны – хар шыгы-биле тарып каапкан.

Сарыг-суг эрги буга унун куду эттеп баткаш, Саадактын чарар дээн кур чериниң чоогунда бир дөстөккө келгеш, чөрүүлээн бызаа дег, дедирленип чыдыпкаш, чымчак черден чире шапкаш, доора агып чоруй барган.

– Оолдарым! Буга суун үш черден үстүүртен чайыңар. Оон башка маңаа хооргал туруптар – дээрге, ийи оол халчып чок-тапкан.

– Ужур бар-дыр. Мыя бо дөстөктиң ийинден кертипсе, хоогайндыр бады баар суг-дур. Кызаалыңар! – дээрге, оолдар чүве ыгтаваан. Үш хондур үш кижии балды, кускун-хаай-биле даштыг дөстөктиң думчуун одура казыпкаш, даш чок черни андазын-биле чаргаш, кыдыын чалдааш, даң бажында сугну чайып бадырыпканнар.

Улустуң суг барбас дээш каапкан чериндиге – Оваалыг-Тей белиндиге чаа буганы Саадак ашак, эмдик буганы бурундуктап өөредип алыры дег, шак ынчаар үндүрген.

Саадак хап олурган: «Тараа тарыырда, сиген кагарда, улусту эвилелдеп чораан бодум чааскаанзырай бергеним ол чоор бе? Чап-чаа тургустунган «Чодураалыг» МЧАЭ-зинге кирерин киргеш, үндүртүпкен кижиле болгай мен. Ийи саар инек, бир аът, бир бе, беш хой, беш анайлыг өшкү, демир андазын, чүм дериглиг тергемни хөйнүң хөрөңгизинге салгаш, үнеримде бежен хуузун дедир алыр ужурлуг тургаш безин, ол хевээрзин каапкан мен.. Эх, Кушкаш-оол! Бир хүн мени акымайлап чоруур, бир хүн мени нүгүлдеп чоруур үрөн-дир сен. Бирээде, сен чүвениң шынын чугаалаан сен; ийиде, сен мээң сагыш-сеткилим билбээн сен. Ажы-төлүм хөй, тайга-даскыл чурттуг кижиле мен. Аарыг-аржык болурга, ырак черден эм чалап алырда, ылгын аът херек болгай дээш, арттырып алган хөлгем-не болгай. Сараланың хайындан эш-өөрнүң чылыг одаандан ырадыр октаттырыптарын баш бурунгаар кайын билер ийик мен. Чоннуң өштүг дайзыны мен бе? Ынчаарга мени сумунуң баштаар чериниң кижигүнүнден чүгө үндүрүптээнил ынчаш? Мээң казып каан бугам суу чер дилеп маңнаан араттарның суксунун хандырбас деп бе! Ал-бодум бөгүн ассымза-даа, ажы-төлүмнүң баар оруу – кадының эвилели. Чүвени канчап билер, «Чодураалыгга» катап кирип аар чадавас мен. Эр кижиле тайып ужар, даянып турар оң».

Үшкү эге

Он тос харлыг Чанчык аът бажы мунар, бежен беш харлыг Саадак андазын тудар, үрезин чажар, он ийилиг Чакпажык чааш Борадайны мунупкаш, хоюдур илииртээр, быдаа хайындырар, чай кадында өргелээр. Чылыг дүжерин манаар кижилер часкы тарылгаже кидин-түлүк кирип турда, хоочун аңчы доозарының кырында келген.

Саадак алыс ызыгууру яды кижиле болгаш, байларга чалчалап – човулаңның кара хилинчээн көрүп чораан. Аңнааш, тыпкан олчазының дең кезиин чүктээн боозунуң, мунган аъдының ээзинге барып өргүп сунар чораан. Саадак ам бодунуң ажылын кылып, чаа төрениң ёзулуг хамаатызы апарганынга чоргаарланыр. Шарыларны далдааш, аъттар-биле андазын сөөртүр – балдыры дыңзаан.

Чанчыктың хуу амыдыралының хуулгаазын чазы эгелээн.

– Че-че, ылчыңнашпаңар. Чакпажык-биле суг бажындан аъттарны суггарып эккелиңер – деп, Саадак чугаалаарга, Чанчыктың сөөгү чым-сырт дээн.

Чанчык кавайлыында өскүссүрөп калган: адазы быжар-думаадан барган, ооң адын адааш чоорул, кызыл-дустай берген кижиниң адын адавас чаңныг улус болгай бис. «Улуг акызы база адазының соондан барган» деп, кырганнар чугаалажыр. Ийи угбазы ашакка баргылаан: ажы-төлдүг, кедер хептиг, чонунга кудар суксуннуг. Иези кадай чаңгыс оглунга аарыг-аржык дегбезин дээш, «Самдарак» деп, аза-четкер кортсун дээш «Кызыл-Хараган» деп, оол уруглар сураглаар курбустуг ээзи албазын дээш «Биче-кыс» деп ойзуп чораан. Бир кыжын чизе бүрүткел келген: өгнүң эр ээзиниң адын даңзылаар апарган, авазы эрги чаңын сагып, оглунуң шын адын адаваан. Бижээчи манай берген. «Мээң аңнаарда эдертип чоруур чанчыым оол чүве» деп Саадак чугаалаарга, Чанчык деп ат тывылган. «Адаң-биле дөмей честең-дир. Саадактың аайындан эртпейн чор» деп, иези чагаан. Эр апаргаш, «Башкы» деп атка база чединген. Хөндергейге хувискаал үнмейн турда, таңгыт бижиктиг ламаны «башкы» деп хүндүткөп адаар турган. Яды кижичи өлгүже дээр «хөлечик» деп шолазы-биле чурттап чораан.

Шынында, ооң башкы эртеми чок, чүгле кызыл-булуңга өөренип турган, солунну саат чокка номчуур, чагааны карандаштап бижиптер болу берген. Чагаа болгаш өргүүдел бижидер азы номчудар дээн кижилер, эң ылаңгыя кырганнар, Чанчыкка албан чедип кээр. Ооң кадында аалдың иштинде бижик билбес чорукту узуткаар бөлгүмнүң башкызы. Чанчык сес харлап турда, тыва кижилерниң амыдыралыңа эң-не аас-кежиктиг болуушкун болган: Москвадан бөлүк эртемденнер келгеш, Тываның «шокар жүжүн» чогааткан. Мурнай бижикке өөренипкен кижичи-ле беш бижик билбес кижини өөредир сорулга турган. Өөредилге болур дээрге-ле, аалдарның улуг-биче улустары ынаар сөктүп каар, ону ана бир улуг байырлал кылдыр көөр турган. Арт-сын ажыр сөс сөглөдир дээнде, ыяавыла боду аъттыг, чадаг баар чорук чаа бижиктиң херелинге ала-чайгаар эсти берген – арат кижичи чагааны бижээш, чорумалдан чорудар апарган. Моол бижикке байларның ажы-төлү өөренир, ядыларны кызагдап турган феодалдыг үе күчүлүг хувискаалдың шуурганыңа ширбидип каапкан.

Тыва бижиктиң он чыл оюн таварыштыр Чанчык он беш кижини бижикке өөреткен, башкы деп аттың хоор чонга тараан угу ол-ла болгай.

Сараланың нарыны кончуг – бичии токкуладыр пактааш, дүдүскектиг бүүрелчинче көре каапкан. Чанчык чавыдактаар кайызы чорда, Сарала кулаан сүүрөш кылгаш, кызыл-хараган аразынче оглааргап көре берген. Чанчык кылчаш кыннырга, көк

юбкалыг, шокар хөйлеңниг, чоон кара чаштыг, солагай холунда демир-хууң, оң холунда ыяш-хууң тудуп алган чиңгежек уруг тар оруктап кызыл-даван кел чыткан. Үе-чергези уругну көрүп кааш, Чанчыктың чүрээ шимирт диген. Ол уруг кып-кызыл инек-даш чанынга келгеш, черни оргулааш, демир-хууңун ынаар камны кончуг тургускаш, хола хымыш-биле сугну узуп, сыыладыр кудуп каап, иштинде сырынналдыр ырлап каап орган. Кажан-даа көрүшпээн ийи чалыы чүрек, чалбыышка өрттени бээринден корткан чүве дег, чоокшулажып чадап турда, ийи көк сайлык оларның аразынга хииледир ужуп ойнап, частың чылыг өй келгенин медээлей каапкан.

Чанчык эрзиин көргүзөр бодааш, сыгырыштар дээрге, хуулаазын хей ооң боостаазын дуй боопкан, аңгадай бергеш, хымыш туткан уругже кайгааш турупкан. Ол уругнуң карааның кирбиктери узун, хавак кирбии сырбык сыргазы дег, эриннери кылынзымаар, бопугур чаактарлыг, химиренип ырлаарга, кедергей хоюг үннүг болган.

Чанчык борбак дашты котпактап октай кааптарга, уругнуң чанынга мойт диген.

– Частың кушкаштарын хоюспаңар. Оларның кижиге хоразы чок. Аъттарын суггарып алган кижини маңаа чүге турарыл, дүрген аъттаныштыңар – дээш, база бир хууңунче сугну хымыштап уза берген.

– Үргүлчү моон суглаар силер бе?

– Моон болбайн. Даг бажындан кудук каспаан-на болгай.

– Адың кымыл, сарыым?

– Кымзыыдай-ла.

– Аът киштежиң, кижини чугаалажып таныжар чоор – дээш, Чанчык чоокшулаар дей берген.

«Хайыраан сайлыымны! Хойзуптум! Ужа берди. Кончуг-ла доңгун уруг барды!» деп, Чанчык аңгадап турган, ооң девиржээн аъдын чавыдактай каапкаш, бедиктенип көөрге, сыр соондан чедер бодаан уруу өөнүң чанында чоргаар көстүп турар болган.

«Уруглар-биле чугаалажып, арным чазып чорбааным кончуг-ла мүгулай бооп-тур. Мээң пөрүк чоруум авамның хайы-дыр. Кожо аалга хонар дээрге безин, ынадыр эвес. Чүү-даа болза, Саадак честей мени бир сайлыкка душтурган эвеспе оң – деп, Чанчыктың хамык эъди хайнып келгеш, одаанче сыыладыр челзипкен.

Дөрткү эгениң кол утказы. ...Олар Инек-даш кырынга кожалаштыр олуруп алганнар. Кежээ дүжерже-ле, Чанчык чиде бээр. Бир катап Чанчык орайтадыр чоруп каар апарган.

Бир катап дүннүң караңгызын ажыглап алгаш, ийи чалыы чаңгыс өгнүн чанынга кулбуртуп келгеннер. Хартыга чыдыргап маңнап келгеш, чаян бооп, ээрбейн, долгандыр чылбыңнадыр маңнагылап, бирде чыда дүжүп, бирде өрү шурагылааш, оюн эрей берген. Хартыга ам мени таныыр апарган деп, Чанчык бүдүү иштинде амырап олурган.

– Эртен чугаалашкай бис аан! – дээш, душтуу кыс өгже кире бээрге, Чанчык чырык чер кырында дың чааскаан артып калган ышкаш болган.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Кушкаш-оол биле Саадактың ужуражылгазын допчулай чугаалаңар.
2. Сараланың төөгүзүндөн чүнү билип алдыңар?
3. Саадактың амыдыралга кызымаан кайы одуруглардан билип ап болурул?
4. Чанчыктың салым-чолунга кым улуг салдарны чедирген деп бодаар силер.
5. Чогаалчы аныяктарның баштайгы ужуражышкыннарын дамчыштыр кандыг идеяны көргүзөр бодааныл?

Бешки эге

Саадактың одаанга кымны келбес дээрил аан! Бир хүн дүштөп олурда, Узун-Кулак кылаштап келгеш, шагзыргайы кончуг амыр-менди солушкаш, даңказынга таакпы тиге берген. Кеткен хеви – карак шокараңнаар: койгун кежи хөрөктээштиг, хүлбүс холаа курлуг, сыын бышкаан дүгүн дашкаар кожуп туруп даараан, кызыл былгаар хаажылыг хап идиктерлиг, хөвөңниг чүвүрлүг, дилги кежи бөрттүг.

– Аалчы келди, чөмгериңер, оолдар! – деп, Саадак мынчанган.

– Аьдың семис-тир! – дээш, Чакпажык бир тавак дүлгөн эьтти ооң мурнунга хүндүткелдии кончуг эккеп салып берген.

Саадак биле Узун-Кулак ужуражы бергенде, эзирик, элээри билдинмес хөөрежир улус, ынчангаш дүштеки чөм соонда, дыштанып оорар аразында, оларның чүнү чугаалажырын оолдар бүдүү кордап, ылым-чылым олурганнар. «Илэней башкы», «Октаавыр», «шанак», «терчи», «херээжен», «чычаан», «үжүглел» деп чаа сөстөрни ооругнуң аалдарынга, та кайын дыңнап ап турган чүве, Хөмчикке бакка-сокка чугаалап тарадыр, кайда кандыг чүве болганын хамыкты мурнай дыңнаар боорга, кадайлар ону Узун-Кулак дижи берген.

– Чаа, кулааң узун, карааң көскү кижиге болгай сен, чүнү дыңнадың? – деп, Саадак сөс эрей берген.

Узун-Кулак чүве чугаалаарда эпти-ле адай кааптары «тос» деп сөзүн сымыраны каапкаш, тө каай берген:

– Сен дээрге меңээ сургадыр хире эвес кижиге болгай сен. Хөндөргөйлөргө ажал, амыдыралыңга тос улуг өскөргө болган, оларны арай уттупкан ышкыш сен. Эң онзагай чүүл болза арат казаа доктаагаш, шаг-төрөңнүн узун-дынын яды аңгының кижилери кызыл холунда тудуп турар апарган, оң тодаргай барымдаазы – сээң арбан даргазында соңгуттуруп алганың ол-дур. Бижик билбес кижини арбан даргазыңга хей-ле соңгаан деп бодап ор боор сен, ол чазыг-дыр, амгы үеде хамык ужур саазыңга ат салып билиринде эвес, улус төрөңнүн уг-шин шын угаап билиринде болгай...

– Бир пуд хире үрезин арткан, ону чажып каар дээш, инек-хараган сөп тур бис. Бичиилеп аштааш, удур тарып тур бис – дээш, Саадак хойнун үжөнгөн.

– Суг баргы дег кур черлер төнөр деп барды. Чиңге тарыыр чер чок болганы ол-ла-дыр. Келир чылдан эгелеп арбай далганы чиир апаар боор сен аа? – деп, Узун-Кулак бодамчалыг айтырган.

– Чүвөңнүн аянын көөр апаар. Ыяш андазын орнунга демир андазын келген болгай, ынчаарга демир андазын орнунга орус акый тыраактор база чорудуп бээр оң. Совет чон бистиң ажал-иживиске, эртем-сургуулуруска дузалаар апаар – дээш, Саадак даңазын соруп орган.

– Кажан-даа суг ижип көрбөөн кур черже буга суу бадырыпкыш, чээрби шаа быдыргай кижилерни амырадып-ла кагдың. Мен чоп чиңге тарыыр чер тыппас кижиге мен – деп, Узун-Кулак элдээртип чугаалаан.

– Хараган сөгөргөндөн чалгааравас болзуңза, чеже-даа чиңгени тары. Хараган сөккөн черден тараа кончуг чаагай үнөр.

– Ачылыг-буянын Саадак аңчымны аар. Алыр мен. Сөгөр мен. Тарыыр мен. Өрөмө холаан чиңгени дайнап орда, аайлыг ийик бе. Мээң база бир чиктиг бодалым бар ийин. Дыка-ла кайгамчык час-тыр бо.

– Чүл ол ынчаш, чугаалап көр даан.

– «Чодураалыгның» улузу ырлажып тургаш, тараа тарыыр, кандыг кончуг хөглүг чоор. Черниң экизин шилип алыр эргелиг болгаш, ындыглар бе? Менде чүү боор, аңнаарда, ажалдаарда сенден үлегер ап чораан кижиге-ле болгай мен. Сээң экер-эрезиңни өттүнүп аан. Сен-даа чааскаанзыргай, мен-даа чааскаанзыргай апарган. Чуртта калган баглааш дег болдурус. Оон соңгаар канчап чурттаарыл, кедилиг орук кайдал? Сүмележир бодаан айтырыым ол-ла-дыр – дээш, Узун-Кулак ашакче шириин шинчилиг кезе көргөн.

Саадак кезек када ылым-чылым олургаш, ала-була дүктерлиг дөңгүр бажын суйбангылааш, чугаалап үнген:

– Бир удаа чүткүттүм. Сес кижини хурал кылгаш, «Чодураалыг» колхозун тургустувус. Суму төвүндөн бадылавады. Дөгереңер төрөл улус-тур силер диген. Ам канчаар, хары кижилер чыгаш, эвилелге кирдим. Кончуг аъдым чүгө салбаан сен деп чемелеп туруп берген. Сараланы мунуп алгаш, алаңзып чортуп турумда, мээң адым-сывымны кежигүннер даңзызындан казып каапканнар чораан, ол хиреде дунмам оолду арттырып алганнар де. Чаңгыс бора аъттыг чүве, оозун хөйүнүң хөрөңгизинге салган дээш, ээ көргөннери ол боор ийин оң. Ол «Чодураалыг» дээрге кара элдеп эвилел: кижиниң хан төрелин барымдаалавас, кижиниң үзел-бодалын чугулага көөр деден. Алыс шынын алыр болза, каттышкан ажил-агыйның одаан мен салып үндүргөн кижини мен, ону хоор чон билер, мен чок болза, «Чодураалыг»-даа тургустунмас турган чүве ийин оң.

– Улустуң тышпас-ла чүвези чок. Аъдың харамнангаш, ажыктыг эвилелден үндүр хөөгледипкен кижини дижир боор-дур.

Саадак шыжыга берген:

– Кижини-ле болган кижини кочулаваңар. Кемниг херек үүлгедип кагабаан мен. Харын, мен-не хамыкты мурнай малымның экизин, эдимниң чаазын шилип тургаш кириген ийик мен. Ынча хөйүнү берген кижини ынчан турбаан-даа ынчаш! Ам мени алаалаарга, кайгаар кижини-дир мен. Чоржаң аът мунар дириг кара хөңнүм чок.

– Ынчаарга ол эдиң, малың база ап алган ийик сен бе моң? Албажык сен бе моң.

– Ооң дугайын дыңнаан боор сен. Бежен хуузун безин дедир ап ал дээрге, албаан мен. Тайып ужар, даянып турар чүве оң. Бо чазын быдаргайлап тарааш, күскээр кыжын «Чодураалыгга» кирип аар мен. Ажы-төлүм көвей кижини мен, чоннуң чоон оруундан ойлап шыдавас мен. Алыс угум аңчы, тараачын кижини мен. Ам сумунуң ийи дугаар байы мен. Аксым-биле аал көжүр-бес, дылым-биле дыт ужурбас кижини боор мен. Чиңге-тарааның, дош дег арыг үрезини меңээ турар, оомну баштадыр хөйүнүң хөрөңгизинге салыр мен – дээш, Саадак оожургап келген.

– «Чодураалыг» сени хүлээп албаза, канчаар сен. Хөндөргөйдөн дезип чоруй баар боор сен аа?

– Агар-политикке кончуг кижини дээр, арай хирелиг кижини эвес сен бе аан, Узун-Кулак. «Чодураалыг» хоржок болза, өске эвилелден тургускай мен, шыдаар мен.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Узун-Кулакка характеристикадан бериңер.
2. Саадактың удуртулгазы-биле кур черже сугну бадырганын тайылбыр-лаңар.
3. «Чодураалыг» эвилелинден Саадакты чүге үндүргенил?

Алдыгы эге

Ак аадаңын ооргазынга көзүлдүр куржанышкан чоруур Чортарак халдып келген. Даргалаксаар, билиин көөргедир сагыштыг кижиги. Мынча улгаткыже өгленип-даа көрбээн. «Дарга кижиги кадай ап алгаш, уруг-дарыглыг апарза, албан ажылы кылырга сааттыг» деп ойнай-сылдай чулчуруп каар. Кылган ажылы – аалдар кезип чортар. Бир кижиги-биле сөс кагжып маргышкаш, аштырар дей бергенде, карак ажыт дезип чоруптар. Алыс ызыгууру – адазы кара бай чораан. Ол ашак азырандаа барган улуг оглу чолаачылай бээрге, оозундан шуут чарылгаш, биче оглун хеймерин чаг иштинде бүүрек дег чассыдып өстүргөн.

Саадак инек-хараган сөп турда, үш долгандыр каккаш, хеле-меде чокка чулчуруй берген:

– Үлешке алган чериң тарып кааптың. Хырның тотса-даа, караң тотпас кижиги сен бе? Ук шаан алыр болза, ачамның хою оъттап чораан тей чүве эңер. Ачам хоозураан-даа болза, өске аалдың хойлары оъттаар кадар оъттуг чер, оларның аразында мээң каш борбак өшкү, хоюм база бар эңер. Маңаа тараа тарываңар!

– Чер чоннуу. Эрге чоннуу деп чүү ийик. Үлешке алган черим тарып-ла алдым, канчаайн деп? Суг барбас, хараганныг дээш каапкан черин тарыйын деп. Тараа турарга, кымга-даа ажыктыгла болгай! – деп, Саадак бодамчалы кончуг мынчалган.

Чортарактың эриннери эмчиңейни берген. Караа үзөр буга караа дег, турлур чыгаан...

Чигзинчиг чүве – Саадактың казып алган суунуң келир-келбези. Келбейн барза, кара халап! Хамык күш үндүрүп, хараган сөккөн ажыл халас баар. Чортарактың хыы ханар.

Саадактың суг манаан ээлчээ чедип келген. Хүн дү'ш эртип чорда, чаа сумунче сугну кулактап бадырышкан. Кызыл божа суг мөөрей берген. Ийи оол суг-биле кады сергээ кончуг чарыштыр базышкан. Саадак соондан чолдак даңзазын соруп, бир-ле чүве боданып чораан. Оолдар көзүлбейн барган. Сезимзиреп турган: суг кээрин келгеш, дөшке тепкеш, турупканы ол боор оң, оожургай берген, курлак чедир шириктеп каан оңгарны долгаш, сумунну куду чаларапкан.

Кара кайгамчык! Хемниң суу даг белинче канчап үнүп келген. Дөш, дөвүнчүктү шыйлаңнадыр союп эрткеш, кижиге бараан болур кылдыр ону кым албадапканыл! Хөндергейниң эрги бугазы Саадактың айыткан оруун чандыр баспайн чорааш, чаа тараа шөлүнгө чедип келгени ол-дур. Кажан, кезээде оңгап чыткан черни суг соолаңнадыр суйбап келгеш, кагыыр четкен боор сен, хыың хандыр пактап ал дээнзиг, хөме ала берген.

– Кур черни каксы суггарар. Тараа курлак тыртып турда, таптыг суксунун хандыр суггарар чүве. Кол-ла чүве сугнуң бээр келгени ол-ла болгай. Аваангыр суггарар, оолдарым! – дээш, Саадактың сагыжы ажый берген.

Чедиги эге

Саадак эдектөп алган үрезинин чажып турда, сайлыктар ооң соондан сүрүштүр маңнажып, ээргиштелдир ужуп тургулаан. Кур черни дадаазыннай чарып каанын көөрге, каытташкак кара ооргалар сагышка кирер. Эки дүжүт болур болза, күзүн моортан он барба чиңгени барбалаар боор мен. Ары, өвүрдө таныштарым бар, тараалап кээрге, савазын долдур ургулап бергей мен аан. Сөөлгү шаң тараа дээрге ижер-чииримден арттыр тараан черим-не болгай. Кол-ла чүве тарааны суундан кадырбазы».

Доруг аът, бөрүгө коштуруп каанзыг, шарыдан азааргап, хөме халаан олчаан оруунга таварышкан – Саадактың сөгөр деп турганы инек-хараганын ажа халыгырда, шары барып ушкан, аът, изиг хүлге холун-будун суга каапкан дег, далбаңнадыр шурап-ла турган. Доруг аът бир дап бергеш, күстүгө дүшкеш, тура халаан. Ону Саадак болгаандырып тургаш, Доруг-Дайның сула чиртип өөредип каан чаңын билгеш, чаяан бооп, тараа чажарда кедип алган ногаан куу шыва тонунуң эдээн амданныг чөм эдектээнзиг, аяар чоокшулап бар чыткан.

– Аай! Аай! Ол канчаары ол ой! Оожурга! Агы чиир сен! Сула чиир сен! – деп чоруй, Доругдайның узун-дынындан Саадак сегирип алган.

Дүлгээзинниг дүүрээшкин доосту бергенде, Узун-Кулак бо-ла эгишштеп маңнап келген.

Саадак Узун-Кулактың аът ачылавазын билип кааш:

– Бистен чүгө аът ачылавааның билип кагдым. Инек-хараган сөгөринден ойталаан аргаң-дыр. Сеңээ дуза кадып чораан боордан башка, дужамык халдадып чорбаан мен. Аът, шары канчаарыл, өлү-даа берген болза, садып алгай, өстүрүп алгай, ында кижини муңчулар чүү боор. Оглунну ат кылып ал часкан-дыр сен! Чаяан

бооп, аңдарлы берген-дир, даван-даяа эзеңгиге ызыртыңган болза, чүү болбаажал чээ! – дээш, шириин көөрге, Саадактың куйгазы көже бергени ол ыйнаан, кара хураган кежи бергү өгдеш дээн.

– Ындыг кончуг дузааргак кижиге болзуңза, бо дораан бир аъттан ачыжаа беривит! – дээш, Узун-Кулак кежээрге берген.

– Туралааның ап ал – дээш, Саадак ак аас эткен.

– Сараланы беринер чээ!

– Амырын мооң! Дарган аът! Кайы хамаанчок ооң ооргазынга эзер салбас аът! Бодувус безин андазынга сукпайн тур бис! Сараланы ачыжаа черле бербес адым.

– Хей чүве чулчурба! Дөө турган Борадайны ап ал! – деп, Саадак дыка шириин чугаалаан.

– Ол болбазыкпе. Аажы-чаңы шириин-даа бол, алыс хөңгү чымчак кижиге. Ынчаайн харын! Хараалдай! Дүрген кылашта. Ыглаңнава, ядараан кулугур! – деп, Узун-Кулак оглун хөректөй берген.

– Аът чеже-даа дывылаза, андазын тудазындан салдынма – деп, Узун-Кулакты Саадак чагып сургаан.

Ийи аът кожаштыр базапкан, чүвениң аяны эки болган. Саадак кылаштап келгеш, көстекти адырышкан. Тарып каан черлеп ийи аът дескинди кылаштапкаш, одаг чанынга чедип келген.

– Че, ам тарааң тарып ал! Аъттарның дывылаар хөлү эрте берди – деп, Саадак Узун-Кулакка чугаалаарга, Чанчык эзерден дүже халаан.

Узун-Кулак оглунга аът бажын мундургаш, андазынның тудазындан сегирип алган.

– Эр кижиге кара чажындан кадыг-бергээ чаңчыгар чоор. Бистер чүү боор, арык тыртып тураал. Чайын акың-биле бо тарааны суггаржыр сен. Бо күзүн сургуулдаар сен. Бо шагда карандаш тудуп база билер херек. Аалче хап чоктааш, сүттен эккел. Чер аразы херии. Чорук бачым. Челер-Караның чаңы багай – хоюган аът. Чааш мал Сараланы мунуп аар сен. Аъдың эзертөп бээр.

«Ачам мени ёзулуг эр кылдыр санап турар-дыр» деп, Чакпажык амырай берген.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Саадак биле Чортарактың чугаазын дамчыштыр кандыг идеяны илереткенил?
2. Сугну канчаар бадырганын чугаалаар.
3. Доруг-Дайны кым оожургатканыл?
4. 6, 7 дугаар эгелерге цитаталыг пландан тургускаш, утказын допчулай бижиңер.

Сески эге

– Тайбың тур бис. Силерни суг барбас черже суг үндүрүп, тараан чериңер көөр дээш келдим – дигеш, Сергекмаа иштиг таалыңының аксын чеже берген.

Саадак кадайынче көре кааптарга, оозу найырга келген даңгына дег болган: дыдырааш кара хураган кежи бөрттүг, көк чычыы хөвеңниг тоннуг, ногаан даалымба курун так куржаныпкан, чиге мурнунда узун даңказын шавыштыр азынган, кара былгаар кадыг идиктерлиг, чиңгежээк хөнү сынныг, сай чажында кышкы хырааны дүжүрүпкен, ынчалза-даа чажы кап-кара, аңдарып каан кур черниң дилиндек-дилиндек чалдарыла, шаңгыр карактарының шоваалаң шолары дүлгээзинниг хып тургулаар – он үш төлдү божаан кадай дээр аргажок, онза чалыы шырайлыг болган.

Сергекмаа Саадактын үжен чыл иштинде кады чурттап келген хайыралыг эжи. Чамдык кадайлар чидиг бижек тутпас боор, ол ындыг эвес, аңчы кижиниң кадайы болгаш, чер ажылын кылып өөрөнгөн: элик, хулбүстү, диин, койгунну боду-ла союп, бузуп алып. Сергекмаа бүгү назынында хүннү мурнай туруп келген. Кончуг кыжын үгер хараачадан бакылап турда, Саадак ая кезип азы аңнап чоруптар, Сергекмаа баштай ашааның өлгө-часка кедер хевин, хүнезиннедир чемин кончуг хынап кылып, оозу ырак чер чоруй барганда, кыштын узун кежээлеринде солун чугааларын, ыр, кожумаан, хөктүг тоолдарын уругларынга ыдып бээр. Уругларының идик-хевин кылып алгы-кежин ашаа эттеп бээрге, боду бышкаш, даараар. Эдинге хумагалыг, ооң сыртыының иштинде бир кыдат ине бар, ону кыдат садыгжыдан калган иези бир хунан-биле садып берген чүве-дир. Чиик өртектиг орус инелерни шыгжап чоруур – бичии уругларга тудуспас кара былгаар хавы база бар. Бөрү кежи-биле чап-чаа садып алган даараныр машиназынга хеп даараар кылдыр өгдө арткан элээди уруун база өөредип алган.

Чакпажык одагга чедип кээрге: – Хаа! Оглумнуң шымбайын аа! Ачаңның изин базар аңчы кижиге боор-дур сен! – деп, авазы амырай берген.

– Ачам мени күзүн школага аппарып каар мен дээн-не болгай!

– Ам безин солун номчуптар кижиге, ышкоолаа барзыңза, талыяр сен ыйнаан. Бурунгу чылын ачаң баштаан кезек бызаңчылар хүрең-бажың туткан, ынчан ачаң сени ол ышкоолаа аппарып каар дээрге, мен ынатпаан мен, чаш турган сен. Ам

сени чааскаандырзын ышкоолаа чедиргеш, өскээр көже берип болур бис, оглум. Коргуп чаныксай бербес ирги сен бе але?

– Ачам мени ёзулуг эр болган дээр чорду. Шынап, мен каш өрге өлүрген деп мен, авай?

– Ой та!

– Чүс дөргөнни. Ооң кежи-биле чүнү садып аар деп мен, авай? Мээң бодалым тып көрөм, авай.

– Карандаш, саазын ыйнаан.

– Школа карандаш, саазынны халас бээр дийин, авай. Сеңээ шай, таакпы саттырып бээр мен – деп, улуг кижизиг хөөрөп турган.

– Оглум, сен черле эр болган кижиле-дир сен. Өргелээриң-даа кончуг, кандыг-даа аъттан кортпас апарган кижиле-дир сен.

Саадак демир-хүүрек-биле өг-хараачаны элээн хандыр оңгаштааш, чинге дазылдарны балды-биле кыргый шапкылааш:

– Че, божаңнадыр тыртып көргөр! – диген.

«Чээ!» – дишкеш, кудургай шиглей дап бергеннер. Кургаг будуктар, күскелер дег, мыжырт дишкеш, сураг барган.

– Дазылын тура быралаар! – дээш, Саадак хөйлециниң чедин улам тырый даай берген.

Сыдым курунуң адаанче хадың быраны кагып кирипкеш, Чанчык дескиндир дап берген. Шала хоомай дазылдар тур-лугулай бергилээн.

Саадак өг-хараганны божаңнадыр тыртып, черзилеп көргөш:

– Доктаа! – дээн. Саадак кыраан. Саадак өг-хараганга күш четпес апарган.

– Өг-хараган өчүүн ышкынмады, ынчалза-даа туттунуп чыдар чажыды көстү берди – дигеш, билек дег чоон дазылче айыткан.

Саадак диштерин ызыртынгаш, чоон сышты так туткаш, чоон дазылды херлип-херлип аа бериптерге, демир-хүүректи чер иштинден көзүлбес күш үндүр октапкан ышкыш болган.

– Шай соой берди. Авам манай берди – деп, Чакпажык база катап далаштырган. Саадак чүве ыгттавайн, чоон дазылды улдап дүжүрерге, хүүрек сывы, корткан чүве дег, ушта халый бер часкан.

– Өг-хараганны балды-биле дүрген кыргыш кааптар-дыр, ачай, – дээш, Чакпажык эрзии сүргей шыжылаан.

– Поох, оглумну-даа. Хараганны кыргыш каарга, улам өже-жип үнер болгай. Дайзынның дазылындан туруп узуткаар! – дээш, Саадак бажын халаш кылырга, думчуунуң бажындан кылагар дер хоорлу берген.

– Ол боор көрөм, таптыг-дыр бе? Чоп кезээледин. Калчаараан хей боор ой. Ядараан кулугурну ырадыр сөөртүп кааптыңар!

Чакпажык баштай чааскаан тырткаш, шимчедип чадаан. Оон ийи оол ол хараганны сөөрткөш, кургай бээрге, оттулар дээн, салчып келгеннер.

– Че, чоруулуңар, оолдарым! Шайлап аалыңар! – дээш, Саадак оожуму кончуг туруп кээрге, ооң карак кызыл ажылдаарын алгаан чүве дег, хамнаарак хоюңнадыр ырлап туруп берген.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Сергекмааның омур-хевириң чураан уран-чечен аргаларны ушта би-жээш, сайгарыңар.
2. Чакпажыктың авазыңга белээн канчаар үнелээр силер?
3. Өг-хараганны турганы кайы кезээнге хамааржырын сөзүглел-биле ба-дыткаңар.

Тоску эге

...Че-че, Шыдыраа даргам арбанның улузун бөлүп ээкээр сен дээн чүве. Чугула херек чугаалажыр дээн боор. Аът үзүүргээ база болур. Сараланы база салыр. Ажыг дери үнзүн – дээш, чолдак даңказын хойлай каапкан.

Хөндөргөй бугазының кижилери аъттың чүгүрүүн көөр, мөгениң күжүн көөр үзүүргөк кылыр деп нам үүрүнүң даргазы Самнаар-оол, суму даргазы Шыдыраа суглар активчилер дамчыштыр чар тарадыпкан.

Саадак ашак Сараланы мунгаш, орук баштадыр чортуп орган.

Доруг-Дайында оглун ушкарыпкан Узун-Кулак катчып келгеш:

– Ча, сол-менди бе? Чаа кай углап бар чор силер? – деп чымчаңнадыр айтырган.

Шаанда Бурганныг-Тейге оваа дагып турган. Ол шагда суг катпазын, кааң-халыын дүшпезин, тараа-быдаа чаагай үнзүн база долу-доңат болбазын дээш улус бурганга чүдүп, бүзүрөп чалбарып чораан. Ам араттар боттары-ла чорудуп турар апарган.

– Үзүр-ге-дир аът-тар-ны салып чо-ру-да-аар – деп, нам үүрүнүң даргазы Самнаар-оол суугадыр алгырган.

Саадак ашак кызыл сөөскен кымчыны Чакпажыкка тутсуп бергеш:

– Сараланың аксы кадыг, өжөгээр чымчак чеп мунгаш-дын кылдым, оон башка баг холду хавартыр чип кааптар. Үн-ген олчаан дүре халытпа. Аксын үргүлчү тыртып чор. Эмин эрттир кымчыланма, тепсенме. Чер ортузу кирип чорда, бир суг

кымчылангаш, аъттарны чыып эртер сен. Андарылба! Эр киж и адын сыкпас чоор! – деп чагаан.

Аът бажы чазаар киж и шавыдарның саарынга хей кымчылангаш, чортуп ыңай болган, ооң соондан үзүргедир аъттар чавыдактаан оолдар шуужупканнар.

Төгериштей олурупкан чоннуң дап-дал ортузунда Самнаар-оол, Шыдыраа, Кундуспай кадай база үш киж и олургулаан.

Суму даргазы Шыдыраа туруп келгеш, допчу чүве чугаалаан:

– Ха-дуңма! Силерни маңаа чыып эккелген ужурун билип алыксап тур боор силер. Бистер маңаа оваа дагыыр дээш чыылбаан бис. Чарыш аъттары келгелекте, чайын кылыр ажыл-агый хуваажып, дугуржуп алыр сорулгалыг бис. Мал-маганны одарладып семиртирин, тараа-быдааны суундан кадырбазын тергийн эки билир силер. Ынчаарга бир чугула ажыл бар. Бо саазында дөртөн кижиниң ады бар, олар клуб тудар бызаңчылар-дыр. Оларның даргазынга Саадакты томуйлаар. Оларның аъш-чемин арбаннар дугаар аайы-биле ээлчештир хандыраар. Бир арбан үш хонуктуң чемин харыылаар. Силерни чалап эккелгеш, чугаалаар дээн чүвем ол. Бо айтырыгны нам үүрүнүң, суму чагыргазының база херээженнерниң активчилери-биле каттышкан хуралынга дугурушкан чүве, эштер. Удурланыр киж и чок ыйнаан але?

Чортарак бызаңчылар даргазынга Саадакты томуйлаанынга удурлангаш, мынча дээн:

– Адын безин салып билбес, аңчы киж и болгай. Удавас сыыннаар өй келир. Ооң кадында мооң ыяш чазап, бажың тудуп чораанын мен-не көрбээн мен – деп чугаалаан.

Шыдыраа:

– Даргалап билбес деп чүңүл? Үш чыл улай дөрт дугаар арбанны даргалааш, бо чылын база улай соңгуттурган киж и болгай.

Шыдыраа улаштыр:

– Ха-дуңма! Сыыннап турар харык кайдал. Хөйнуң херээн мурнаткаш, боттуң херээн соңгаарлатса, черле чүүлдүг турган боор. Эш Саадак хөй-ниитиниң ажылының харыысалгазын билир, чевен-даа болза, бызаңчыларны даргалап шыдаар чурумнуг. Сөглээн сөс – керткен ыяш дээр киж и болгай.

Чортарак:

– Саадактың орнунга Узун-Кулакты даргаладыр бодалдыг мен. Агар-политикти шыырак билир киж и, хоомай-ла чүвези аътка андазын, терге, шанак суп билбес киж и.

Шыдыраа база-ла сургай аарак чугаалаан:

– Суму төвүнге чаштар өөренир школаны күрүнөден чес көпеек үндүрбейн, боттарывыс туткан болгай бис. Аныяк-өскен, арат

чон хөглээр клувувус чок-тур. Боттарывыс хөделбес болзувусса, биске кым клуб тудуп бээрил? Хамык чудук ирип калза, улуг когарал болгай. Чортарак! Силерни харын бызаңчыларның аъш-чемин харыылар кижиге томуйлап тур мен.

– Клуб тудуп шыдаар дээш, шилип алган кижилеривис бо – дигеш, Шыдыраа ама саазында бижип каан кижилер аттары дыңналдыр номчааш, манагзып турган.

– Аадаңын астыпкаш, аъдын мунгаш, аалдар кезип шайлаар. Арбан, сумунуң албан-ажылын кылдым деп ат чодар чогуум ындыг кижиге та кым чүве ыйнаан? – деп, Узун-Кулак чугаалаарга, Чортарак ыт чок барган.

– Кожуун төвүндөн чаа солуннарны чеди хонгаш-ла эккээп турар сен. Ооруг арбаннарының хамык аалдарын эргий кезип, бызаңчыларга хүнезин чыып, дажыглаар сен. Бо ийи ажилды чааскаан катай кылыр сен – деп, Шыдыраа өде-чара чугаалаарга, «харын-даа өршээлдиг болду. Чудук чонмас-тыр мен» деп Узун-Кулак чүүлзүнүп олурган.

– Чаа-аа! Клубту дүрген т-тт-ударын хоор чон деткип турардыр. Ушку-тургуже ажилдап тургаш, клубту бо чылын ажыглалга кириери арткан-дыр. Өске саналдыг кижиге чок боор аа! – дээш, Самнаар-оол мөгелер салырынче кириксеп турган.

– Школа тудуп турдувус деп чүңүл! Балды сывы тудар байтык, чаңгыс чудук безин онаап каарга, ооңну безин сөөртпээн ышкажыңгай! – деп, Саадак удур көргөш, шынын сөглээн.

– Ойт, ол чүү дээриң ол! Чудук онааглыг улустуң аразынга суртаал ажилы чорудуп турган ышкажымгай. Хамык ужур холбиле эвес, баш-биле база ажилдап билиринде болдур ийин. Арат кижиниң амыдыралы арай аартап бар чыдар эвес ирги бе? Мооң мурнунда чайын улус мал-маганын семиртип чайлаар чүве болгай, ам кижилер балды туткаш, чоп чудук кертиир апарганыл? – деп, Чортарак удурланган.

– Кулууп тударыңга удур силер бе, ынчаш! – деп, Шыдыраа шыңгызы кончуг үзе кирген.

– О кайын ындыг боорлаан, эш дарга. Мээң саналым болган болза, ол дөргөн шаа араттарны оода бо чылын дыштандыргаш, келир чылын ээгилери ырзайып турар кылдыр ажилдадып-латкай – дээш, Чортарак хирт кылдыр олура дүжерже, шавыдар аъдының кулаа база чүүлзүнген дег сүвүреш дээн.

Кудуспай хойнундан ама саазын ушта соп эккелгеш, чогуум оозунче-даа көрбейн, чугаалап эгелээн:

– Эштер! Бистиң бо чыыш эр кижилерни болу берди, мен бодаарымга, ол арай чаа шагның ёзу-чурумунга окта таарышпас

чүве-дир. Херээжен кижидир мен. Эрлер-биле дең эргем ажыглап, допчу саналым берип көрейн.

– Херээженнер дугайын чугаалаар дээш, эр кижилерже халдап турарыңар ол бе? – дээш, Узун-Кулак шорлу бээрге, Кундуспай олче сагыш салбаан.

– Ажы-төлдү, ылаңгыя херээжен уругларны, аал ажылы кылдыртырын бодааш, сургуул-суюлга чорутпас чорук канчап-даа таарышпас. Арат чазак күрүнениң экономун көдүрөрдө, бижик-билиглиг, эртем-сургуулдуг кижилерге даяныр апаар болгай.

– Аъттар барааны көстүп келди! – дээн үн келген соонда, хайым чон тура халаан.

– Кымның аъды эртер ирги? – деп, кижилер бот-боттарындан айтыржы берген.

– Сарала эртип олур! – деп, бир-ле кижиде алгырган.

– Ку-уг! Ку-у-у-г! Чоогаже дорт хакпа. Оювут! Аът өзүн үзе халыптар! Оя хак – деп кадыр ий чанында өжөгээр тургузуп каан кижиде бөргүн чайып-чайып, алгырып-ла үнген.

Эртип олурган Сарала кыйгыны дыңнааш, чүрээ хөөрээш, аксымнай берген. Чоогаланы берген буганы жеже халааш, арыгже шивецнедип кирип каан.

Чыылган улус карактарын хере көргөш, аастарын ажыдышкан, быт чок турган. Өске аъттар алгырган кижиниң аайыңга кирип, чооганы шала оргулааш черлеп жеже халдып тургулаан.

– Сылдыс-Шокар эртип келди! Магадылаарның аъды аан! – деп, бир кижиде алгырып турган.

Саадак баштаан кезек кижилер арыг кыдыыңга чоокшулап чорда, Самнаар-оол дарга Сараланы хавактан үндүр чедип келген.

– Мунган кижизиде бар-дыр! – деп, хеп-хенертен Узун-Кулак алгыра берген. Мөөң кижилер өөрүнчүг чугааны шала дыңнааш, ийи кижини бүзээлеп келгеннер.

– Канчап доктаадып алдың, оглум? – деп, Саадактың чаңгыс-ла чугаалаар чүвезиде ол болган.

– Чаңгыс чарыктап ийи холдап тыртарымга-даа, күш четтир-бейн чораан де, ачай. Арыг иштинде үер чара шаап каан кооргалга келгеш, аъдым тура дүшкеш, сиригейни берген де. Кайнаар баар аайын тышпайн турумда, Самнаар-оол дарга чедип келди. Харалаан, кымчым кааптым – деп, Чакпажык чавыдактап алган аъдының кырында эрзии кончуг көрүп орган.

– Быт дыңнаарга, хоржок аът болбас ийикпе, эртип олургаш, доора аксымнай бергени ол-дур ийин – дээш, Саадак даңзанының хулүн ушта үрүпкеш, хойлап алган.

– Чүү-даа канчаар, Кундуспайның солун саналын дыңнаар чүвени, кончуг-ла ара соксап калды. Моон соңгаар хуралга асыылда, санал бээрде, херээженнерни мурнаткаш, эр улус сөөлзүредир сөс эдер болза, чүүлдүг турган боор. Хүрежип четтиге бээр сен, Узун-Кулак – деп, Саадак чугаалаарга, мөөң кижилер уурук-сууруктап тарап эгелээн.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Чарыш мурнунда Саадактың оглунга чагынының утказын тайылбыр-лаңар.
2. Суму даргазы Шыдырааның чугаазынга канчаар удурланганыл?
3. «Частың номунуң» идея-тематиказын, сюжедин тодараткаш, бижирер.

ЫНАКШЫЛДЫҢ НОМУ

Сергекмаа чап-чаа эттээн семдер ой серге кештерин чыскаай салгылааш, өөрөнгөн чаңы-биле чаш уруг өпейлеп орда, Чочагайман кирип келген.

– Экизин аа! Чаавай келген. Сени манагып олурдум. Келгениң бооп-тур. Шевер кижидузалажыр сен. Дөрт сан чүве кандыг-даа хөрөктээш чедер ыйнаан.

– Ынчанмай канчаар, уруукум. Серге кежи өлге-чаъска тоор эвес. Кадыр-кашпал тевер, арга арыг кезиир аңчы кижиге сериин, быжыг хеп херек болбайн канчаар.

– Бетирерде аяк барды, чаавай! – дээш, Сергекмаа шаажан сунган.

– Уе! – дээш, сегирип ап чорда, Чочагайманның холунуң чүзү кызырт диген.

– Холуң куяңы кирип тур бе, чаавай?

– Бо чазын үргүлчү аарыыр апарды. Кончуг куурумчу Семис-оол чагырчының кадыг идиин, деспе, төрөпчизин, торгу тонун, хураган кежи тонун даарап берип чораш, салааларым чүстери чоржайган, холум куяңнаан кижиду болгай мен. ... Чер чоруур кижиду – Саадактың хөрөктээжин бышчып-ла бергей мен – дээш, кызыл-хүрең достагар чаактарлыг, шишсимээр сегелдиг, кадырзымаар хавактыг, чолдаксымаар думчуктуг, мойнунуң кежиду хозалгылай бергилээн, эрес сорукутуң оду хып турар дозураңнааш карактарлыг Чочагайман тавакта салган чингетарааны шымчыктааш, аяанче кирип каап, кызырадыр дайнап орган.

Чочагайман сеткили хомудаанда, диштерин ызырныштар. Арага-дары, аас-сөске хөңнү чок болгаш, кады-кожа аалдарже

шоолуг ис баспас. Ажыг-шүжүггө таварышкан төрелинге азы чоок таныжыңга таакпы тип бергеш, даңзаны шала-була соргулааш, ыжын дашкаар бачыдап үрүптер. Аныяанда Кегээн-Богдага тейлеп, Улан-Кум чедир аъттыг чоруп чораан, ам эзеңги теппес болган. Аап-саап чоруун чадаг кылыр. Өг чаныңга бок-күзүрүм чыттырбас, ширбиш кааптар, мал-маганын эртен, кежээ ыяавыла ончалаар. Холу куруг чорбас – бызаа безин карактап чорааш, уруг чучаа кылыр анай кежин ууштап чоруур. Сагыл четтирген – дөңгүр баштыг, даады бөрттүг чоруур. Чанчыкты божуур чылын дулгуяктың салымын көре берген. Арага-дарылыг үш-даа кижги айтырып келген.

«Өскүс-чаңгыс бичии уругларлыг кижги мен. Оларым доруктур азырап алзымза, чолум-на ол. Демги бир кадай ышкаш, ашаа чорта бээрге, бир ай болгаш, база бир ашакка барып аар кадай эвес-тир мен» дээш, дагын ашакка барбаан. Ол кончуг ажыг-шүжүглүг чылдан эгелээш, Саадак суг-биле кады-кожа чурттап келген. Улуска чугаалавас чүвезин Сергекмаага тө каап бээр.

Чочагайман хачыны туткаш, быжып кириптерге, дагыр-дагыр салаалары көжүй бергилээн, чүгле улуг-эргээ хоюңнадыр базып турар болган. Човууртаар байтык, диштерин так ызыртынышкан, ында-хаая бажын согаңнадыр. Хөрөктээштиң ооргазы, чеңнери, улуг-хою чаа алгының дап-дал ортузундан ойлуп чаштагылап тургулаан.

– Ол болбас ийикпе. Чаавам кырыза-даа, шеверин кагбаандыр. Даараарын бодум муңганыпкай мен аан! – дээш, Сергекмаа чуруктарны хапка суккулааш, быжып каан хөрөктээшти озалааш черге салып калган.

– Шынап, биеэ бир айтырыым чүү болганыл? – деп, Сергекмаа элдээртип каан.

– Ол чүң боор, чоп дүжүмге-даа кирбейн-дир – деп, Чочагайман ылавылаан.

– Сактып көр даан, чаавай!

– О хупуразын аар! Назы улгадырга, угаан база баксыраар чүве-дир, уруукум. Кажан-чежен болган чугааны кайын сактып аар мен. Олурган черимге тудуп орган чүвемни безин адып кааптар апаардым. Ма, хачың ап ал.

– Оон бээр үш чыл бооп тур-ла! – дээш, Сергекмаа караан хоюңнадыр көргүлээн.

– Ийет-ийет аан. Ам чаа сактып ор мен. Ынчан эр улус кайнаар баржык? Дус төне берген. Дус-Даг чоруткан. Элдеп кыш ийин ол. Ооң мурнунда шарыга дус чүдүрер чүве болгай. Ынчан Саадак бир-ле дугаар шанактыг дустааны ол. Чакпажык

сыгырган, боттарывыс орук чанында доң дыттарны мерге-биле соккулап, алгыржып чоржук бис бе, моң — дээш, Чочагайман каттырарга, карааның чажы борбаңайнып бадып турган.

«Мээң айтырыымны өскээр догааштыра берди. Че харын чугаалаар чүвезин тө кагзын. Чаавам эки чөпшүл кижини, ынчал-за-даа оглун өглээринге ындыг-ла хөөн чок амытан-на болгай. Ам бир дедирленир болза, ол чугула херек бүтпейн баар. Шайлап олургаш, демги айтырыым салгай-ла мен. Мындаа-ла чугаалаар дээш, эге дидинмээн мен. Тааржыр өй манап олургаш, арай хөлүн эрттириптим бе!» деп бодаалдар Сергекмааның бажын долуп келген, ынчангаш мынчаар деткип каан:

— Чоп ара соксай бердиң, чаавай. Уламчылап көр даан. Боо боолажык бис бе?

— Сен үш адар чүктөпкөн сен аа. Сен-даа канчаар, боо боолап билир кижини болгай сен. Меңээ Чанчыктын сый-тударын чүгө чүктөдип каан кижини боор сен. Инектерни одарындан тыпкаш, хавырып орган бис. Ыя аразында хат база хадып келген. Кежигге кээривиске, дош дээрге күзүңгү-ле. Элезин, довурак төп тургаш, күжүрлерни мүн-не онча-менди кежирип алчык бис бе моң? А сактып келдим. Мээң эң баштай боо чүктээним ол-ла болгай. Кызыл-карак углаан угже шиглей дааш үндүрүп, боо адар деп барган мен. Мээң чүктөп чораан дүүргем шак дүштү. Шынап, өгдөн үнерде, октуг дайзаны адып каапкан болган мен аа! Оон сен үш-адарың үш улай кызыл-карак бузуур кара шораанче боолай кааптың. Боо даажы эрткенде безин, мен кулаам дуй тудупкаш, хоруп турган ийик мен бе моң!

— Ол база-ла шынныг төөгү болгай. Кара элдеп чурттап чораан улус-тур бис ийин. Чамдыкта мырай черлик бөрүлөр аразынга дедаан. Оой-ла бо ыйнаан. Чанчыкты өглөп-баштаарын сеңээ ол кыжын эге башай чугаалажык мен бе, чаавай!

— Уё-о! Мен ам сени ол дугайын чугаалавас боор деп бодаан мен. Уттундурган чүвени канчап хан сактып келдиң. Ынчан адак-бышкаам чийик турган. Багай кызымны, кызымны даадым! Чаңгыс оолду өглөп аарын ынчан херекке албас турган мен — дээш, Чочагайман шайны суудур аартай берген.

— Чанчыктын үе-чергези оолдар шагда-ла өгленгилээн, ажы-төлдүг апаргылаан. Мен бодаарымга, болчумчалыг келин тывар өй келген — депкеш, Сергекмаа бир-ле муңчулуп чораан муңгаралындан адырлы бергензиг апарган.

— Өскениң төлүн бээрледип аар байтык, боттуң төлүн безин ышкынып бар чыдар апарган шывак эвес мен бе.

— Ол чүнү тывызыктап ораарың ол? — деп, Чанчыктын

күдээлөп турарын билзежок, Сергекмаа өжөгээр чугаа эрей берген.

– Тараа суггарып чоруткаш, олчаан келбээн көрбөспө. Кады чорааны Чакпажык дүүн-не келди. Хеймеректиң аажы-чаңы өскерилди. Тарылгадан үнгөш, өггө хонмастаан.

– Кушкаш оглу өскөш, уязындан ужуп үнөр. Кижиниң төлү өскөш, өөндөн үнөр деп чүвө ол эвес ирги бе, чаавай! Азы соора бардым бе, чаавай.

– Оглум өглени берзе, өскээр муңганыр мен ыйнаан. Өглөп каан ийи кызым бар-ла болгай.

– Бода даан, чаавай. Суг көрбөйүн, идик ушту бээрге, хоржок. Эки келин дээрге кижиниң кыс уруу-биле дөмөй болгай.

– Оой та, уруукум. Чаңгыс-ла сестир чүвөм бар ийин. Бо шагның кыстары үжүк-бижиктиг апарган. Инек саар өй келирге, чагаа бижээш олуруп аар келин эдертип келзе-ле, айын тыппас мен – деп чорда, Чанчык бо кулбуртуп кирип келген.

– Шымбайын аа! Келгениң бооп-тур. Сээң соң даарта чуртталгаң сүмележиپ олурдувус – деп чоруй, Сергекмаа эрестии кончуг тура халааш, кыдат хувага чап-чаа баскан быштакты Чанчыкка тутсу каапкан.

– Дуңмаң чоп дүүн-не келди. Сен бо каяа хонганың ол, кызым? Черге бактажып турдуңар бе? Кырган иең сагыжын амыратпас бооп-тур сен.

– Таан-даа. Бир орун чер арткан... Чок... Кежээ апарган. Чакпажыкты чорудупкаш, черге хондум, авай! – деп, чындыр-каразынга чораанын ойзувуткан.

– Суггарып кааптың бе, кызым?

– Саадак честейниң айытканын ёзугаар хамык тараага сугну мага хандыр ижиртип кагдывыс. Чакпажык адазын чоктатпас бооп-тур.

– Тараа каш карыш чеде берип-тир?

– Суг ишкен бүрүлөр каракка көзүлдүр-ле адырланы бээр чүвө-дир.

– Бооп-тур, кызым. Чаъска чалынмас болган-дыр бис. Күзүн дүжүт магалыг-ла болур боор.

– Изиг шайдан ишкеш, дуңмаң эдертип алгаш, арыг кирип, чүс хире савааштан кезип эккел. Удавас дүк кагар бис. Эрги өгнү чаартып септээй. Куу сыра эвес сен. Аныак кижиги өгленгей сен – деп, Сергекмаа дооразындан шала элдээртип каан.

Чанчык та ыятканындан, та дүвүрээнинден чүвө:

– Өгленмес мен! – дей каапкан.

– Бот-борзун чорууруң ол бе кай? – деп, Сергекмаа улам синнигип олурган:

– Огулуг чугааң чок, канчап барган кижин сен, оол!

– Үжен харлап чорааш, бир мыңгарлып көргөй мен аан, угбай.

– Амырын мооң. Сен үжен харлап чорунда, кырган иең та чоруур, та кызыл-дустаар. Бо чылын чылым база кирген, канчап алдан бирни ажып аар куяк ийик мен. Хирем бодаарымга, сезен беш харлыг шывак бооп-тур мен. Бак үениң эрткенин эскерер, эки үениң эрткенин эскербес чүве эвеспе моң. Ёзулуг акшыи бергенимни ам чаа хөрөктээш бышкаш, билип кааптым ышкаш – деп, Чочагайман бир янзы чугаалаан.

– Силер-даа өзээн өтгүр-ле салдыңар, чаавай. Тараа быжарга, кезип ажаар. Назын чедерге, өгленип баштаныр. Чанчыкты өглээр өй келген – дээш, бир кончуг дугуржуп чадап каан чугаа бүдери ол-ла-дыр деп, Сергекмаа бүдүү иштинде амырап олурган.

– Кымның уруун айтырып бээр чоор але? Бот-борзун чоруп деп чүвениң сөөлү багай. Бетин кыды мени кандыг кижин дээрил? Ине сыптай албас, инек орта саай албас. Чамдыкта холда тудуп чораан хуунум безин ышкыныштар апарган шывак-тыр мен.

– Өггө келбезин бодаарга, барып турар бир уруглуг болгай аан. Бо шагның ажы-төлү боттары-ла тыпчып алып, магалыг чүве ышкажыл, чаавай.

– Багын чугаалаарга, бачыды арлыр чүве дээн. Дем ол бөрү аңнап турар чылым, аңнап даадым, дүүрге чүктөп аан. Ол чазын сени ырадыр өөредир дээрге, ынатпаан мен. Оглум өглээр мен деп азааш, мынчага дээр чадашканым ол ыйнаан. Ынчан сен ажылга дадыкпаан – чаш турган сен. Ам ёзулуг эр бооп-тур сен. Чаңгыс-ла багай чүве – болаада сенден башка боттаң эр-даа чок-тур. Ол чорук кырган иениң ат-алдарыңга багай боор. Эдин-малын харамнангаш, чаңгыс оглун өглөп албаан шывак-тыр деп каразыыр-даа кижилер бар-ла ыйнаан. Кырган кижин чеже-ле элөңдөдип чоруур мен, шыырак дымаа дээпсе, хажыылай бергей мен. Караам суглуг орда, бир уругдан ап ал. Ажы-төлдүң шай-суксунун ижип, уруг-дарыын каракташса, мээң чолум ол ыйнаан.

– Кырган иеңниң чугаазының буянның көрөм. Сени өглөп аарын оралдажып чоруур. Честең чедип кээрге, сеңээр бир уругдан айтыртса чүл, кандыг деп бодаар сен. Анаа олураарга, кижин холунга чүү кирер боор, эрте дээр хөдөлгени херек – деп, Сергекмаа өчүк үндүрүп аарын оралдажы берген.

Чанчыктың караа бүлдеңейнип, кулааның бажы кызып келген. Хеп-хенертен авазының аарыгзый бергени база ооң чүлдү-чүрөөнгө уяралды болгаш өөрүшкүнү доюлдура каапкан.

– Угбаң чүве айтырарга, чоп аас ашпас кижиге сен? – дээш, иези шаажаңын черге салгаш, човууртай берген.

– Дем бир ийи катап ашакка барган уругнуң ады кым ийик? Кончуг даараныр амытан дээн. Белен өө база бар. Башкызындан оолдуг, соңгузундан кыстыг дээн. Олары хамаан, өзүп келгеш, ажыын көргүзөр ыйнаан. Аажы-чаңы доңгун уруг дээн, оозу чоорту намдай бээр ыйнаан. Ол кадай-кыс белен боор, Чанчыкка айтырып берзе кандыгыл, чаавай? – дээш, Сергекмаа узун даңазынга таакпызын тиге берген.

– Кижиниң эдир-малын көрүп ынакшывас кижиге мен. Мени өскээр сургавайн көрүңер. Эге баштай танышкан душтуум бар. Адазының адын Эзер-Чазаар дээр – депкеш, Чанчык сүрээдеп тура халаан.

– Дем-не ынча дизинзе. Хонуп-дүжүп турар өөң ол ышкажыл – деп, Сергекмаа ол чорукту билир-даа болза, улам бадыткап каан.

– Шымбайын аа! Кончуг топтуг-томаанныг кижиниң күдээзи болур дээн-дир. Ашак боду мөзүлүг кижиге, аңгы-ызыгууру яды улус. Барыын кожууннуң Аянгаты чурттуг кижиге. Адазы хелиң чораан дээр, ол ирей шагда-ла чорткан дээн. Дээрбечи самынга киржип чорбаан, чүгле малын хавырткан дээн, ынчалза-даа эргезин казытпаан дээн. Бо шагда аныяк-өскөн өгленирде, аңгы ызыгуурун база көржүр апарган чүвең болгай, ынчангаш чугаалап ор мен. Хан төрөл эвес, хары улус-тур. Ажы-төлүңер мөге-шыырак болур – деп, иези чугаалап бар чорда, Чанчык изиргенип үне халаан. Сериитенир бодааш, дамырак кыдыынга маңнап кээрге, ийи сайлык эрге-чассыг ээртинип, ону долгандыр сииледир ужуп туруп бергенер.

... – Аа! Мени сен мында манап олулар ышкажыңчыл! Сени Чанчык-биле кады арыгже кире берген боор дээш, ынаар база дилеп чордум.

Уруг чаңгыс-даа чүве харыылаваан.

– Сээң-биле ойнап турар харыым чок.

Уруг сырбаш кылынмаан.

– Үнүң чиде берди бе? – деп, аъттыг кижиге айтырган.

– Менден ырап чор! – дээн кыстың үнү дыңналган.

– Калчаарава! – дээш, Чортарак уругнуң курундан солагай холу-биле апкан.

Чанчык согунналдыр шураан олчаан Чортарактың чаагынче дарс кылдыр алагадапкан. Оозу Тоглааны сала каапкаш, тендирип чоруй, ушпайн барган. Тоглааны дээш шош-содаага Чанчык тиилеп каан...

Чанчык биле Тоглаа база катап Теве-Дыттың адан мойну дег хертеш будуунга олурупкаш, эгиннеринден так кужактаныпканнар.

Чанчык караш чивеш аразында тонун ужулгаш аъттанырга, Тоглаа база эзеңгиден тептингеш, ушкажы каапкан.

Кандыг-даа шуурган аңдарылдыр силгивезин дээш, ол кыс чалыы, мөге холдары-биле дүгдээн эштен артык ынак тыпкан эжинден так кылдыр туттунупкан.

Сарала ийи чалыының салым-чолун чүктеп алгаш, чедер черинге дүрген-не чедирерин бодап, чүген, суглуундан доңгайты шелгилеп каап, хоюңнадыр челип чораан.

Чаңгыс аътка ушкашкан ийи чалыыны Чиңгирлээн: «Кандыг кончуг эрес соруктуг, эртежи чоруктуг үреннер боор! Чорууңар чогузун! Үүлеңер бүтсүн!» деп магадап харап олурган.

Бодан, харыыла, куцсет...

1. Ук эгеде ынакшыл темазын канчаар чырыткан-дыр?
2. Чочагайманның омур-хевирин, амыдыралга кызымаан сөзүглел-биле бадыткаңар.
3. Сергекмаа кандыг айтырыг шиитпирлеп келгенил, оозу бүткен бе?
4. Чанчык биле Тоглааның ынакшылы кандыг шаптараазыннарны эрткен-дир?
5. Эгениң төнчүзү силерге кандыг бодалды оттурду? Чүге?

САЛЫМНЫҢ НОМУ

Онгу эге

Шалың дүшкелекте, хөндергейлер Чадаана хемниң кыдынынга сынмарлажып келгеннер. Бир-бир бодаарга, делегейниң хамык өң-баазын чечээ оларның кеткен хевинден үнгүлөп келгензиг. Кым-даа хоорайже кирбээн. Самнаар-оол биле Шыдыраа бүдүү сүмелешкеш, Саадакка кызыл тукту тутсуп кааннар.

«Мурнунда тукту даргалар тудар чүве болгай. Тук тудар хире эки чүве кылбаан кижиге болгай мен» деп бодал хөрээн долуп, изип-хайнып келген. Сараланы мунупкаш, кызыл туктуң сывының ужунда салдырыкты оң талакы эзеңгизинге кедире теп алган. Саадак хамыктың бажынга турупкан.

Алдан дөрт мөгелерден чүглө ийи мөге шүүрелип каарга, «аът аксы тыртар черге салыр» деп судья чарлапкан. Кара эзим ишти улус шимчеп үнгөш, аъттарын мунгулапкаш, ховуже сөктүп кааннар. Саадак биле Узун-Кулак деспек кырынга үнө халдып кээрге, ийи мөге ужураштыр девип үнүпкеннер. Бир талазында сес, өске талазындан база сес мөге салыкчылары үдеп үнгүлээш, ууштур-шууштур барып ушкулап, тура халчып чорааш, салган мөгезиниң чоогунга баргаш, хайгаарап турупканнар.

Дегжип чадап тургаш, бир-ле дээриглек келгөш, эгин содаандан алчыпкаш, атчыр-датчыр тутчу бергеннер. Ийи мөге доңгайтыр шелчип турда, чыраа аъттар база четкилеп келген. Ийи начын бөөлдежип турда, челер аъттар база четкилеп келген.

Хеп-хенертен чык-дарс кылдыр теве каапкан. Бир мөге черде чаза ойда кээп дүшкен.

Узун-Кулакты октаан мөге – Шеми оглу Тевек-оол шүүлген. Сүт-Хөлдүң мөгези үжүүр былаашкан. Мөге салыкчылары бодунуң мөгезин хол бажынга аргажып алгаш, келген уунче салчып кааннар.

– Он алды мөгени шаңнаар! – деп, судьяның үнү дыңналган.

Хенертен Бора-Булак ортузундан кызыл доозун дээрде шаштыга берген турган.

Олурганнар туруп келгилээн. «Кымның аъды эртер ирги?» деп айтырыг кижиге болганның чүрээн аартып эгелээн.

– Мээң аъдым эртип олур! – деп, бир-ле кижиге бачыыргап алгыра берген.

– Мээң Доруг-Дайым эртип олур! – дээш, чокпак кара салдыг эр аъттаны каапкан.

Бир дугаар байза тутсур кижиге аъдының сыр-кара маңы-биле халыткаш, Саралага безин кожалашпайн барган иргин.

Чакпаажык дүже халаан. Саадак оглунга бир шил хойтпак тутсу каапкаш, Сараланы чедип алгаш, дескиндир кылаштадып, секпереди берген.

– Хөндергейниң кунну эртти. Чүгүрүк аъттың маңы эезиниң камнап ажаарында болгай. Сарала аът эвес, эзир-дир оң! – деп, Узун-Кулак өөрүшкүзүн чарлавышаан, хойлаарактан пактап турган.

– Үш чүс аъттан Сарала эрткен-дир. Чээрби беш аътты шаңнаар – деп, судьяның үнү дыңналган соонда, мөөң чон улам чыгырып келген.

– Чоруувус чогуду! Аъдывыс эртти! – деп, Саадактың чугаазы ол болган.

– Эки-ле найыр-дыр, ажы-төлүм! Шаанда болза, «өрү октаан даш черге чыдар, ашакка барган кыс өг ээлээр» дижир боор. Ам кандыг-дыр чээ! Чап-чаа өгленген ийи чалыы хоор чоннуң найырында кады хап турар, магалыын аар! Дүүн даргалар бир хойлаарак хойладып берген чүве. Ону чааскаан ижеринден дидинмейн, Саадак-биле пактапкаш хөөрөп тур мен. Арат кижги бөгүн хөөрөп турбайн, ырлап турбайн, пактап турбайн канчаар! Ах, Чанчыктың хинин кескен иези – Шыдырааның калган авазы оглун, кеннин бо байырда көргөн болза, та канчаар амырап турар ирги! – дээш, Узун-Кулак шавылдыырын магадылап дыңзыткан.

Мөөң чон аъттаныпкаш, халдып чоруптарда, кызыл доозун дээрдиве бөөлденип үнүп эгелээн.

Он бирги эге

Улуг халап таварышкан: Сарала оскундурган. Өртеп каан аргамчызы чок. Боштунганы-даа, оор кижги чешкени-даа билдинмес. Өске аъттар дужактыг хевээр тургулаан. Чанчык биле Чакпажык аъттарны мунгулапкаш, дилеп каккылаан – сураг. Саадак оолдарын эдертип алгаш, даг-дашты, арга-арыгны бир кылдыр хүннү бадыр дилээш, куруг болган. Кежээликтей чанып келген.

«Эң эки аъттарны фронтуга дузалаңар деп кыйгырыгны бодум салып турган кижги болгай мен. Улус мени чүү дээр ирги? Бодунуң эң эки аъдын – чүгүрүк Саралазын аңнап мунар дээш, Саадак чажырып алган. Мегелеп, аът ышкындырган деп дилеп турар. Ооң оозу кажар арга дижир ирги бе? Нүгүл дээрге актыг кижиниң адын бужартадыр сарыг хамчык болгай. Оор алган бе? Мынчага дээр кижги хөңнү хомудадып көрбээн мен. Мени чүгле бөрүлөр оорлап болур. Оларның өштүү болгай мен. Черге боштунгаш, одаанга боду кылаштап кээр аът болгай. Сарала кижги холунга киргеш, боштунар болза, өдээнге ыяавыла маңнап кээр оң. Чүге-ле ооң чүгүрүк адын үндүрүп, чарыштыра бержик ирги мен. Кожуун кырында маңнаар аътты алыксаар кижги турбайн канчаар» – деп, Саадак муңгагдап орган.

– Чоп хөлүе берген олур сен. Сараланы кайыын-даа бол, дилеп чорааш, тып эккел! – деп, Сергекмаа кыжанган.

...Сергекмаа орта удуп чадааш, чер чаа-ла чырып чорда, даш-каар үнгеш:

– Сарала! Сарала! – деп, алгыра берген.

Баглааш чанында турган Сараланың чанынга аяар чеде кылаштай бээрге, ээзинип орангаш, бажын сунуп берген: мой-

нун дырбап, ооргазын суйбагылап, чассыдып эргелеткеш, чүгенин көөрге, арзылаң хээлеп чураан мөңгүн белдирлиг чүген болган.

– Оорга-мойну бүдүн-дүр бе? Чүнү кайгап тур сен? Сараланы чаңгыс хондур көрбейн баргаш, чоксуна бердиң бе? – деп, Сергекмаа чиктии кончуг кайгап турган.

– Кара элдеп, кадай. Уваа чиктиг. Бо мээң көргеним чүген-дир. Аът садыглаар Кушкаш-оолдуң чүгени-дир. Боштунмаан аът-тыр. Кижин холунга кирип чораан аът-тыр мооңар. Ала караам даалыктаар-ла бойнаан.

– Бо чүгениң ээзи арай ондактыг кижин ышкаш. Кымның чүгенил, хынап-ла көр.

– Кушкаш-оол кыжанып турар апарган чоор бе!

– Өскээр тоолдай бердиң. Кушкаш-оолдуң чүген-чуларын аза-даа ап шыдавас. Аалынга келгеш, оларны аптыралап алыр. Чер чораанда, аъдын өртовес, аргамчы ужундан тудуп алгаш, оъткарар кижин дивейикпе.

Кушкаш-оол черле сеңээ өштүг боор.

– Аа хупуразын аар. Меңээ өжээннежир хары кайдал! Мен эвес болзумза, Кушкаш-оолдуң сөөгү шагда-ла кургаан чыдар. Чагырчы дужаалдыг адазы, Семис-оол бай, арат намның сес дугаар улуг хуралының шиитпиринге удурланган. Бай фыйдаалдарның малын хавыргаш, ядыыларга бээр деп доктаал үнерде октуг-боолуг тура халааш, оглун эдерткеш, дээрбечилер баштап турду. Партизаннап чораан аныяк шаам ол. Арт кырынга кедеп чыткан бис. Кызыл чиңзелиг кижин хараалга кирип келген. Мажыны базыпкан мен. Оглу доңгая кээп дүшкеш, адазының чанынга, хоранныг оът чипкеш, өлү берген иезин ээрттинген кулун дег, хоргаданып артып калган.

– Чиңзелигниң бодун өлүргенде, оглун база өлүрер. Мээң балдырым эъдин шылаан кулугур! – деп, эжим партизан дораала селемезин уштуп эккелген.

– «Он беш харлыг оол-дур. Адазының көгүлгезинге кирген амытан-дыр. Өлүрбөңөр. Дириг арттырар. Өзүп келгеш, төрөөн адазы чаа төрениң дайзыны чораанын биле бээр оң» – дээримге, Кушкаш-оол кужактаныпкан. Мен эвес болза, арат чазааның дайзыны дирткен, бажын одура шаптырып каар турган.

– Бо ылап-ла Кушкаш-оолдуң чүгени-дир бе? – деп, Сергекмаа ылаптап айтырган.

– Дың чангыс көргөн чүвемни кажан-даа чандыр танывас ашак боор мен.

– Бо чүгени канчаарыл?

– Кижиниң сараалыг эдин эдилээш чоорул. Даргаларга аппа-рып бээр мен. Олар чүвениң ужурун тыпкайлар аан. Кушкаш-оол мээң аъдым садып чадааш, оорлап турган болза, иштинде диштиг сойлук-тур оң.

– Сарала тывылган-дыр. Че-че! Тоорулдуруп тургаш чоорул! Даргаларың кел дижик бе? Дүрген шайдан ижип алгаш, чорууң кыл. Мен аал ээлэйн! – деп, Сергекмаа далаштыра берген.

– Белдир-Бажынга аът шинчилгези эгелээр. Эң эки аъттарны Кызыл Шеригге бээр чоннуң чыыжы болур. Кым кандыг аъдын бээрин боду билир ыйнаан. Сараланы белекке бээри сенден база хамааржыр, кадай. Боданып көр! – дээш, Саадак Сараланың бажындан мөңгүн чүгенни ужулгаш, мойнак чулар суп каан.

Саадак биле Сергекмаа Сараланы фронтуга бериптер деп дугурушкан.

– Ачылыг Кызыл маадырга сүзүглелиң, идегелиң илередип турар ие кижидир сен! – дээш, Саадак ашак Сараланың ооргазын дургаар суйбааш, ыдык-челинге кызыл пөстү так баглап каан.

Он ийиги эге

Аалдар чайлаар Белдир-Бажының шыпшык бажында кызыл тук киискээн бир дыттың чанында ак өг онзаланып турган: эргин кастыынга ССРЭ биле ТАР-ның ийи кызыл күрүне туктарын кожалаштыр пашкаш, иштинде чап-чаа сыраан ширтектерни чаткылааш, бир демир-орунну дерип салып каан. Аъттарны шинчип тургаш хүлээп алыр орус кижиниң – бир капитанның – түр када чурттаар өргээзи ол.

Хүлээп алган аъттар кирер ийи улуг кажаны туткулап каан.

«Эң эки аъттарны Кызыл Шеригге белекке берээлиңер!» деп лозуңну ийи дыттың аразында хере азып каан. Ооң чанында Белек комиссиязының кежигүннери болгаш бир орус кижиде кестүп турган.

– Эргим эштер! Хөндергей суму Совединиң, нам үүрүңүң мурнундан база белек хүлээп алыр комиссия кежигүннериниң мурнундан арат чоннуң Кызыл Шеригге бээр белек аъттарын хүлээп алыр ажылды эгелээнин чарладым – деп, Шыдыраа дарга допчу чүве чугаалаан.

Бир дугаарында, аът бээрин кижиде болган күзээни ол чүве ыйнаан, улус дээрге имиңейни-ле берген.

– Чур-ррум-нуу сагыңар, эштер! – деп, Самнаар-оол арай боорда сөс эткен.

Хөлзээн бичии чавырлы берген. Кудуруун өрүп бадырыпкаш, даап каан, челин ээн-эскит чок кылдыр чазааш, ыдык-челинде кызыл пөс баглап каан Сараланы, ушкан кушту ызырты чедер чүгүрүк аьдын аңчы Саадак белектиң баштайгызы кылдыр кончуг аяр чедип эккелгенин чыылган чон кайгап турган.

Саадак аьдының дынындан тудуп алгаш, шериг оолдарның чанынга баргаш, кезек харлыгып тургаш, арай боорда үнү үнген:

– Кызыл Шериг-ле тиилеп турар болза, өске чүү-даа канчаар. Амы-тын кестин кырында үе-дир. Совет чурт-ла дайзынны тиилеп турза, этти-малды харамнангаш чоорул! Кызыл шериг орус оол мунуп алгаш, хан ижер фашыыстарны ызыртыр четкеш, калчаа бажын одура шаап чорзун дээш, чүгүрүк Сараланы белек кылдыр берип тур мен! Ачылыг Кызыл Шеригге аьттарымның дээрзин баштадыр өргүп сунуп тур мен. Хүлээп ап көрүңер!

– Крылатый конь! Спасибо! – дээш, тываларның мактап Саян-оол деп адап алганы орус командир Николай Саянцев Саадактың холун дыңзыдыр туткан.

Саадак дараазында Челер-Каразын чедип алган. Шинчээчи Челер-Караның ооргазын дургаар чассыды суйбай каапкан:

– Красавец! Күш чараш! - диген.

Саадак улаштыр Пар-Хүреңни чедип эккелген.

Орус капитан бедиин хемчээр метриниң танаан өрү чылдыра каапкаш:

– Хорош! – дигеш, Саадакты кужактапкаш, бир долгандыр бөөлдээш, аяр салыпкан.

Дүъш чедип чорда, Кундуспай хайым чоннуң аразынче кылаштап үнүп келген.

– Мени озалдап калган деп бодаваңар. Белек комизиниң кежигүнү кижиге болгаш, араттарны үзе кире бээриңден эпчок-сундум. Бөгүн бистер мында хурал кылбайн тур бис. Улусту чалгаарадыр кайын саналдай бээр ийик мен. Оглум шеригде. Дайын сургуулун өөренип турар. Октаавыр чуртун камгалаар оолдуг мен. Ам бодум кадайларның даргазы мен. Ийи хөлгем белекке берип тур мен – дээш, Кундуспай ийи аьдын чедип эккелген.

Орус командир амырааш, Кундуспайның холундан туткан.

– Мээң аьдымны холуур болза, Хөндергейде дириг кижиге мунар кулун чок! – дээш, Узун-Кулак аьдын белек комиссиязының мурнунда туткаш, турар болган.

– Белек аьттарны камгалап кадагалаар ужур таварышкан. Түр када чылгычылап көөр сен бе? – деп, Шыдыраа чеде халып келгеш, эктинден сегирип алган.

– Хову сыңмас малды кара чааскаан кадарар мен бе кай? Шыдавас мен.

– Кайынам, күжүрүм. Чанчык, Чакпажык суглар өөрүң ол. Чувени канчап билир, аныяк оолдар дүне када уйгузунга алзып-каш, оскундуруг кылыр чадавас.

– Дагзып, идегеп турар чүве болганда, күүседир апаар.

Узун-Кулак солагай холу-биле шеригзип ёзулай каапкан.

Он үшкү эге

– Чонаада хамыктың хартыгазы бооп чоруур бодуң чоп озалдап келдиң! – деп, Шыдыраа байысааган тооннуг айтырган.

– Аъттар чидирипкеш, оларны дилеп турган шаам ол болду – деп, Кушкаш-оол дүне када овуузуннуг аян-чорук кылганын чажырып турган.

– Бо чүгени таныыр сен бе? – дээш, Шыдыраа суглуктарын шаңгырадыр силгигилээн.

– Саадак сеткили ак болгаш таныш кижим боорга, ооң чүгүрүк Саралазын мунгаш, чугула чоруум кылып алганым шын. Аңчы кижиниң аъды чаныган боорун билгеш, ооң кадында мени мунуп чораан деп билзин дээш, кара өжегээр ооң бажынга чүгеним суккаш, салыплаткан мен – деп, серт чок чугаалааш, Кушкаш-оолдуң сүүрээдээри оожургай берген.

«Кажар арга хереглээн эр-дир ийин» деп бүдүү билзежок, Шыдыраа өде-чара мынча дээн:

– Че-че! Хоозун чугаа боду билзин. Саадак бо чүгени меңээ бергеш, чүве хомудаваан кижини. Сени актыг кижини деп билип тур мен. Моон соңгаар чүгениң өске аът бажынга суга бербе.

– Үш аътты белекке берип тур мен. Баштыңы бо, хүлээп ап көрүңер! – дээш, ак аътты көөргедип бараалгаткан.

– Меңээ көргүскеш, канчаар сен. Эш Мыкылай Саян-оолга көргүс!

Орус командир ак, кара, доруг аъттарны хүлээп алган. Оларны Кушкаш-оол шилиндек аъттар аразынче салып кирипкен.

Ол аъттарны Кушкаш-оол Сараланың ачызында Өвүрде таныштарымдан өреге алган – деп чугаалаан.

А бодунуң эстээр үш кончуг аъттарының оода бирээзин-даа бербээн.

– Тудуп чадаан мен – дээш, дүрген-не чорупкан.

Шыдыраа даңзызын хынап көөрге, үш чүс ажыг мунар аъттарны дузалаан болган. Даарта дезиг аъттарны тудар, аскыр өөр чылгызындан эмдикширги аъттарны артыктап бээр кижилерниң ээлчээ келир. Шилип алдынган аъттарны тускайлап кадарары база бар. Белек комиссиязының кежигүннери тус-тус кылыр ажылын хүлээнчип алгаш, тараарының кыры турда, Чортарак элейтир чортуп келген.

Узун-Кулак ышкаш чаңгыс аьдын белекке бергеш, өөрүп турар кижилерни көре тура, даамай оруп шыдаваан. Бүдүү иштинде аьдындан чарлыр хөңнү чок-даа болза, улус караанга кончуг кижиге болурун Чортарак күзей берген. Ол чындың-чындың баскылап, шавыдарын чедип эккелген. Ооң үттүг-чарыннарының баштарынга суглуг хууңну азып каап болгу дег, кулактары дөзүндөн одура шаап каан ышкаш, оортулаңайнып бады баргылаан. Карактары оңгак. Ээгилери санаттынып турар. Дуюглары чарылгылай бергилээн, аьдының ыдык челин үзе кескеш, кудуруунуң хылын дөңгүрээртир кыргып каапкан, чүгле сөөгү биле кежиге арткан.

– Худой конь. Арган аьт! – деп холуп каапкан.

– Кижиге аьт бээрге, холуур чүзүл ой. Могаттынган бодунуң шорuzu! – дээш, Чортарак кымчызы-биле аьдының саарындыва дарс кылдыр орааштыр берипкен.

– Араатанзыва! – деп, Шыдыраа са кончупкан.

– Кижиге көгүтпе сен! Шериг ат-биле кижиге коргутпа. Орус эмчи командирге Хөндергейниң кончуг аьттарын сүрүп берипкеш, хоор чон чадаглаттың сен! Орден-хавыяа алып дээш, араттарны аайыңче кири сургап тур сен ыйнаан, эш Шыдыраа.

– Кызыл маадырга араттар боттары эки-эки аьттарын эки тура-биле берип турар чүве-дир. Оларны кым-даа көгүтпээн, оларны кым-даа дужааваан – дээш, Шыдыраа, шын чугааладым дээнзиг, өөрүнчө шириин көргүлээн.

Он дөрткү эге

Өскүс анай чок чорааш, арат чазааның ачызында бажын ажыр байып алгаш, Республиканың дээди ордени-биле шаңнаткан бай Мугур база чедип келген.

Ада-иезинге дузалажып, чаш дунмаларын азыражып чурттап чораан. Тараа-ла колдуг тарып, улустан тараа-биле туралаан малын садып алып чораан. Даады анай, хураган, богба садып алып, оларны бут кырынга тургузур азыраар чораан. Эрес-кежээ ажилдап чорааш, тараа тарып чорааш, мал азырап чорааш,

балдыры дыңзаан. Хөндергейниң бир дугаар байы апаарга, ону чон бай Мугур дижи берген.

...«Тываның малының бажын ийи сая чедирер улуг херекке бар шаам-биле киржир мен!» деп, бай Мугур бүдүү иштинде-даа сымыранып чораан.

Бай Мугур хоор аътты капитан Николай Саянцевке боду чедип ашпарып бергеш:

– Кызыл Шериимге дөртөн беш аътты хары угда белекке бергеним бо-дур! Малчын араттың белээн хүлээп ап көрүңер! Тай-бың турда, мал-маганны өстүр азырап чордум. Дайын үнген-дир, мал-маганымны фыроонтуга белек кылдыр берип тур мен! – дээш, совет чонга ынакшылын илередип, бажын сөгүрүп бараалгаан.

– Улуг патриот! – дээш, Николай Саянцев совет чоннуң мурнундан, немец-фашистерге удур демисежип турар Кызыл Шеригниң өмүнээзинден өөрүп четтиргенин илередип, бай Мугурнуң холундан ийи холдап сегирип алган.

Бай Мугур чаңгыс-ла хүн патриот Мугур аттыг болган.

– Күжүр эжимни! Чажыт эжимни! Кюнчуг-ла дузалаштың!!! – деп чоруй, патриот Мугур аъдының аксын ээй тырткаш, Саадактың чанынга чедип келген.

– Бөгүн сен байыңны көргүстүң. Буяныңны көргүстүң. Совет оолдуң мурнунга төрөөн чурт Хөндергейниң адын бедик тудуп шыдадың! – деп, алдарлыг аңчы сураглыг малчын эжин шын-на сеткили-биле мактап-магадап алгаар болган.

Он бешки эгениң кол утказы. 85 харлыг Магадылаар ажы-төлүнүң келир үези дээш Сылдыс-Шокарын Кызыл Шеригге өргээн.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Саадакка чүге кызыл тукту тудускан деп бодаар силер?
2. Сарала каяа шүүлгенил?
3. Сараланың читкенинге кым буруулуг болганыл?
4. Кызыл Шеригге дузаламчыга киришкен араттардан кым эң-не шылга-рааныл, сөзүглел-биле бадыткаңар.

Бот-тускайлаң чогаадыкчы ажыл

- 1, 12, 13, 14 эгелерге ниити ат чогааткаш, кыска чогаадыг бижиир.

Он алдыгы эге

– Мен-даа өгге олурбас апаардым, кадай – дээш, Саадак хоор аъттан дүже халаан.

– Бо канчап девидеп чоруур апарган кижин сен? – деп, кадайы чугаалаан.

– Совет кызыгаарыңга чедир белек аъттар чедиржир апарган кижидир мен. Эзер-Чазаар кудамның шылыапазын, чаъска кедер тонун ачылап алдым. Тайга-таңды ажар, хову-шөл кежер улус өлге-чаъска таваржып болур болгай.

– Чанчык удавас шериг барып, орук тудар – деп, Саадак Чочагайманга чугаалаан.

Саадакты орукка белеткээш, Сергекмаа, Чочагайман, Тоглаа үдеп кааннар.

– Менди-чаагай туруңар! – дээш, Саадак үш харлыг хеймер кызының чөвөөндөн чыттап кааш, узун-дынны чеже сопкан.

Саадак аъттангаш, сыыладыр челзипкен.

Он чедиги эге

Белек комиссиязының келдирткен кижилери четкилеп келгилээн, чаңгыс-ла Чортарак келбээн.

– Чортаракты үжүк-бижиктиг, бот-борзаң, мал сүреринге тааржыр кижиде деп бодаан бис. Ажы-төлдүг, аар ажылдыг Саадак ашак безин хамыкты баштай келгенде, чаңгыс бо Чортарак чүге келбээнил? Чортарактың кээрин манаар бе? – деп чыккыладыр чугаалааш, Шыдыраа дарга чылгычыларны одурту көргүлээн, олары чүве ыттаваан.

Самнаар-оол туруп келгеш: – Хурал кылып, санал кылбайн, дайынчы шиитпир үндүрер үе-дир. Бисти дыка саадатпайн көрүңер, дарга! – деп кончуг болгаамчалыг чугаалаан.

– Дөө кел чор! – деп, Самнаар-оол алгыра берген.

– Черле бир кижиде кээр боор деп чүрээм эндевейн турдуду ийин – дээш, Шыдыраа думчук аржыылы-биле хаваан чоткулааш, хей үрдүнгүлээн.

«Аалга артса, Шыдыраа дарга кайын кижини халас ыдар. Бир ажылды ыяавыла онаар болгай. Чылгычыларның тараазын өске улуска ажааттырар деп база дыңнадым. Өске бир кижиде чоруй бербейик ирги бе? Барып көрейн. Мени аптар чадавас. Улуг-Хемниң оккур шапкынын көргөй мен. Узак чорук кылгаш, чер көргөй мен. Кижилер көргөй мен» – дээш, Узун-Кулак даргаларга халдып келген.

– Кадарып чораан аъттарың черге каапкаш, суму төвүнчө чүге дургуннап келдиң? – деп, Шыдыраа баштактанып айтырган.

– Мен кайын ырбаар ийик мен, дарга. Силерниң кандыг-даа даалгаңар шору күүседип чораан мен. Ам силерден дилег кылып келдим.

– Чүү ирги?

– Мени ырак чер баар чылгычылар аразынга кирип көрүңер, дарга!

– Келдирткен кижилериңер бо ышкажыл. Шилилге бооптур бе? Саадакты-ла каап болбас, ол дээрге эртенги дозугда элик кедеп орап экер-эрес аңчы болгай. Ёзулуг чорук кижизи болгай. Эштер! Мени чорудуп көрүңер! Хөндергейлерниң адын сыкпас мен!

Шыдыраа холун чайыптарга, Узун-Кулак хенертен соксай берген.

– Эш Узун-Кулак! Сээң дилээң-даа билдине берди! Аъттар сүрүп чоруур сен. Бо хире улуг үүле бүдүрерин күзээн кижини чоргуспаска, кайын боор. Белеткенип ал. Чоннуң белек аъттарын Самнаар-оол баштаан шилиндектер сүрүп чоруур үлүг-хуу таварышты. Аъттар сүрген кижилерниң ажыл-агыйын черге кагбас бис. Сагыш човаваңар. Бис кайын караавыс шийип алгаш олурап бис. Чаңгыс борбак тараа бажын черге кагбас дээш, кызып ажылдаар бис. Бөгүн фронтуже эң эки аъттарны чорудуптур бис, эш. Совет чуртту амы-тынывыс-биле камгалаар бис, ха-дуңма. Чорууңар чогузун. Ыдыктыг үүлөңер бүтсүн. Эрес чорууңар көргүзүңер. Тываның суму, кожуун бүрүзү аъттарын улуг акызынче чорудуп турар болгай. Ада-өгбениң алыс чурту Хөндергейниң алдар-адын сыкпаңар, эштер! – деп чыккыладыр чугаалааш, Шыдыраа кижини бүрүзүңүң холун тудуп байырлааш, берге болгаш буянныг херекти бүдүрер аян-чорукче үдеп каан.

Он тоску эге

Куш дүндөн аъттарны паромга чыгап келгеннер. Аъттарны манзага будун дегзи каапкаш, бажын кактырышкан дег, ойда дүжүп, чаза базып туруп бергеннер. Саадактың үш метр хире хаак кымчызы сыыгайндыр эткилээрге, аъттар улам хөөгөр болганнар. Кургаг черниң аъттары сугдан, оътка чирткен дег, девидеп коргуп турганы ол, та өөрүңүң бир чамдызыңдан чарылгаш, муңгарап баксырааны ол – паром ээзи ашак кара кайгаан.

Хүн хөөрөп келген. Саадак бир доруг аътты сыындыр сывыргаш, паромдува киир ойладыптарга, кирерин киргеш, ында турган хүртү долгаар ашакты чандыр тепкеш, эриктиве дедир үне халаан.

Ол дээш ашак биле Саадак маргышканнар.

– Улуг-Хемни көөрүмге, Хемчиктен барыктыг ышкаш-тыр. Ой, оол! Сарала сээң чаныңда келди, доп-дораан тудуп бээйт!

Самнаар-оол хоозун чугаага дириг кара хөңнү чок болгаш, ажылды шуудадырын харааш, Сараланы тудуп эккеп берген. Саадак ашак Сараланы эзертээш, колун, чиримин ыяк дың-зыткаш, эзеңги чоруур чери элей берген былгаар төрепчизин даап алган. Саадак чалгыгларже үзе көргөш, так ызыртынышкан, чүгле чолдак ырыктааштыг турган.

Ашактың чүнү канчап турарын Самнаар-оол билип каапкаш, угаадыр янзылыг мынча дээн:

– Бо канчап турарың ол? Бо дээрге Чадаана, Хемчик суу эвес-тир. Анаа көк далай-дыр моң, семевейн көр. Кырган кижин сок-сап көр. Харын бо черниң бир сугжу кижизин баштай кежирип көрээли.

– Аът шыырак, башкартынгыр болза, берге чүве турбас чоор, оол. Хамык малдарны мээң соомдан дүү чыткан эл бажынче чыгап көрүңер. Чаңгыс-даа аът арттырбайн киир сүрер силер. Боттарыңар паром-биле кежип кээр силер – дээш, Саадак аът-тангаш, сугже чортуп кирипкен.

Самнаар-оол өөрүн баштап алгаш, чамдык аъттарны бөле-хаара сывыргаш, Саадактың изи-биле сугже чыгап кирипкен.

Саадак сугже чортуп кирип бар чыдырда, удаткан чок-ла адак үстүп, аъдының холу-буду чолдаш-чолдаш диген дег болган соонда, харбандырып эшти бээри билек, челинден солагай холу-биле так туттунгаш, ажыргы чартыынче чайлып баткаш, эштип чорупкан. Сугдан коргуп, хоюп турган аъттар Сараланың соо-биле, тыртымнаан өдүрөктер ышкаш, эштип кирипкеннер.

Сараланың соондан кешкен аъттар сугдан уурук-сууруктап үнгүлөп келгеш, доурак-доозунун арыдыр эштип алганынга амыраан чүве дег, сирлеңнедир силгиленгилээш, киштежи-киштежи маңагылааш, каттыжып кээп турганнар.

Чээрбиги эге

Чылгычылар баштаан Самнаар-оол, орук баштаан Саадак бедик арттың эдээнге келген.

«Эъжим хемни өрү чоктааш, улуг арттың кырынга үнүп келир силер. Оон ыңай орук шуудаар боор. Чер ортузу кирип чорааш, бир колхозтуң тараалаң шөлүнге таваржыр силер. Ону-ла оюп эртерин оралдажып көрүңер» деп паром чагырыкчызы селби карактыг ашак чагаан. Чылгычылар боттарының туралаан-на аъдын шалбадап ап турганнар.

Арт кырынга үнүп келгеш, чылгычылар таакпылаар чай албааннар. Таптыг-ла арга эдээнден үнүп кээр билек, чаа бышкан

ак-тарааның чигирзиг чыдын чымчак салгын ховудан эккеп турган. Оон ыңай бир тейниң баарында агарып оран суланың барааны база көстүп келген. Шала тарамык чораан аъттар тараа чыды апкаш, чаңгыс черден суг былаажып ижер дээн ышкаш, бөкпээ-биле караңнадып-ла кааннар.

«Бо кончуг ховунуң ховузунга тарааны мынча хамык чылгы чивейн, чаңгыс таварып эртер-даа болза, оон чүнү алырыл. Чеже барба тараа черже тоглап калбаажел? Күрүнеге когарал үнгей. Халапты болдурбас!» деп харааргааш, Саадак аъдын хей кымчыланьрга, черге дегбейн барган ышкаш болган. Бир-ле черден херээжен кижиниң кускуннаан үнү база дыңналып келген.

Делгем ховулап аъттыг арат аңчы Саадак халдып орган. Бир-бир сактырга, чер-дээр оңгаар-дескээр тырыкыланып-даа чораан ышкаш болган. Оккур Сарала суглукту ызырыпкаш, куштадыптарга, бар шаа-биле маңнап орган аъттар, черден хораан инек-даштар дег, мыя бо келгеннер. Соонда чораан малдарны оюп эрткеш, кырганның барааны көзүлбейн барган.

Девиржээн аъттарның башкылыгы тараа кыдыынга таптыг-ла үш чүс метр хире четпейн чорда, Саадак чеде халдып келгеш, кызыл сыптыг кымчызын хыыладыр чайып, алгы эвес алгызын алгырып, аъттарының бажын доза халдып чоруп турган. Бир ужун үргүдүп турда-ла, аъттарының бир кезии тараага чеде бер чазып турган. Тал ышкаш ак-тараадыва, суладыва хөме таварып турган аъттарны Саадак дозуп халдып турда, өөрү ам-на чеде халдып келгилээннер.

Тываның кызыгаары Шивилиг-Кара-Сугга чылгычылар-сүргүнчүлөр чедип келгеннер. Кызыл Шеригге белек аъттарны эң баштай чедирип эккелген араттарны Тываның арат намының удуртукчузу болгаш кызыгаарның орус командири база совет кызыгааржылар онзагай хүндүткелдиг уткуп келгеннер.

Тываларның революстуг салым-чолунуң дугайында Коминтерниң чеди дугаар конгрезинге илеткеп чораан хоочун революсчу допчу чүве чугаалаан.

– Эштер! Белек аъттарны Совет чурттуң кызыгаарына чедирер сорулгалыг үнген болгай силер. Чоннуң даалгазын ак сеткилдиг күүсеткен-дир силер. Революстуг чазак, намның мурнундан өөрүп четтиргенимни чүректиң ханызындан илередип тур мен. Ёзулуг эр хейлер болдуңар. Самнаар-оол-биле таныш мен. Саадакты мурнакчы тараачын, эрес аңчы деп билер мен.

Чээрби ийиги, үшкү эгелер. Саянны ажыр машина оруу чоруткан. Аъттар кылашгавас, чыдырыгаар, дага чок аъттар даштыг оруктап

кылаштавас болган. Кушкаш-оол дөрт аътты оскунган, Самнаар-оол оларны дилээр бе дээрге, Саадак чааскаан дилеп чорааш, арт кырынга үнүп келгеш, тып алып. Саян артын менди-чаагай ажып келгеш, чер ортузунга хөөрежиپ олурганнар.

Делегейде 3 хувискаалчы чурт бар: Совет Эвилели, Моол, Тыва деп Узун-Кулак хөөрөөн.

Чээрби дөрткү эге

Абаканче баар улуг кежиг – паром чанынга белек аъттарны чылгычылар менди-чаагай чедирип келгеннер.

Оларны белек аъттар хүлээп ап турган Мыкылай Саян-оол, орустап Николай Саянцев Улуг-Хемниң эриинге уткуп алганнар.

Самнаар-оол баштаан чылгычылар аъттарындан дүшкүлээш, ала-хөлүнде-ле хол тутчу бергеннер. Буянный сеткил илередирде, кижилерниң хол тутчуп мендилежири дег күштүг чепсек кайда боор!

Келген аалчыларны майгынче шайлаарынче чалаан.

Улуг майгынга кирип келгеш, долгандыр салгылап каан сандайларга олурупканнар. Ак торгу-биле шып каан, арагадарылыг, аыштыг-чемниг столду ортузунда тургузуп каан.

Николай Саянцев шил стаканда араганы тудуп алгаш, чугаалаан чүвезин хелемечи:

– Тывадан өңнүктер келген. Акы-дуңманың белээн чедирип келген. Совет чон өөрүп четтирдивис. Бистиң дайынчы сорулгавыс чаңгыс – фашист Германияны чылча шавары! Бистиң салымывыс чаңгыс – кезээде акы-дуңмалышкы бооп кады чурттаары! – деп допчулап очулдурган.

– Хосталганы, аас-кежикти биске мөңгередир тутсуп берген Октябрьның чуртундан, Ленинниң намындан чарылбас бис! – деп, Самнаар-оол харыы байыр чедирген.

– Чорук чораан улус могаан-шылаан болгаш, чемненип хүндүлеткен соонда, удуп дыштаныылыңар – деп, Самнаар-оол чугаалаан.

Саадак биле Инекээндөй чээрби чыл болгаш ужуражы бергеш, бот-бодун эки танышпааннар. Чугаалашкаш, Саадак ийи чүс баш шээр малдыг мен. Чээрби саар инектиг, шары-буга каттышкаш, чүс ажыг. Аскыр өөр чылгылыг мен. Эң эки аъттарымны Кызыл Шеригге дузаладым, чүгүрүк Сараланы баштадыр. Ам дөрт дугаар арбанның даргазы мен – дээн.

Инекээндөй партизан чорааш, Кочетовтуң шериинге дайылдажып чораан. Байырлажып тура, Саадак чаа даңазын Ине-

кээңдейге белек кылдыр сунган. Инекээңдей Саадакты ийи холдап кужактаан.

Чээрби бешки эгеде Самнаар-оолдуң салым-чолун таныштырган. Аныяанда Семис-оол байның чылгызын кадарып эрттирген. Кады төрөөннеринден чаңгыс кыс уруг арткан. Авазы ол уруун божааш, сырты саадааш, мөчүй берген. Ачазы – тулган аңчы. Самнаар-оолдуң кижээ тудуспас сыдымының дээги адазының адып бергени тезиниң мыйызындан оюп кылган эди. Самнаар-оолдан дескен аъттың кара шорuzu! Эзир ышкаш ужугар аьдын мунупкаш, сыр соондан ызырты четкеш, төрөпчилээр.

Абаканга Инекээңдей тывалар чылгы малды шалбалап тудар деп чугаалаарга, орус чон дыка сонуургаан. Аңаа Самнаар-оол белек аъттарын шалбадаарын чонга көргүскен.

– Магалыг-ла эртемниг кижидир! Көрүп-даа, сонуургап-даа алдывыс. Артист кижидир. Хуулгаазын оюн көргүстү. Өөрүп четтирдивис деп чон чугаалап тур – деп, Инекээңдей чугаалаарга, Самнаар-оол сыдымын дээрбектей дүрүп алгаш, шавыштыр киир каап алган иргин.

Чээрби алдыгы эге

Улуг-Хемниң кыдыыңга – улуг кежигниң аксыңга араттар белек аъттарын улуг акызыңга хүлээдип бээр деп барган.

– Бистиң улуувус болгай сен. Белекти хүлээдип, буянныг сөстен чугаалап көрем, акый – деп, Самнаар-оол чыылганнарже болгаш Саадакче көрүнген. Белек хүлээп алыр шериглерден аңгыда, эрткен-дүшкен чон кара шаар чыглы берген. Белек тутсуп тура, Саадактың хол куруг чүве чугаалавас дээн бодалын кым-даа билбээни ол чүве бооп-тур ийин моң.

Саадак шилиндек аъттардан карак салбайн көрүп турган. Хүртеңнээн чалгыглар дег аъттар бир-ле ээргиштелип келир аразында, Сарала бо-ла кыдыыңга үне халып келген. Саадак уткушур кылаштай бээрге, эрги ээзин көрүп кааш, ораныпкан. Ооң ыдык челинде баглап каан кызыл пөс ам-даа хевээр чораан. Сарала боду-ла ээзин уткуй кылаштап келген.

Саадак ирей кадыг кара холдарын Сараланың мойнунга салып алгаш:

– Тываның улуг өңнүү болгаш дайынчы акызы орус улус болур чүве. Бисти фыйдаалдыг дарлалдан хостажып чораан кызыл маадырларның бирээзи араңарда турар Инекээңдей ашак ол-дур. Совет Эвилелинче фашыыс кырмаан халдап кээрге, хеймер дуңмазы канчап көрүп турар – демисежир апаар. Чоннуң белек аъттарын силерге менди-чаагай чедирип келдивис, хүлээп ап көрүңер. Совет чон биле тыва кижилер аразында суг өтпес найыралдыг. Бистиң салым-чолувус чаңгыс. Кызыл Шеригге

белээвистиң баштыңы Сараланы баштадыр тудуп тур мен. Дуңмаңарның белээ-дир, хүлээп ап көрүңөр, өргүн чонум – дигеш, Саадак сөгүрүп каан.

Орус командир Николай Саянцев аяр чеде кылаштап келгеш, Сараланың ыдык челинде баглап каан ыдыкшылдыг кызыл туктуң ужундан хүндүткелдиг ошкааш, бир дескилей чазап каан челин хоюңнадыр суйбаарга, кулактарын сүүреңнедип турган.

Тываның орус чуртунда төлээзи Эрес-оол майор улустуң мурнунга үне кылаштап келгеш, кырганның бодалын уламчылап бадыткаан допчу чүве чугаалаан

– Эш капитан! Совет ха-дуңма! Эштер дайынчылар! Тываның нам, чазааның болгаш сураглыг малчын арат чонунуң мурнундан силерге изиг байыр чедирип тур мен. Бөгүн баштайгы белекти хүлээдип тур бис. Моон соңгаар хүннүң-дүннүң белек келир. Фашист дайзынның когун үскүже киржир бис. Херек апарза, Тываның экер-эрес оолдарын баштап четкеш, дайылдажып кириптеринге белен мен! Совет-тыва найырал делгерезин!

– Бистиң төрээн чуртувуска эң берге байдал таваржып кээрге, Тываның ажилчы чону акы-дуңманың дайынчы быжыг найыралын илередип, немец фашистерге удур тулчуп турар маадырлыг Кызыл Шеригге аъдын-хөлүн берип, дузалап турардыр. Силерниң чедирип эккелген белээңерни улуу-биле өөрүп четтирдивис! Бедик Саянның эзирлери-дир силер.

Бистиң херээвис шынныг. Бис тиилээр бис. Дайын төнерге, акы-дуңма Тываның арат чонунуң биске дузалап турганын утпас бис. Ажы-төлүвүс-даа утпас! Смерть немецким оккупантам! – деп, капитан Николай Саянцевтиң допчу сөзүн хелемечи шалабула очулдургаш, сөөлгү домакты орустап төндүргөн. Командир Сараланың хаваан суйбагылааш, үргүдүп кылаштаарга, өөрүнүң аразынче шымны берген.

– Паромдува! – деп команда үнгөн соонда, мөөң кижилер оруктуң ийи талазынга чыскаалдыр турупкан. Самнаар-оол баштааш, белек чедирип келген араттарны орус командир бодунуң чанынга – кежиг аксынга тургузуп алган.

Паромну орус уруг башкарып турарын магадааннар.

– Мынча хөй аъттарлыг паром сугже кире бербес ирги бе? – деп, бир-ле кижин улус аразындан дадагалзап айтырган.

– Човулаңның кинчи-бегин буза шаапкан чалгыглар чоннуң белээн чүктээн паромну сугга дүжүрбес болгай аан! – деп, Саадак бадыткай каапкан.

Улуг-Хемниң шапкыны дайынчы даалганы кайын саададыр ийик! Үүлени бүдүрүп шыдаан! Паром тос катап кешкен соонда,

тос чүс ажыг аъттар хемниң ол чарыында барганнар – олар демир-орукка чайлыг чеде бээрлер.

Улуг-Хемниң чалгыглары ыдыктыг хүлээлгезин менди-чаагай күүсеткеш, амыраанындан савазынга сыңмайн, сайлыг-даштыг эриктиве маңнажып туруп бергеннер.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Романның сюжедин сайгарыңар.
2. Саадакка чүге ындыг даалга берген деп бодаар силер?
3. Белекке берген чылгы малды чедиргени, таваржып турган бергелерин допчулай ушта бжиңер.
4. Чортаарак деп кымыл, ол маадырны дамчыштыр автор чүнү илереткенил?
5. Совет-тыва найыралды чогаалга канчаар чурааныл?
6. Үшкү номнуң эң-не онзагай талазы чүдел?
7. Үшкү номнуң кайы эгезин сонуургадыңар, чүге?

Бүдүн чогаалдың сөзүглелинге хамаарыштыр

Романның баштайгы ады. Каш чылда бижиттингенил? Тыва литературада туружу.

Чижек чогаадыглар темалары:

1. XXI чүс чылдың өөреникчизиниң Саадакка чагаазы...
2. Романның номнарының аттары...
3. Меңээ таарышкан маадыр....
4. Мен Сараланың ээзи болган болзумза...

Бот-тускайлаң чижек төлевилелдер темалары:

1. «Мээң төрел-бөлүүмнүн фронтуга дузазы»
2. «Бистиң кожуунувус дайын чылдарында»
3. «Суурувустуң эки турачылары...»

Дараазында ажилдарны номчуурун сүмеледивис:

Донгак У. А. О судьбе романа М. Кенин-Лопсана «Чүгүрүк Сарала» («Настигающий птицу») // Иволги напев живой: В новом облике древнего слова. Литературно-критические статьи. Сыгырганың өткүт ыры: Бурун сөстүң чаарттыңан бүдүжүндө. Чогаал-сайгарылгалыг чүүлдер. – Абакан, 2014. – С. 72-61.

Донгак Р. М. Тема Великой Отечественной войны в романе М. Кенин-Лопсана «Стремнина великой реки» Чогаалдарны номчуп ора... (Литература-публицистиг чүүлдер). – Кызыл, 2014. – С. 69-67.

Куулар Ч. Ч. Проза чогаалдары // М.Кенин-Лопсан. Чогаалдар чыындызы. – Кызыл: Тываның ном үндүрер чери. 1975. – Ар. 305-310.

Тыва литератураның төөгүзүңүң очерктери. / А.К. Калзан, Д.С. Куулар, М. А. Хадаханэ. – Кызыл: Тываың ном үндүрер чери, 1975. – Ар. 130.

Кюнзегеш Ю. Ш. Чогаалчы, шүлүкчү, эртемден // Аас чогаалының кавайындан... – Кызыл, 2014. – Ар. 85-88.

Хадаханэ М. А. Тувинская проза. – Кызыл, 1968. – С. 85. «Чүгүрүк Сарала» – тыва чогаалдың баштайгы романы. «Настигающий птицу» – первый роман тувинской литературы. – Кызыл, 2006. – 55 с.

РОМАН ДУГАЙЫНДА БИЛИГ

Роман – тоожуурунун эң-не нарын хевири. Литератураның тоожу, чечен чугаа, новелла, очерк, фельетон ышкаш янзыларынга бодаарга, роман чогаалчыдан хөй күштү үндүрерин негээр. Чүге дээрге: 1) амыдыралды калбаа-биле көргүзер; 2) чогаалдың чуруп көргүзер бар-ла аргаларының барык шуптузун ажыглаар; 3) өске жанрлардан хөй планныг болгаш чеже-даа темалыг болур, ынчангаш романга хөй санныг айтырыглар көдүрттүнер; 4) аңаа болушкуннар болгаш характерлер чоорту улам-на дыңзыгып, депшип турар кылдыр көргүстүнер.

Бир-тээ шиитпирлээр айтырыглар арбын, чогаалдың темалары болгаш тургузуу янзы-бүрү планныг болганда, аңаа хөй санныг персонажтар – маадырлар киржир. Романга кижиниң салым-чолу моондактарга таваржып, ону ажып эртер; маадырларның мөзүлүг болгаш мөзү чок шынарлары ынчан илерээр.

Романга овор-хевирлерни чуруп бижиири кончуг нарын. Чогаалчы маадырларның овор-хевирлерин, оларның даштыкы оворун, иштики сагыш-сеткилин, амыдырал-чуртталгазын өске жанрлар-биле деңнээрге, ушчок делгередиде бижээн турар ужурлуг. Хөй персонажтар бот-боттарынга дөмейлешпезин, бот-боттарындан ылгалдыг турзун дээш, автор күженишкинниг ажылдаар.

Тема талазы-биле романнар аңгы-аңгы: төөгүлүг, политиктиг, философтуг, эртем-фантастиктиг. Ол ышкаш амы-хууга, өг-бүлеге-даа хамаарышкан темаларлыг романнар бар.

Чечен чугаа биле тоожудан роман дараазында ылгалдар-биле онзаланыр. Тоожу чечен чогаалдың тоожулал хевириниң ортумак чергезинге хамааржыр. Ында колдуунда-ла чаңгыс сюжеттиг шугум турар болгаш болушкуннар чаңгыс кол маадырны долгандыр бооп турар. Чечен чугаа тоожудан-даа биче хевирге хамааржыр. Аңаа кижиниң амыдыралының кайы-бир болушкуну чуруттунар.

Тыва литература кыска үениң дургузунда хөгжүлдениң оруун эрткен. Чүге дээрге тыва улустуң чечен салым-чаяянының сайзыраарынга орус болгаш делегей литератураларының салдары улуг болган. Тыва литература критиги А.Калзан «литературлуг жанрлар аразында роман жанры бодунуң туружун эрткен чүс чылдың чеден чылдарында быжыы-биле ээлээн» деп айтыткан турган.

Тыва литература төөгүзүн тургузарынга баштайгы тыва роман дугайында айтырыгны сураглыг эртемден Д. С. Куулар чугулалап көргөн.

Тыва романны бижээниниң дугайында төөгүлүг фактыларны тодарадыр чугула чүүлдерге ук жанрга бижээн чогаалдың үнген чылы, чогаалчының кол бодалы, чогаалдың жанр хевирин тодарадырынга литература шинчилекчилериниң санал-оналы хамааржыр.

Баштайгы тыва роман

Тыва литератураның төөгүзүндө «Улуг-Хемниң шапкыны» деп бир дугаар тыва романны Тываның улустуң чогаалчызы М. Б. Кенин-Лопсан 1965 чылда бижээн (10 чыл болгаш «Улуг-Хемниң шапкыны» деп ат-биле үнген). Тываның литературазының ол ажыдыышкынының дугайында литература шинчилекчилери А.К. Калзан, Д.С. Куулар, М.А. Хадаханэ болгаш чогаалчылар С.А. Сарыг-оол, Ю.Ш. Кюнзегеш, Ч.Ч. Куулар 1965–1966 чылдарда сайгарылгалыг ажилдарны бижээннер.

С.К. Токаның «Араттың сөзү» деп ному роман-трилогия кылдыр 1972 чылда үнген. Ооң мурнунда С.Токаның ол литературлуг чогаалы тоожулар база төөгүлүг сактыышкыннар кылдыр үнүп турган.

Ынчангаш М.Б. Кенин-Лопсанның 1965 чылда «Улуг-Хемниң шапкыны» деп аттыг үнген «Чүгүрүк Сарала» деп чогаалы тыва литератураның төөгүзүндө «роман» деп жанрга бижиттинген бир дугаар чогаал деп санаттынып турар.

Эрткен чүс чылдарның алдан чылдарында С. Токаның «Араттың сөзү», С. Сарыг-оолдуң «Аңгыр-оолдуң тоожузу», М.Кенин-Лопсанның «Чүгүрүк Сарала», О. Саган-оолдуң «Төрээн кижилер» деп романнары бижиттинген. Оларның чырыкче үнүп келгенин барымдаалааш, тыва литература шинчилекчилери роман жанры сайзыраан деп быжыг түңнелди үндүрген. Роман жанрының хөгжүлдөзи С. Токаның «Араттың сөзүнүң» көстүп келгени-биле холбашкан. Ук роман үш номдан тургустунган: «Тос чадырда», «Демисел эгелээн», «Чаа Тыва». Ооң соон дарый С. Сарыг-оолдуң «Аңгыр-оолдуң тоожузу» деп ийи номдан тургустунган романы бижиттинген.

Эрткен чүс чылдарның чеден чылдарында роман жанры улам ыңай сайзыралды алган. Оларга О.Саган-оол, К-Э. Кудажы, М.Кенин-Лопсан, С.Сюрюн-оол, Э.Донгактың чогаалдарын хамаарыштырып болур.

Тыва литератураның үндезилекчилериниң аразындан О. Саган-оолдуң «Дөспестер» деп романында көдээниң ажил-ишчилериниң амыдыралын чуруп көргүскен. Ынчаарга маадырларны, ылаңгыя мөзүлүг маадырларны, даанган ажылы дээш дөстүнмөс, үргүлчү

кыптыгып чоруур, төлептиг мөзү-шынарлыг кижилер кылдыр автор көргүскен. Чогаалда кол чөрүлдээ аныяк специалист Хеймер-оол, колхоз даргазы Боражык биле райкүүскомнуң килдис эргелекчизи Агар-оол база эртем ажылдакчызы Абрамов оларның аразында Тывага хөй ажылының бурунгаар хөгжүлдезиниң дугайында болуп турар. «Деспестер» деп романда элээн хөй сюжеттиг шугумнар бар. Чижээ: Боражык – Хеймер-оол; Хеймер-оол – Боражык – Агар-оол; Хеймер-оол – Хураганмай – Яңмаа; Боражык – Яңмаа; Хеймер-оол – Хураганмай; хоочуннар – аныяктар. Оларның шуптузун автор бүзүреничиг кылдыр уранчыдып чураан. Ооң ужурунда «Деспестер» – романның негелделеринге дүгжүп турар чогаал.

Баштайгы романнар аңгы-аңгы эгелерден тургустунган, улуг эвес хемчээлдиг турган болза, чеден чылдарда бээр бижиттинген романнар эпос чогаалының шынарларын ээлей берген. Ону эң баштай чедип алган автор – К-Э.Кудажы. Ооң «Ыржым булуң» деп тоожузун А.Калзан үш кезектиг романның эгези кылдыр кылып аарын сүмелээн («Ырак булут», «Ырлыг булак»).

Оон улаштыр авторнуң «Уйгу чок Улуг-Хем» деп кыска метафоралыг аттар-биле тургустунган дөрт номнуг романы көстүп келген. Олар аразында сырый харылзаалыг, ниити маадырларлыг. Ында тыва чоннуң барык чүс чыл дургузунда амыдыралын делгеми-биле чырыткан. Ынчангаш ол тыва литературада бир дугаар роман-эпопея. Ийиги салгалдың чогаалчыларындан М. Кенин-Лопсанның «Чүгүрүк Сарала», «Херээженниң чоргааралы», «Тениң самы», «Чылгычының өө» (1980), «Кырган-авай өпей ыры» (1984), «Азаның бичези кончуг» (1989), «Алдын чүрек» (1992) үнүп келген. Ол-ла чылдарда тыва роман жанрынче Тываның улустуң чогаалчызы С. Сүрүң-оолдуң «Тывалаар кускун», «Ногаан ортулук», Э. Донгактың «Эрги хонаштар» (1983), «Сыын чады» (1986) болгаш С. Сарыг-оолдуң төөгү темазынга бижиттинген «Алдан дургун» деп доостунмаан романы немешкен. Тыва литератураның роман жанрының эң-не дүжүткүр үезин эрткен чүс чылдарның 70–80 чылдары болган деп чогаал сайгарыкчылары санап турар.

Тываның улустуң чогаалчызы Е. Т. Танованың үш кезектен тургустунган «Кара-Бай» деп романы 1994 чылда чырыкче үнген. Бүгү Тывага сурагжый берген мурнакчы малчын Ыңаажыктың хууда болгаш чонунга бараан болган намдарын көргүскен чогаал болур.

Тыва литератураның төөгүзүндө эң-не баштайгы роман-эссеге М. Кенин-Лопсанның «Буян-Бадыргы» (2000) деп чогаалы хамааржыр.

XXI вектиң эң бир дугаар романынга Тываның улустуң чогаалчызы Н. Ш. Кууларның 2018 чылда бижээни «Муңгаштатпаан

муңчулбас ыр» деп чогаалы хөй санныг номчукчуларның ки-чээнгейин хараа туткан.

Бодан, харыыла, күүсет.

1. Роман жанрының им-демдектеринге чүлөр хамааржырыл?
2. Тыва литературада баштайгы тыва романның дугайында шиитпирни канчаар хүлээп алыр силер?
3. Баштайгы тыва роман дугайында чогаал сайгарыкчыларының кол-кол эртем ажылдарын даңзылааш, кысказы-биле сайгарар.
4. Тыва роман жанрының кайы чылдарда шапкын хөгжээнил, чүге?
5. Тыва литературада роман жанрының кандыг хевирлери колдап турарыл, оларның авторлары.

БУЯН-БАДЫРГЫ

Тыва литературада бирги роман-эссени Тываның улустуң чогаалчызы М.Б. Кенин-Лопсан 2000 чылда бижээн. Роман-эссе ийи номдан тургустунган: «Аныяк ноян», «Боолаттырган баштыңчы». Романда Тываның төөгүзүнде билдингир чурт баштыңының омур-хевирин барымдаалыг саавырларга болгаш уран-чечен аргаларга даянып көргүскен.

«Аныяк ноян» деп бирги номда Буян-Бадыргының төрүттүнгени, өөрөдилгеизи, кудазын автор чураан.

АНЫЯК НОЯН

БИРГИ НОМДАН ЭГЕЛЕР

Буян-Бадыргының төрүттүнгени

Тыва күрүнени тургускан Улуг Шуулганы, ам болза Тургузукчу Хуралды, даргалап турган Буян-Бадыргы дугайында роман бижиир дээн бодалым Санкт-Петербург хоорайга тывылган. Ынчаарга 1948 чылдың июль 5-тен 1950 чылдың май 20-ге чедир Тыва төөгүзүнге холбашкан «Чээрби бир» деп чогаал борастан турган мен, ол болза Буян-Бадыргы дугайында бодалым болган.

1952 чылдың сентябрь 20-ден 1966 чылга чедир Буян-Бадыргы дугайында кырганнарның чугаазын бичии-бичиилдеп чыыңчарлап бижип келген мен. Оларга хамаарышкан орус, тыва дылдарда архив материалдарын хире-шаам-биле номчуп танышкан мен, бир чамдык арыннарны ушта бижигилеп алгылаан мен. Шынын чугаалаайн. Буян-Бадыргы-биле кады албан ажылын кылып чораан кижилер, ону таныыр кижилер ооң

дугайында чүве чугаалаарындан кончуг коргар боор чүве чораан.

Тоолай чыл аъттанган. Улу чыл үнген. Шала часкаар Буурул ноян бир дүне онзагай дүш дүжээн дижир. Чогум ады Хайдып ноян дээр. Хайдып Үгер Даа дижир. Он сумулуг бистиң Даа кожуунну чагырып чораан ноян. Бажының дүктери ала-була болурга, чон ону хүндүлөп Буурул ноян дижи берген.

Бир эртен Буурул ноян агайынга чугаалаан-дыр:

– Бо дүне дыка элдептиг дүш дүжедим. Таңма өргээзиниң дөрт талазындан дөрт хүн үнүп келди. Чөөн, Барыын, Соңгу, Мурнуу чүктерниң дөрт хүнү бедип келирге, көк дээрден мөңгүн багана саарлып баткаш, өөмнүң дүндүүндөн дүжүп чаларады. Бичии болгаш ол мөңгүн багана алдын бооп хуула берди. Алдын багананың шыпшык бажынга меңги баштыг сыннардан ак аганак ужуп келгеш, хонуп алды. Бо дүне эр хиндиктиг үрен төрүттүнген болза, азырап аар мен, кедизинде мээң таңмам тудар оглум болур.

Та шын чүве, та меге чүве. Ол хүн Буурул ноян эрес-шалып дүжүметтерин эдертип алгаш, чорупкан дижир. Бир өгнүң дүндүүндөн дыртыг баганазы үнүп келгенин Буурул ноян хамыкты мурнай көрүп каан.

– Дөө турар өгге барып көрүңерем. Бир эвес оол үрен төрүттүнген болза, азырап алыр мен – дигеш, ынаар дүжүметтерин чоруткан дижир.

Демги дүжүметтер бораң өгге кирип келген. Чылгычы Номчуланың өө болган. Чылгычының кадайы божаан, олчазы оол болган. Ол черни Барыын-Хемчик кожууннуң Аяңгаты дижир.

Буурул ноян ол оолду оол кылдыр азырап алган. Адын ламаларга адаткан дижир чораан. Буян-Бадыргы дээн, азы Буян бодарадыр дээн уткалыг ат-биле адаан дижир. Номчуланың өөн Буурул ноян таңма өргээзиниң чанынга көжүрүп эккелген дижир чүве. Улустуң чугаазы-дыр. Буурул ноянның азыранды оглу Улу чылдың частың ортан айның 15 чаазында төрүттүнген дижир.

Куш уязынга ынак дижир, кулун иезинге ынак дижир.

Кижини база төк кылдыр төрүттүнген черинге ынак. Кижини амытан төрүттүнген чери-биле тудуш болурун бистиң ада-өгбелеривис кончуг сагып чораан. Ынчангаш чаш уругнуң сыртыын авазының өө турган черге, өг орнунуң хүн бадар талазынга хензиг үңгүр каскаш, ынаар чаларадып шыгжаар, ынчангаш кижини амытанга Чер база иези бооп арткан дижир.

Буян-Бадыргының төрүттүнген чери кайдал? Ол черни билер кижилерден янзы-бүрү уткалыг чугааларны дыңнап, бир мындыг тоолчургу чугааны номчукчуга бараалгадып көрейин.

Ол чазын Номчуланың бөдей өө чазаг, күзег чурт болур Оваалыг-Хем аксынга турган. Оваалыг-Хем болза Барыын-Хемчик кожууннуң девискээринде Улуг-Аяңгатының солагай талазындан ынаар углай катчып кирген. Оваалыг деп аттың үнгени база уткалыг. Ында бичии дөңчүгөш бар. Шаг шаандан тура ол дөңчүгөштиң кырынга Аяңгаты Монгуштарының оваазы турган, оон-на укталган ат чүве. Оваалыг-Хемчигештиң чазаг, күзег чуртунуң чанында, тайга бажындыва үнер оруктуң үстүү талазында Хам-Дыт бар. Бир чазын ол Хам-Дыттың чоогунда Номчуланың өөнге эр хиндиктиг үрен төрүттүнген. Улу чылында төрүттүнген оол дижир. Буурул ноянның дээр оруубиле кончуг тааржыр үрен болган, ынчангаш ноян ол чашты ызыгуурун салгаар оол кылдыр азырап алган.

Улуг-Аяңгатыже кирип чыдар Оваалыг хемчигештиң чазаг, күзег чурту болза Буян-Бадыргының төрөөн чери ол чүве.

Буян-Бадыргының өөредилгези

Буурул ноян ийи оолдуг чораан. Азыранды оолдар. Улуун Севээн дээр. Оозун хүрээге кирип каан, сөөлүндө кешпи¹ апарган. Карачал кижилер ону Севээн Кешпи дижир.

Ам Доңгак Барыкаанның чугаазын дыңнап көрээлицер.

– Авам кончуг шевер чораан болгаш Буурулдуң нарын идик-хевин быжар, даараар чораан. Авам сугнуң өө хем кыдыында судак чанынга турар чүве. Бистиң өөвүстен ноян өргээзи көстүп турар. Улуг улус чугаазындан Буурул ноян Буян-Бадыргыны даштыкыже сургуулдадып үндүрбөөн дээр чораан. Ынчан ноян тайжызы дээр чүве. Ынчан ноянның ынак оглун Бадарчы дээр турган. Кедизинде баргаш таңма тудар оглун Буурул ноян шыырак башкыларның холунга киирген дижир.

Буян-Бадыргыны моол бижикке эң-не баштай Ховалыг Шокар-Мээрең деп кижии өөрөткөн. Ол башкы Даа кожуун кижизи. Буян-Бадыргы чаңгыс айыткан чүвени дораан доктаадып алып угаанныг турган. Моол үжүктү башкызы чаңгыс катап айтып бээрге, ол-ла дораан доктаадып алган дижир. Буян-Бадыргы сес харлап чорааш, моолдап номчуур, бижиир, чугаалаар апарган. Адазы оглунга кыдат бийир белекке берген чүве-дир. Холунуң үжүү кедергей чараш турган. Буян-Бадыргы он харлап чорааш, «Үлегер Далай» деп судурну шээжи-биле билир апарган. Он харлыг оглу-биле Буурул ноян бирде тывалажып, бирде моолдажып чугаалажыр турганын ачам дыңнаан кижии. Ынчап

¹ *Кешпи* – сарыг шажын философиязын өөренип дооскан лама.

кээрде ноян боду база ада болбушаан, оглунуң башкызы бооп чораан-дыр.

Хайдып Үгер Даа келир үени бодаар улуг угаанныг ноян чораан, ынчангаш ынак оглу Буян-Бадыргыны моол, төвүт болгаш орус дылдарны арыг билир кылдыр өөредип аарын оралдажып турган. Төвүт дылды шыырак билир Үржүп Тогоо дээр моол ламаны чалап эккелген. Ол эртемден ламаны тывалар Оскал деп база адап турган. Өвүр кожууннуң Хандагайты суурда чурттап орар Степан Хаварыкович Сыгыртааның сактыышкынын ёзугаар алырга, Моолдан тускай чаладып эккелген эртемден лама Буян-Бадыргыга төвүт дылда бижигилээн бойдус эртемин, философия эртемин номчуп билир кылдыр өөрөткөн бооп турар. Моол дыл башкызы Шокар-Мээрең ноянның оглу-биле даады моолдап чугаалажыр турган болза, төвүт дыл башкызы Оскал ол угаанныг оол-биле даады төвүттөп чугаалажыр турган. Шымбай-оол Кумзаттың чугаалап органын ол-ла хевээр бадыткал кылдыр киирдим: «Буян-Бадыргы «Доржучотпа» деп судурну моолдап-даа, төвүттөп-даа шээжи-биле билир турган».

Кедизинде баргаш, орнунга олурар оглу даштыкы чурттардан келген кижилер-биле төре херээн чугаалажы бээрин Буурул ноян баш удур билип турган, ынчангаш орус дыл башкызын база чалап эккелген. Ол кижиниң адын Рехлов дээр. Орус дыл башкызы Буян-Бадыргыга орустап бижирин, номчуурун болгаш аңаа чугаалажырын өөредип турган.

Алыс боду чылан чылын азы 1881 чылда, Чөөн-Хемчик кожууннуң Бажың-Алаакка төрүттүнгөн, 1912 чылда Хопту дайынынга киржип чораан Моңгуш Белекке ужурашкан мен. Ынчан ол кырган Каа-Хем кожууннуң девискээринде Бай-Сөөтте Кырганнар бажыңынга дыштанып турар чораан. Белек кырган 1966 чылдың апрель 6 чаазында мынча деп чугаалады:

Буян-Бадыргыны бир харлыындан эгелеп билир мен. Бистиң тыва кижилерниң аразындан улуг угаанныг бооп төрүттүнгөн кижидир. Буян-Бадыргы чараш-даа. Буян-Бадыргы угаанныгдаа. Буян-Бадыргы эртемниг-даа. Буян-Бадыргы тывалар-биле тывалап чугаалажыр турган, билир мен. Буян-Бадыргы ламалар-биле төвүттөп турганын дыңнаан мен. Буян-Бадыргы моолдар-биле моолдажып турганын ийи кулаам-биле дыңнап, ийи караам-биле көрүп чораан мен. Буян-Бадыргы тергиин угаанныг, тергиин бижиктиг кижидир турган. Буян-Бадыргы он чеди харлап чорааш, ноян болган дижир чүве. Буян-Бадыргы ноян чээрби ийи харлап чорааш, тыва албатыларын Орустуң Ак Хаанынга чагырткан дижир чораан. Буян-Бадыргы үжен харлап чорааш, Таңды Тыва

күрүнезин тургускан Шуулган Хуралды даргалап турган дижир чүве... Бистиң Моңгуш төрөл аймактан бүгү Тываның эң мерген угаанның оглу Буян-Бадырғы төрүттүнген чүве.

Буян-Бадырғының кудазы

Куда болза тыва ёзуда ийи кижиниң бир өгге кады чурттаар чуртталгазын каракка көргүскени болур.

Куда болза тыва ёзуда ийи чүректиң өөрүшкүнү, човулаңны болгаш кажыыдалды кады деңге көрүп эртериниң эргези болур.

Куда болза тыва ёзуда өгленишкен ийи кижиниң өгбе чуртунга ажы-төлдүг болурун алгаан ёзулал болур.

Буян-Бадырғының кудазын бадыткаар документ тывылбаан, ынчангаш автор ол куданы көргөн болгаш дыңнаан кижилерден дыңнап бижээн чугааларын бараалгадыр ужурга таварышкан.

Доңгак Барыкаанның чугаалааны болза:

– Мен бичии чоруур шаамда, байның оглу байның кызын алыр чораан. Ядыының оглу ядыының кызын алыр. Буурул ноян ийи оолдуг чораан. Ук угунда чажыт оолдар дижир. Буурул ноян Хемчик унунга чурттап турган алдарлыг бай Хомушку Ёзутунуң уруун улуг огулга айтырып каан чүве-дир. Улуг оглу Севээни хүрээге тургузуп кааш, ол айтырып кааны уругну Бадарчыга кадай кылдыр ап берген. Мен бичии чорумда тажының адын Бадарчы деп турганын база катап сактып ор мен. Ёзуту чагырчының¹

¹ *Ёзуту чагырчы* — Хемчикке чурттап чораан алдарлыг бай Хомушку чагырчы ол болур, мал-маганын, хошкул-хөренгизин хавырткаш, хостуг эргезин казыткан. Ада-өгбезиниң сөөгүн салган Хемчик чуртундан хувискаалчы намчылар ону үндүр шөлүпкен, Эрзин кожуннуң Бай-Даг деп черге чурттап чорааш, сөөгүн Ыдыктыг Хайыракан даанда Нояннар хөөрүнде салган. Бодунуң ажы-төлү чок, тос оолду, кысты өске кижилерден азырап, доруктурган дижир. Бир ынак оглу болза Кенден-Сүрүң, ол төрүмелинден угаанныг турган, феодал кижиниң оглу деп чылдакка каккаш, ону школага киирбес, хурал-суглаага олуруштурбас, клубка безин чагдатпас. Кадыг ажылдарга ону чыгаар, Калдак-Хамар артының эң-не хая-даштыг черин аңаа кастырып аштаткан дижир. Кенден-Сүрүң орус, даңгыт азы төвүт дылдарны боду-ла дыка хандыкшылдыг өөренип алган. Сөөлзүредир Хемчик чуртунга чеде бергеш, мурнакчы тракторист апаарга, ону шаңнал-макталга киирбес турган. Бурятияда Иволга дацанның эмчи ламазы болуп, чонга бараан бооп чораан. Паспорт ёзугаар Хомушку Кенден Ясутувич болза 1916 чылдың февраль 23-те төрүттүнген. 1979 чылдың декабрь 23-те тенек аарыг тоянчыга боолаттырып каан. Мен дугайты Кенден башкыга даады чүдүп чоруур мен, оң-биле чеди чылдың дургузунда Тываның ырак-узак кожууннарын эргий кезип, куйда шыгжагылаан судурларны чыггылааш, Алдан-Маадыр аттыг Тыва национал музейниң Шыгжамыр фондузунга хүлээтчи бээринге киржип чораан мен. Кенден башкы болза тыва чоннуң база бир улуг угаанныг болгаш чонунга буянынн оглу (Авт.).

бодунуң уруглары чок дээрзин база катап сактып ор мен. Төлге ынак кижиге болгаш тос уругну өске кижилерден азырап өстүрген. Буурул ноянның оглунга кадай кылдыр эккеп берген уругнуң адын Дыртыгына дээр чораан. Сөөлзүредир ол атты Күскелдей деп база адай берген. Алдарлыг ноянның оглу-биле күчүлүг байның кызы өгленчир салым-чолдуг болганын көргөн мен.

Ырлыг-шоорлуг куда болган. Үстүү-Хүрээниң кедээ талазында даг баарында Буян-Бадыргының кудазы дүштү. Авам күжүр мени ынаар эдерттип чедире берди. Ноябрьның кеннин аъттыг кижилер эккеп берди. Дыртыгынанан хары Буян-Бадыргыдан үш хар улуг дээр чораан. Дыртыгынанан арны аксымаар, узун сынның, чиңге-чиңге салааларлыг угбай чораан. Төрүмелинден тергиин шевер дижир. Кара былгаар кадыг идиктерлиг, чиңгир көк торгу тоннуг, курун кежилдир кара чаъжы бады барган. Караам уунга кызыл-кызыл чинчилерлиг, суук кара салбактарлыг мөңгүн чавага онзаланып көстүр болган. База бир сактыр чүвем болза Дыртыгынанан кулактарында кызыл шуруларлыг болгаш ай коңгураазы хевирлиг сыргалар.

Ыры-шоорлуг куда болган. Ол куданың улуг сүнезини кара кежегелиг, хүрең торгу тоннуг, ак-көк курлуг, уннарын шокарлап каан кадыг идиктерлиг Буян-Бадыргы турган. Ол кудага келген кижилер Буурул ноянның ынак оглундува көөрүнге өй ышкаш сагындырар чораан.

– Чаражын! – деп, ноянның оглун чон магадаар турган.

– Караа хоюг! – деп, чон ноянның кеннин чаптап турган.

Буурул ноянның оглунуң кудазы дүшкен черге келген кижилер чемниң дээжизин чооглааннар.

Буян-Бадыргының кудазы бир улуг байырлал-биле дөмей болган. Улуг назылыг чеченнерни, тоолчуларны база чалап эк-келген дижир чораан. Мен чүгле Ыраажы-Хем чурттуг Ырлаар-Бойдааны көргөн мен. Алдарлыг ыраажының чүнү ырлаанын уткан мен, ол хиреде ооң бөргүндө агылдыр чиңзе ам-даа караам уунга көстүп чоруур. Сөөлүндө билип каан мен. Буурул ноянга ырлап чораш, ак чиңзе-биле шаңнаткан ыраажы дээр чораан...

Буянбаа биле Күскелдейниң ырлыг кудазы дүжерге, Даа кожууннуң девискээринде олар ышкаш аас-кежиктиг кижилер чок турган дижир. Кижиге бодаарга, олар кады деңге кырыырлар. Кижиге бодаарга, оларны кандыг-даа күш чара кирбес, чүгле өлүм чарар ышкаш сагындырар турган.

Ырлыг кудазы дүшкен кижилерни кажан-бир шагда октуг-боолуг кижилер чара кирип каар деп чүвени ынчан кым-даа бодаваан. Ырлыг куданың сөөлү өгнүң эр ээзи актыг черге боолап

өлүртүр хай-халапка четкен. Ырлыг куданың сөөлү өгнүң кадай ээзин чурттап орган чуртундан үндүр шөлүттүрер салым-чолдуг болган.

Бурун Тываның ёзуунда өг тиккен улус уруг-дарыг чок чурттавас турган. Бир чыл хире чурттааш, ашак, кадай улус боттарының уругланыр хире-шаан билип аптар. Кандыг-бир чылдагаандан кадайы божувас болза, ашааның төрелинден азы ашааның чуртундан оол уругну азырап алыр. Бир чамдыкта уруг азырап алырга, кадайы божуптар таварылгалар турар. Бир чамдыкта ол-ла азырап алган төлүн төлзүрөп, аныяк назынның ашак, кадай кижилери өлгүжеге дээр бир өгге эптиг-найыралдыг чурттаарлар.

Ырлыг куда дүшкенден бээр, бир чыл эрткен. Кайы-даа шагда кадайларның тышпас чүвези бар эвес. Ээжи кадай сугга улуг назылыг кадайлар чыгып турган соонда, аныяк ноянның төрүттүнген чуртунуң уундан, Барыын таладан, оол уруг азырап аар дишкеннер. Амгы Барыын-Хемчик кожууннуң девискээринге чурттап чораан Мартаң мээрөң деп кижиниң чаш оглун агай өөнгө азыранды төл кылдыр эккелген.

Оол уруг азыраарының ужуру чүл? Манчы хаан төрезиниң бир кол сагыыр хоойлузу болза төрөл салгаары турган. Хайдып Үгер Даа бодунуң таңмазын тудар, бодунуң соон салгаар, бодунуң чагырып чораан кожуунун чагырар оол уругну азырап алган... Ол оолдуң адын Допчуң дээр турган...

Ноянның хоюн кадарып чораан Монгуш Шалыпай уруу Анайның сактып чугаалаанын ёзугаар алырга, ноянның азыранды оглу Допчуң чеди харлап чораш, бүрлү берген.

Тыва кижии яды-даа бол, бай-даа бол, төл чок чурттавас чаңчылдыг чораан. Оол-даа, кыс-даа төлдү Буян-Бадырғы ноян өске кижилерден азырап ап турганын Степан Хаварыкович Сыгыртааның сактыышкынындан:

– 1925-1932 чылдарда Буян-Бадырғының өг-бүлезинге үнүпкирип чораан мен. Ноянның оглу болгаш уруу-биле кады ойнап өскөн мен. Оглунуң адын Сундуй-оол дээр. Ону Буянбаа кады төрөөн акызы Чамбыл-оолдан азырап алган. Уруунуң адын Чалаагалдай дээр.

– Буян-Бадырғы дөрт чыл дургузунда байысаадып келген. Ол үеде ол чүгле чаңгыс уруглуг мен деп өчөөн, хирезин бодаарга, бодунуң азырап алган оглун хувискаалчы кижилер истеп-сүрө бээр дээш, оозунуң адын адаваан болгу дег. Кадыг-берге Манчы хаан хоойлузу безин кыс кижини кээргээр турган, ынчангаш чүгле кыс уруун адаан бооп чадавас. Хувискаалчы намның

кижилери, коммунистиг намның кижилери аңгы демиселинге холбаштыр оол-даа, кыс-даа кижини бир дөмей шаажылаар турганын Буян-Бадырғы кайын билир ийик.

Бир мындыг тоолчургу чугаа бар. Ону Доңгак Барыкаан чугаалап берген.

– Буян-Бадырғының бодунуң ажы-төлү чок дээр, ол меге чүве-дир. Ол үениң улуг угаанныг кижилери ноян төлдүг болзун дээш, янзы-бүрү аргаларны хереглеп турган. Барыын кожуундан Ооржак Ак-Чалаң деп кижиге Баян-Талага көжүп келген. Ооң Хандыжап дээр уруу турган. Ол Хандыжаптан бистиң ноян бир сурас уруг божуткан. Ол уругнуң адын Алдын-Куй дээр. Ол уруу болза Чайлаг-Алаакка чурттап чораан Комбуй-оол деп кижиниң кадайы чораан. Алдын-Куйну көргөн мен, адазы-биле дөмейи кончуг чораан.

– Буян-Бадырғы ноянның төрөл ызыгууру тел ыяшка дөмей. Ооң төрөөн адазы Номчуланың угу-дөзү база бар. Оларның азыраан адазы Буурулдуң угу-дөзү база бар.

Буян-Бадырғыны дээди хемчег-биле амызын ап шаажылап каарга, ооң хамык дөргүл-төрели адын-сывын чажырап болгаш кижиге-ле болганынга куду көрдүрер салым-чолга таваржы берген. Чүс-чүс чылдарда туруп келген Тываның төөгүзүндө улуг угаанныг, эртем-сургуулдуг, чонунуң келир үезин бодап билир эң-не онзагай дарга салымныг кижиге Буян-Бадырғының когу үзүлбээн.

Буян-Бадырғының бодап чораан бодалы-даа чиде бербээн. Ол тываларның баар оруун баш бурунгаар өттүр билгеш, оларның салым-чолун Орус күрүнези-биле холбаштырыпкан мерген угаанныг өгбө бооп турар.

...Буян-Бадырғының үш улуг башкызы турган. Төре херээн углап баштаарын азыраан адазы Хайдып Үгер Даа төрүмелинден угаан-сарыылдыг оглунга айтып берип чораан. Буурул ноян ол оглунга кедергей ынак болгаш оозунга кончуг бүзүрөп чораан. Төвүт философияны хандыр билирин база төвүт дылды хандыр өөренип аарын Буян-Бадырғыга Үстүү-Хүрээниң улуг ламазы Лопсаң-Чимит айтып берип турган. Сөөлүндө Буян-Бадырғы ТАРН Төп комитетиниң секретары апаргаш, тыва бижик чогаадырын Лопсаң-Чимит башкызынга дааскан. Лопсаң-Чимит башкы тыва бижиктиң шокар-үжүүн 1928 чылда дөзөвилеп дооскан турган чүве. Таңма бижинин чогаадырын, даштыкы чурттар-биле канчаар харылзажырын болгаш төре херээнге холбашкан чугула айтырыгларны канчаар бижирин, даштыкы чурттарның төлээлери-биле канчаар чугаалажырын Буян-Бадырғыга айтып

берип чораан кижиге болза Шеми Тергиини, чогуу ады Монгуш Нимажап чагырчы болур. Буян-Бадыргы он алды харлыг ноян апаарга, Даа кожууннуң албан херээн канчаар уштап-баштап чорударын Шеми Тергиини углажып берип турган. Буян-Бадыргы сөөлүндө намның болгаш Чазактың удуртур баштыңчызы апаргаш, ынак башкызы Тергиинни бодунуң арга-сүмө айтырар кол кижизи кылып алган.

Ноян биле агай

Буян-Бадыргыны көрүп чораан кижилерниң сактыышынын дыңнап бижигилээн.

– Ачамдан дыңнаан мен. Буян-Бадыргы Улу чылдыг кижиге дээр чораан. Буян-Бадыргы ак шырайлыг, бажының дүгү кедергей кара, кежегези арай чиңгежек, кыдырыктыг кара карактары даады хүлүмзүрүп чоруур, кырлаңзымаар думчуктуг болгаш ортумак сынныг кижиге. Чүвө чугаалаарга, үнү тода болгаш хоюг дыңналыр. Улуг кижилерниң чугаазын дыңнаарга, Богда бурганның номналын сагыыр, ынчангаш арага ишпес ноян дээр чораан.

– Буян-Бадыргы биле Дыртыына өгленишкеш, эптиг-найыралдыг чурттап чорааннар. Дыртыына боду үжүк-бижик билер кижиге. Моол дылда бижээн чүүлдерни номчуур, бижиир турган. Ноябрьның кедер хевин, ижер-чиирин кадайы Дыртыына кончуг таарыштырар турган. Улуг байырга болгаш чыыштарга кедер тонун ол кадайы даараар турганын көргөн мен. Тергиин шевер.

Ноянның алыс чаңы чымчак, агайы бурганга кончуг чүдүүр. Ноябрь биле агайның алгыжып органын кажан-даа көрбээн мен. Суксун-сугатты, ашты-чемни кады чооглаар улус чораан. Бодунуң чиңге кара кежегезин чүгле агайынга дырадып алгаш, өрүдөр чораан...

ИЙИГИ НОМ

Улуг Шуулган

Дагаа чыл – 1921 чыл. 1921 чылдың август 13-16 хүннеринде ары Оюннар чурту Элегес хемниң оң талазынга, эрте-бурун шагдан бээр өгбелериниң чылдың дагып чорааны Суг-Бажынга болган чыышты кара чугаада Улуг Шуулган дээр, орустап болза Учредительное собрание деп турган, амгы шагның төөгүчүлери Тургузукчу Хурал диги берген...

Хаалар. Шилдегер суг диңзелиг болгаш кара одагалыг бөртүг кижилер – хаалар көстүгүлөп келгилээн. Олар дээрге суму бижээчилери, кожуун бижээчилери болгаш көдээ черлер үнүп сургакчылаар эргетеннер ол...

Бошкалар. Одагазы чок болгаш хола диңзелерлиг эрге-ямбының кижилерин бошкалар дээр. Оларлар дээрге арбан даргаларыдыр, шеригте холбаштыр алыр болза, салбыр командирлери азы взвод командирлери-дир.

Хүндүлөр. Хола-хола диңзелерлиг, кара одагаларлыг эрге-ямбының эргетеннери – хүндүлөр эндерилдир кээп тургулаан. Оларлар болза сумуларның оралакчы даргалары, шериг албанынга холбаштыр алыр болза, взвод, эскадрон командирлери болгулаар.

Чалаңнар. Кара-көк диңзелерлиг болгаш кара-кара одагаларлыг эрге-ямбының кижилери болза чалаңнар-дыр. Чалаң кижидээрге сумунуң кол бижээчизи азы кожууннуң кол бижээчизи болур болгаш взводту азы эскадронну командылаар эргелиг.

Тергиин хаалар. Тергиин хаалар дижир, херелдиг көк диңзелиг болгаш алдын-доостуң чүүнден шилип кылган бир карактыг каас-чараш одагалыг кижилер көстүп келгилээн. Бурун шагда тергиин хаа деп хүндүлүг атты чурттуң маадырларынга тыпсып хайырлаар турган.

Чаңгылар. Херелдиг көк диңзелерлиг болгаш алдын-доос чүүнден кылган ийи карактыг сарыг одагалыг эргетеннер – чаңгылар чыгып кээп тургулаан. Оларлар болза кожууннар даргалап болур, сумулар даргалап болур база кожуун черинче албан ажылын кылырлар. Шериг албанынга холбаштыр алыр болза, эскадроннар азы полктар командылаар эргелиглер.

Мээреңнер. Херелдиг көк диңзелерлиг болгаш алдын-доос чүүнден кылган үш карактыг сарыг одагаларлыг эргетеннер...

Тергииннер азы чагырычылар. Тергииннер азы чагырычылар болза кызыл диңзелерлиг, алдын-доос чүүнден кылган бир карактыг сарыг одагаларлыг, кара торгу кандаазыннарлыг. Олар тус-тус кожууннарның ажылдакчылары, нояннары, даргалары болгулаар, оон ыңай оларлар аймактар яамыларының сайыттары база болгулаар. Шеригте холбаштыр алыр болза, полктун командирлери болгаш штабтың даргалары болгулаар чүве дижир.

Гүң болгаш гүңнер. Гүң болгаш гүңнер деп кымнарыл?

Херелдиг хүрең-кызыл диңзелиг, алдын-доос чүүнден кылган бир карактыг болгаш алдынналчак сарыг одагалыг база кара торгу кандаазалыг кижиде көстүп келген. Ол кижиниң чанында эдертип чоруур кижилери база бар. Ол кижини Хемчиктин Даа кожууннуң гүң нояны, харын-даа бүгү Тываның ийи дугаар улуг

кижизи, чараш шырайлыг, шилгедек кижиниң адын-сывын Буян-Бадыргы дээр. Гүң аттыг кижии аймактың сайыды бооп болур эргелиг, шеригге холбаштыр алыр болза, генерал-майор атка деңнежир.

Ол үеде Таңды Тываның тос кожууну деп ат кончуг нептерээн турган. Ынчаарга Улуг Шуулганга чеди кожууннарның – Бээзи кожуун, Даа кожуун, Маады кожуун, Тожу кожуун, Шалык кожуун, Салчак кожуун, Оюннар кожуун – бо чеди кожууннардан 63 төлээлер келген. Улуг шуулганга орус чондан 17, арат чоннуң хувискаалчы Моолдан 3 төлээлер киришкен, оон ыңай Коминтернниң Чөөн чүк секретариадындан бир төлээ киришкен.

Эрте бурунгу тыва черге чаа күрүне бодарап догуннаарын Орустуң болгаш Моолдуң төлээлери көрүп турары база киржиپ турары дээрге Улуг шуулган делегей чергелиг бооп турар дээрзин гүң ноян Буян-Бадыргы хандыр билип турган.

Улуг Шуулганның азы бүгү Тываның Тургузукчу Хуралының ажыл-хожулун уштап-баштаар Президиумун келгеннер соңгаан соонда, Иннокентий Георгиевич Сафьяновтуң саналын ёзугаар бүгү Тываның Тургузукчу Хуралының даргазынга гүң ноян Буян-Бадыргыны чаңгыс үн-биле бадылааннар. Суг-Бажынга болган хурал Хем-Белдириин чаа тургускан күрүнениң найысылалы болур кылдыр доктаал үндүрүп алган, чүге дээрге ол чер Тываның чурт девискээриниң төвү болур болгаш чер кырында оруктарның база суг-биле чоруур оруктарның белдири бооп болур, ыңай-бээр аргыжарынга дыка таарымчалыг.

База бир өөрүнчүг чүве болза орус төлээлер Таңды-Тыва Улус Республиканың найысылал хоорайынга ийи бажыңны бээр болганнар. Алыс шынын алыр болза, баштайгы чылдарда Туран хоорай араттың Чазаа тургаш, оон Хем-Белдириинче азы Белоцарскыже, сөөлгү адында Кызыл хоорайже көжүп келген.

1923 чылдан эгелеп Тываның Чазаан Буян-Бадыргы баштай берген. 1923 чылдың сентябрь 20-де Буян-Бадыргы ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазынга соңгуттурган.

Күске чыл – 1924 чылдың чазы. Буян-Бадыргының салым-чолунга, албан-ажылынга болгаш амыдырал-чуртталгазынга 1924 чыл кажыыдалдыг, үймөөнниг, нүгүлдүг чыл болган.

1924 чылдың январь 21. «Бүгү делегейниң пролетарларының болгаш дарлаткан араттарының баштыңчызы, башкызы Владимир Ильич Ленин» таалал болурга, ол улуг кажыыдал Буян-Бадыргының чүрөөн бырлаңнадыпкан.

1924 чылдың март айның кадыг-дошкун чазы. ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң Сайыды, чоннуң хүндүткеп адаанын

ёзугаар алырга, ТАР Чазааның Баштыңчызы Буян-Бадырғы шөлээ дилеп алгаш, Чадаанаже бады барган турган. Буян-Бадырғы ак өөнгө олурда, Чыргакыда үймээн үнген деп сураг дыңналган. Октуг-боолуг үймээнчилерни Сумунак чагырыкчы баштап турар, оларны эп-чөп-биле сургаарын бодааш, ТАР-ның Чазак черинден база ТАРН ТК черинден Буян-Бадырғыга тускай даалга берген.

Буян-Бадырғыны кара нүгүлге киире бергениниң бир дөзү болза үймээнчилерге чораан, Сумунак-биле бир баг апарган болгаш тура халыышкынны улам-на хөрлээледириниң планын чогаадышкан деп бүгү Тывага дыңналдыр меге-хопту тараткан. Сөөлүнде баргаш, Буян-Бадырғыны Чазакка удурланган дээр меге-хоп чүвелерниң үнген дөзү Хемчик үймээни бооп турар. Чүүлдерде, илеткелдерде болгаш номнарда база-ла Буян-Бадырғы ынчан Чазакты узуткаар дээн дээрбечилерге дузалашкан, олар-биле чажыт сүлчээлиг турган деп нүгүлдеп бижип турган...

Буян-Бадырғының сөөлгү дүнези

«Төрээн чуртум Таңды Тывазының чиге мурнунга мээң арын-нүүрүм арыг-чаагай. Тыва черниң чиңгир көк дээрлериниң адаанга мээң арын-нүүрүм арыг-чаагай. Ураангай аттыг чонумнуң чиге мурнунга мээң арын-нүүрүм арыг-чаагай. Чурттаксаарым кончуг. Чадаана хемниң эриинге кадарчы-даа болуп чурттаксаар кижидир мен».

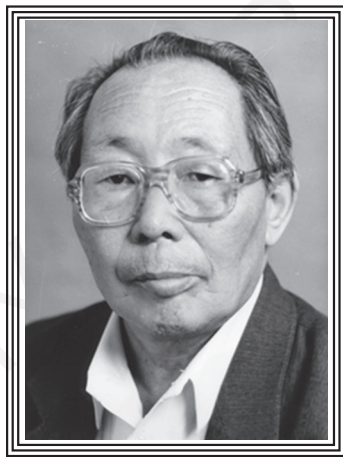
Буян-Бадырғының моолдап бижээнин Оюн Лүндүп боду очулдурган чүве: «Бүгүде чонум! Силерлерниң мурнуңарга амытыным алзыр хире буруулуг херек кылбаан мен. Эртемимни, угаанымны, салым-чаяанымны тыва чонумга бараалгадып чораан мен. Чажырбас мен. Манчы-кыдаттың ызыгуур салгаан хаан төрезинге чүдүп чораан мен. Адамның ноян ызыгуурун салгап чорааным шын. Шаг-төре өскерли бээрге, кызыл орустарның аайынга киргеним шын. Адамның ноян ызыгуурундан ынчан чарылганым шын. Улуг Шуулганның Даргазы бооп соңгуттурганым шын. Тыва черге бир-ле дугаар Тыва күрүнени тургускан Улуг Шуулганны уштап-баштап турганым шын. Мээң кол-ла сорулгам Тываны Кыдатка болгаш Моолга катпазы турган. Кол-ла сорулгам Тываны Орус чуртунга кадары турган, ынчангаш коммунистерниң оруун истеп, Тываның хувискаалчы намның баштайгы программазын болгаш Дүрүмүн бижижеринге хүндүлүг башкым Нимажапты Өөктүң Кара-Бяшче чорудуп турган мен, сөөлзүредир Туран хоорайже чорудуп турган мен.

1924 чылда болган Хемчик самыынынга киришпээн мен. Мени Хемчик самыынын уштап-баштап турган деп хоптааш,

дээди яла-биле шиидип турары кара нүгүл-дүр. Намның болгаш Чазактың удуртур ажылынга мени шургул кирип турган дээш, мени буруудадып турары нүгүл-дүр. Чажырбас мен. Тыва Арат Республиканың удуртур ажылдарынга ажылдап чорааным шын. Бүгүдө чонум!.. Кажан-бир шагда мени боолап шиидер деп кежээлеп турган кижилер боттары буруулуглар болур. Бүргег дээр аязыр. Чүвениң шыны илерээр».

Бодан, харыыла, күүсет...

1. «Буян-Бадыргының төрүттүнгени», «Буян-Бадыргының өөредилгези», «Буян-Бадыргының кудазы» деп эгелерге план тургузар.
2. «Буян-Бадыргының төөгүлүг эрткен оруу» деп аттыг презентациядан бөлүктөр аайы-биле үстүп алгаш, кылыңар.
3. Л. С. Мижиттиң «Тыва чогаалдың баштайгы лириказы» (М. Буян-Бадыргының шүлүктери) деп статьясын номчааш, «М. Буян-Бадыргының сөөлгү шүлүктери» деп аттыг тос шүлүктен бүткөн бөлүк шүлүктериниң литературлуг сайгарылгазын кылыңар.

Юрий Шойдакович КЮНЗЕГЕШ

(1927–2000)

Юрий Шойдакович Кюнзегеш 1927 чылдың октябрь 17-де Тожу кожуунда Арбак деп черге төрүттүнген.

Тоора-Хемниц эге, Кызылдың № 2 ортумак школазын, Абаканның башкы институтун, Москвада М. Горький аттыг литература институтунун чанында Дээди курстарны дооскан.

«Тываның аныяктары», «Шын» солуннарга корректорлап, литературлуг ажылдакчы бооп, 1951 чылдан эгелээш, 1989 чылга чедир Тываның ном үндүрер черинге редакторлап, ооң соонда кол редакторунга үзүктел чок 40 чыл иштинде ажылдаан. Сөөлгү чылдарда «Улуг-Хем» сеткүүлүнүң поэзия килдизинге редакторлап ажылдап чораан.

Шүлүкчү, прозачы, очулдурукчу. Чогаал ажылын 1942 чылда эгелээн. «Ховунуң аялгазы» деп шүлүктериниң баштайгы ному 1952 чылда чырыкче үнген. Дараазында чылдарда «Найыралдың тугу», «Дуңмазының ыры», «Үелерниң өңнери», «Өөрүшкүмнү үлежир дээш», «Хүннү утку», «Кижиниң изи», «Саянның чүрээ», «Багырның хылыжы», «Хаяда чурумалдар», «Ожук даштары», «Бодалдарым бодаралы» дээш, оон-даа өске номнары үнгүлээн. Ол шупту 20 шүлүктер чыындыларының автору. «Чаңгыс өнчүм – уян ырым» деп чогаалдар чыындызында (2003) ооң шүлүктеринден аңгыда, «Улуг-Хемниң төрүттүнген черинде» деп тоожузу чырыкче бир дугаар үнген.

Ооң чогаалдары орус, украин, моол, чуваш, алтай, бурят, хакас дылдарже очулдуртунгулаан. Боду А. Пушкинниң, М. Лермонтовтуң, В. Маяковскийниң, М. Горькийниң, С. Есенинниң, И. Тургеневтиң, Л. Толстойнуң, А. Блоктуң, Ф. Шиллерниң, Ж.-Б. Мольерниң, Э. Ростанның болгаш өске-даа совет, орус, делегей классиктериниң чогаалдарын тыва дылче очулдурган.

1949 чылдан бээр ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кезигүнү.

Тыва чечен чогаалга кириген улуг үлүг-хуузу дээш Ю.Ш. Кюнзегеш ССРЭ-ниң болгаш Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» деп медальдары-биле, «Парлалганың тергиини» хөрек демдээ-биле шаңнаткан, Тываның улустуң чогаалчызы, Тываның культуразының алдарлыг ажылдакчызы, Тыва АССР-ниң Күрүне шаңналының лауреады.

Ю.Ш. Кюнзегештиң чогаал ажылының дугайында Л. Гребнев, Д. Романенко, М. Кенин-Лопсан, О. Сувакпит, В. Барцевич, М. Хадаханэ, Л. Мижит болгаш өскелер-даа бижип, шүлүкчүнүң чогаалдарынга үнелелдерни бергеннер.

Саргатчай

Дүгдектигниң ындыннанган хөңнүнде
Дүвүренчиг ынакшылдың ыры дег,
Дүне, хүндүс соксаш кынмас саарыгның
Дүлгээзинниг үнүн дыңнап өскен мен.

Сайлыг элдиң чараш дажы – сайзанақ,
Саргатчайның аяс кылаң дээринде
Чайга таалап, салдап ойнаан хамнаарак
Сагыжымдан утгундурбаан, эргимим.

Мурнуу чүкче чанган куштар көргенде,
Муңгаранчыг, чалыы чүрек саргып кээр –
Харлыг дүвү доюлдурган шуурганның
Каржы, шугул үнүн дыңнап өскен мен.

Хөртүк-биле сомнап кааным – сарадак
Көктүг чайның изиинге-даа эривээн.
Хөлчүңүмнүң ошкап кааны – чалбырааш
Көс дег, от дег, чаъска, хатка өшпестээн.

Хүлер хүрең шырайлыг кыс алгап каан
Хүннээректээн ынакшылым кавайы,
Уран ырым, салым-чолум эгези –
Уруг чаштан өскен черим, Саргатчай!

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Шүлүктүң адының утказын тайылбырлаңар.
2. Лириктиг маадырга Саргатчай чүнүң-биле эргим, ыдыктыг болганыл?
3. Шүлүктүң тургузуун сайгарыңар.
4. Дүгдектиг, сарадак, хөлчүңүм, хүлер деп сөстөрниц утказын тайылбырлаңар.

АРАТ ОГЛУ УЖУП ҮНГЕН

Көшкүн, малчын арат оглу
Көккүр дээрже ужуп үнген,
Булут, чаъстан шаар бедик
Булгандырып чоруп олур.

Таскыл-Сайлык харлыг сирти
Талыгырда көстүп эртти.
Кожагардан элик оглу –
Кожагалдай кайгап турду.

Кылчаң, сүвүр шыпшыктары
Кыйгак туман бүдээлгелиг
Чалым туруг шапкын хемни
Чайыннандыр саарып чытты.

Дал дүш. Хүннүң херелдери
Дамдыларга бырлаңнаарга,
Чайып турган аржыылыңның
Чараш хээзи чуруттунду.

Улузунга бараан боор дээн
Ужудукчу могаг билбес,
Кадыр-бертке торлуш дивес
Хартыга-ла! Топтап көрөм.

Ужуп үнген арат оолдуң
Ужар саарыг чуруй каапкан,
Күскү пөштер тооруу ышкаш
Хүрең арны чараш-тыр бе?

Бодан, харыыла, кыцсет...

1. Шүлүктүң тема, идеязын тодарадыңар.
2. Шүлүктүң тургузуун сайгарыңар.
3. Шүлүкте кирген уран-чечен аргаларны тыпкаш, оларның ажыглалын тайылбырлаңар.
4. Шүлүктүң адын чүгө автор ынчаар адаан деп бодаар силер?

ШҮЛҮКТЕРНИҢ ДӨЗЕЗИ

Авам, ачам айлап-бестеп,
Аңнап, куштап, ажы-төрүп,
Арга-сынга чурттап чораан.

Чазаг, кыштаг, чайлагга-даа
Шарып каан үш алажыга
Чадыр өгнү өпейтип аар.

Түрүүл, көшкүн чуртталгага
Түрөп өскөн намдарымда
Дүүп каан доңну утпайн чор мен.

Чадыр дыдыын соолаңнадыр
Чакпыыл шуурган үрүп келген
Часкы дүннү сактып ор мен.

Чаргаш чучаам чуга болгаш,
Чарнымны соок хаарза-даа,
Чалынныг от чылдыр ийик.

Ожуктуң үш дажын шонган
Оттуң көстүг чалбыраажы
Олчаан бөгүн көстүп келди.

Чүлдү ышкаш отта хайлып,
Шүлүктөрүм бодарааштың,
Чүрөктерже ужугуп тур.

Ожук дажы – дөзези ол,
Оттуң изии – сеткилимниң
Оожургаваан чалбыыжы ол.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Тыва шүлүк чогаалының делегейинге «Ожук дажы» деп терминни бир дугаар чогаадып ажыглаан Ю. Ш. Кюнзегештиң кириген үлүүнүң дугайында тайылбырдан кылыңар.
2. Шүлүкте кирген овор-хевирлерниң утказын, уран-чеченин сайгарыңар.
3. Амгы тыва шүлүк чогаалында «Ожук дажы» деп хевирге чогаадыкчы салгалдар аразында харылзаа дугайында боттарыңарның бодалдарыңарны илередиңер.
4. А. Даржайның «Тыва поэзияның мөңгө ногаан пөжү» деп ажылын номчуңар.

ТОЖУ КИЖИ ХООРАЙДА

Хоорайны асфалт – пор шындалапкан.
Ховар-ла най оялыктар чечек, көктүг.
Ховаганнар аңаа хаая агараңнаар.

Кудумчуда кижы бажы – ана кизирт,
Куду бадып, өрү чоктап саарлып турда,
Куудайларым шулун үңгүп шаараңнаанзыг.

Изиг дендии – теректерниң хөлегези
Илиг четпес, бүрүлери оңгап-суксаан,
Илин тайга пөжүн сактып сарыннаанзыг.

Бот-тускайлаң чогаадыкчы ажылдар. Презентация

1. Ю. Кюнзегештиң ожук даштарында илереткен бодалдарының оккуру.
2. Ю. Кюнзегештиң ожук даштарының очулгалары.
3. Мижит Л.С. Ожук дажы. Тувинские трехстишия. Анталогия. – Кызыл, 2004. (Ук ном-биле танышкаш, «Тыва литературада ожук даштары» деп презентация кылыр).

Шүлүкчүнүң орнукшулу ыржым, шириин

С. Б. Пюрбюге тураскааткан

Күскү дүне
доңат,
хыраа шонувуткан,
Өңгүр чечек чаржып турда,
хөөрге келгеш,
Өскүссүрээн сеткилимни
сеңээ сөглөп,
Күдүк басып,
мөгөйипкен
хөлзөп тур мен.
Пөшсүг,
чаатсыг эзимнерниң
кенен оглу
Бөдүүн,
чевен сөстөр кошкаш,
өөңгө бардым –
Өттүнген дээш,
чемелевейн
«шору-дур» деп,
Өөртүрүн
эриг чүрээң эндевежик.
Деткимчеден
бажым төөрөп,
кулунчак дег
Дешкилектеп,
халый бээрим билгеш,
ынчан:
– Орустаарың кандыгыл? – деп
оожургаттың.
Оортан бээр
кандыг чылдар шуужуп эртпээн!
Чонун алгаан,
чуртуң мактаан
уран-чечен
Чогаалыңны,
довуракка хөөп каар чазып,

Казыргылыг дошкун
чылдар
чалыы шаанда
Хайлыг булут диргей тыртып
аакталган.
Хопчу болгаш
чашпаачылар кузум огу,
Хоран дылдыг
чыланнар дег,
шап-даа турган.
Каргыш,
кылык —
өжээтиниң хыктыг холу
Кара киндан
хаалгазын каңгырт кылган.
Соңгаар
дээрде сылдыстарның
ырак болгаш
Соок чырыы
кыскарган дег
бырлаңнаарга,
Шапкын Устуң,
Демир-Сугнуң чалгыы көстүп,
Сагыжыңга
эрбенниг даш
өйүп чораан.
Черногорск уургайынга
хөмүр казып,
Ангарага ыяш кезип,
Сталинниң
Аар дажын
дагыг Сибирь
өрү чууктааш,
Сеткилиңниң чылыы
доңуп,
черликшивээн.
Буурарты
чиңгис хыглаан,
эверээштиң
Буступ дүшпээн
чалымнарга
сээң ырың

Муңгаралдың,
                    өөрүшкүнүң хүннеринде
Бурунгунуң
                    тоолдары дег чаңгыланган.
Чолук-гений
                    букшуй бээрге,
  хостуг тындың.

Чоннуң
                    мөңгө эргинези –
  ырларыңның
Кеди шыны тиилээн.
                    Тыва черде хүннээн
Херелиңниң
                    хензиг ужуу чурттап чор мен.
«Хээрек боор» дээш,
                    хербележип
  хейтээн хейлер

Хендир ышкаш
                    саварландыр суура соп тур.
Канчаарга-даа,
                    аржаан домнап,
  ыдыктааштың

Хажытпа дээн
                    чүдүлгөңни сагып чор мен.
Орустап-даа,
                    тывалап-даа –
  күзээниң дег

Огулуг ыр ырлаваан мен.
                    Ынанганзыг.

Мерген
                    биле
                    Чечек ийи
  мени четкеш,

Бергедээнде
                    хөңнүм чазап,
  кагбайн чорлар...

Күзүн –
                    хатчыл:
                    оът, көк оңгаш,
  тоглаза-даа,

Үрезини
                    кара черге хөөгүп кыштааш,

Тыва литературада чечен чогаал критиказы

Литература критиказы чечен чогаалдың идея-эстетиктиг ролун күштелдирер, чогаадыкчы кадрларның тускай мергежилин бедидер, оларның ажил-чорудулгазын углаар. Ооң сорулгазы – чогаалчының, бөлүк чогаалдың, чогаадыкчы угланышкыннарның бүгү талалыг сайгарылгазын кылып, литератураның бөгүнгү байдалында кол-кол бир мөзүлөш чүүлдерни тодаргайлап анализтеп тургаш, ооң хөгжүлдезинге дорт салдарны чедиргеш, литература-биле номчукчунуң аразынга чогуур харылзааларның тургустунарынга дузалажыры болур.

Тыва литература критиказының эгезин 1936 чылдың январь 4-те «Шын» солуннуң мурнуку арнынга үнген чүүл салган. Ооң даараазында парлаттынгылаан ажилдардан «Чыынды чогаалдар» (1937) деп номнуң «Кириилдези», О. Саган-оолдуң «Чечен чогаал ажылы» (1938), С. Пюрбюнуң «Революстуг национал чечен чогаалдың чечектелишкени» (1941), «Тыва национал литература ТАР-ның XXI чыл оюнга» (1942), С. Самба-Люддуптуң «Социалистиг реализм» (1942), Б. Хөвөңмейниң «Бистиң шүлүк чогаалывыстың моон соңгаар хөгжүлдезиниң уг-шии» (1943) деп чүүлдери тыва литература критиказының баштайгы чогаалдары болгулааннар.

Ол-ла үеде бижиттинген С. Пюрбюнуң «Аныяк чогаалчыларга дуза» (1939) деп ному баштайгы шинчилел ажилдарының аразында онзагай черни ээлеп турар. Ол тыва чогаалчыларның бирги өөрөдилге ному болбушаан, тыва литература шинчилелиниң эң баштай кылган шыырак базымы болган. Совет шинчилекчилерниң ажилдарын Тываның байдалдарына таарыштыр ажыглап тургаш, чоннуң салым-чаяаныг кижилериниң хереглеп турган номун автор чогуур өй-шаанда бижээн. Ол номунда С. Пюрбю литератураның укталган дөстөрүн, ниитилел амыдыралына ужур-дузалыын тыва номчукчуларга бир-ле дугаар делгереди тоожаан¹.

Адаттынган ажилдарны сайгарып көөрге, тыва литература критиказы эге базымнардан-на бодунуң хөгжүлдезиниң шын уг-шиин тып, эртемниң быжыг ооргаларына даянып алган дээрзи тодарап кээр.

Литература критиказының эң-не «дүжүткүр» хөгжээни 40-ги чылдарның ийиги чартыында болгаш 50-ги чылдарның эгезинде болган. Ол үе-чада тыва критиканы хөй-ниити калбаа-биле хүлээп ап, ону амыдыралга чугула чүве-дир деп медереп билип эгелээн база критиканың идепкейиниң көдүрүлгөн үези, чоннуң

¹ Куулар Д.С. Төөгү болгаш амгы үе. — Кызыл, 1982. — А. 120-121.

чаа амыдыралы чогаалчыларның болгаш критиканың мурнунга харысалгалыг сорулгаларны салган. Ынчан критиканың углакчы, башкарыкчы, сүмелекчи ролюн улгаттыарын, ооң идепкейлиг хөделирин амыдырал негеп келген.

Ол чылдарда литература критиказының рецензия, номчукчулар конференциязы, чогаалдарны сайгарып чугаалажыры, литература дугайында илеткелдер дээн ышкаш хөвирлери нептереп эгелээн. Ынчангы үнелиг шүгүмчүлөл-сайгарылгалыг ажылдарның иштинден О. Саган-оолдуң «Совет тыва литература» (1952), О. Саган-оол, Ю. Кюнзегеш, А. Мазуревская оларның демнежип бижээни «Тыва литератураның допчу очериги» (1953), «Тыва литература. Допчу төөгүзү» (1964) деп ажылдарын онзалап демдеглээри чугула. Оларда аныяк тыва литератураның хөгжүп келгениниң чедишкиннериниң база сорулгаларының дугайында чугаалап турар. Ол тыва литература дугайында эртемниң ийиги чедишкени, ооң хөй националдыг литература шинчилээр эртемге баштайгы салышкыны болган.

Ол үеде чогаалчыларның, критиктерниң хөй-ниитижи, хамааты идепкейи күштелген. Ол чорук амыдыралдың нарын болушкуннарын чогаадыкчы кадрларның бот-тускайлаң база харысалганың бедиинден чалданмайн шинчилеп турарындан көстүр.

Ол бүгү бир чеже тускай эртемниглерни белеткээнинден, чогаалчыларның теоретиктиг тускай мергежилиниң бедээнинден улуг хамаарылгалыг болган. Ынчан Ленинградтың күрүне университеди баштайгы тыва литература шинчилекчилери – А. Төгүй-оолду, А. Калзаңны, М. Кенин-Лопсанны, К. Оргуну дээди билигбиле чепсеглеп үндүрген. Чогаалчылар С. Сарыг-оол, Ю. Кюнзегеш, О. Сувакпит Москваның Горький аттыг литература институтунуң чанында Дээди литература курстарын доосулаан, а аныяк авторлар янзы-бүрү дээди сургуул черлерин доозуп турар болу берген. Литература шинчилээр эртемниң хөгжүлдезинге таарымчалыг байдал тургустунуп келген.

60-70 чылдарның дургузунда идея, теория болгаш кылган шынарының талазы-биле шыырак литература шинчилелдиг ажылдар парлаттынган. Эң ылаңгыя А. Төгүй-оолдуң «Тыва шүлүктүң тургузуун шинчилээриниң дуржулгазы» деп ажылы бөлүк авторларның бижээни «Тыва литератураның допчу төөгүзү» (1953), А. Калзаң биле С. Сарыг-оолдуң «Тыва литература дугайы» (1953), «Тыва литература. Допчу төөгүзү» (1964), «Тыва улустуң аас чогаалы» (1976) деп номнар болгаш проза база шүлүк чогаалдарының дугайында монографияларның парлаттынып үн-

гүлээни тыва литература шинчилелдиг бодаашкыннарның күш-телгенин херечилеп турар.

Оон аңгыда тыва литератураның кол-кол жанрларының хөгжүлдезин сайгарып шинчилээн ажилдар парлаттынган. Бо талазы-биле А. Калзаң «Становление тувинской драматургии» (1962), М.Хадаханэ «Тувинская проза» (1968), Д.Куулар «Тувинская поэзия» (1970) деп номнарны бижээн.

Чечен чогаал дугайында эртемниң бисте быжыгып доктаай бергениниң база бир улуг барымдаазы – тыва литература шинчилекчилериниң «Совет хөй националдыг литератураның төөгүзү» деп алды номнуг ажилга киришкени. Ол номда тыва литература дугайында эгелер болгаш ооң амыдыралының дугайында демдеглелдер кирген.

Тыва литература шинчилекчилериниң хүрээлеңи өзүп, оларның ажилдары чырыкче удаа-дараа үнгүлээн. Оларга Л. Гребневтиң «Тувинский героический эпос» (1960), А. Калзаңның «Амыдырал болгаш литература» (1980), «Өзүлдениң демдектери» (1991), Д. Кууларның «Төөгү болгаш амгы үе» (1982), М. Хадаханэниң «Литературная Тува» (1986), М. Татаринцеваның «Развитие критической мысли в Туве» (1983), З. Самданның «От фольклора к литературе» (1987), З. Байыскылаңның «Поэтика тувинского героического эпоса» (1987) хамааржыр. Оларның-биле чергелештир литературага сундулуг, шинчилекчи салымчаяанныг Ч. Серен-оол «Чогаал дугайында демдеглелдер» (1979), Ч. Чүльдүм «Номчукчунуң эскериглери» (1984) деп ажилдарында тыва критиканың хөгжүлдезинге үлүг-хуузун катканнар.

Ооң соонда чылдарда тыва литература дугайында шинчилел ажилдары чурттуң төп хоорайларынга, өске республикаларынга база удаа-дараа үнгүлөп эгелээн. Оларның аразында ССРЭ-ниң эртемнер Академиязының кежигүнү Г. Ломидзениң, Н. Тобуроковтуң, К. Антошинниң, Р. Палкинаның, С. Гармаеваның, С. Балдановтуң ажилдарының соон дарый Комбу С.С. «Современная тувинская поэзия: система жанров» (1998), Донгак У.А. «Тувинское стихосложение» (1999), Донгак А.С. «Сюжеты и мотивы «обрамленных повестей» в тувинской сказочной традиции» (2004), Чамзырын Е.Т. «Этнопоэтические особенности тувинской детской прозы», Бады-Мөнге Е.Т. «Национальное своеобразие художественной детали в тувинской прозе» (2004), Мижит Л.С. «Триада в тувинской словесности: поэтический жанр ожук дажы (трехстишие)» (2007), Очур Т.Х. «Этнопоэтическое своеобразие прозы С. Сарыг-оола» (2008), Юша Ж.М. «Фольклор и обряд тувинцев Китая в начале XXI века: структура, семантика,

прагматика» (2018), Херел А. Х. «Творчество В. Көк-оола и его роль в становлении и развитии тувинской драматургии» (2019) деп эртем ажылдары тыва литератураның критиказының сайзыраарына салдарны чедиргени чугаажок.

Моон алгаш көөрге, тыва литература хөй националдыг литератураларның адырылбас кезээ болу берген болгаш литература шинчилээр эртемнің бир кезээ бооп боттанып келген. Ынчангаш тыва литература критиказы кыска хуусаа иштинде шапкын, дүрген хөгжүп келген болгаш бурунгаар депшилгелиг хөгжүп орат.

Чогаадыкчы ажылдар. Презентация

1. «Тыва литератураның критиказына А. К. Калзанның кириген үлүг-хуузу».
2. «Тыва литератураның критиказына М. А. Хадаханэниң кириген үлүг-хуузу»
3. «Тыва литератураның критиказына Д. С. Кууларның кириген үлүг-хуузу»

Реферат:

1. «Тыва литеатураның критиказының тывылганы»
2. «Тыва литератураның критиказының сайзырааны».

ДЕЛЕГЕЙ БОЛГАШ ОРУС ЛИТЕРАТУРА АРЫННАРЫ

Эрнест ХЕМИНГУЭЙ

(1899–1961)

Эрнест Хемингуэй – сураглыг американ чогаалчы. 1952 чылда «Ашак биле далай» деп тоожузун бижээн. Ук тоожузун Куба ортулуктуң балыкчыларының ажил-ижинге болгаш амыдырал-чуртталгазына тураскааткан.

1953 чылда Э. Хемингуэйге «Ашак биле далай» деп тоожузу дээш Бүгү делегейнің Нобель шаңналын тывыскан. Ук тоожу дыка хөй чурттарда нептерээн болгаш сая-сая номчукчуларның сагыш-сеткилин хөлзеткен.

АШАК БИЛЕ ДАЛАЙ

Ашак хемезинге олуруп алгаш, Гольфстримден балыктап чоруп турган. Сезен дөрт хүн иштинде балыктап келгеш, чаңгыс-даа чүвээ таварышпаан. Баштай дөртөн хүн иштинде бир бичии-оол биле кады чоруп турган. Ынчалзажок черле чаңгыс-даа чүвө таварышпас боорга, оолдуң ада-иези: «Ашак-даа ёзулуг салао болган-дыр, өске кижиле биле кады балыкта» – диджи бергеннер. Ол чер улuzu чүвө аайлашпас, кежик чок кижини салао диджир улус чүвө-дир. Бичии оол өске кижиле биле кады балыктааш, удаваанда, шынап-ла, үш шору улуг балык өлүрүп келген. Ашак-даа хүннүң куруглаар, бичии оол аа аажок хомудаар, хейде-ле эрикке чүгү-

рүп чеде бергеш, ашактың чүү-хөө илбек, тыртпа, серээ ийикпе, азы өргөндө ораап каан чыдар парузун эккелчип бээр турган. Ашактың дүрүп каан чыдар, арты-ишти дөгөре чамашкы, кеден парузун көөргө, дамды алдарап калган дайынчы тук ышкаш сагындырар турган.

Ашак боду арып-доруп баксырапкан, шаанда кончуг чоон мойну ам шүүлгеш, каът-каът кештерлиг апарган, чаактары изиг оранның хүнүндө тыптыр онза айыыл чок, ынчалза-даа кеш рагы дээр долбаннарлыг, оозу мойнунда тутчу берген, хүрең-хүрең өңнүг. Адыжы шаанда улуг балык өлүрүп турда, сыырткыыш баа үзө чээн черлерлиг, оозу сорбуланып чыдып калган. Ынчалзак ол сорбулары, шагда-ла кургап каткаш, тигленгилей берген шынаа дег оңгак кара-кара кестиктерлиг апарган, чаа сорбу чок кижиге турган.

Караа-ла харын далай ышкаш көк, ёзулуг чаныш-сыныш чок эрес шинчилиг боордан башка, өске хамык мага-боду дөгөре шүглүп калган кижиге турган.

Эжиге оол-биле кады хемезин өртеп кааш, дөш өрү чоруп орда, оозу:

– Ачам суг бичиге акша тып алган, амдызында ажырбас боор, эдерзимзе кандыгыл сени, Сантьяго? – деп мынчанган.

Ашак ол оолду бичигезинден тура-ла балыктап өөредип каан болгаш, аңаа хөлчок ынак турган.

– Хей боор. Олчалыг эжиң каггаш чоор сен. Ооңу кагба – деп ашак чугаалаан.

– Бир катап сезен чеди хүн иштинде куруглап кээринде, бис ынчан үш неделя улай, хүннүң-не бир-бир улуг балык өлүрүп эккеп турган бис але?

– Ындыг харын. Ынчалза-даа чөгөл төнгөш, кагган боор сен деп бодаваан мен – деп, ашак харыылаан.

– Чөгөл кайын төнер, ачам ашак болбазыкпа. Ам-даа бичиге болгаш, ачамның айындан эртпес кижиге-дир мен ийин.

– Ынчанмайын канчаар, шын-дыр харын.

– Ачам сээ арай-ла идегексезеги кончуг ийин.

– Ындыг боор харын. Ынчалзак бис ийиниң идегели ам-даа оскундурбаан але? Ындыг ийикпе?

– Ындыг-ындыг. Демгиге бир Террасага кире дүшкөш, сээ мен бичиге пиводан садып бээйн аа? Снажты оон ап-ла алгай бис – деп, оол ынчанган.

– Ындыг болза ындыг-ла бооп-тур ийин. Балыкчы кижиге балыкчыны чалап турда, ам канчаар боор... – дээш, ашак чорупкан.

Террасага кээрге, хөй-ле балыкчылар ашакты көрүп кааш, бүдүү иштинде сымыражып, шоотса-даа, ашак хорадаваан. Шала улгады бергеннери ашакче муңгаргай көрүп, ынчалза-даа ол байдалын билдиртпейн, суг-чар дугайын, сырткыкыжын кайы хире хандыр каап турганын болгаш далайга көргөн-дыңнаан чүү-хөө чүвезин хөөрежип органнар.

Акула өлүрүп алган улус акулаларын шенек ындында акула сояр заводка дужаап берген, аңаа оларны өрү көрүндүр хере аскаш, ишти-баарын ужулгаш, чакпаларын кескеш, кезин сойгаш, эьдин чуга-чуга кылдыр шылай кескилептер турган, ынчап аарга, дузаарда амыр боор чүве-дир.

Чөөн чүктен хат хадып кээрге, ол фабриканың чыды ол-ла олчаан келир; ынчалза-даа бөгүн онза чыт барык чок, чүге дээрге хат баштай соңгу чүкче углуг хадып тургаш, намдай хона бээрге, Терраса хүннээректиг, таптыы аажок апарган.

– Сантьяго – деп оол ынчанган. Оозу:

– Ог!– дээш, пиво кудуп каан турган стаканынче көрүп, эрткен-барган хүннерин бодап орган.

– Сардинден тудуп эккеп бээйн аа, даарта херек апаар?

– Ол-даа хей боор. Ооң орнунга бейсбол ойна харын. Мен ажырбас мен. Четкини Роджелио салыптар, хемени бодум эжип бээр мен.

– Чок, мен салып берейн. Черле бир чүведен кылып берейн, эдертпес-даа болзуңза.

– Шынап, пиво база саткан кижини болгай сен. Черле эр болган кижини-ле-дир сен.

– Мени эң баштай эдертип ап туруңда, каш харлыг туржук мен?

– Беш харлыг турдуң, ынчаарда бир улуг балык сырткыкыштап алгаш, хеме иштинге ушта тыртып кээримде, биче-ле болза хемевисти чара моңнап каар часпадыве. Ат бол часкан улус боор бис, ону-даа кайын билир деп сен?

– Билбес боор бе, эки билир мен, арта-ла улуг кудуруу-биле лаазага моңнаарга, лаазавыс база чарлып чаштай бербезикпе. Докпааң-биле кагарыңга, ана чиртилээр чүве чорбазыкпе. Мени ынчаарда өл снаж чыткан черже октапкан-на болгай сен, хемевис дээрге чээрген дег ылбыңайнып, докпааңның даажы, эңмежок улус хөм соктаан чүве дег, чиртиңейнип, чылымзыг хан-даа чытталып кээп турбазыкпе.

– Шынап-ла, билир-дир сен але, азы мен чугаалаан кижини боор мен бе, сөөлүңде?

– Эдертип эгелээн хүнүнден эгелээш-ле, хамык чүвениң дөгөрезин утпас апарган мен.

– Сээң ачаң болган болзумза, ам-даа эдертип-ле аар ийик мен. Өске кижини канчап эдертир мен ам, кады балыктап турар эжиң база куруглавас, шору кижидир.

– Балык чемнээр дөрт сардиннерден черле эккеп бэйн аа?

– Бөгүн ап чораан сардиннерим олчаан ийин. Дузааш, хааржакта суп каан мен, ажырбас боор.

– Мен көңгүс дөрт чаа чүведен эккеп бэйн.

– Дөрттү-даа канчаар, чаңгыс чүведен эккеп тур сен ийин – деп, ашак чөпшээрешкен.

Амыдыралдан кажан-даа хөңнү калбайн чораан ашак ам мырыңай харын, далайдан сериин салгын хадып келген чүве дег, улам сергек апарган.

– Ийиден эккэйн – деп, оол ынчанган.

– Ийи-даа болза эккел харын че. Ол болбас бе, эр хей.

Эжии ажык казанаанга чедип келгеш, ашак парустуг өргенин ханаа чөлөп каарга, оол ооң чанынга снажын салып каан. Парустуг өргениң узуну казанак-биле барык дең чыгыы, казанакты диапо дээр кулузундан кылган, иштинде орун, стол, сандайлыг, оон аңгыда дой шалазында ыяш хөмүрү-биле чем кылып чиир бичии оңгаржыгаш-даа бар. ...Кадайының өң-баазын будук-биле будаан өңнүг чуруу база турган, ынчалзajok кадайы өлгөн соонда, оозун көөрге, сеткилге анчыы кончуг боорга, дүжүрүп каапкаш, элгиирге кырында арыг хөйлөң адаанга суп каан.

– Кежээ чиир чемиң чүл? – деп, оол айтырган.

– Бир тавак балыктыг ак-быдаа бар чүве. Чиир сен бе?

– Чок-чок. Бажыңымдан барып чемненип аар мен, ажырбас. Одуң харын кыпсып бэйн аа?

– Амдызында ажырбас. Ынчаш бодум кыпсып аар мен. Ак-быдааны соокка-даа ижип ап болур, ажырбас боор чүве ынчаш.

– Четкиң ап аайн аа?

– Ап ал харын.

Шынында кандыг-даа четки чок турган. Шаанда бир четкизин садыпканын оол билир. Ынчалзajok ашак боду-даа, оол-даа, ол четкизи хевээр чүве дег чугаалажыр турган. Бир тавак балыктыг ак-быдаазы-даа база-ла чөгөнчиг-ле боор деп оол бодаан.

– Сезен бешти аас-кежиктиг сан дижир чүве. Эрген кончуг улуг балыкка таваржыр чадавас боор мен – деп, ашак чугаалаан.

Сардиннээш чедип кээрге, хүн ажа берген, ашак олурган сандайынга ол-ла хевээр олура удуп калган орган. Оол орун

кырында чыткан эрги шериг чоорганны соя тырткаш, ашактын олурган сандайының ооргазынга кедире аарак, экти дуй шып каан. Ашак кырый-даа берген болза, экти биеэ хевээр мөгешырак көзүлген. Бажын халайтып алган удуп орда көөрге, мойнунуң каътташкак черлери билдирер-билдиртпес апарган. Хөйлөңи, парuzu ышкаш, база-ла ала-шокар чамашкы, ол чамашкыларын хүн соңнуг-мурнуг чээн болгаш, аңгы-аңгы өңнүг апарган. Ашактын арны черле дыка кырый берген, караан шийип алган удуп орда көөрге, өлүг чүве дег сагындырган. Номчуп олурган солунун шенээ-биле дискээнде чыпшыр бaзып алган, идик чок, кызыл бут орган.

Оол ашакты оттурбайн-даа, дедир үнүп чоруткаш, элээн үр болгаш, катап кээрге, ам-даа удувушаан болган.

– Одунам – дээш, холу-биле дээптерге, ашак караан көрүп келгеш, кезек када чиктии аажок кынны берген көрүп олуруп-олуруп, оон хүлүмзүрүп келген.

– Чүнү эккелдиң?

– Кежээки чем эккелдим. Чиир бис.

– Шоолуг аштаваан-даа мен ийин.

– Чемнениил харын че. Чемненмейн канчап балыктаар боор.

– Чемненмейн-даа балыктап чораан – дээш, ашак туруп келгеш, солунун дүргеш, чоорганын чадып, удуур дей берген.

– Адыр ойт, чоорганың чытсын. Дириг тургаш, черле чем чок балыктатпас мен сени – деп, оол ынчанган.

– Ынчаарга үр-ле өлбейн чурттап өршээ, аа богда – дээш ашак:

– Чүнү чиир бис ынчаш? – дээн.

– Ак-быдаалыг мүн, хаарып каан банан болгаш база дүлген эът эккелдим.

Оол ол чемин демги Террасада бичии ресторанчыгаштан эккелген чүве-дир. Серээ, бижек, шопулактарын база тускай саазында аңгы-аңгы ораагаш, кармактап алган болган.

– Бо хамык чүвени кым бергени ол?

– Ресторан ээзи Мартин-не берди.

– Экизин аа, хөөкүйнүң. «Четтирдим» деп чугаалавааже кайын боор.

– Чугаалавас боор бе, чугааладым. Ону кайын уттур мен таан.

– Улуг балык өлүрзүмзе, эң-не эъткир черинден бээйн адырам – деп, ашак ынча дээш:

– Мооң мурнунда дузалап туржук бе? – деп айтырган.

– Дузалавас боор бе. Мооң мурнунда база дузалап турду.

Ынчаарга чаңгыс-ла эъткир чер кайын чедер. Хөй буян чедирген кижидир.

– Бөгүн пиво база берди бо.

– Турнуктуруп каан пиваа кончуг ынак мен ийин.

– Ындыг харын. Билир мен. Ынчалзажок бөгүн бо шилдерде пиво берди. Шилин дедир дужаап бээр дээн мен.

– Магалыг чүве-ле-дир. Чемненир бис бе? – деп, ашак чугаалаан.

– Чемненил деп харын чеже чугаалаар мен. Столга кээп олуарың манап, тавактарның аксын безин ажытпайн ор ышкажыл мен, чем соой бээр дээш – деп, оол химиренген аттыг болган.

– Эң тергийн балыкчы сен сен аа?

– Чок. Кайын мен боор мен. Менден артык кижилер турган.

– Четтирдим. Сээң ооң кончуг өөрүнчүг-дур. Дендии улуг балыкка таварышкаш, күш четпейн барзымза-ла кончуг-дур.

– Биеэ хевээр болзуңза, сээ күш чедер балык кайын турар.

– Күжүм мүн-не биеэгизинге четпезин-не четпес боор.

Ынчалза-даа кажарым кончуг.

– Ам уду че. Эрген эрте турар болгай. Мен бо аяк-сава чедирип бээйн.

– Ындыг-дыр. Байырлыг. Даарта эрте оттуруптар эвес мен бе.

– Будильник-биле дөмей кижиле болгай сен.

– Мээң будильниим кыраан назыным болгай. Кыраан улусур уду албас боор чүве-дир. Та чүге ындыг чүве? Хүнүн узадык-сааш ындыг бе азы?

Караңгы черге чемненип орган хевээр ашак одун-даа кывыспайн чүвүрүн ужулгаш, оозун сыртык бажынга сыртай салгаш, солунун база ынаар суп алган. Оон чоорганын эжингеш, матразы чок, эрги солун чадып каан чыткан орнунуң кырынга чыдыш алган.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Бо үзүндүден балыкчылар дугайында чүнү билип алдыңар?
2. Бичии оол чүге ашак-биле балыктавас болганыл? Чылдагааны.
3. Сантьягога характеристикадан бериңер.
4. Хөй балыкчыларның Сантьягога хамаарылгазын чүү деп бодаар-дыр силер?
5. Бичии оол биле ашактың аразында найыралын канчаар хүлөп алыр-дыр силер?

Ашак оттуп келгеш, шала ажык турган эжик өттүр чырып турган айже көргөш, чүвүрүн кедип алгаш, туруп келген. Эртеңги арыг агаар шала соок болгаш, дидирексеп чорзajok, удавас хемемге олурупкаш, хүүрээмден туттунупсумза, чылыга бээр боор мен деп бодап чораан.

Оолдуң чурттап турар бажыңының эжи ажык болган, ажык эжикче аяар, кызыл-даман кирип келгеш көөрге, оглу шала бүлүңгүй ай чырыында, мурнуку өрээлде, орун кырында удуп чыткан. Ашак бажын согаш кылырга, оол орун чанында турган сандай кырында чыткан чүвүрүн алгаш, олура-ла кедип алган.

Ашак үнүптерге, оол база-ла ооң соондан чорупкан. Оол ам-даа эки одунмаан хире боорга, ашак ооң эктинден куспактааш:

– Өршээп көр, көрөм, буруулуг болдум – дээн.

Ынчаарга оол:

– ...Салымывыс ындыг улус канчаар бис ам. Ажынгаш чоор мен – дээн.

Дөвүнчүк куду ашактың бажыңынче углай бадып ора көөрге, караңгыда ол-бо оруктарда хемелериниң парус азар өргөннерин эгиннеп алган, кызыл-даман улус-ла хөй болган.

Ашак-даа кофезин таваар аартап каап орган. Таптыг аартап албас болза, бөгүн ам чем чиир чер бар эвес дээрзин билип орган. Далайга чүве чиир тура чок болгаш, шагда-ла чем албастан. Бо хүн бир шил суг болза, кежээге чедир ажырбас деп бодап орган.

Оол сардиннер биле солунда ораап каан чемижин ап алган чедип келген. Чедип кээрге, сайлап сугже кирген бичии орук-биле чорупканнар. Суг кыдыынга келгеш, хемезиниң ужун бичии ковайты тырткаш, сугже киир идипкен.

– Олчалыг-омактыг бол – деп, оол чугаалаан.

– Сен база олчалыг-омактыг бол – деп, ашак ынча дээш, хемезин шенектен үндүрүп эгелээн. Ам-даа караңгы хевээр турган.

...Ашак ырай бээрин баш удур билип чораан: соонда чыдып каап чораан черниң чыды билдиртип, эртен хөрээ огдайып каап чыткан далай кыры-биле саң-дорт эжи чоруп орган.

Ашак долгандыр көөрге, ынчан чедер деп бодаан черинден дыка ырай берген болган.

«Дыка-ла ырак черге бүдүн недель балыктап келгеш, чүге-даа таварышпаан киж и болгай мен. Бөгүн бонито¹ биле альбакор² дунчулаар черден кордап көөйн адырам» – деп, ашак бодаан.

¹ Бонито – балык ады.

² Альбакор – балык ады.

Бичии оолдуң берген ийи чаа тунезин¹ ашак эң узун хылдыг сыырткыыштарынга шашкаш, арткан ийи сыырткыыштарының бажынга улуг көк макрель биле алдын-сарала умбриказын² шанчып алган. Чоону карандаш хире сыырткыыш хылын ээлгир ыяшка сыптааш, ужун ийи артык хылга кошкаш, балык аа бичии-ле дээр, ыяш дораан ылбыңайны бээр кылып алган.

Ынчангаш ашак сыырткыыштарының сыптарын көрүп, хылы далайже дорт болгаш эки хандыр кирзин дээш, оожум эжип чоруп орган. Мырыңай чырып келген, хүн үнер чоокшулап орган.

Хүн бичии-ле бакылап кээри билек, өске хемелер база көстүп келгилээн; олар сугда чыдыгыр-чыдыгыр апарган, барааны эриктен шоолуг ыраваан чүве дег чорааннар.

Таптыг-ла ынчан хеме соонда, бир ужун буду-биле базып алгаш чораан чолдаксымаар сыырткыыжының хылы дыңзыш дээн: ашак хүүрээн салыпкаш, хылындан тыртарга, суг иштинде шоолуг улуг эвес тунецтин бырлаңнаары илдең болган.

– Альбакор-ла-дыр. Балыкка каап бээрде, доруун бооп-тур харын. Он фунтудан кайын калыр бо – деп иштинде чугааланган.

«Агымга кирип алгаш, хылын будум улуг эргээнге баглааш, удуп-даа ап болур кижидир мен ийин. Ынчалзажок бөгүн сезен беш дугаар хүнүм болгай, кичээнгейлиг чорбааже кайын боор» – деп бодап чораан.

Таптыг-ла ынчан бир ногаан сыырткыыжының сывы эглиш дээн соонда, сугже чыдыа берген.

– Ол-ла болгай. Ол-дур ам! – дээш, балыын хоюспазын бодап, хүүрээн аяар уштуп келген.

«Эриктен бо хире ырай бергенимде, арта мынчан, кончуг улуг балыың эвес ыйнаан. Чи-ле, чи балык, өршээп көр. Сардиннерниң амданныын көрөм, алды чүс фут³ ханы черде соок-даа, караңгы-даа ыйнаан. Эки чип көр» – деп иштинде ээрежип чораан.

Балык баштай шала оожум, оон шала элээн дыңзыг тырткылагылаан – дыңзыг тырткан чылдагааны бир сардинни үзе тыртарга, үзүлбези-ле кончуг болган боор. Оон база катап шимээн-не барган.

– Че, база, база катап чип көрөм. Экизин көр даан. Четтирип көр. Оон тунецти база четтиргей сен. Сериин таптыын көрөм. Нарыыдавайн чип көр – деп, ашак чугааланып чораан.

Сыырткыыжын салаазының аразынга туткаш, солагай холу-биле ийи артык хылының ужун база бир артык хылының ийи

¹ Тунец – балык ады.

² Умрица – балык ады.

³ Ярд – узуну 91 см. англи хемчег, фунт – 453,6 грамм англи деңзи.

ужунга улап алган. Ынчаар улап аарга, мүн-не чүгээр апарган.

«Сыырткыыжымның аткаа чүрээнче кире бергеш, өлүр дээпкен болза чоондур. Оон салдап үнүп кээрге, серээлеп алгай эртик мен. Че, ол-даа канчаар. Таптыг чидиң бе ам, чип алдың бе?» – деп иштинде бодаан. Оон:

– Ол-ла! – дээш, ийи холдап тырткаш, бир ярд хирени үндүр тыртып алган, оон база катап кызып тургаш, оң, солагай холдап тырткан. Тыртарга, балыы чүткээн санында-ла ханылаары дам бар чыткан.

Канчап-даа чадап каан. Балык чоокшулаар тудум, харын дам ырап бар чыткан.

Балыы эжинзе-эжинзе, хеме биле ашакты көрүнчүк дег далай кырын дургаар сөөртүп бар-ла чыткан.

Балык хеме биле ашакты дөрт шак иштинде биеэ хевээр сөөртүп алган, далайже эштип бар чораан. Ашак ооргазында хылын хере тыртып алган, тептингижинде так хере тептиниң алган чоруп-ла орган.

Шак ынчаар чоруп-ла орган. Дүне када хемезиниң кыйыынга ийи далай хаваны чоокшулап келгеш, эри чоон, кызы шала дыңналыр-дыңналбас чиңге үн-биле эткилегилээн. Кем чок чүвөлөр-ле болгай. Ойнап, эш тыртчып чоруурлары ол ыйнан. Ужар-балыктар ышкаш, өң чүвөлөр болдур ийин – деп ынчанган.

Оон сыырткыыш чипкен балыын кээргей берген. Мындыг кончуг шыырак балыкка кым таваржып чораан боор. Арта барып-барып чаңы безин элдеп дивес силер бе! Арта барып-барып ашак кижиле-биле хурежиң чоруур дээрзин-даа кайыын билир ол. Кандыг чүү-даа болза, кедергей-ле улуг балык бо, эъди суг, та чеже акша чедер ыйнаан! ...Азы, мен ышкаш, бажы углаан черже чоруп-ла орары-даа ол чүвези ирги бе?» – деп бодап чораан.

Ашак даң бажы шара-хере чорда, соонга чораан сыырткыыжының хылын база тырткан. Оозунуң сывы дирс дээн соонда сына бергеш, хылы хемезиниң эрийн дургаар сөөртүне бээрге, бижээн ушта соккаш, улуг балыктың, чипкен сыырткыыжының хылын солагай экинче көжүргеш, чаа чипкен балыының сыырткыыжының хылын үзе кезипкен.

Далайже кирижелип кире берген сыырткыыжының хылы эртенги хаяада кылайып көстүп келген. Хеме-даа бурунгаар чылып-ла, хүн-даа далай ындындан чоорту бакылап, ашактың оң талакы экин кээп чырыда берген.

– Балык мени соңгу чүкче, агым чөөн чүкче аппарат чыдыр ышкаш. Оода агым аайы-биле чорупкан болза кулугур. Ынчанган болза, баксырап чорууру ол боор ийик – деп чугаалаан.

Ол аразында соңгу чүктен бир бичии куш ужуп кел чораан. Ужарының чавызы чер аажок, аяны турупкан байдалдыг.

Кушкаш-биле чугаалажып ора, ашак элээн хей-аът кирип, сергеп келген, ол эвес болза ооргазы даңны атсы көжээш, аарыыры мырай кедереп чораан чүвең иргин.

...Хенертен сырт дээн соонда, ашак хемезиниң думчуунда барып шөйлү берген. Бир эвес холу-биле ызырынмайн, хылын суг кошкатпаан болза, сугже киир тыртыра бээр чыгыы турган. Холу билинместей бээрге, таптыг дискектенип олуруп алгаш, ханныг холун сугже суккаш, чуй тудуп, сугнуң агымын көрүп олура:

– Балык ам дыка-ла оожургап каап-тыр – деп мынчанган.

Ажыл чаа-ла эгелеп турда, холун үреп аар деп чүү адам боор деп, ашак аажок хомудаан.

Балыының тыртары бичии-даа кошкаваан. Ам солагай холу билинместеп эгелээн.

– Туттун, туттун, холум. Сени дээш кызып чоруурумну көрдүң бе – дээш: «Улуг балыкты база чемгерип аар чүвемни, бир тээ өңнүктежи берген болганымда. Ынчалзajok өлүрер деп бодап чоруур кижээ мээ күш херек» – деп бодаан.

Дээрже көргөш мынча дээн:

– Удавас чиик бриз¹ келир боор. Ол келзе, мээ харын ажыктыг, сээ эвес, балык – дээн.

Солагай холу биеэ хевээр билинмес болзajok, мүн-не бичии шимчедип болур апарган.

«Бичии оолдуг чораан болзумза, шенээмден куду дүрбүп-даа бербес бе. Че, ам канчаар, чүгээртезе, боду чүгээртээр ыйнаан» – деп бодаан.

Хенертен, хылы суларай бергенин эскерериниң мурнунда, оң холунуң так тудуп алгаш чораан аар чүвези кошкай хона бергенин билип каан. Ашак аткаар чүткээш, солагай холун дөңмээнге улдавышаан көөрге, хылы оожум сывырлып үнүп олар болган.

– Балык-даа үнүп-ле олур, үнүп-ле олур. Дирлип көр, күжүр холум, дирлип көр. Өршээп көр! – деп ээрешкен.

Сыырткыжыының хылы кошказа-кошказа, хемезиниң мурнунда океан кыры дөстейип келген соонда, кедергей-даа улуг чүвең көстүп үнүп орган. Ону көөрге, суг ийи талазындан саагайындыр агып, хамык мага-боду хүнге чайыннанып, бажы биле ооргазы арта кара-ногаан, ээгизинде шокары хүн караанга кедергей улуг болгаш өкпең-кызыл чүве дег сагындырган. Думчуу бейсбол мергези ышкаш узун, бажы арта чыда ышкаш

¹ Бриз – хүндүс шала чылыг черже, дүне шала чылыг далайже хадыр тус черниң салгыны.

пиш болган. Бүгү боду дөгере көстүп үнүп келгеш, бичии када туруп-туруп, эжинген кижиге дег, дүште-даа чок дедир оожум чылбыртып кирип каан.

Ашак назынында дыка хөй улуг балыктарга таваржып, муңдаа фунт ажып турар деңзилиг балыктарны көрүп, боду шаанда ийи ындыг балыкты өлүргөн-даа кижиге чүве-дир, ынчалзак чаксаан өлүрүп чорбаан, эш-өөрлүг өлүрүп чораан. Ам келгеш, кара чаксаан, арта барып-барып кажан-даа көрүп, дыңнап көрбээни улуг балыкка ээн далайга таваржып кээрге, оода-ла солагай холу база билинместеп, өлүг чүве дег апарган.

Аарышкылыгы хөлчок-даа болза, хемезиниң эринге чөлөгөш, олуруп алган. Балыгы биеэ хевээр бурунгаар эштип, хемези караңгы суг кырын дургаар оожум чылып чоруп орган.

– Бичии сыырткыжымны чөмөп алгаш, сугже база каап алтымза, эки эвес деппе. Оон башка бо дүне база үнмезе, база катап чөмөнүр апаар, шилде суум база эвээжеп каап-тыр. Күштү камнавааже хоржок. Мындыг балыкка таваржы бээр деп кым билип чораан боор, өршээ хайыракан!.. Ынчалзак дөмөйлө өлүрөр мен, көөр сен шува, чеже-даа улуг, чеже-даа онза болза – деп чугаалаан.

– Бичии оолга анаа эвес ашак мен деп чораан кижиге мен. Ону ам көргүзөр үе келген-не-дир бо – деп ынча дээн.

Ашак шак ынчалдыр далайга чоруп-ла олурган. Караңгылай берген; сентябрь айда дүн дораан дүжөр, хүн ажа бээри билекле, караңгылап кээр. Ашак ам дус кезе чип каан манзыларынга чөлөнүп чыдып алгаш, чүглө дыштанып аарын боданып чыткан.

Сактырга, дыка-ла үр дыштанган, ийи-даа шак чеде берген ышкаш болган. Ай орайтап үнөр болгаш, каш шагыл дээрзин билип аары берге турган. Балыгының аары биеэ олчаан, ооргазының шылаары хөлчок боорга, солагай холу-биле хемезиниң бажынга даянгаш, аар чүгүн хемезе чаярын кызып көргөн.

Оон дөрт-даяктап тургаш, балыгынга билдиртпезин бодап, хемезиниң соонга чылып чеде берген. «Удуп чорууру база чадавас, удуп чораш, дыштаныр болза хоржок. Бичии-даа дыш бербес болзумза эки, ол хевээр өлүр ужурлуг ол» деп бодаан.

Оон хая көрнүп келгеш, тудуп чораан аар балыгы солагай холунче көжүргөш, оң холу-биле бижээн уштуп алган. Сылдыстарның чырыгы чидиг болгаш, макрель эки көстүп чыткан. Оозунуң бажын орта шашкаш, чыткан черинден ушта тыртып келгеш, буду-биле өмөктөп туруп, кудуруундан танаанга чедир өрүпкөш, бижээн каап каш, оң холу-биле ишти-баарын ужулгаш, чакпаларын база ап октапкан...

Оон хемезиниң эриинге чөленип чыдып алгаш, улуг балыының айгы-байгы аарын оң холунче көжүрүп алгаш, удуп калган.

Ай шагда-ла үнүп келген, ашак ам-даа удувушаан, балыы хемезин булуттан бүткен кызаа кашпал иштинче сөөртүп алган бар-ла чораан.

Ашак хеп-хенертен бир-ле чүведен серт дээш отту чаштап келген: оң холунуң чудуруу арнын орта шашкаш, хылы адыжын кезе чивишаан, сугже караңайнып кирип каан. Солагай холун тударга, билинмес боорга, дүрген-не оң холу-биле тормозтай туткан, ынчаарга оозу ол-ла хевээр караңайнып кирип-ле чыткан. Ынчап чоруй солагай холу миннип келгеш, эмеглежи бээр орта, ооргазын хылынга чөлөнгөш тыртарга, оозу ам ооргазы-биле солагай холун кезе чий берген.

«Күзөп чораан чүвем ол-дур харын. Ам-на көрүп турзун шува. Канчаар эвес мен! Канчаар эвес мен!» – деп чугааланып чыткан.

Балыктың үне-кире халып чорууру көзүлбес-даа болза, океанның дештип-чарлып, коогайнып турганын билип чыткан. Сывырылган хылы холун кезе чип, изиңейнип турза-даа, ынчап баарын билип чораан болгаш, адыжын ийикпе, азы салаазын үретпес дээш, шаанда суглаңгылааш, када берген черин таварыштыраарын кызып чыткан.

«Оол кады чораан болза, хылымны-даа шыгыдып бээр ийик. Аа халак, аа халак!» – деп бодап чыткан.

Хылы сывырылза-даа, мүн-не демги ышкаш эвес, чүгээр оожумнап чораан ышкаш болган. Ам мүн-не бажын ковайтып келгеш, чуура узуп алган макрелиниң эъдинден арнын бичии чайладып алган.

«Ам чүү боор. Он ажыг шураан чүве хамык хейин дөгере долдуруп-ла алды ыйнаан бо, ам чоп суг дүвүнче кирер бо. Удавас дескинип эгелээр эвеспе оң, ынчаарда ам ажылдап кирипкей мен де. Ол канчаары ол, хеп-хенертен өрү-куду шурап? Чоп чүве тоовас дидими кончуг чүве ышкаш бооп чоржук. Элдептиин аа! – деп бодап чораан. Оон: – Бодуң харын коргарың соксаткаш, эки боданып, эки туттун. Хылыңдан туттунуп алгаш чорзуңза-даа, бичии-даа дедир тыртып шыдай албас-тыр сен, көрдүң бе. Удавас дескинип эгелээр эвеспе, бодан – дээн.

Холун дустуг сугга элээн дагап-дагап, уштуп көргөш:

– Чүгээр-дир харын, ындыг кончуг эвес-тир. Аарыыры-даа хамаан бе – дээн.

Далайже үнгенинден бээр хүн ам үш катап дээп үнүп орган, балыы ам-на дескинип эгелээн. Ынчалзажок хылының аянын көөрге, ёзулуг дескинип эгелээн-егелевээни амдыызында

билдинмес, шала элек бооп чораан. Балынының тыртары шала кошкай берген боорга, хылын оң холдап аяар үндүр тыртып ап эгелээн. Ашак доңгайты бастырып алган чораан эктин хозап алгаш, үнүп орган хылын далаш чок, таптыг дүре тудуп ап, холбуду, экти-биле дүрген-дүрген ажилдап турган:

– Дескинери үр-ле боор боор, ынчалза-даа дөмей-ле дескинип эгелээн оозу эки бооп-тур – деп чугааланган.

Хенертен хылы соксай хона бергеш, тыртарга, дамдызы кыландыржып, херип каан удазын дег, дыңзып калган. Оон катап-ла дедир кирип каар орта, салыр хөңнү чок болзажок, ам канчаар, бичиилеп салып эгелээн.

– Ам эң-не ырак черин ээр дээни ол-дур – дээш: «Тыртпаажеле хоржок. Таптыг тыртар болзумза, дүрген эеп чадавас эвеспе. Бир шак хире болгаш, көстүп кээр чадавас. Тыртып туруп, чоокшуладырын кыспааже хоржок» – деп бодап алган.

«Барып-барып балык ужун өлүр болза, халап-тыр аа, таандаа. Арта хамык чүве бо хире чүгээртеп келгенде. Өршээп көрүңер, күжүр бурганым, көрнүп дузалап көрүңер!» – деп мынчанган.

Ол үеде ийи холдап тудуп чораан хылын бир-ле чүве сирт-сирт кылдыр каккан соонда, шеле тырткылааны билдирткен. Шеле тыртары дыка дыңзыг болган.

– Халып шуравайн көр, күжүр балыым. Өршээп көр! – деп ээрешкен.

Балыы демир удазынын сога бээрге-ле, ашак бажын чайгаш, хылын бичии кошкадып каап чораан.

«Аартпазын-на кызып көөйн. Аартыр болзумза, шыдашпайн баргаш, мөгүдеп үнзе хөңнү. Мээң аарыырым-даа хамаан бе. Канчап-чооп шыдажып үнгей-ле мен» – деп бодап чораан.

Хемезиниң бажынга олуруп алгаш, ам-даа бир дескинзин харын, дыштанып аар-дыр деп бодап орда, балыы дедир ээпкеш, хылын кошкады кааптарга, шыдашпайн тура халааш, оозун дүрген-дүрген ийи холдап тыртып эгелээн.

«Турупканым-даа кедергей-дир, кажан-даа мынчаар шагзырап көрбөөн кижин мен. Хат база дыңзыыр аянынг. Ынчалзажок өлүрүп алганымда, дыңзып кээр болза эки-ле хат-тыр бо» – деп бодап чораан.

– Ам бир ээрде-ле, дыштанып аайн адыр. Амдызында ажырбас хире-дир мен. Ам бир ийи-үш хире дескинзе-ле, мээңи эвеспе – деп чугааланып чораан.

Ол аразында далай кыры хөлзөп эгелээн. Ынчалзажок хаттын аяны багай эвес, чанарда харын чогуумчалыг, эки хат бооп турган.

– Баштай мурнуу, ооң соонда соңгу чүк кайы сен дээш эжип чоруплаткай мен. Далайга канчап азар кижиге таан. Ортулуум база узун ортулук болгай – деп чугааланган.

Балыгы ам үш катап дескингеш, дашкаар көстүп үнер деп барган. Баштай-ла хемезиниң адаанда муңгаранчыг улуг кара чүве чоорту улгатса-улгатса, төнмөс-батпазы-даа хөлчөк, мырыңай-ла пат кайгап каан.

Хенертен оозу серт дээш, чараш-чаагайын көөргөткөн чүве дег, улам бедип үнүп келген. Сактырга, кедезинде астына берген чүве дег сагындырган. Оон кезек бооп чоруй ашакты-даа, ооң хемезин-даа суг-биле шывай шаппышаан, өөдип кээп дүшкөн.

Ашактың угааны катап баксырап, караа катап көзүлбөстөп кээрге, серээзиниң баан кошкады каапкаш, кезик холу-биле дедир дүрүп ап эгелээш, сактырга, караа мүн-не чүгээр орталанып, чырып келген. Чырып келгенде көөрге, балыгы аңдарлы бергеш, өө агара берген, шашкан серээзиниң тудазы ооргазында шала халайты сортая берген, долгандыр дөгере-ле хан апарган салдап чораан. Балык мөңгүнөө берген, далайда оожум салдап турган.

Ашак оозун дыка-ла үр кайгап-кайгап, хендирип хемезиниң бажында чоон өргенинге ийи катап ораай тудуп ап чыдырда, бажы база катап баксырап келген. «Эки-ле чүвөм – улуг балыымны өлүрүп алганым ол эки болду. Ам чоокшулады тырткаш, баглааш, парузум херип алгаш, чаныплаткай мен» – деп, хендирип балыының танаа-биле аксынче өттүргөш, бажын хемезиниң думчуунче баштандыр тыртып келген.

– Че, ам ажылдап кириппээже хоржок, адаан-мөөрей төнзе-даа, аап-саап ажыл ам-даа эңмежок. Чоокшулап кээп, балыының бажы-биле дужаажып келгеш, улуун база катап кайгап каан.

– Оон өскээр өлүрер дээш, оон өскээр-даа өлүрүп шыдава-дым – деп чугааланган. Ашак балыын ам хемезиниң соо, мурну болгаш олурап черин орта так баглап алган. Так баглап алгаш көөрге, улуг чудук-даа баглап алган ышкаш сагындырган. Ашак мурнуу-барыын чүк кайы сен дээш эжиндирип чорупкан.

Мурнуу-барыын чүктүң кайдазын компас-даа хереглөвөс, чүгле пассат уу-биле парустуң канчаар дөртөө берген чоруурун көргөш, билип аар амыр ашак турган.

Чоруп-ла орган, чоруп-ла орган. Чүрөөн баксыратпас дээш, холун дустуг сугга ында-хаая суп каап чораан. Дүжүм эвөс ыйнаан дээш катап-катап бүзүрээр дээш, өйлөп-өйлөп балыынче хая көрүп каап чораан. Бир шак эрткенде, бир дугаар акулага кээп таварышкан.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Ашак биле оолдуң байырлажышкынын канчаар билип алдыңар?
2. Ашактың ооң мурнунда балыктаашкынының дугайында сактышкынын арыны бжиңер.
3. Балыктаашкын үезинде оолду ашак чүге сактып кээр турганыл?
4. Улуг Балыкка канчаар таварышкан-дыр?
5. Улуг Балыкты канчаар тудуп алганыл?

* * *

Акула ону душ бооп тып албаан. Демин балыктың ханы төгүлгеш, бүдүн миль чедир тарай бээр орта, ооң чыдын биле тыртып кааш, океан иштинден үне халып келген. Чыт тыртып кааш, хеме биле балыктың соондан истеп чорупкан.

Ашак ону көрүп кааш, бо-даа ёзулуг болбаан, коргар-иргер чүвези-даа чок, чүнү-даа канчаарын боду билир араатанның бирээзи-дир деп билип каан. Чоокшулап кээрге, сени адыр деп бодап алгаш, илбээниң хендириң баглааш, белеткеп алган.

Ашак ам биеэ ышкаш карак-кулаа шокар эвес; угааны сергек ылап тутчуп кириптеринге белен чораан.

Акула чедип келген дораан балыынче шурай бергеш, аксы ажык, караа чарлыр чеде берген, диштери кыйырткайнып, кудуруундан алгаш, кизирт кылганын безин ийи кулаа-биле дыңнаан. Оон бажын сугдан уштуп алгаш, сирти көстүр-көзүлбес, эъдин үзе-чаза тыртып чип чыдырда, карааның тии биле шиш думчуунуң тииниң белдири кайы сен дээш, илбээ-биле бажынче чык-ла кылган. Ынчалзажок мээзи ында-ла эвеспе ол дээш шашкан. Шанчар дооста, илбээн баглыг холдарыңга так тудуп алгаш, хорадап-хорадап, бар шаа-биле кээп шашкан.

Акула ийи аңдарлы бергеш, ашактың илбээниң баанга ораажып чоруй, караа өлерерип кире бээр орта, ам-на өлдү эвеспе ол кулугур деп бодааш көөрге, катканың, кудуруу ам-даа сортаңнавышаан, сугда ол-бо дырбаңнаан, аксы-мурну кыйыраан, биеэги олчаан болган. Кудуруу-биле каккан суу көңгүс ак апарган, херээ дыка-ла көдүрлүп үнүп келген соонда, ашактың хендири дыңзый хона бергеш, сиригайнып чоруй үстүп чаштай берген. өлгөн акула кезек салдап чоруй, чоорту суг иштинче дүжүп бады барган. Ашак ону дыка-ла үр кайгап турган.

Оон доңгайгаш, балыының акула үзе тыртып турган черинден бичии эът үзе тыртып алгаш, амдан-чимден, шынары кайы хире эвес дээш дайнап көргөн. Дайнап көөрге, дашты инек эъди ышкаш кызыл эвес-даа болза, амданы болгаш кады ол-ла олчаан, кайгамчык эки эът болган.

Хемезиниң соонга күдүйүп олуруп алгаш, балыының эьдин чип каап, дүрген күш кирип, дыштанып аарын бодап, эштип чоруп орда, ийи шак эрткен, оон база бир ийи акула көстүп келген. Изиг чүвээ холун чидиртипкен кижиге дег, кандыг-даа утка-шынар чок: «Ай!» – деп алгыра каапкаш: – «qalanos¹-тардыр» – деп ынчанган.

Бир дугаар чакпа соондан ийи дугаар чакпа көстүп кээрге, ол үш-булуң ышкаш парузун Ашак так баглааш, рулюн шимчевес кылдыр дээшкиннээш, ужунда бижек шараан хүүрэн, холу аарааш хоржок боорга, аяр көдүрүп алган. Оон салааларын олбо ээй туткулааш, аарып турган холдары-биле хүүрэн туткулап, эки миннип, аарызын болар харын, эдиге бээр чадавас деп бодап, акулаларның чоокшулап кээрин манап турупкан. Акулаларның баштары калбаржы берген, улуг көк чакпаларының кыдыы агараңайнып ыдып-ла олурган. Ындыг акулалар далайга языты-мелегей могап-турупкаш, суг кырынга удуй бээрге, безин даманарын одура дайнап чиптер, элээн аштаанда, далайга чораан анаа кижиге безин шурап кээр чүвелер турган.

– Ай! Келзе келиңер харын че, qalanostar – деп, ашак алгыра каапкан.

Келген-не. Бирээзи дораан хеме алдынче кире халааш, хемени андара октаар чыгыгы сирт-сарт кылдыр үзе тырттынып, ында хемдиттине берген. База бирээзи сыгыр сарыг караан сыгыраарты көрүп алган туруп-туруп, аксын аазады каапкаш, демин маконуң чазарлап каан черинче маңнааш, ында кээп харамдыга берген. Көөрге, калбак хүрең бажының тейинде шала алазымаар чери безин илдең, мээзи биле ооргазының тудушкан чери кайы сен дээш, бижээ-биле шашкаш, катап ушта тыртып эккелгеш, мыйыт караа дег сыгыр сарыг караа кайы сен дээш, ынаар шашкан. Акула шиигайнып чоруй, балыын сала каапкаш, үзе ызырып алган эьдин ажырбышаан, ынаар-ла суг дүвүнче көзүлбейн кире берген.

Хемезиниң алдында акула биеэ хевээр-ле хемдиттинип, тырткыланып, сыырттынып, сирлеңневишаан турган. Ашак парузун бичии сала каапкаш, ол акула көстүп кээри билек, ээгип чеде бергеш, бижээ-биле бир шашкан. Шанчарга, бижээ эьдинге четсе-даа, кежи хөм ышкаш кадыг болгаш, эки хандыр кирип шыдаваан. Күжеп-күжеп шашканындан холу биле экти безин аарый берген. Ынчалзажок акула биеэ хевээр аксын аазадып алган, балыынче база катап шурап кээр орта, калбак бажының таптыг-ла тейин орта шашкаш, ушта тыртып келгеш, база катап

¹ Qalanos – бир янзы хевирниң акулазы (испаннап).

шашкан. Акула эъттен так ызырнып алган, ааттына берген турза-ла турган, ашак оон солагай караан орта шанчарга, база-ла биеэ хевээр ызырнып алган турбушаан турган.

– Чүү кончуг тулуп боор! – дээш, мээзи-биле чүнүнүң тудушкан черин орта шашкаш, чүнүн үзе шаапканын билип каан. Ынчаарга-даа хоржок, чаяан чок боорга, хүүрээнң бир ужун аксынче дыгааш, хөлчок кагыырга, ам салдынгаш, суг дүвүнче кире берген.

Оон бижээниң бизин чоткаш, хемезиниң иштинге салып кааш, парузун хергеш, салгын кээрге, биеэ уунче эжиндирип чорупкан.

– Кончуг балыымны дөрт хуваарга бир хуузун, арта эң-не эъткир черин чиптилер кончуг сойлуктар. Мындыг балыкты-даа өлүрбээн, анаа дүжүм болган болза, бир шуут боор ийик.

Ханы төктүп, сугга өдүп, өңү карарып келзе-даа, шокар черлери биеэ хевээр билдиртип чораан.

– Дендии ырай берип-тир мен, ядараан, ынчаар ыравас ужурлуг турган-дыр. Өршээп көр, көрем, күжүр балык, өршээп көр!

Хемези-даа бурунгаар эштип чоруп-ла орган.

– Сөөлгү акула та чеже эъдимни сыырыпты ыйнаан, арта чийгей берип-тир – деп хомудап чугаалаан.

«Бо хире улуг балыкты чаңгыс кижичи чиир болза, бүдүн кыжын-даа кайын төдер... Че, ону-даа бодаан херээ чүү деп ам! Ооң орнунга харын дыштанып алгаш, арткан чүвемни камгалап аар аргазы чүл. Холумда хан чыды – балык ханының чыдынга бодаарга, анаа чүве-дир оң. Далайже тарап чоруур чүве балык ханының чыды-дыр. Холум харын шоолуг ханзыравайн, балыы-даа шоолуг аарывайн чор, солагай холум бичии ханзыраза, ханзыразын харын, билинместевесте ол эки.

Дараазында келген акула база-ла калбак-думчуктарның бирээзи болгаш чааскаан тутсуп чедип келген. Чедип кээрге, анаа-ла чедип келбээн, деспизинге келген хаван ышкаш чедип келген, хавандан ылгалдыг чүвези чүгле аксы ылгалдыг, хаванда ындыг чаңгыс ашкаш, кижичи бажы дег чүвени үзе дайнаптар аас чок.

Ашак ооң бажын орта бижээ-биле шашкан. Бажынче шанчарга, акула дедир былдааш, андарлы хона бээр орта, бижээ ортузундан сынып чаштай берген.

Чаа акулалар, таптыг-ла хүн ажар деп чорда, халдап эгелээн.

Балык ханы борашкан суг кырын дургаар олар хүрең-хүрең чакпалары кырлая берген, балыын безин дилевейн, уурук-сууруктап шуут-ла хемеже эштип чоруп органнар.

Ашак хемезин доктааткаш, парузун быжыглааш, соонда чыткан докпаан тудуп алган. Оозу шаанда сыйык хүүрэниң сывы, одура хирээлеп каан, ийи чартык фут хире узун ыяш турган. Оозун чүгле сывындан чаңгыс холдап тудуп ап болур турган болгаш ол холу-биле мүн-не так тудуп алгаш, акулаларның кээрин манап, кезенип алгаш турупкан.

Акулалар кайызы-даа дең чыгыы эштип келгеш, шала мурнап чоруп органы аксын ажыткаш, чидиг диштери-биле балыындан кээп ызырып аары билек, калбак бажы кайы сен дээш, күжеп-күжеп дүжүрген-не. Дүжүрер орта, кадыш дээн соонда, акуланың калбак бажының сөөгү чарылбаан олчаан болган. Оон думчуунуң кара черин орта дүжүрерге-ле, ам сугже агараңайнып кире берген.

Ийи дугаар акула кезек сыырттынып-сыырттынып алгаш, былдай хона бергеш, аксын аазадып алган база катап чоокшулап орган. Ашак дап бергеш, бажын орта кагарга, кылчаш дээш кедергей улуг эъдин үзе тыртып ал-ла, чайлап чыдырда, база катап дүжүрерге, база катап кадыг калбак бажын орта дегген.

Акула балыынче база катап шурааш, база катап аксын шарт кылып чыдырда, докпаан бар шаа-биле өрү көдүрүп келгеш, айгы-байгы бар-ла күжү-биле чырт-ла кылган. Ам база-ла деңмии черин орта дегген болгаш, акула ызырып алган эъдин шала багаай үзе тыртып алгаш, көзүлбейн барган.

Балыын көөр тура чок апарган. Чартыы дөмей-ле чок дээрзин билип чораан. Акулалар-биле сокчуп, изиглежип чорда, хүн ажа берген.

– Удавас караңгылап кээрге, Гавананың оттарының ойбуну көстүп кээр эвеспе. Бир эвес чөөн чүкче ырай-даа берген болзумза, чаа курорттарның одун көрүп каар ужурлуг мен – деп чугааланган.

Оон хемезиниң соонга чөлени аарак чыдып алгаш, Гавананың оттарының ойбуну кажан-на көстүп кээр болду деп бодап манавышаан, хемезин башкарып каап чоруп орган. «Балыымның ам чүгле чартыы арткан эвеспе оң. Оода-ла хөрээн чедире берген болзумза, калчаарава, ол чүү деп тенек аарып чорууруң ол, калчаараан. Даамчырап удуп чорбайн, харын рулюңну эки тут. Ам-даа чүве аайлажы бээрин канчап билир сен – деп кончуттунган.

Оон рулюңуң чанынга таптыг олуруп аар дээш шимчээрге, оорга-мойну ажыңдырып кээрге, шынап-ла, дириг кижидир мен деп ылап билип алган.

Кежээкиниң он шак үезинде Гавананың оттарының ойбуну, шынап-ла, көстүп келген. Баштай шала чаа үнүп орган ай чырыы дег хоюгзумаар ак чүве бооп турза-турза, оон чоорту дыка-ла тодарап келген. Хат демгизинден дыңзып, океан бедип эгелээн. Ашак хемезин оттарже углай башкарып, ам удавас Гольфстримче кирер-ле эвес мен бе деп бодап чораан.

Ашактың бүгү эът-боду чымыртырып саргып, дүне соокка хамык балыг-бышкыны, чарык-бузук хол-буду холчок аарып чораан. «Оода дүне халдаваза чоондур, халдап келзе, сокчуп база хилинчектенир апаар!» – деп бодап чораан,

Ынчалзajok дүн ортузу хиреде акулалар база катап халдап келген болгаш ашак база катап сокчуп эгелээн. Чеже-даа согушса, ам хей-дир дээрзин билип турган. Хөйү мырыңай хөлчок, ол хирезинде көзүлбес, чүгле суг кырының дилдинип турары болгаш балыкче шураарга, оду кызаңнаары көстүр. Акулалар хеме алдынче киргеш, хемени аңдара октаптар чазып, диштери кыйыртырып, ашак-даа докпаа-биле соп-ла турган. Дыңналган, билдирткен черинче канчаар-даа хап-соп, улдап турда, докпаа база чарлып чаштай берген. Ынчаарга румпелин адыра тыртып алгаш, ийи холдап туткаш, оозу-биле улдай берген. Акулалар хемениң бажында келген, уурук-сууруктап-даа, хары-угда-даа шурап, балыының эъдин оя ызырып ап, чип-чип, база катап салчып кээп тургулаан.

Ынчап турда, бир акула балыктың бажынче шурап каарга-ла ам хей-дир деп билип каан. Ол акула балыктың сөөк бажындан ызырып аар орта, думчуун орта румпели-биле каккан. Бир каккан, ийи каккан, үш каккан. Румпели чарлып чаштай бээрге, тудазы-биле тудускан. Тудазы-биле тудускаш, эъдинче киир шаапкаш, база катап тудускан. Акула ам-на ызырып алган бажын каапкаш, өскээр ыңай болган. Сөөлгү акула ол болган. Артканнары чиир чүве тыппайн баргаш, чоруй баргылаан.

Ашак арай боорда тынып, аксының иштинде бир-ле чиктии аажок чессиг-даа, холазыг-даа чүве дег амдан билип кааш, корга берген. Ынчалзajok оозу мүн-не удаваанда анаа апаарга, үндүр дүкпүрүпкен. Ашак ам чүнү-даа канчаар арга чок тиилеттирип каанын билгеш, хемезиниң соонга кээрге, руль долгаар черинде румпелиниң бир бичии чарык ыяжы кадалы берген чораан, оозу-биле мүн-не башкарып болур-дур деп бодап алган. Оон шоодайын эктинге каггаш, хемезин чогуур оруунче углааш чоруптарга, оозу хала чок чорупкан болгаш ашак ам чүнү-даа бодавайн, хемемни-ле харын канчап-чооп менди-чаагай чедирип айын деп

бодап келген. Дүне када балыктың хемдип каапкан сөөгүнүн артыынче база кезек акулалар шурап келгеш, аштап өлүр четкен бөрүлөр дег, мурнун былаажып, бастыктажып меннип тургулаан. Ашак ынаар көрбээн-даа. Хемезинден башка ам чүнү-даа бодавас апарган. Хемези биеэ ышкаш улуг балык сөөртүп чораан дег эвес, чииги аажок, шөлээн чоруп орган. «Хемем-даа эки-ле хеме, чүү дээр. Румпели дээрден башка, чүзү-даа канчанмаан, бүдүн. Румпелинде чүү боор, чаа румпельден кылып-ла алгай мен» – деп бодап чораан. Чылыг агымче кириптерге, эрикте бажыңнарның оттары көстүп келген. Кайда мен дээрзин билип кааш, бажыңга чедир ам шоолуг эвес чер арткан-дыр деп бодап алган.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Бо үзүндүгө аттан чогаадыңар.
2. Үзүндүгө пландан тургускаш, сюжедин сайгарыңар.
3. Акула-биле демисел үезинде ашактың кандыг мөзү-шынары чуруттунуп келди.

* * *

Бичии бухтага кирип кээрге, Террасаның оду караңгы боорга, хамык улус шупту удаан-дыр деп билип алган. Хат уламанна дыңзып турган. Ынчалза-даа гавань иштинде ындыг эвес, оожум болган. Ашак кылаштап үнүпкеш, ынчаарда ам кедергей турупканын билип каан. Биче када доктаай дүшкеш, хая көрнүп көөрге, хемезиниң соонда мунгаранчыг улуг балыының улуг кудуруу кудумчу фонарының чырыында ол-бо чалгып турган. Ооргазының шагжагар ак сөөктери болгаш шиш чыдалыг бажының кара хөлегези-даа база илдең көстүр болган.

Ашак катап шимчеп чорупкаш, бир дөңнү ажып алгаш тендирип кээп дүшкеш, парузун чүктевишаан, кезек када чыдып-чыдып, турар дээрге турдунмас боорга, күдүк базып олуруп алгаш, орукче көрүп алган, олурза-ла олурган.

Оон кезек болгаш, эктинде чүктеп алган чораан өргенин дүжүргөш, бут кырынга туруп келгеш, оозун база катап ап алгаш, эгиннээш, дөш өрү оруктап чоруп каан. Казанаанга четкиже дээр, беш катап дыштанган.

Казанаанга чедип келгеш, иштинче киргеш, парустуг өргенин ханаа чөлээш, караңгыда суглуг шил тып алгаш, суун ижип-ижип, орнунга кээп чыдып алгаш, чоорганы-биле бичии шугланып ал-ла, удуп калган. Арнын чаткан солун кырында үзүп алган, холдарының адыжы өрү көрнү берген чыткан.

Даартазында эртен бичии оол чүгүрүп келгеш, бакылаарга, удувушаан чыткан. Ашак далайга чорда, оол ону келчик ирги бе дээш, эртенниң-не кээп бакылаар турган. Хат дүне кедерей берген болгаш, ол эртен чаңгыс-даа хеме далайже үнмээн, ынчангаш оол бажыңыңга катап келгеш, удуп-удуп, катап чүгүрүп чеде бээрге, ашак мүн-не тынып чыткан. Кижиге көөр аргажок, эът-кежиге чок холдарын көрүп кааш, оол ыглап бадырыпкан. Оон кандыг-чүү-даа болза, кофеден эккеп бэйн адыр деп бодааш, үнүп келгеш, ыглавышаан чоруп орган.

Хемени долгандыр эңме-тикчок балыкчылар чыгып алган, өрү-куду эстеп-хадып турган сөөктүң улуун кайгап магадаан турганнар; бир кижиге сугда, хончузун даап алган, хендир тудуп алган ону хемчээген турган.

Бичии оол аңаа демин-не кара эртен халып кээп, көрүп чораан болгаш, ынаар-даа барбаан, ооң кадында бир кижиге хемени мен көрүп тургай мен аан деп база ынча дээн.

– Ашак кандыг-дыр? – деп, балыкчыларның бирээзи кыйгырган.

– Удуп-ла чыдыр.

– Удаай аан, оттурган херээ чок болгай аан – дээш, ыглап чораанын безин улустан чажырбаан.

– Бажыңдан кудуруунга чедир он сес фут турган балыктыр – деп, хемчээп турган кижиге алгырган.

– Оон кайын тудуар ол – деп, оол чугаалааш, Террасага чедип келген: – Изиге кофе, сүт база чигирден арбыдады берип көрүңер – дээрге:

– Оон-даа өске чүү-хөө чүведен база ап ал – дишкеннер.

– Чок, ажырбас. Чүнү чиирин ынчаш көргөй мен аан – дээрге, ресторан ээзи:

– Кедергей-даа улуг балык өлүрген кижиге чорду ам. Ындыг балык өлүрген кижиге черле чок боор – дээш: – Сен база дүүн ийи улуг балык өлүрүп эккелген кижиге болгай сен – дээрге, оол тургаш:

– Чаа хупура. Улуг деп оларны! – дээш, карааның чажы база катап төктүп келген.

– Бичии чүведен ижип албас сен бе? – деп, ресторан ээзи айтырарга:

– Чок, ажырбас. Сантьягону харын дүвүретпес силер дээр чорду деп улуска чугаалап көөр сен, көрөм. Мен база чедип кээп мен – дээн.

– Дыка-ла сагыш човаар кижиге чорду деп чугаалаар сен шува.

– Чугаалаар мен харын, четтирдим – дээш, оол изиг кофелиг лаазазын ашактың казанаанга эккелгеш, ашак одунгуже дээр ооң чанындан бичии-даа ыраваан. Бир катап сактырга, оттуп кел чыдар ышкаш болган, ынчалза-даа база катап билинместеп кире бээрге, оол тургаш, орук кежир бажыңнардан кофе чылдыр бичии ыяш дилеп аар дээш чорупкан.

Адак соонда ашак мүн-не оттуп келген. Оттуп кээрге:

– Турба-турба, чыт. Мону иживит, ма! – дээш, стаканга изиг кофезин кудуп берген.

Ашак стаканын алгаш, кофезин ижипкеш:

– Аштырып кагдым мен, Манолин. Аштырып кагдым – деп ынча дээн.

– Балыкка кайын аштырган деп сен. Балыкка аштырбаан сен! Сөөгүн ол хемеңде баглап алган турганың чүл! – деп, оол чугаалаан.

– Ындызы ындыг-ла харын, ол шын. Балыкка аштырбаан мен. Ооң соонда, ажып кагды мени – дээрге: – Хеме биле снажты Педрико көрүп турар болган чүве. Балың бажын канчаар деп бодай-дыр сен? – деп, оол айтырган.

– Педрико четкээ салыр чемиштен кылып алгай аан, уу шаап-шаап – деп, ашак чугаалаан.

– А чыдазын?

– Чыдазын алыксаар болзуңза, ап ал харын, тураскаалга.

– Алыксавас боор бе. Алыксаарым аажок. Алыр мен, харын. Ам моон соңгаар чүнү канчаарын чугаалашпааже кайын боор.

– Мени диледилер бе?

– Дилевес боор бе, Эрик-даа улузу, самолёттар-даа дилеп турду.

– Улуг океандан чаржынчыг хеме дилеп деп чүве берге болбайнаан – деп, ашак чугаалаш, далай биле бодундан аңгы чугаалажыр эштиг апарганынга өөрүп:

– Хөлчок-ла сагындым, сени, Манолин. Че, чүнү өлүргү-ледин? – деп чассыг айтырган.

– Баштайгы хүн бирээ, ооң соонда хүн база бирээ, үш дугаар хүнде ийи балык – мындыг чүвелер өлүрдүм.

– Эки-дир! Ол болбаспа.

– Ам ийилээ балыктаар бис, шува.

– Чок, Манолин. Аас-кежик чок кижидир мен. Чүве аайлашпас, хоржок-тур. Хей боор.

– Аайлажыр, аайлашпазын чоор сен ону. Ол хей чүве ышкажыл. Аас-кежиин мен тып бергей мен де – деп ынчанган.

– Ада-иең та чүү дээр!

– Чүү деп чүү дээр олар, оозу хамаан эвес. Дүүн ийи балык база өлүрүп бердим. Ам черле ийилээ балыктап көрөөл, оода мени чүү-хөө чүвээ-даа өөрөткөй сен.

– Баштай эки серээден кылып албааже хоржок. Ында берге чүве чок, эрги «фордунуц» рессорундан алгаш, Гуанабакоага соктуруп аар, ол-ла. Кадырган херээ чок, оон башка кадырган каң сыныычал боор чүве. Бижээм база чүү-даа чок сыйлып калган болгай.

– Мен сээ чаа бижектен-даа, рессордан-даа тыпкаш, чидидип бээр мен. Бо Brisa¹ үр болур ирги бе, кандыг ирги бо?

– Үш-даа, дөрт-даа хонар чадаvas боор.

– Ынчаарга ынчага чедир хамык чүве белен апаар, ажырбас оң. Амдыызында харын холуң камнап, эмнеттирип, сегидип ал.

– Ында чүү боор, сегий бээр ажырбас. Дүне харын бир чүү адазы, элдеп чүве ааска билдирткен, сактырымга, хөрээм иштинде бир-ле чүве үстү берген ышкаш болду, орта харын кончуг кортум.

– Ооңу база эмнедип ал. Чыт-чыт. Сээ мен арыг хөйлең база эккеп бэйн. Чем база.

– Мээң далайга чорааш номчуваан солуннарымдан база эккээр сен шува.

– Дүрген-не сегиирин кызып көр. Дүрген сегип алгаш, дыка хөй чүвээ мени өөредип көр. Билбес чүве-даа чок чыгыы кижиге сен ыйнаан. Дыка-ла аараан боор сен аа?

– Чүү дээр ону, аарышкылыг-ла болган.

– Чем, солундан эккеп бэйн, дыштанып чыт. Аптекаа баргаш, холга чаар эмден база айтырайн.

– Балыктың бажын ап аар сен деп Педрикога чугаалап көөр сен.

– Чугаалаар мен харын – дээш, оол ооң казанаандан үнгөш, эрги даштыг оруктап бадып ора, база катап ыглап бадып орган.

Ол хүн Террасага кезек туристер чедип келген турган. Чөөн чүктен хадып турган хат бухтаның суун дыка хөлзедип турда, бир турист херээжен кижиге бухтада салдап чораан куруг пиво шилдериниң болгаш өлүг медузтарның аразында улуг кудуруктуг улуг-ла ак чүве чалгып турганын көргөш:

– Ол чүү боор ол? – деп, ашактың улуг балыының сөөгүнчө көрүп, официантыдан айтырарга, оозу:

– Акула-дыр – дээш, чүү болганын кызып-кызып тайыл-бырлаарга-даа, оозу:

¹ Brisa – эриктен хадыыр хат (*исп.*).

– Акула база ындыг чараш кудуруктуг боор чүве-дир аа, билбес кижиги мен! – деп ынча дээн.

– Мен база кайгап олур мен – деп, кожазы турист база чугаалаан.

Ашак казанаанда биеэ хевээр, доңгайып алган удувушаан чыткан. Чанында бичии оол олурган. Ашактың дүжүнге арзылаңнар киргилээн.

(А. Делгер-оол очулдурган)

Бодан, харыыла, күцсет...

1. Сантьяго канчаар чанып келгенил?
2. Ону Манолин канчаар уткуп алганыл?
3. Ашактың маадырлыг чоруун балыкчылар канчаар үнелээн-дир?

Чогаадыкчы ажыл. Кыска чогаадыг

1. Манолинниң эжинге бердингени.
2. Сантьягонун маадырлыг чоруу.

Тарас Григорьевич ШЕВЧЕНКО

Украин улустун сураглыг шүлүкчүзү Т.Г. Шевченконун ады Тывага 1941 чылда «Революстун херели» сеткүүлдүн ийи дугаар номеринге «Украин улустун улуг чогаалчызы Тарас Григорьевич Шевченко» деп чүүлге ооң допчу намдарын парлаан соонда билдингир апарган. Ол-ла сеткүүлге С. Пюрбюнүн «Чагыг» база С. Сарыг-оолдун «Дүш» деп очулгалары кестүп келген. Ооң ады-биле Кызыл хоорайның бир кудумчусун мөңгөжидип адаан.

ДҮШ

Дээргиниң тараазын чулгаш,
Деңгел төнген... күжүр ие
Көвей сноп аразында
Хөөкүй оглун аргалаар дээш,
Шарыгда ыглаан оглун чежип,
Шагжок боду эргеледип,
Дүрген эмиин аксынче суп,
Дүжеш кыннып, ава удаан.
Күзел-сагыш дүште бүдүп,
Күжүр оглу Иван дээрге:
Эргезин-даа ээлеп алган,
Ээниң эвес – хостуг, өглүг!..
Алгыг-делгем хову-шөлде
Арбай-тараа чулчуп турда,

Ажы-төлү өөрүп-хөглөп,
Ажын-чемин эккеп турган.
Күжүр кадай оон өөрээш,
Хүлүмзүрүп оттуп кээрге:
Элеш кынныр чүве-даа чок,
Ээн куруг хевээр турган.
Хөөкүй оглун кавайлап кааш,
Хөңнү багай, туруп барып,
Даамыылдан корга-корга
Тараа чулуп чоруй барган.

(*Очулгазы С. Сарыг-оолдуу*)

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Шүлүктүң тема, идеязын, тургузуун сайгарыңар.
2. Шүлүктүң адынга хамаарыштыр бодуңарның бодалыңарны илередиңер.
3. «Ада-чурттук Улуг дайынының чылдарында орус-тыва литературлук харылзаалар» деп темага төлөвилелден кылыңар.

ЧАГЫГ

Хүнүм келгеш өлүп каар мен.
Күжүр Украинамга,
Калбак шөлде хавак орта,
Карак четпес ховуну,
Хайнып мөөрээн Днепрниң
Кадыр туруг эриин
Көрүп, дыңнап чыдар кылдыр
Хөөржүдүп каар силер.

Хайнып чыдар Днепр хем
Хамык-ла дайзынны
Ушта чалгып аппаратбааже,
Украинадан ыравас мен,
Делгем шынаам кагбас мен.
Дээрже ужугуп үнмес мен,
Тейлээр бурган дилевес мен –
Тейлээр буян сүзүк чок мен.

Хөөржүткеш, туруп келгеш,
Кинчини үзе шаап,
Хөңнүңер чок дайзынны
Килең-биле ууй шаап,

Күзээниңер чедип алгаш,
Күжүр мени сактып,
Чаа хостуг төрөл чуртка
Чассыг оожум адаар силер.

(Очулгазы С. Пюрбюнцү)

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Шүлүктүң идеялиг утказын сайгарыңар.
2. Шүлүктүң адынга хамаарыштыр бодалыңарны илере-диңер.
3. «Т. Г. Шевченконуң чогаалдары – тыва дылда» деп темага дыңнадыгдан кылыңар.

Степан Петрович ЩИПАЧЕВ

Улуг-Хем

Меңги хар эривес мөңге чыдар
Бедиктерден эгезин тыпкан
Кылаң өңнүг арыг суглуг хемниң
Кырлыг чалгыы бадып турлар.

Ырак Өдүгенниң чалымында
Хензиг дамды улуг үнелиг.
Ындыг хемниң төрүттүнген чурту
Кезээ шагда мөңге алдарлыг.

Кадыр-кашпал Тожуда, ында-даа
Халып-шурап диңмиттелген.
Енисей хем Сибирьде-даа ол-ла,
Эглиш дивес, үрлеп чыдар.

Чалым-туруу муңгаш шивээ
Саян сыны ону досса-даа,
Ол хем аңаа торлуш дивейн,
Океанче оруун уламчылаан.

Көгөрерген чалым хаяларны
Көшкелендир баткан Енисей
Орук-эриин делгем кылып алган,
Ону тывалап Улуг-Хем дээн.

(Очулгазы С. Сарыг-оолдуу)

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Шүлүктүң тема, идеязын тодарадыр.
2. Шүлүкте Улуг-Хемниң омур-хевири автор канчаар чурааныл?
3. Шүлүктү С. Сарыг-оолдуң «Улуг-Хемим» деп шүлүглели-биле деңнеп сайгарар.

КЫЗЫЛ

Кыжын келир орук шорулгактыг,
Хыраа, туман дуглаан, соок-даа бол,
Бергезинмейн сеңээ чедип келген
Мендилежип холуң тудуп тур мен.

Кызыл, Кызыл! Бурунгудан артык
Ак шаң – буурул кыштың соогунда-даа
Кылаң соңгаң өөрүнчүг, чырык,
А сен чаш теректен чалыы-дыр сен.

Өөрүңнүң аразыңга чугаалаар
Сөзүңнү чүрээнден дилеп ал дээр.
Өөрээнимни, Кызыл, сеңээ харыылаар
Сөглепки дег сөстү билбес-тир мен.

Чаңгыс мону чүрээм черле эндевес –
Чана бергеш, чурт чуруу көрзүмзе,
Ол-ла дораан найыралдыг холумну
Оран-делегей кежир сунар мен.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Шүлүктүң кол бодалын тыпкаш, тургузуун сайгарар.
2. Шүлүкте Кызылдың омур-хевири автор канчаар чурааныл?
3. Шүлүкте кирген уран-чечен аргаларны тыпкаш, оларны автор чүгө ажыглаанын тайылбырлаар.
4. Тыва чогаалчыларның Кызыл хоорай дугайында бижээн чүү деп шүлүктерин билер силер?
3. «Мээң төрөөн хоорайым – Кызыл» деп темага төлевилел кылыр.

Ынакшылды туюлундан камнап чоргар...

Ынакшылды туюлундан камнап чоргар,
Ыраан тудум каш дакпыр үнелеңер.
Ынакшыыры чүгле чылыг куспак эвес,
Ыржым дүне селгүүстээри база эвес.

Кады кырыыр назынында чуртталгага
Хар-даа, чаъс-даа, ажыг-шүжүг чүү-даа турар.
Ынакшыыры эки ырга дөмей болур,
Ындыг ырны чогаадыры белен эвес.

(Очулгазы К.-Э. Кудажыныы)

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Шүлүктүң идеялиг утказын тывыңар.
2. Шүлүкте ынакшыл лириказының бот-тускайлаң демдектерин тыпкаш, тайылбырлаңар.
3. С. П. Щипачевтуң тыва дылче очулдурган шүлүктери-биле танышкаш, «С. П. Щипачевтуң чогаалдары – тыва дылда» деп темага дыңнадыгдан кылыңар.

НАЦИОНАЛ ЛИТЕРАТУРА АРЫННАРЫ

Расул ГАМЗАТОВ

ТӨРЭЭН ДЫЛ

Дүштер черле элдеп-эзин болур ийин:
Дүжүмде мен балыгланган, кара чааскаан
Дагестанның шынаазында өлүп калган,
Хаарып турар изиг хүндүс чыдар болдум.

Оожургал чок аккан хемниң даажы диңмит.
Оранымның хөрзүнү бооп хуула бээрде,
Оргулаашта кым-даа тоовас, херексевес
Октадыпкан, черниң карты чыдар болдум.

Өлүп чыдар хөөкүйнү деп кым-даа билбес,
Өөрлерим байырлажып чедип келбес.
Шаар дээрде эзир харын халактаанзыг...
Шаараш арга шыргайында элик ыглаар...

Чечектелир назынында аъттанды деп
Сеткил аарып, хомудап кээр кым-даа чогул:
Авам, өңнүүм, амыраам-даа көзүлбейн тур,
А оон байтык – халактажыр ыраажы чок...

Шак-ла ынчаар күжүм төнүп, өлүп чыда,
Шала чоокта үннер дыңнааш, дирлип келдим.

Медээжокка ийи кижии аразында
Мээң дылым – авар дылда шуугап чорлар.

Кааң хүндүс Дагестанның шынаазынга
Кара чааскаан өлүп чыгтым, а ол улус
Кандыг-ла бир кажар Гасан дугайында,
Кайда-чүдө Али сөөгүн санадылар.

Төрөөн дылым таныш, чараш аялгазы
Дөңгүр баштыг оглу мени эмнеп аарын,
Эмчи-лама, сымыраачы кадай эвес,
Эргим дылым домнап аарын билип кагдым.

Хары дылдың аялгазы кым-бир кижээ
Хайыралыг боору магад, ынчалза-даа,
Шыны херек, ырлап черле шыдавас мен,
Чырык черге дылым читсе, өлүп каар мен.

Мээң дылым чегей дижип тургайлар аан,
Бедик индир чеңгий албас дишкейлер аан,
Ынчалза-даа төрөөн дылым меңээ өндүр,
Ырым-шоорум ону алгап мага ханмас.

Утка-хөөнүн чидиришкен очулгадан
Улуг Махмуд ырын уйнуум танып аар бе?
Авар дылга ырын ырлаар өскүс-чаңгыс
Арткан-калган шүлүкчү бооп артар мен бе?

Каптагайның хензиг-даа бол, булуңунга,
Карак четпес делгеминге, чуртталгага,
Улуг Совет күрүнеге шүлүүм сөңнеп,
Ууттунмас ынакшылды алгап каан мен.

Балтикадан Сахалинче шөйлү берген
Байлак, хостуг оран шупту меңээ эргим.
Ынчалза-даа мени борта саксалаңар,
Ырым сөңнөөн ынак черим меңээ чаңгыс.

Аул чаны дөңгеликке ында-хаая
Авар чонум чыгылып келгеш, төрөөн дылга
Цада суурдан Гамзат оглу Расул-биле
Чараш авар дылга ырлап, хөөрөшсиннер!

(Л. Ооржак очулдурган)

ДЕМДЕГЛЕЛДЕР КЫДЫРААЖЫНДАН. Аныяк оолдуң ада-иези оглунуң орус омактыг уруг-биле өг-бүлө тудуп чурттаар дээнинге удурланганнар. Ынчалза-даа орус уруг авар оолга кедергей ынак турган. Бир катап ынакшаан уруг авар дылга чагаа бижээш, оолче чорудупкан. Күдээ оол ол дораан чагаазын ада-иезинге көргүскен. Орус уругнуң авар дылда бижээн чагаазын оолдуң төрелдери боттарының карактарынга безин бүзүрөвейн номчааннар. Кайгап-хараан ада-ие кайгамчыктыг чагааны холунга тутпушаан тура, оглунга ынак кызын бажыңынче эkkээрин доп-дораан чөпшээрээннер.

ДЕМДЕГЛЕЛДЕР КЫДЫРААЖЫНДАН. Чогаалчы кижиге ооң дылы тараачын кижиниң бодунуң шөлүндөн ажаап аары дүжүдүнге дөмей дижир. Сыпта хөй үрезин бар, а сып көвүдээн тудум, үрезиннерин санап четпес апаар. Бир эвес тараачын аксын аазадып алган анаа олурар болза, элбек дүжүт албас ийик. Көктарааны баштай кезер, оон дээрбелээр. Дээрбелээри безин ажыл-херектиң чүглө чарты-дыр. Бастырган тарааны хавыындан арыглап, хатка каар. Оон дээрбелээр, далганны нугуур, хлебти быжыраар. Хлеб чеже-даа чиксенчиг, аштанчыг-даа болза, үрезинни төндүр чарыгдап болбас дээрзин уттуп болбазы чугула. Тараачын кижиге эң-не эки үрезинин курлавырлап арттырып аар болгай.

Сөс-биле ажылдап чоруур чогаалчының ижи тараачынга кончуг дөмей.

МЫНЧА ДЕП ЧУГААЛАЖЫР: уруглар саасканнар уялаан ыяшты одура кезип каапкаш, ында уяны чазарлап каан болганнар.

- Ыяш, сени чүгө одура хирээлеп каапканнары ол?
- Чүгө дээрге мен чүнү-даа ыыттакас боорумга.
- Сааскан, сээң уяңны чүгө чазарлап кааннары ол?
- Чүгө дээрге мен хөй шуугаар боорумга.

Бодан, харыыла күүсет...

1. Расул Гамзатовтуң «Мээң Дагестаным» деп номундан «Төрээн дыл» деп үзүндүң ханы утказында кандыг бодалдарны илереткен-дир?
2. «Чогаалчы кижиге ооң дылы, тараачын кижиниң бодунуң шөлүндөн ажаап аары дүжүдүнге дөмей» деп домактың утказын тайылбырлаңар.

Аржан АДАРОВ

(1932–2004)

Аржан Адаров – алтай чогаалчы, шүлүкчү, публицист, РСФСР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы.

Алтай Республиканың улустуң чогаалчызы, Россияның чогаалчылар Эвилелиниң кежигүну, Алтай Республиканың ыдык ырызының автору. Делегей чергелиг түрк академияның академиги.

Ол 1932 чылда Каярлык деп черге төрүттүнгөн. Ооң төрүттүнгөн чери Тываның Мөңгүн-Тайга кожууну-биле чоок. А. Адаровтуң чогаал бижииринге ооң чурттап эрткен берге элээди чылдары, чечен чогаал теориязын эки шингээди алганы, ооң төрөөн чурту, байлак аас чогаалы үндезин болганы чугаажок. Ачазы Ада-чурттуң Улуг дайынының фронтузунга эрес-маадырлыг тулчуп чорааш өлүрткен. Школаже дайын үезиниң кадыг-берге чылдарында өөренип кирген. «Интернаттың ачызында школаны доозуп алган мен» деп бодунуң сактыышкынардында бижээн. 1957 чылда Москваның М.Горький аттыг Литература институтун дооскаш, Даг-Алтайның ном үндүрер чериниң кол редактору, директору бооп ажилдап чорааны чогаал бижииринге салдарлыг болган.

Чогаал ажылын 1951 чылда эгелээн. Алтай дылга «Чүректиң ыры», «Күскү хат», «Хүнге чоок чер», «Көшкүн чон», «Даартагы эртен», «Төрөөн черимниң салымы», «Хүннээрек Алтай», «Алтай – алдын оран», «Кижилерге сөглээ сөс», «Ынакшылым өлбөс» деп шүлүктөр номнарын, «Чанган дуруяалар», «Сорулга», «Улуг өртемчейже орук» деп тоожулар болгаш чечен чугаалар чыындыларын парлап үндүргөн. А. Адаровтуң шүлүктери орус дылче база очулдуртунган.

КӨШКҮН ЧОН

Көшкүн чон бис. Сая-сая назылыг бис.

Чаңгыс черге турум чурттап чаңчыкпаан бис.

Хөлбең оъттуң

элбээн көрүп, көжүп чорааш,

Сай сөөгүвүс

базырыкта чажырган бис –

Салгалдарга арттырып каан изивис ол.

Кымнар бис че?

Ховуларга чидир челген

Хоор чылгы диңмиди-дир.

Кымнар бис че?

Ужу-кыдыын көрүп четпес

Удумзургай ыржым хову.

Саяк, чыраа аъттарывыс эзеринге

Чаяап-төрүп, өөрүп-хөглөп, өлүп-дирлип,

Сая-сая чылдар өттүр келген чон бис.
Ийе, көшкүн чон бис! Ам-даа безин
Изиг, кааңда – чайлагдыва, кыштагдыва –
Чоорган ак хар дөжелирге, көжер-дир бис.
Чок,

ындыг эвес,

шагда көзөөн от-көс өшпээн,
Дөскөл билбес изиг хан бооп, дамыр дамчып
Төнчү чокка соксаш дивейн ам-даа аккан,
Дүк-көк үнер, чүрек чайгаар дөстүнмейн баар,
Дүдүскекче сыгырартыр көрүптер бис.
Көшкүн чон бис. Оожургал билбес чон бис.
Ара-түмен чылдар өттүр кежик сурап,
Аргып-көжүп, көрбээнивис көргүлээн бис.
Хөгжүлделиг чуртталгаже

эзерге так

Саадапкаш,

чайылбайн кирген чон бис.

Чүс-чүс вектер нүүрүн көрүп,

кежир халдып,

Чүген-суглуун шыңгырадыр тудускан бис.

Шаг шаа-биле кайын турар,

өйү келген,

Шак бо черге аалчы эвес, ээзи болган,

Турум чурттаан

көшкүн аймак улузу бис.

(Очулгазы А. Даржайныы)

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Шүлүктүң адын «Көшкүн чон» деп чүге адаан деп бодаар силер?
2. Көшкүн чоннуң эрткен оруунуң дес-дараалашкаан сөзүглел-биле бадыткаңар.
3. Ажыглаттынган уран-чечен аргаларны бөлүктээш, сайгарыңар.
4. Авторнуң чажыт бодалын, философчу утказын тодараткаш, тайылбыр-лаңар.
5. Бо шүлүктүң онзагайы чүдел?

Бот-тускайлаң даалга

- А. Адаровтуң төрөөн чери Алтайыңга тураскааткан шүлүктөрүн сонуургап номчуңар.

Николай Егорович БЕЛЬЧЕГЕШЕВ (Койа Бельчек)

(1940—2003)

Шүлүкчү, прозачы, делегейни эргий ушкан ужудукчу, шор чогаалчы. Ооң шүлүктөри 1993 чылда «Тываның аныяктары» солунга тыва чогаалчы Игорь Иргиттиң очулгазы-биле парлаттыңан. Ол тыва литературага ажыдыышкын болган. Шор биле тыва дылдың кайы хире чоогун тыва номчукчулар таныжар аргалыг болганнар.

ЫРЛАП ЧОР МЕН

Кандыг-даа болза,
Мен черимни
Ырлап чор мен!
Көшке соонда
Сыннарны
Шана-биле
Ажып чор мен!
Чаашкын чагганда,
Хүмүш дег суун

Пактап чор мен!
Эртенги шалыңны
Адаам-биле сыйбап чор мен!
Черим байым
Көрүп,
Ырлап чор мен!
Ырлап чорбайн,
Чүге бо черде
Чоруур деп мен?!

(Очулгазы И. Иргиттии)

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Шүлүктүң кол идеязын тодарадыңар.
2. Шүлүкте «ажып чор мен», «пактап чор мен», «ырлап чор мен» деп одуругларның утказын шүлүктүң идеязынга хамаарыштыр тайылбыр-лаңар.
3. Шүлүктүң сөөлгү ийи одуруунда лириктиг маадырның салганы риториктиг айтырыыңга хамаарыштыр бодалдарыңарны илередиңер.

Михаил ЧЕБОДАЕВ

Михаил Чебодаев – хакас чоннуң көдээ ажил-амыдыралының чурукчузу. Сибирьниң түрк дылдыг чоннарының чечен чогаалында колхоз ажил-агыйлыг суурну чуруп көргүскен чогаалдар эвээш эвес. М. Чебодаевтиң «Крепин» деп чечен чугаазы чаа Хакасияга чер ажил-агыйының сайзыралын, эрги болгаш чаа тургузугларның үскүлежишкенин, аныяктарның күш-ажылчы туружун чураан.

КРЕПИН

Орай күс. Ынаар талыгырда, соок куу дээрниң адаанда буурул баштыг Сахчаг сыны өндүр чаагайы кончуг бедип үне берген чыдар.

Суурнуң төвүндө, колхозтуң тараа шыгжаар чериниң чанында, ыыт-шимээн дээрге базаарда чүве-биле дөмей. Чуга хар бызаттына берген чыпшынчак малгашты холуштур баспышаан, улустар чугаалажып, каттыржып, ынаар-мынаар кылаштакылаан турган.

Байырлалда чүве ышкаш каастанып кеттиниң алган кладовщик тоннуг, угулзалыг ак аржыылдыг, салааларлыг хол-хавы кедип алган. Солагай холунда даңзы тудуп алган, оң холунда – кызыл карандаш.

Эр улустар тоннарын, бөрттерин уштуп октапкаш, кызыл-тасты дүргени аажок шоодайларга долдур уруп, эгиннеринге чүктээш, деңзиже дажыглап турган. Узун, шилгедек Мартил хары угда ийи шоодайны аптар. Чамдыктарының кажары кончуг: ийи-үш кижичаңгыс шоодайны аргашкан чоруур.

Мартилинң өңнүү Иван ыяш будуу-биле аскаңгырлап, кадык эрлерден чыда калбайн чоруп турган. Ол шоодайны мурнунга идип алгаш, ону доскааргылаштыр чууй иткеш чоруп каар. Иван изиргени берген, ынчалза-даа чолдак савыяа хөрөктээжин болгаш холунуң хаптарын уштуп кааптар чайы чок. Бир-ле оол ооң талазынче бажын согаш кылдыр айыткаш, аяр чугаалаан:

– Мирит чүвениң ынчап кызып турган херээ чүү дээр силер?

Иванга каткы-хөглүг кайгал кыс Аня халып келгеш:

– Каям, дузалажыптайн!

Анаада пөрүк Иван бөгүн бичии ижипкен: ол Аняны адыг дег куспактай каапкаш, соок шык кызыл-тасты адыштай тыртып алгаш, уругнуң моюндуруунуң иштинче урупкан.

– Ойт, канчап бардың, албыстай бердин бе? Сал, Иван! – дээш, Аня ооң холундан ушта халааш, кулаанга бир чүве сымыранып чугаалай каапкаш, халып чоруй барган. Иван арны кызып келгеш, эпчоксунуп ол-бо көргүлээн: кандыг чүү-даа болза хой фермазының эргелекчизи кижича улус көрүп турда, уруг-биле кожаңнажып турарга, арай эпчок.

Колхоз бухгалтери Прасковья Гавриловна чедип келгеш, даңзыны ап алгаш, деңзи чанынга турган Нюраны солаан кара карактыг чараш уруг-биле чугаалажып, санап эгелээн. Оларга Мартил келгеш, бир чүве чугаалаарга, шупту чир-шоң дүшкен.

Иван кара карактыг уругже алгырган:

– Мартил-биле биске бир-бир шоодайдан артыкка килдеп берем, сарыым!

Уруг тургаш, ооң адын Крепин дээш, каттыра берген:

– Дилээңниң хомайын але! Акызынга оон-даа хөйүнү харамнанмайн бээр-ле болгай!

Чүзк машиналары, фургоннар, тергелер, андазын дугуйлары- биле кылып каан тергежигештер дээш транспорт чедип келген. Улус тараазын чүдүрер дээш халчып-ла каан.

«Шагдан бээр, дайын үезинден тура, маңаа бо хире чаагай дүжүт ажаап көрбөөн. Колхозчулар дыка хөйнү ажылдап алган. Кандыг транспортка кымның кайы хире тараа чүдүргенин көөрге, ол кижини бо чайын канчаар ажылдааны илдең. Дөө турар чалгаа, кандай Миша ийи дугуйлуг тергелиг келгеш, чүгле ийи шоодайны алган, а дуу турар каткыжы Аня он хире шоодайны алган. «Тергеге чүдүрерин дузалап көр, өгленип алырыңга дуза чедире бээрим чадавас!» – дээш, Мартилди ол сыргададып, тадыгайндыр каттыргылаан.

Кежээ Иван биле Мартил шупту улусту үдепкеш, деридип, туруп могопкан, машинага боттарының тарааларын чүдүргөш, дыгый шоодайлар кырынга олуруп алгаш, кол кудумчуже үнүп келгеннер. Орук кыдыында Мишка тергезиниң чанында чадажып оралдашкан чыткан. Эжишкилер каттыржы берген.

– Миха! Дүргедетпейн көр, дагаалар бастырып кааптар сен! – деп, хомудап орган Мишкаже Иван алгырган.

Дистинчек оттар суурнуң кудумчуларында тарай берген. Баштайгы чивеңнээш сылдыстар үнүп келген. Прасковья Гавриловна-биле байырлашкаш, Крепин чанышкан...

Крепин коллективизация үезинде төрүттүнгөн. Ам ол он сесче кирген. Хамнарның, ламаларның, байларның болгаш эргиниң чаңчылдарының дугайында чүгле номнардан билер чораан. Ынчан уругну ашакка албадап бериптер, оорлап аппаар турган дижир... Хамны Крепин область театрының сценазынга «Акун» деп шииден көргөн. Тайгадан ыяш сөөртүп эккелгеш, колхозка тергелер, шанактар белеткеп турар Артук кырган шаанда база хам чораан деп бир-ле кижини чугаалаан, ынчалза-даа Крепин бүзү ревес...

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Көшкүн амыдыралдыг чораан чоннуң коллективизация, сууржуң амыдыралче шилчээнин чогаалчы канчаар көргүскенин тайылбырлаңар.
2. Маадырларның төлептиг болгаш төлеп чок талаларын автор кандыг уран-чечен аргалар-биле чураанын тывыңар.
3. Кыс маадырның овор-хевирин ажыдарда, сөзүглелде уран аргаларның ажыглалын тайылбырлаңар.
4. Чогаалдың композициялыг онзагайын айтыңар.
5. Бердинген чогаалды С. Сарыг-оолдуң «Эртинелиг колхозта» деп чогаалы-биле деңнеп сайгарыңар.
6. Төрөл чоннар литературазындан чер ажил-агыйын көргүскен чогаалдардан сактып бжиңер.

Литература – амыдыралдың көрүнчүү

Литература амыдырал дугайында дыка хөй билиглерни кижиге берип турар болгаш сагыш-сеткилди байыдып чоруур чепсек болур.

Чечен чогаал – уран чүүлдүң делгерээн, алдаржаан хуулгаазын күштүг бир хевири. Ол кандыг-даа кижиниң амыдыралында кол черни ээлеп, сагыш-сеткилин хөлзедип, дүвүредип, өөртүп чоруур. Чечен чогаал дамчыштыр кайгамчыктыг чараш чүүлдерни, делегейде болуушкуннарны, ниити амыдырал дугайын билип алыр бис.

Чечен чогаал номнарын номчааш, бистер хөлзеп, бурунгаар хөгжүп турар хөй талалыг амыдыралдың чараш чүүлдериниң дугайында билиглерни шиңгээдип ап, угаан-бодалывысты болгаш сагыш-сеткиливисти байыдып ап турар бис. Ынчангаш чечен чогаал чоннуң өртээ турбас эртинелериниң эгээртинмес шыгжамыры болбушаан, чуртталганың утказын номчукчуларга амыдыралдан алдынган көскү чурумалдарның дузазы-биле көргүзүп, оларның угаан-бодалдарын хевирлеп турар.

Кандыг-даа чогаалчы кижиниң чогаадыкчы ажыл-ижи, ооң бот-тускайлаңы, темалары, идеялары болгаш тургускан омур-хевири шуптузу дылында хевирлеттинген, ынчангаш чүгле чогаалдың дылын дамчыштыр ол бүгүнү билип ап болур. Кандыг-даа чогаалчының сөзүглели номчукчуже чоруткан дыңнады болур. Ол сөзүглелди дамчыштыр номчукчунуң делегей көрүүшкүнүн, эстетиктиг негелделерин, хамааты туружун хевирлээр.

Ынчангаш чечен чогаалды чогаадыкчы көрүш-биле номчуп, үениң негелдезиниң аайы-биле бодунуң бодалдарын шын планнап тургузуп, өөренип эрткен чогаалдарга бот-тускайлаң болгаш бөлүктежип чорудар төлевилелдерни кылыры чогаал делегейинче билигниң оруунуң бир аңгы хевири болур.

Эге сөс	3
---------------	---

**ТЫВА ЧЕЧЕН ЧОГААЛДЫҢ ҮНДЕЗИЛЕКЧИЛЕРИ
(БИРГИ САЛГАЛ)**

С. К. Тока	5
«Араттың сөзү» Он сургуул	7
Улуг-Ужар	9
Улуг Москва, амыр-ла!	12
Улуг өөредилге эгелээн	16
С. А. Сарыг-оол	22
Өскүстүң чалбары	25
Ынакшыл	26
Чараш карак	26
Аңгыр-оолдуң тоожузу	28
Чугааның эгези	29
Чиктиг, солун чугаалар	32
Кижилер өскерилген	37
Аравэге кирип алдым	39
Кызыл хоорай	42
Чаа дужаал	47
Ланчыны карандаш солаан	52
Алдын-кыс	55
<i>Чогаал теориязы. Чечен чогаалдың кол-кол методтары</i>	68
С. Б. Пюрбю	71
Чаңгыс сөс дээш	74
Күскү сесерликке	76
Алды айның дүнезинде	76
Чуртталганың аялгазы	77
Үем болгаш үе-чергем дугайында	79
О. К. Саган-оол	92
Дөспөстөр	95

ТЫВА ЧОГААЛЧЫЛАРНЫҢ БИРГИ САЛГАЛЫ

И. Ү. Бадра.	129
Арзылаң Күдөрек	132
С. Ө. Тамба	221
Мээң байым	222
Амыдырал хеми	223
Аалдап четсе	224
Сөзүм утпа	225
Капитан Гастеллога	226

Амыргалаар. Аттың тывылганы	227
Тайга ному	227
Аңнар чизези	228
Кичээниңер!	231
Дой	234
Кел дивээн аалчылар	236
Дииннер көжүлдеси	238
Чарлышкын	240
К.Ч. Тоюң	243
Көгерим	245
Ыраажы кыс	246

ОРУС ЛИТЕРАТУРА АРЫННАРЫ

А. С. Пушкин. Тураскаал	247
Хоругдаттырган кижиги	247
Сибирьге	248
М. Ю. Лермонтов. Салгын хемези	249
Булуттар	249
Төрөөн чүрт	250

ТЫВА ЧОГААЛЧЫЛАРНЫҢ ИЙГИ САЛГАЛЫ

С. С. Сүрүң-оол	251
Көк-көк даглар	253
Ак	254
Ногаан ортулук	255
Тывалаар кускун	276
М. Б. Кенин-Лопсан	291
Сонеттер	293
Чүгүрүк Сарала	297
<i>Роман дугайында билиг</i>	338
Буян-Бадыргы	341
Буян-Бадыргының төрүттүнгени	341
Буян-Бадыргының өөредилгези	343
Буян-Бадыргының кудазы	345
Ноян биле агай	349
Улуг шуулган	349
Буян-Бадыргының сөөлгү дүнези	352
Ю. Ш. Кюнзегеш	352
Саргатчай	354
Арат оглу ужуп үнген	355
Ожук даштары «Шүлүктерниң дөзези»	356
Тожу кижиги хоорайда	357
Шүлүкчүнүң орнукшулу ыржым, шириин	358
<i>Тыва литературада чечен чогаал критиказы</i>	362

ДЕЛЕГЕЙ БОЛГАШ ОРУС ЛИТЕРАТУРА АРЫННАРЫ

Э. Хемингуэй. Ашак биле далай	365
Т. Г. Шевченко	388
Дүш	388
Чагыг	389
С. П. Щипачев. Улуг-Хем	390
Кызыл	390
Ынакшылды туюлундан камнап чоргар	391

НАЦИОНАЛ ЛИТЕРАТУРА АРЫННАРЫ

Р. Гамзатов. Төрээн дыл	392
А. Адаров. Көшкүн чон	395
Н. Бельчегешев (Койа Бельчек). Ырлап чор мен	397
М. Чебодаев. Крепин	397
<i>Литература — амыдыралдың көрүнчү</i>	400

Учебное издание

ЧАМЗЫРЫН Екатерина Тамбыевна,
ХЕРЕЛ Алимаа Хензиг-ооловна

РОДНАЯ ЛИТЕРАТУРА

10 класс

Учебное пособие для общеобразовательных организаций

Редактор *Л. А. Ооржак.*

Компьютерная верстка *Л. А. Ооржак, Л. Д. Донгак*

Корректоры *В. В. Монгуш, С. С. Комбу*

Подписано в печать 19.08.2022. Формат 60x90¹/₁₆. Бумага офсетная.

Гарнитура TTSchoolBook. Печать офсетная. Физ. печ. л. 25,5

Тираж экз. Заказ №

Оригинал-макет подготовлен в ГБНУ Министерства образования

Республики Тыва «Институт развития национальной школы»,

667001, г. Кызыл, ул. Рабочая, д. 2.

Тел./факс: 8(394-22) 6-17-52, e-mail: irnsh_tuva@mail.ru

Отпечатано в ООО Издательство «Офсет»,

660075, г. Красноярск, ул. Республики, 51.